

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
STATE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT
«UZHGOROD NATIONAL UNIVERSITY»
FACULTY OF HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

ISSN 2523-4498 (Print)

**НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**
Серія: ІСТОРІЯ

**SCIENTIFIC HERALD
OF UZHGOROD UNIVERSITY**
Series: HISTORY

Засновник і видавець ДВНЗ
«Ужгородський національний університет».
Виходить з 1995 року

Founder and publisher – State higher educational establishment
«Uzhhorod National University».
Published since 1995

ВИПУСК 2 (43)
ISSUE 2 (43)

Ужгород 2020
Uzhhorod 2020

Рекомендовано до друку Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» 22 грудня 2020 р., протокол № 9.

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б»

Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»

(Наказ МОН України № 1301 від 15.10.2019 р., додаток 8).

Науковий вісник проіндексовано в науково-репозитарних базах, наукометричних базах даних та наукових пошукових системах: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open Ukrainian Citation Index (OUCI).**

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор) та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. Вип. 2 (43). 260 с.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів. За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Головний редактор:

Данилець Юрій – кандидат історичних наук, PhD., доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (далі – ДВНЗ «УжНУ»), Україна.

Заступник головного редактора:

Прохненко Ігор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ», Україна.

Редакційна колегія:

Бабіч Марек – магістр, PhD, доцент, декан Філософського факультету Католицького університету в Ружомберку, Словаччина.

Галемба Агнешка – доктор габілітований, професор Інституту археології та етнології Польської Академії Наук, Польща.

Гутька Мирослав – магістр, PhD, доцент, завідувач кафедри історії Філософського факультету Католицького університету в Ружомберку, Словаччина.

Калішевська Івона – доктор, доцент, заступник директора Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету, Польща.

Кічера Віктор – кандидат історичних наук, PhD., доцент; доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ», Україна.

Марек Павел – PhD, PaedDr., Ph.D., професор, почесний професор кафедри історії університету Палацького в Оломоуці, Чехія.

Немеш Ярослав – магістр, PhD, доцент; доцент кафедри медіа та культурної спадщини Жилінського університету в Жіліні, Словаччина.

Нікжентайтис Альвідас – доктор габілітований, професор Литовського інституту історії, Литва.

Худіш Павло – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ», Україна.

Цоранич Ярослав – доцент PhD, PhD., завідувач кафедри історичних наук, заступник декана з освіти та акредитації Греко-католицького богословського факультету Пряшівського університету, Словаччина.

Шмігель Міхал – дос. PhD, PhD., доцент кафедри історії Філософського факультету Університету Матея Бела в Банській Бистриці, Словаччина.

Шмід Марек – доцент PhD, Ph.D., доцент кафедри історії церкви та історії літератури Католицького теологічного факультету Карлового університету, доцент інституту історії Філософського факультету Південночеського університету в м. Чеське Будейовіце, Чехія.

Шульце Вессель Мартін – доктор, професор; професор історичного семінару Історія Східної та Південно-Східної Європи, університету Людвіга-Максиміліана в Мюнхені, Німеччина.

Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія KB № 7972 від 9 жовтня 2003 р.

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>

Адреса редакції:

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Факультет історії та міжнародних відносин, пл. Народна, 3, м. Ужгород, 88000.

тел.: +380506928781, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

УДК 001:94 (100) + 94 (477)
У 33
DOI: 10.24144/2523-4498.2(43).2020

Recommended to publication by the Scientific Council of Uzhhorod National University, record № 9 from December 22, 2020.

Under the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the collection is included in CATEGORY «B» of the List of electronic professional publications of Ukraine authorized to publish theses of applicants for the degree of doctor and candidate of sciences in the field «HISTORICAL SCIENCES» (Order of the MES of Ukraine № 1301 on 15.10.2019, Appendix 8).

Scientific Herald is indexed in: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open Ukrainian Citation Index (OUCI).**

Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History / Ministry of Education and Science of Ukraine; State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations; [Editorial board: I. Danylets (editor-in-chief) and other]; Responsible for the issue Uzhhorod: Publisher of Uzhhorod National University «Hoverla», 2020. Issue 2 (43). 260 p.

The editorial board publishes materials without sharing author's views in some cases. The author is responsible for the content of publication, credibility of the facts, quotations, dates etc.
The Peer-reviewed Journal.

Editor-in-chief:

doc. **Iurii Danylets**, Candidate of History, PhD., Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University» (further SHEE «UzhNU»), Ukraine.

Deputy Editor:

doc. **Igor Prokhnenko**, Candidate of History, Senior Research Fellow, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.

Editorial board:

doc. Mgr. **Marek Babic**, PhD., Dean of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia.

dr hab. **Agnieszka Halemba**, Professor of the Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Poland.

Mgr. **Miroslav Hutka**, PhD., Head of Department of History of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia.

dr **Iwona Kaliszewska**, Assistant Professor, Deputy Director (International Collaboration) of the Institute of Ethnology and Cultural Anthropology University of Warsaw, Poland.

doc. **Viktor Kichera**, Candidate of History, PhD., Docent of the Department of Modern Ukrainian history and foreign countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.

doc. **Pavlo Khudish**, Candidate of History, PhD., Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.

prof. PhDr. PaedDr. **Pavel Marek**, Ph.D., Professor; Emeritus Professor of the Department of History of the Faculty of Arts, Palacký University Olomouc, Czech Republic.

doc. Mgr. **Jaroslav Nemeš**, PhD., Docent of the Department of Mediamatics and Cultural Heritage of the Faculty of Humanities at the University of Žilina, Slovakia.

prof. habil. dr. **Alvydas Nikžentaitis**, Professor of the Lithuanian Institute of History, Lithuania.

doc. PhDr. **Jaroslav Coranič**, PhD., Head of Department of historical sciences, Vice-dean for education and accreditation of the Greek-Catholic Theological Faculty, University of Prešov, Slovakia.

doc. PhDr. **Michal Šmigel'**, PhD., Docent of the Department of History of Faculty of Arts, Matej Bel University, Slovakia.

doc. PhDr. et PaedDr. **Marek Šmíd**, Ph.D., Docent of the Department of Ecclesiastical History and Literary History of the Catholic Theological Faculty, Charles University, Docent of the Institute of History of the Faculty of Arts, University of South Bohemia České Budějovice, Czech Republic.

prof. Dr. **Martin Schulze Wessel**, Professor of Eastern European History at the Ludwig-Maximilian University, Germany.

Certificate of state registration of the printed mass media: series KB № 7972 from October 9, 2003.

All electronic versions of articles in the collection are available on the official website edition <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>

Editorial Board Address:

SHEE «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations, 3 Narodna-sq., Uzhhorod, 88000
tel.: +380506928781, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

© Scientific Herald of Uzhhorod National University. Series: History, 2020

© Printing House of Uzhhorod National University «Hoverla», 2020

© Copyright by the contributors, 2020

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Мороз В. Р.

Мукачівський єпископ Сергій в маєтностях Острозьких і Заславських та його невідома місія в Київській митрополії першої чверті XVII ст. 10

Чернікова Н. С.

«Золоте» руно: проблеми товарності південноукраїнського мериносового вівчарства пореформеного періоду..... 22

Говоруха В. А.

Продовольча допомога АРА на Катеринославщині під час голоду 1921 – 1923 рр. 33

Данилець Ю. В.

Передумови та наслідки «буштинського собору» 1 березня 1922 р. 41

Танасюк В. Л., Чучалін О. П.

Кадрова політика в системі Всесоюзного об'єднання «Торгзін» (перша половина 1930-х рр.). 51

Пагіря О. М.

Інструмент електоральної мобілізації: участь Карпатської Січі у проведенні виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939 р. 61

Міщанин В. В.

«О бесчинстве и самоуправстве отдельных военнослужащих на территории Закарпатской Украины» 1944 – 1945 рр.: документи ДАЗО про правопорушення військових Червоної армії. 75

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Палій Л. І.

Витоки художнього стилю ілюстрацій «Квітки Битви» майстра Фіоре Фріулано деї Лібері..... 84

Ленчиш Ш.

Особистість Дьордя III Другета та його історична діяльність у комітатах Земплін та Унг на рубежі XVI-XVII ст. (англійською). 103

Зубанич Л. Л.

Янош X Другет: державний діяч та меценат (1611 – 1645). 113

Бердар Я. П.

Угорський фактор у створенні Словацької Радянської Республіки 1919 року 121

Лизень Є. В.

Перша місія Антанти під керівництвом Ж. Бартелемі (25 січня – 11 лютого 1919 р.)..... 130

Марек П. Відображення справи Енгельберта Кучери в чеському друці (англійською).....	138
Попович Т. М. Утворення та перебування чехословацьких військових формувань на території Підкарпатської Русі (1919 – 1921 рр.).....	148
Лавер О. Г., Матяшовська Б. О., Шумило Н. Я. Локальні війни початку ХХІ століття на Близькому та Середньому Сході і їхній вплив на міграційні процеси в регіоні.....	155

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Бойко-Гагарін А. С. Французькі зв'язки фальшивомонетників в Україні в імперську добу.....	165
Вискварко С. А. Листи відомого російського філолога, етнографа, історика і педагога Андрія Петровича Дешка у фондах Державного архіву Закарпатської області (До 200-річчя від дня народження).....	171
Міськов І. О., Сліпецький О. С. Печатки та герби у дослідженнях Юрія Качія.....	176

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

Коцан В. В. Жіночі зачіски та головні убори українців Закарпаття кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.	187
Красиков М. М. Закарпатські наративи про зв'язки з Потойбічним (за експедиційними матеріалами).	201

АРХЕОЛОГІЯ

Прохненко І. А., Калініченко В. А. Середньовічна лунниця з Малокопанського городища.....	214
Погоржельська І. В., Мойжес В. В. Поховання 32 у нефі церкви Ужгородського замку.....	224

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

Тодоров І. Я. Екзистинційний ворог	237
--	-----

Масненко В. В. Важлива монографія про сучасну російсько-українську війну	240
Місюк М. Д., Вискварко С. А. Нова праця словацьких вчених з історії Угорщини.	243
Місюк М. Д., Вискварко С. А. Маловідомі сторінки історії Підкарпатської Русі та Східної Словаччини у міжвоєнний період у новій монографії словацьких вчених.	247
Ромбай Т. О. Кошице та Мішкольц у ХХ ст.	249

НЕКРОЛОГ

Олашин М. В. Пам'яті професора В. В. Гарагонича.	252
---	-----

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ	255
---	-----

CONTENT

HISTORY OF UKRAINE

V. Moroz.

The Bishop of Mukachevo Sergius in estates of Ostrogski and Zasławski families, and his unknown mission in the Kyivan Metropolitanate during the first quarter of XVII century. 10

N. Chernikova.

"Golden" fleece: problems of marketability of the South Ukrainian merino sheep of the post-reform period. 22

V. Hovorukha.

ARA food assistance in the Katerynoslav region during the famine of 1921 – 1923..... 33

I. Danylets.

Preconditions and consequences of the «Bushtyno's Church Council» on March 1, 1922. 41

V. Tanasiuk, O. Chuchalin.

Staff policy in the system of the All-Union Association «Torgsin» (the early 1930s)..... 51

O. Pahiria.

An instrument of electoral mobilization: the participation of the Carpathian Sich in the conduct of elections to the Soim of Carpatho-Ukraine on February 12, 1939..... 61

V. Mischanyn.

«On the atrocity and arbitrariness of individual servicemen on the territory of Transcarpathian Ukraine» 1944 – 1945 years: SATR documents on the offenses of the Red Army..... 75

WORLD HISTORY

L. Palii.

The origins of the artistic style of the «Flowers of Battle» illustrations by maestro Fiore Friulano dei Liberi. 84

Š. Lenčič.

Historical personality and contribution of George III Druget in Zemplén and Ung counties at the turn of the 16th and 17th centuries. 103

L. Zubanych

Janos X Drugeth: statesman and philanthropist, 1611 – 1645. 113

Y. Berdar.

The Hungarian factor in the establishment of the Slovak Soviet Republic of 1919. 121

Y. Lyzen.

The first mission of the Entents under the leadership of J. Barthelemy (January 25 – February 11, 1919)..... 130

M. Pavel. Reflexion on the affair of Engelbert Kučera in the Czech press.....	138
T. Popovych. Formation and dislocation of Czechoslovakian army units on the territory of Subcarpathian Rus (1919 – 1921).....	148
O. Laver, B. Matyashovska, N. Shumilo. The Middle East Local wars at the beginning of the XXI century, and their influence on migration processes in the region.	155

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDY AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

A. Boiko-Haharin. The french coin counterfeiters relations in Ukraine during the imperial age.	165
S. Vyskvarko. Letters from the famous Russian philologist, ethnographer, historian and teacher Andrei Petrovich Deshko in the funds of the State Archives of the Transcarpathian region (To the 200th anniversary of his birth)	171
I. Myskov, O. Slipetsky. Seals and coats of arms of the research Yuriy Kachiy.	176

ANTROPOLOGY, ETHNOLOGY, ORAL HISTORY

V. Kotsan. Women's hairstyles and hats of Ukrainians in Transcarpathia in the end of the XIX – first half of the XX century.....	187
M. Krasikov. Transcarpathian's narratives on connections with otherworld (bases on expedition materials).	201

ARCHEOLOGY

I. Prokhnenko, V. Kalinichenko. The Medieval lunula from the Mala Kopanya hillfort.....	214
I. Pogorzhelska, V. Moizhes Burial №32 in the nave of the church in the Castle of Uzhhorod	224

REVIEWS

I. Todorov. Existing enemy.	237
V. Masnenko. An important monograph about the modern Russian-Ukrainian war.....	240

M. Misyuk, S. Vyskvarko.
A new work by Slovak scholars on the history of Hungary. 243

M. Misyuk, S. Vyskvarko.
Little-known pages of the history of Subcarpathian Russia and Eastern Slovakia
in the interwar period in a new monograph by Slovak scholars. 247

T. Rombay
Kosice and Miskolc in the XXth century. 249

OBITUARY

M. Olashyn.
In memory of Professor Vasyl Garagonych. 252

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE 255

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477.82+477.87) «15/16»

DOI: 10.24144/2523-4498.2(43).2020.217356

МУКАЧІВСЬКИЙ ЄПИСКОП СЕРГІЙ В МАЄТНОСТЯХ ОСТРОЗЬКИХ І ЗАСЛАВСЬКИХ ТА ЙОГО НЕВІДОМА МІСІЯ В КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІЇ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVII СТ.

Мороз Володимир Романович

кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії Церкви УКУ, Львів

E-mail: moroz.volodymyr@ucu.edu.ua

<http://orcid.org/0000-0002-0852-4285>

Стаття присвячена дослідженню діяльності мукачівського єпископа Сергія на теренах Київської митрополії в першій чверті XVII ст. На підставі аналізу білоруських, російських, румунських, угорських та українських джерел автор доводить, що в період, коли інформація про цього ієрарха відсутня в документах історичного Закарпаття, він перебував на Волині та Білорусі, де став одним з активних діячів антиунійного табору: спільно з іншими православними ієрархами підтримував ту частину Київської митрополії, яка не прийняла рішення унійного собору в Бересті 1596 р. і згодом залишилася майже без ієрархії. У розвідці встановлено, що місцем перебування Сергія на Волині був Степанський монастир св. Михайла. Володимир Мороз демонструє, як на практиці мукачівський єпископ користався підтримкою князів Острозьких і Заславських, причому не тільки православного мецената Костянтина-Василя Острозького, а й тих представників обох родин, які вже стали римо-католиками. Дослідник обґрунтовує думку про те, що Сергій наприкінці першої чверті XVII ст. якийсь час був фактичним керівником православної частини історичної Луцької і Острозької єпархії, отримавши відповідне призначення від єрусалимського патріарха Феофана III. Особливу увагу в розвідці присвячено розкриттю дійсного єпископського служіння мукачівського архієрея в Київській митрополії, зокрема призначення ігуменів монастирів у Погребищі й Дубні, затвердження статуту Мінського православного братства. З іншого боку, у статті підняте питання про зворотній вплив місії єпископа. Зокрема, висловлено думку, що саме завдяки Сергію в Мукачівську єпархію могли потрапляти видання острозького книговидавничого центру, в тому числі Острозька Біблія 1581 р. Окремо автор розглядає повідомлення джерел про візит посланців єпископа Сергія до московського царя у 1624 р. Таким чином представлено дослідження частково усуває дотеперішній брак інформації про названого єпископа, взаємозв'язки Мукачівської єпархії і Київської митрополії у вказаний період і, зрештою, про способи збереження порядку і врядування православною частиною історичної Київської митрополії у період від Берестейської унії і до встановлення православної ієрархії у 1620 р.

Ключові слова: Київська митрополія, Мукачівська єпархія, Православна Церква, Берестейська унія, мукачівський єпископ Сергій, князі Острозькі, князі Заславські, Закарпаття, Волинь.

Постановка проблеми. Історія Мукачівської єпархії та її зв'язку з Київською митрополією є малодослідженою темою. Особливо це стосується періоду до того, як Мукачівська єпархія стала унійною, тобто до першої половини XVII ст. Детальному і всебічному вивченню цієї теми перешкоджала низка об'єктивних і суб'єктивних причин. Дійсно, у XIX – значній частині XX ст. фонди численних архівів і бібліотек були недоступні для багатьох дослідників, але вони відкриті тепер. З іншого боку на вивчення історії Закарпаття загалом і його церковної історії зокрема значний вплив мали політичні обставини, передусім тривале іноземне домінування в цьому українському краї, намагання угорських політичних та інтелектуальних еліт ізолювати закарпатських українців від решти народу і перетворити їх в окремий маленький етнос. Закономірно, що ізоляціоністський і краєзнавчий підходи до історії Мукачівської єпархії, відсутність волі залучати до вивчення її минулого документи з-поза меж історичного Угорського королівства, ігнорування і замовчування цих джерел здатні суттєво перешкодити пізнанню історії.

Слід відзначити те, що й дослідники історії Київської митрополії також досі не віділили належної уваги на інформацію джерел щодо участі в її житті діячів Мукачівської єпархії. Загалом Мукачівську єпархію надзвичайно мало враховують як важливий фактор історичних процесів у Київській Церкві. Безсумнівно, що вивчення цього питання може сприяти не тільки уточненню низки сюжетів минулого, а й відкриттю нових сторінок церковної історії. Одним з прикладів того, що розуміння історичних процесів вимагає врахування названих факторів, є діяльність мукачівського єпископа Сергія не тільки на Закарпатті, а на ширших теренах історичної Київської митрополії, зокрема у володіннях князів Острозьких і Заславських на Волині, а також у Білорусі в першій чверті XVII ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивченню зв'язку Мукачівської єпархії з Київською митрополією на рівні джерел присвятила увагу низка дослідників. Серед авторів, що зробили внесок у розкриття цієї тематики, передусім шляхом залучення нових і аналізу відомих документів, виділяється спадщина о. Йоаннікія Базиловича,

ЧСВВ [Basilovits, 1799], о. Олександра Барана [Baran, 1960], Антонія Годинки [Hodinka, 1911], о. Івана Дулишковича [Дулишковичъ, 1877], о. Міхала Лацка, Ті [Lacko, 1976], о. Михайла Лучкая [Лучкай, 2000], о. Атанасія Пекаря, ЧСВВ [Пекар, 1967], Євгена Перфецького [Перфецький, 1917; Перфецькій, 1915], Олексія Петрова [Петровъ, 1905]. З їх публікацій черпаємо також згадки і коментарі про діяльність мукачівського єпископа Сергія загалом, зафіксовані у документах історичного Закарпаття й держав, до яких воно входило. Із пластів румунської історіографії важливими для цієї статті стали результати дослідження Ніколае Йорга [Iorga, 1908] і Олександра Штефулеску [Ștefulescu, 1909]. Натомість сучасна наукова історіографія досі не зробила якогось значного внеску в опрацювання відповідних джерел і витлумачення даної теми. Постать єпископа Сергія залишається на далеких маргінесах досліджень.

Але акти, створені на південно-західних схилах Карпат, в тому числі ті, що тепер зосереджені у фондах Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО) [напр., ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 6; Там само, спр. 36; Там само, спр. 37], є тільки частиною джерельної бази, а відтак вчені, які в силу різних обставин користувалися виключно ними, не могли повною мірою описати діяльність мукачівського єпископа на північний схід від Карпат, бо в ті роки, в які згадки про Сергія зникають у джерелах Закарпаття, вони з'являються в джерелах, що походять з Волині, Білорусі і Московського царства. Саме тому для опрацювання обраної теми засадничими важливими стали писемні пам'ятки з Київської митрополії і праці дослідників її минулого. Серед авторів, роботи яких є важливими для поточної статті, вирізняються розвідки Михайла Максимовича [Максимовичъ, 1850; передрук: Максимовичъ, 1877], Володимира Александровича [Александрович, 2006], Михайла Коссака [Коссакъ, 1867] Ігоря Мицька [Мицько, 1990], Платона Карашевича [Карашевичъ, 1855], о. Антонія Петрушевича [Петрушевичъ, 1874]. Окремо слід виділити праці Томаша Кемпи [Кемпа, 2010], Леоніда Тимошенка [Тимошенко, 2009] і Казимира Тишковського [Tyszkowski, 1925], присвячені аналізу діяльності та зовнішніх зв'язків князя Костянтина-Василя Острозького та його оточення.

Джерельну базу дослідження в цій його частині формують матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України в Києві (ЦДІАК) [ЦДІАК, ф. 223, оп. 1, спр. 668], Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДІАЛ) [ЦДІАЛ, ф. 684, оп. 1, спр. 1770; Правда про унію, 1981, с. 45–49] Російського державного архіву давніх актів (Російський госсударственный архив древних актов – РГАДА) [ф. 52, оп. 1, спр. 5; Ковальский, 1979, с. 38; Русская историческая библиотека, 1875] публікації історичних джерел у Волинських та Мінських єпархіальних відомостях ХІХ ст. [Матеріали для історії православної Церкви въ

Минской епархії, 1870; Переговській, 1880; Сендульский, 1882]¹.

Мета. Стаття присвячена дослідженню діяльності мукачівського єпископа Сергія на теренах Київської митрополії в першій чверті ХVІІ ст. **Завданнями** дослідження є: аналіз повідомлень джерел про тривалі поїздки цього ієрарха за межі своєї єпархії і його перебування в Степанському монастирі на Волині, а також у Білорусі; вивчення зв'язку названого архиєрея з рідинами Острозьких і Заславських; опис його діяльності, як одного з представників антиунійного табору у Київській митрополії в поберестейський період.

Виклад основного матеріалу. В статті «Унійні змагання в Мукачівській єпархії під впливом Київської митрополії часів Іпатія Потія та Йосифа Веляміна Рутського», опублікованій в «Науковому віснику Ужгородського університету», серія Історія у 2019 р., я в загальних рисах описав позицію й діяльність мукачівського єпископа Сергія (1600 – 1620-ті). В цій роботі висловив думку, що *«можна вести мову про те, що мукачівський єпископ у своїй діяльності вагався [щодо унійної ідеї] і, що цілком можливо, орієнтувався на досвід сусідів-єпископів зі Львова та Перемишля Гедеона Балабана й Михайла Копистенського, котрі не прийняли унії в Бересті»* [Мороз, 2019, с. 81]. Подальші пошуки в цьому напрямку дозволяють підтвердити і уточнити наведену тезу. Більше того, їх результати вже тепер дають можливість вести мову про єпископа Сергія як одного з активних діячів у Київській митрополії, який належав до опозиційного до унії табору і підтримував його сили в період, коли та частина митрополії, яка не прийняла Берестейську унію 1596 р., майже залишилася без власної ієрархії.

Монах, а в 1592 – 1597 рр. ігумен Тісманського монастиря у Трансильванії, що в теперішньому повіті Горж на південному заході Румунії, Сергій здійснював єпископське служіння на мукачівській кафедрі в складний період як в релігійному, так у політичному відношеннях. Він був волохом (румунном) за національністю, наступником єпископа Петронія, якого в період між серединою червня і вереснем 1600 р. скинув волоський воєвода Михайло Хоробрий, на короткий час об'єднавши Волощину, Молдавію і Трансильванію в одну державу [Iorga, 1908, с. 224–225; Lacko, 1976, 54–55]. Втім, відзначивши це, о. Міхал Лацко, як перед тим Ніколае Йорга, явно перебільшив румунський національний чинник у призначенні та діяльності самого Сергія, який мав добрі стосунки і з угорськими трансильванськими володарями, а також упродовж всього свого служіння був відомий передусім як руський єпископ [про це див.: ЦДІАЛ, ф. 684, оп. 1, спр. 1770, арк. 2, 3; Basilovits, 1799, ч. 1, с. 42–44; Лучкай, 2000, с. 242, 245; Hodinka, 1911, с. 51–52]. Зрештою, варто враховувати те, що патрон ієрарха воєвода Михайло підтримував зв'язки з

¹ Принагідно хочу висловити щире вдячність колегам історикам Вірі Ченцовій за матеріали з РГАДА і Богданові Березенку за вказівку на випуск Мінських єпархіальних відомостей з публікацією акту заснування братства.

князем Костянтином-Василем Острозьким, і це могло стати важливим підґрунтям для знайомства єпископа Сергія з оточенням цього магната [про це див.: Кемра, 2010, с. 91; Tyszkowski, 1925; Мицько, 1990, с. 56]. Пам'ять про румунського правителя тривалий час жила в колі острозьких інтелектуалів, і одним з її виразів стала поема «Історія Михайла Хороброго» авторства Георгія Паламіда 1607 р. [Legrand, 1881, с. LXXX–LXXXIII, 183–230].

Після того, як восени 1600 р. воєвода Михайло втратив контроль над теренами, до яких входила Мукачівська єпархія, а в 1601 р. був убитий при повстанні бояр, Сергій лишився єпископом і змушений був постійно шукати підтримку світських володарів. Ускладнювало його служіння також тривке протистояння між протестантами й католиками, що вилилося у повстання Стефана Бочкая 1604 – 1606 рр. та Гавриїла Бетлена 1619 – 1626 рр. Тож ієрархові доводилося лавірувати між опонуючими таборами.

Серед тих, хто сприяв Сергієві, бачимо архикнязя Матвія Габсбурга, тодішнього керівника підконтрольної Габсбургам частини Угорського королівства (1601), капітана Угорського королівства Фердинанда з Гонзаги (1601), начальника Хустського замку Томаша Кенді (1604), трансільванського князя Стефана Бочкая (1606), молдавського воєводу Симеона Могилу, претендента на трансільванський княжий трон, керівника Хустського замку і жупана Валентина (Балінта) Другета (1607), графа Симеона (Сигізmunда) Форгача (1616), який у 1618 о. став палатином Угорського королівства у складі імперії Габсбургів [ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 6, арк. 2–2зв.; ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 36, арк. 1; ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 37, арк. 1–2; Basilovits, 1799, ч. 1, с. 40–44; Hodinka, 1911, с. 43–52; Дулишковичь, 1877, с. 78–81; Лучкай, 2000, с. 242, 244–245]. Відповідні документи були опубліковані по декілька разів і назагал відомі історикам Мукачівської єпархії. Як відзначав Євген Перфецький, «[...] Изъ данныхъ, которыя имѣются въ нашемъ распоряженіи, мы модемъ только заключить, что этотъ епископъ положительно не можетъ остаться долго на мѣстѣ, бросающъ во всѣ стороны за защитой отъ притѣсненій его протестантами» [Перфецький, 1915, с. 50]. Архимандрит Василій Пронін також раціонально зауважив, що в житті єпископа Сергія чудовим є багатство захисних грамот, але вже з цього багатства захисників можна зробити висновок, що його життя не було спокійним [Пронін, 2009, с. 187].

Низку припущень про долю єпископа Сергія серед дослідників історії Церкви на Закарпатті викликала пауза у згадках про нього в місцевих документах за період 1607 – 1616 рр. Можна було б підозрювати, що ці акти були втрачені згодом, але й, наприклад, список документів архіву Мукачівської єпархії з 1720-х рр. їх не містить, хоча там є документи давніші і пізніші [ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 6, арк. 2–2 зв.]. Варто констатувати, що розмаїття думок, висловлених з приводу такої паузи, досі не привело до визначення дійсних її причин. Так, український і словацький історик Євген Перфецький вважав, що ієрарх, зазнаючи перешкод у

служінні з боку світських володарів – перейшов до Грушівського монастиря під покровительство роду Могила [Перфецький, 1917, с. 23]. Антоній Годинка, о. Олександр Баран і о. Атанасій Пекар тільки зазначали, що Сергій урядовав єпархією «*кількома наворотами*»: з перервою, передусім на час, коли Мукачівською домінією у 1606 – 1612 рр. володів Франциск Магочі [Baran, 1960, с. 53; Пекар, 1967, с. 193, 195]. Тобто, ці вчені, з огляду на брак доступних джерел з-поза краю, обмежилися пошуком внутрішніх причин відсутності звісток про ієрарха у вказаний період. Що цікаво, в документах, опублікованих Годинкою, взагалі йдеться про те, що за часів Магочія двоє єпископів були прогнані з Мукачівського монастиря [Hodinka, 1911, с. 98, 122, 126]. Але про деталі названих подій ці акти мовчать. У свою чергу, о. Лацко, схильний розглядати історію Мукачівської єпархії ізольовано від Київської митрополії, взагалі заперечував, що в правлінні Сергія була перерва, а також те, що владику перебував у Речі Посполитій якийсь значимий період [Lacko, 1976, с. 57].

Міхал Лацко вважав, що Сергій остаточно покинув єпархію приблизно у 1619 р., бо вже у 1620 р. трансільванський князь Гавриїл (Габор) Бетлен призначив для комітатів Земплин, Шариш, Абауй і Мараморош грецького архієпископа Єремію, який був перед тим митрополитом Пелагонії і Перлату. І вже тут о. Лацко сам собі перечесть, бо вказує, що Єремія так і не зайняв мукачівську катедру [Lacko, 1976, с. 57]. Зрештою, й раніше були періоди, коли позиція Сергія на мукачівській катедрі ставала дуже непевною. Так, у 1610-х рр. граф Юрій (Георгій) III Другет де Гомоннай – землевласник не тільки на Закарпатті, а й у Галичині, як засвідчував київський унійний митрополит Йосиф Велямин Рутський «...вакував на Мукачівське і Марамороське єпископства в Угорщині нинішнього о[тця] перемишльського владику...» Атанасія Крупецького [Мицик, 2001, с. 469]. Останній призначив своїм офіціалом в Мукачівській єпархії одного зі священників Перемиської єпархії: Софронія (грека – Гречина, з чого вийшло пізніше прізвисько Речко). Цей Софроній самочинно проголосив себе єпископом і був прогнаний володарем Мукачівської домінії 1612 – 1622 рр. Миколаєм Естергазі [Baran, 1960, 53; Мицик, 2001, с. 469; Пекар, 1967, с. 24]. Натомість Естергазі призначав єпископами різних священників молдавського походження, які, проте, не втримувалися на катедрі [Baran, 1960, с. 54; Hodinka 1911, с. 127]. Софроній відомий у документах 1614, 1620 і 1629 рр. В останньому випадку він перебував уже знову в Галичині, висвятив там на священника якогось неосвіченого селянина в Раві-Руській і був суспендований митрополитом до сповнення покути за порушення церковної дисципліни [Мицик, 2001, с. 469; Пекар, 1967, с. 193–194].

Ігор Мицько, посилаючись на «Сводную галицко-русскую лѣтопись» о. Антонія Петрушевича, писав: «Очевидно про нього [Сергія – В. М.] йдеться в листі Папи римського за 1616 р. до протектора православ'я на Перемишльщині Я.-Ф. Гербурта.

Павло V висловлював своє невдоволення з приводу того, що останній «тримає в себе руського єпископа, що втік з закарпатських країв» [Мицько, 1990, с. 111]. Насправді з праці Петрушевича видно, що згаданий закид засновнику Добромільського монастиря Гербуртові робив не папа, а перемиський римо-католицький єпископ Станіслав Сецінський (іноді пишуть Сетинський), що сприяв унійній місії єпископа Крупецького в Красному Броді на Спішу [Пекар, 1967, с. 24; Петрушевич, 1874, с. 424–425]. Позаяк відомо, що Сергій тільки на 20 квітня 1616 р. отримав захисну грамоту від графа Форгача і втікати не мав потреби, а натомість утікачем був саме Софроній, а перед ним, ще у 1600 р., Петроній, то лист єпископа Сецінського має стосуватися другого чи третього з них, а не першого.

Також низку питань щодо безперервності єпископського служіння Сергія на Закарпатті ставить документ 1618 р., яким головний капітан сатмарської фортеці (тепер Сату-Маре в Румунії) і управитель верхньої Угорщини граф Андраш Довці призначив візитатором для волохів Сатмарського комітату ігумена Євтимія (Євтихія), висвяченого ще мукачівським єпископом Іларіоном – одним з попередників Сергія [Лучкай, 2000, с. 236–237; Hodinka, 1911, с. 52–53].

За інформацією о. Михайла Лучкая, яку повторили о. Іван Дулишкович і архим. Василій Пронін, Сергій помер у 1623 р. [Дулишкович, 1877, с. 81; Лучкай, 2000, с. 245; Пронин, 2009, с. 187]. Ніколае Йорга, а відтак о. Лацко писали, що цей ієрарх через Річ Посполиту перейшов до молдавського господаря 1623 – 1626 рр. Раду Міхні, а відтак приблизно у 1626 р. перебрався до монастиря в Тісмані, де знову був обраний ігуменом і, вочевидь, помер приблизно у 1629 р., бо тоді ігуменом був вже інший чернець [Jorga, 1908, с. 225–226; Lasko 1976, с. 58; Ștefulescu, 1909, с. 303, 305]. Проте Євген Перфецький, посилаючись на дослідження Йорги і наразі недоступну мені дисертацію Шандора Ціпле 1910 р., відзначав, що Сергій ще у 1633 р. сповняв архипастирські обов'язки, перебуваючи в Грушівському монастирі [Перфецький, 1917, с. 23; Перфецький, 1915, с. 52; Cziple, 1910]. Втім, у Йорги насправді не сказано, що Сергій у 1633 р. перебував у Грушеві.

Отож досі не вирішене питання того, як розуміти прогалину 1607 – 1616 рр., коли про мукачівського єпископа в його єпархії маємо тільки недатовану точно згадку в річних листах Товариства Ісусового за 1613 – 1614 рр. [Litteræ Societatis Iesu annorum duorum, 1613, et 1614, с. 148]. Вочевидь, відштовхнувшись від цього або подібних повідомлень єпископ Юліан Пелеш і писав у своїй книзі, що Атанасію Крупецькому не вдалося здобути Сергія для унійної справи [Pelesz, 1881, с. 123]. З іншого боку, навіть на цей явний виклик у свій бік: унійну акцію Крупецького за підтримки Другетів, Сергій не відповів якимись діями. Таким чином, джерела з історичного Закарпаття наводять на думку, що за правління цього ієрарха були часи, коли він справді був відсутній у своїй єпархії. Але далі

інформація, що міститься в них, не прояснює ситуацію.

У згаданій статті 2019 р. я вже аналізував можливість поїздки єпископа Сергія на Русь, відповідно до виданої о. Лучкаєм записки бенедиківського священника з 1603 р., у світлі слів о. Ігнаца Рата про висвячення Сергія митрополитом Іпатієм Потієм і критики цих думок з боку о. Лацка. До цього хіба слід додати, що Ніколае Йорга не піддавав сумніву місію Сергія до Києва [Jorga, 1908, с. 225]. Тепер, на тлі недомовок і мовчання джерел Закарпаття, черга розглянути згадки про наступні поїздки мукачівського владики Київською митрополією.

Отож, у 1840-х рр. дослідник історії Волині протоієрей Афанасій Лотоцький віднайшов в архіві Почаївської лаври інвентар Степанського монастиря, написаний 11 березня 1627 р. тамтешнім управителем Адамом Злотолинським і Вацлавом Вишетравським з нагоди передачі цієї обителі під управління луцькому православному єпископові Ісаїєві Борисиковичу. Останній і поставив під документом свій підпис. Тут слід деталізувати, що Степанський монастир св. Михаїла стояв над рікою Горинню в колишньому Луцькому повіті, за сучасним адміністративним поділом України – в Сарненському районі Рівненської області. Ця обитель, відома у документах із 1572 р., виникла у володіннях і діяла під патронатом князів Острозьких. У 1627 р. Горинь змінила русло і розмила береги разом з монастирськими будівлями [Максимович, 1850, с. 46–48; Сендульський, 1882, с. 1140]. З іншого боку, відомо, що у 1628 чи 1629 р. цю монашу обитель передав унійній Церкві князь Олександр Заславський [Правда про унію, 1981, с. 45]. Тож стихія у 1627 р. не знищила монастир цілковито.

Інвентар Степанського монастиря 1627 р. містить 17 регест листів князя Костянтина Василя Острозького з 1572 – 1607 рр. та семи листів його сина князя Януша Острозького з 1609 – 1620 рр. У регестах знаходимо інформацію про князівські надання і привілеї монастирю і єпископам, які в ньому проживали. Так, у регестах під номерами 20–22 знаходимо інформацію про мукачівського єпископа:

«20. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] krakowskie[g]o pod dato roku 1610 j[u]l[ia] d[nia] 9 Wałowiczach do Bogdana starosty y do Kmity burgrabie[g]o pisany, aby oycu władcy mohaczowskiemu we wszystkim wedle listuw sławney pamięci x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] woiewody kiiowskiego przy nadaniach zachowali y oddawali.

21. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] krakowskiego przywatny do władki mochaczewskie[g]o pisany w teyże rzeczy tegoż roku 1610 j[u]l[ia] d[nia] 9 w Wałowiczach.

22. List x[ięcia] j[ego] m[ości] p[ana] krakowskiego przywatny do oycy władki mochaczewskie[g]o pod dato roku 1609 nowembr[a] d[nia] 26 w Ostrogu co mu wszystko spelna wedle funduszów oddać obiecuie» [Александрович, 2000, с. 440–441].

На ці дані звернув увагу і використав їх відомий український історик і перший ректор Київського університету Михайло Максимович. У 1850 р. він опублікував розвідку «О городѣ Степанѣ», яка була згодом передрукована у зібранні творів вченого [Максимович, 1877, с. 385–390]. Оскільки список інвентаря відсутній в колишньому архіві Почаївської лаври, який в радянські часи забрали до фондів Державного архіву Тернопільської області (ДАТО), але наявний у ф. 223 ЦДІАК, то можна припустити, що документ передали у користування Максимовича в Київ. Відштовхуючись від інвентаря, цей вчений писав про мукачівського та інших єпископів у Степані таке:

«Съ 1599 года въ Степаньской обители являются православные митрополиты и епископы. В этомъ году князь Константинъ Константиновичъ водворилъ въ своемъ монастырѣ митрополита Луку, который и находился здѣсь около трѣхъ лѣтъ. Конечно, это былъ тотъ бѣлградскій митрополитъ Лука, который вмѣстѣ съ княземъ защищалъ православіе на Брестскомъ соборѣ. На мѣсто Луки, въ 1603 году, поступилъ въ Степанскій монастырь Іеремія, митрополитъ пелагонскій. Въ 1606 году настоятельствовалъ здѣсь епископъ, не названный по имени, можетъ быть, тотъ самый владыка мокачевскій, который находился въ Степаньскомъ монастырѣ 1610 года. Не одно ли это лицо съ епископомъ Амфилохіемъ? Или же то былъ другой владыка изъ Руси Закарпатской?» [Максимович, 1850, с. 48].

Білгородський митрополит Лука з цитати – учасник Берестейського антиунійного собору 1596 р. Він згаданий серед учасників цієї події у творі «Апофазис»: «*Lukasz, metropolita beligradski patriarszego thronu Konstantynopolskiego dekretujac wespól z świętym synodem, podpisałę się*» [Памятники, 1903, с. 373].

Як «білгородський» цей ієрарх мав би походити з Белграда – столиці Сербії або з Альба-Юлії (Білгород) у Трансільванії, тепер Румунія. Втім, такого митрополита у списках тогочасних ієрархів знайти не вдалося, а латинський парох Острога у своїй хроніці 1620 р. писав про нього: «*Pik 1618. Смерть владыки дорогобузького. Лука Сербин, що величався митрополитом білгородським, в Дорогобужі [...] Прибув як чернець, який заїхав в ці краї задля певних пожертв. [...] Посівши дорогобузьке архимандритство, почав величатись митрополитом, хоч жодного права на такий великий сан ні від кого не мав*» [цит. за: Мицько, 1990, с. 98]. З огляду на згадане повідомлення про смерть Луки у 1618 р., не був він і волоськими (угровлаським) митрополитом Лукою Кіпріотом, який жив до 1629 р. Тож питання його особи потребує детальнішого вивчення в окремому дослідженні, тим паче, що цей церковний діяч – одна з ключових постатей церковної історії у перше двадцятиліття XVII ст. на Волині.

Єпископ Амфілохій відомий також тільки з «Апофазису», чому не слід дивуватися з огляду на часті зміни єпископів і претендентів на катедру в Мукачеві на межі XVI – XVII ст. Цього

мукачівського єпископа, за «Апофазисом», на соборі представляв архимандрит афонського монастиря св. Пантелеймона Матвій: «*Mateusz archimendryta manastyrza ś. Panteleymona z Świętej gory, za roszkaniem wielebnego Amfilohya, episkopa mukackiego, patriarszego thronu Konstantynopolskiego, dla trudności iego, dekretujac [wespól] z świętym synodem, podpisałę się*» [Памятники, 1903, с. 373]. Як бачимо, тут прямо названо Мукачівську єпархію, як підлеглу юрисдикції Константинопольського патріарха, як і вся Київська митрополія. Першим з сучасних дослідників на представництво Мукачівської єпархії на соборі Київської митрополії в Бересті звернув увагу Сергій Шумило [напр.: Шумило, 2016, с. 53, 56].

Щодо митрополита Єремії пелагонського, то це той же ієрарх, якого, як подано вище, у 1620 р. Гавриїл Бетлен призначив єпископом для комітатів Земплин, Шариш, Абауй і Мараморш. Явно, що митрополит Єремія і єпископ Сергій – з одного табору, а тому навряд чи можна однозначно розглядати Єремію як опонента Сергія у 1620 р. До слова, Єремія до 1620 р. перебував якраз у Степанському монастирі [Мицько, 1990, с. 46]. Поки можна тільки припустити, що Гавриїл Бетлен, прийшовши до влади у Трансільванії і піднявши повстання проти Габсбургів, не прийняв Сергія; і Єремія був кандидатом того ж антиунійного табору не на шкоду Сергію, а для того, щоби не допустити проунійного кандидата. Проте новим єпископом Бетлен, як володар Мукачівської домінії, у 1623 р. йменував на катедру єпископа Петронія. Поширеною є думка, що сталося це за сприяння митрополита Йосифа Веляміна Рутського за посередництвом шляхти [Пекар, 1967, с. 26].

Окремо слід розглянути припущення Максимовича, що мукачівський єпископ міг перебувати у Степані також у 1606 р. Вчений мав певні підстави так говорити, бо в реєстрі №20 з листа 1610 р. йдеться, що мукачівському єпископові слід надавати все, як раніше постановив покійний уже князь Костянтин-Василь Острозький. Водночас у реєстрі №14 з давнішого листа 1606 р. записано: «*List x[і]acia] [j]ego] m[o]ści] p[ana] wojewody kiiowskie[g]o pod dato roku 1606 7-bis d[nia] 17 w Kruszeu do p[ana] Świętzczyńskiego, aby bojatynowicz Jacko drzewa bartne wszystkie monastyrskie pozawodził u poukazywał ouci episkopu*» [Александрович, 2000, с. 440]. У сусідніх реєстах з інвентаря, вже без згадок про єпископа, йдеться про різні привілеї для монастиря, зокрема десятину збіжжя від залежних селян і захист монастирських лісів [Там само]. З цього зрозуміло, що приблизно у жовтні чи листопаді 1606 р. в Степанському монастирі з'явився новий єпископ. І після того у 1610 р. не згаданий ніхто інший, але саме мукачівський ієрарх.

Публікуючи інформацію інвентаря Степанського монастиря, Максимович також лаконічно витлумачив її загальну значимість для розуміння церковної історії першої чверті XVII ст.:

«[...] для історії важно и ново здѣсь то, что въ Степаньскомъ монастырѣ имѣли свое пребываніе задунайскіе митрополиты и закарпатскіе епископы

въ ту именно пору, когда православная митрополія Кіевская была без своего митрополита; а за смертью Гедеона Балабана львовскаго (въ 1607 году) и Михаила Копыстенскаго перемышльскаго (въ 1612 году), оставалась уже безъ епископовъ» [Максимович, 1850, с. 48].

У тексті вченого помилково вказано, що єпископ Копистенський помер у 1612 р., хоча насправді це сталося в 1610 р. І це ще більше актуалізує значимість перебування Сергія на Волині того року. Справді, по смерті Копистенського єдиним православним єпископом лишився його наступник на перемиській кафедрі Єремія Тиссаровський, якого призначили на катедру після обіцянки прийняти унію. Тож Максимович раціонально підсумовує, що Степанський монастир завдяки старанню князів Острозьких став місцем, звідки українські православні церкви могли отримувати своїх служителів, тобто тут митрополити Лука, Єремія і єпископ мукачівський Сергій висвячували духовенство. Слід акцентувати, що робили це вони задовго до висвячення православних ієрархів для Київської митрополії, здійсненого у 1620 р. єрусалимським патріархом Феофаном III у Києві.

Треба окремо відзначити роль князів Острозьких, у володіннях яких знаходили прихисток названі ієрархи, в тому числі мукачівський. Мова не тільки про те, що православних ієрархів збирав у себе Костянтин-Василь Острозький, який спершу був серед ініціаторів унійної справи, потім різко став її опонентом. Йдеться про ширший, досі недосліджений, тодішній зв'язок Закарпаття з рештою Русі через тих же Острозьких. Останні завдяки родичанню з іншими шляхетськими сім'ями мали маєтності й на історичному Закарпатті. Зокрема, син і спадкоємець Костянтина-Василя Острозького Януш у 1582 р. одружився з Сузанною Середі (можна зустріти і варіант перекладу: Зузанна Шередій) – онукою угорського гетьмана Каспера Середі. І, наприклад, у 1588 р. подружжя Януша і Сузанни подарувало своєму слугі Георгію Дверницькому ділянку землі в с. Нижній Свидник у теперішній Словаччині [ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 29]. Ще раніше, завдяки одруженню Костянтина-Василя Острозького з Софією Тарновською, князівська родина отримала володіння й на суміжному з Закарпаттям галицькому Підгір'ї, що входило до складу Перемиської єпархії [Тимошенко, 2009, с. 67]. Це ті ж околиці, де поряд мали маєтності Другети.

Звісно, що вплив дому і середовища Острозьких на Закарпатті не обмежувався виключно економічною сферою. Так, тільки Острозької Біблії 1581 р. на парафіях історичної Мукачівської єпархії, згідно з результатами візитації єпископа Мануїла (Михайла) Ольшавського 1750 – 1752 рр., було 12 примірників [Панькевич, 1970, с. 16]. За результатами пошукових робіт кінця 1970-х – 1980-х рр. у греко-католицьких парафіях історичної Мукачівської єпархії, що після переділу кордонів у ХХ ст. опинилися в північно-східній Угорщині, було виявлено ще два примірники Острозької Біблії [Ойтозі, 1992, с. 296]. Певною мірою очікуваним у

світлі сказаного є те, що Острозька Біблія вписана під №1 до каталогу книг Мукачівського василіянського монастиря – колишнього центру єпархії, в якому розміщувалася єпископська резиденція [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 1665, арк. 2].

Запровадження у середині ХІХ ст. до наукового обігу інформації про присутність мукачівського єпископа на Волині однозначно стало важливим для подальших досліджень. Повідомлення про цей факт потім неодноразово передруковували інші автори, як то Платон Карашевич [Карашевич, 1855, с. 125–126], о. Аполлоній Сендульський [Сендульський, 1882, с. 1139], Микола Теодорович [Теодорович, 1889, с. 581] і архієпископ Афанасій Мартос [Мартос, 2003]. Тобто, інформацію про діяльність мукачівських єпископів у Київській митрополії годі назвати маловідомою. Втім, наприклад, автор «Нарису історії православної Церкви» Іван Власовський з невідомих причин проігнорував згадки про мукачівського владика у Степані, хоча згадав, що там були митрополити Лука і Єремія [Власовський, 1956, с. 31]. Ще більше питань постає до якості студій над історією Мукачівської єпархії, які цю інформацію досі взагалі не використовували з незнання або внаслідок ігнорування.

На жаль, не відомо, скільки часу Сергій перебував у Степанському монастирі того разу. Як відзначав Ігор Мицько, уже в 1610 р. він згаданий під перекинутим ім'ям «Георгій», як такий, що повертався до Мукачева з Речі Посполитої [Мицько, 1990, с. 111].

Наступний віднайдений сюжет, що стосується діяльності єпископа Сергія в Київській митрополії, пов'язаний з сучасною столицею Білорусі. У 1870 р. Мінські єпархіальні відомості опублікували текст пергаментного документа з архіву монастиря Богоявлення Господнього в Пінську – грамоти 1614 р. про заснування братства при православному чоловічому монастирі св. ап. Петра і Павла в Мінську. Як засвідчує це джерело, благословення новоствореному об'єднанню дали троє ієрархів, двоє з яких уже згадані в цій статті: *«Лука милостию Божию митрополит белградскій. Сергѣе Божию милостию епископъ мукачевъски и марморискій. Павелъ Бжїю млтию епископъ далматскій Сербкоскіе земли»* [Матеріали для історії православної Церкви въ Минской єпархїи, 1870, с. 588]. Так зафіксовані їх імена і титули на початку документа. Наприкінці ж владика підписані дещо інакше, а після них іде ім'я дерманського архимандрита:

«Смерени Лука митрополит белградскы подписахъ рукою своею.

Смѣрени Павелъ епископъ далматскій подписахъ выше писаное рукою своею.

Смеренїи Сергеи епископ микачоскїи и марморитски подписалъ руку вышеписаное.

Исаия Болобанъ арх[имандритъ] дермански внесши свою руку» [Там само, с. 592].

Ісаєя Балабан – небіж покійного вже тоді львівського єпископа Гедеона Балабана, який по смерті дядька невдало претендував на львівську катедру [Зубрицький, 2011, с. 110–112]. Дерманським

архимандритом він став завдяки князю Костянтину-Василію Острозькому.

Тобто, у випадку мінського братства мова, знову таки, заходить про діяльність кола церковних діячів, тісно пов'язаних з уже покійним київським воєводою Костянтином-Василем Острозьким, наймогутнішим руським магнатом свого часу і з 4 вересня 1597 р. одним з трьох церковних екзархів Константинопольського патріархату [про останне див.: Тимошенко, 2009, с. 64]. І до цього кола входив мукачівський єпископ Сергій. Безсумнівно, що факт цієї приналежності піднімає багато питань, серед яких важливе місце належить тому, як бачила себе в загальному культурному просторі Русі єдина в досліджувані (і набагато пізніші) часи інституційна спільнота-репрезентант угорської Русі – Мукачівська єпархія. Як відзначив, ведучи мову про Костянтина-Василя Острозького, Леонід Тимошенко, «З одного боку, в ранньомодерний час переважала регіональна чи соціально-елітарна (корпоративна) ідентичність. Але ж саме тоді князівські роди почали замислюватися над своїм походженням...» [Тимошенко, 2009, с. 61]. Тут слід продовжити, що віднайдення власної ідентичності зачіпало не лише вельмож – в поберестьейській час Церква, у тому числі Мукачівська єпархія, була активно залучена до перебігу відповідних процесів. А позаяк князь Острозький, як екзарх, мав доволі широкі повноваження («...всяку власть даемо даже до устроєнія митрополита же и епископовъ» [Там само]), то очевидно, що він, відповідно до власного розуміння виконуючи ці повноваження, сформував гурт ієрархів, яких зустрічаємо у Степані за його життя і які продовжили діяти по його смерті.

З огляду на те, що у 1616 р. Сергій отримав уже згадану вище грамоту графа Форгача з дозволом вільно служити поміж своїх вірних [Лучкай, 2000, с. 245; ЦДІАЛ, ф. 684, оп. 1, спр. 1770, арк. 70; Нодінка, 1911, с. 51–52], зрозумілим є його повернення на Закарпаття після подорожі до Мінська. Джерела із Закарпаття наступних років мовчать про подальшу долю ієрарха, але її прояснює черговий документ з Волині. Цим разом це статут монастиря Спаса (Преображення) в Дубні, складений у 1624 р. ігуменом Антонієм Рудницьким. Цей документ у 1880 р. опублікував Василь Переговський. Преамбула статуту надає надзвичайно багато інформації:

«Лѣта Господня 1624-го, мѣсяца марта. Изволеніемъ Бога Отца, поспѣшеніемъ Единороднаго Его Сына и совершеніемъ Св. Духа; его свѣтлостъ князь Александръ изъ Острога Заславскій, панъ воевода брацлавскій, усмотрѣвши въ монастырь Преображенія Господа Бога и Спаса нашего, Иисуса Христа, находящемся въ имѣніи его – городѣ Дубнѣ, житіе иноческое, самовольное, противное спасенію нашему, – посовѣтовавши съ превелебнымъ господиномъ, отцемъ Сергіемъ Тисмянскимъ, епископомъ Мукачевскимъ, въ то время прономіемъ епископіи Острожской и Дубенской, и прочими иноками того святаго монастыря, призвалъ меня, окаяннаго, скудоумнаго и неопытнаго монаха Антонія Рудницкаго и отдалъ

мнѣ вышепоименованный монастырь, для устроєнія въ немъ общаго житія, по преданіямъ святыхъ апостолъ и преподобныхъ отецъ, – и властію своею ктиторскою и по благословенію велебнаго отца епископа Сергія поставилъ меня игуменомъ» [Переговскій, 1880].

Це джерело перечить думкам про смерть єпископа Сергія у 1623 р. Також зміст статуту дисонує з поширеними тезами про те, що після згасання роду Острозьких його наступники Заславські, як римо-католики, категорично не підтримували православні монаші обителі. Зокрема, такий закид щодо Степанського монастиря в бік Заславських робив Аполлоній Сендульський [Сендульський, 1882, с. 1140]. В наші дні це ж повторив автор з Дубна Іван Касянчук, причому у статті, присвяченій розгляду статуту Дубенського Спаського монастиря [Касянчук, 2012].

Отож, документ 1624 р. показує таке:

По-перше, римо-католик Олександр Заславський, який був зятем покійного вже князя Януша Острозького, радиться з православним єпископом Сергієм щодо вноормування чернечого життя. Тут відзначає, що тлумачення Сергія як ченця Дубенського монастиря в сучасних працях [Горін, 2010, с. 25] не виправдане, бо він тут виступає як єпископ. Також джерела, як побачимо далі, вказують інше місце перебування ієрарха у 1624 р.

По-друге, названий мукачівський єпископ, за свідченням статуту, у 1624 р. керував «Острозько-Дубенською» єпархією. Він робив це на особливих правах, бо *прономія* – це виняток з норм загальної дії через надання пільги [Волощенко-Віслобокова, 2013, с. 23].

Очевидно, що це призначення мала зробити вища церковна влада: Константинопольський, якийсь інший патріарх або його повноважний представник. Імовірно відповідь на питання, хто це зробив, вочевидь, містять «Распросныя рѣчи иноземцовъ и русскихъ, возвратившихся изъ плѣна, присланныхъ изъ разряда въ патріаршій дворцовый приказъ для допросовъ» за 11 вересня 1623 – 22 серпня 1624 рр. В цьому джерелі під 9 жовтня 1623 р. вписані свідчення вихідця з Києва «старця» Варсунофея, що «[...] отецъ у него духовный былъ въ міръ въ Литвѣ въ Погребищахъ, Троецкой игуменъ Семіонъ; и поставилъ де того отца духовного въ игумены Серпеской епископъ Сергій, а того епископа ставилъ въ епископство Феофанъ, патріархъ Ерусалимскій [...]» [Русская историческая библиотека, 1875, стб. 601]. Дійсно, ерусалимський патріарх Феофан III наприкінці 1610-х – у 1621 рр. перебував у Речі Посполитій та Московському царстві. Найвідоміший його акт – висвячення православних ієрархів для Київської митрополії у 1620 р. Природно, що це не єдине, що зробив патріарх на українських землях.

Втім, не слід виключати ще однієї можливості, а радше доповнення до цієї історії. Як відомо, православному ієрархії України і Білорусі до своєї смерті у 1618 р. неофіційно очолював «білгородський» митрополит Лука Сербин [Мицько, 1990, с. 46, 98]. І тимчасовим керівником єпархії на Волині

мукачівського єпископа міг призначити ще він, а вже потім, по смерті Луки, це призначення міг знову підтвердити патріарх Феофан III. В такому випадку присутність мукачівського єпископа на Волині і його активна діяльність знаходить логічне пояснення і вкладається в єдину систему діяльності всіх православних ієрархів на терені історичної Київської митрополії. Навіть згадка про Сергія, як «сербського», могла виникнути на основі того, що він дійсно, як було вказано, діяв спільно з Лукою Сербиним.

По-третє, на основі інформації статуту Дубненського монастиря і свідчення ченця Варсуновея, можна сказати, що Сергій був не номінальним чи титулярним керівником єпархії, а дійсним, бо новий ігумен дубненського монастиря Спаса приступає до свого служіння за його благословенням, і цей же ієрарх призначає ігумена монастиря Св. Трійці у Погребищах. Таким чином, у джерелах зафіксовані чергові унікальні свідчення тісного еkleзіального зв'язку Мукачівської єпархії з Київською митрополією. Це вже інша історія, що у 1625 чи 1626 р. Спаський монастир у Дубні перейшов до унії [Ваврик, 1979, с. 192].

Але й на сказаному не обмежується інформація, яку маємо про діяльність єпископа Сергія у 1624 р. В фондах РГАДА серед справ, що стосуються відвідин московського царя різними іноземцями, є свідчення про аудієнцію у тодішнього монарха Михайла Федоровича посланців мукачівського єпископа. Були це «макачевського єпископа черной поп Кирилла да черной дьяконъ Макарей», тобто ієромонах Кирило і чернець диякон Макарій [РГАДА, ф. 52, оп. 1, спр. 5, арк. 45]. Прибули вони «из имени князя Василия Острожского изъ Степанского монастыря ото владыки мараморского и мокачевского Сергия» [Ковальский, 1979, с. 38].

Кирило вперше побував у царя 6 жовтня. Цей візит він здійснив в один час з архимандритами та ігуменами із Сербії і Греції, а також одним «білим попом», тобто єпархіяльним священником, з Кіпру [РГАДА, ф. 52, оп. 1, спр. 5, арк. 1]. Знаємо, що Кирило прибув до царя з мощами, принесеними зі Святої Землі [Там само, арк. 5].

11 жовтня 1624 р. в Архангельському монастирі у Москві цар влаштував для прибулих гостей духовного стану прийняття у присутності патріарха Філарета – свого батька, якого у червні 1619 р. висвятив на патріарха також єрусалимський патріарх Феофан III. На бенкеті був уже не тільки Кирило, а й Макарій [Там само, арк. 18]. Відтак цар обдарував своїх гостей і 30 листопада видав наказ у прикордонний Путивль про їх відпущення [Там само, арк. 45].

Як бачимо з наведених документів, єпископ Сергій в 1624 р. жив у Степанському монастирі і провадив звідти масштабну діяльність. Позаяк висвячений патріархом Феофаном III луцький і острозький православний єпископ Ісакій Борискович перейняв обитель у Степані щойно в 1627 р., поставивши свій підпис під інвентарем її майна, то названий рік і буде приблизною верхньою межею перебування там владыки Сергія, згідно з

документами, що походять з Київської митрополії. Пізніших згадок про нього у цих джерелах віднайти поки не вдалося. Зрозуміло, що ієрарх вкотре вирушив до Мукачівської єпархії і далі – до Тісмані, адже в 1626 р. він був тісманським настоятелем.

На рівні усної історичної пам'яті свідченням про долю єпископа Сергія і його поїздки може слугувати народний переказ про гору «Сергій» в Перегінському сучасної Івано-Франківської області, зафіксований Михайлом Коссаком у середині XIX ст.: «Переданье говоритъ, же Перегинска гора Сергій взяла назву свою отъ якогось-то угорско-русского епископа, котрый уходячи сюда зъ Угорцини передъ повѣтрьемъ, ту умеръ» [Коссак, 1867, с. 161]. Дослідник припускав, що тим єпископом і мав бути Сергій, але сучасний стан дослідження теми не дозволяє ані спростувати, ані підтвердити цю думку. Якби це був дійсно він, то це означало б, що Сергій ще раз мав повертатися до Речі Посполитої.

Висновки. У 1905 р. Олексій Петров зафіксував думку, що більш пізніше, у порівнянні з іншими українськими землями, поширення унійної ідеї у Львівській і Перемиській єпархиях небезпідставно пов'язували з впливами Мукачівської єпархії [Петровъ, 1905, с. 196]. Діяльність мукачівського єпископа Сергія в Київській митрополії першої чверті XVII ст., досліджена в цій статті, наочно демонструє, що твердження про активне залучення Мукачівської єпархії в життя Київської митрополії навіть у ширшому масштабі, аніж двох названих єпархій, мають під собою поважні реальні підстави, хоча відповідні історичні процеси вивчені набагато менше, ніж, наприклад, роль унійної Київської митрополії у поширенні і зміцненні унійної ідеї на Закарпатті.

Проведене дослідження продемонструвало, що впливи Мукачівської єпархії на Київську митрополію, зокрема в поберестьейські часи, можна більш-менш повноцінно описати та проаналізувати, якщо до опрацювання залучати якомога ширший комплекс релевантних джерел, а не обмежуватися виключно документами із Закарпаття чи колишнього Угорського королівства.

Як показав здійснений аналіз, мукачівський єпископ Сергій, часто і на тривалі терміни переміщуючись між власною єпархією і Волинно та Білоруссю, став одним з церковних діячів, який чинив відчутний вплив на історію Київської митрополії і створював можливості для збереження тієї її частини, що не прийняла Берестейської унії, аж до акту встановлення православної ієрархії єрусалимським патріархом Феофаном III у 1620 р. Перебуваючи в маєтностях князів Острозьких і їх спадкоємців Заславських, мукачівський архиєрей користався в авторитетом представників цих родів і деякий час навіть керував православною (неунійною) частиною історичної Луцької і Острозької єпархії. Резиденцією його в цей період був Степанський монастир. На сучасному етапі дослідження неможливо вести мову про те, коли точно ієрарх остаточно покинув Волинь, хоча це мало статися в період між 1624, коли він згаданий ще у Степані, і 1626 р., коли його знову обрали ігуменом монастиря

в Тисмані. Існує велика ймовірність, що подальші пошуки у матеріалах з теренів історичної Київської митрополії можуть привести до нових знахідок, що

проллють додаткове світло на роль Мукачівської єпархії в житті Київської митрополії вказаного періоду.

Список використаних джерел

- Baran, A., 1960. Metropolia Kioviensis et eparchia Mukačoviensis, *Analecta OSBM*, серія 2, секція 1, т. 10, Romae: PP. Basiliani, 111 p.
- Basilovits, J., 1799. *Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovits olim ducis de Munkacs, pro religiosis ruthenis ordinis sancti Basilii Magni, in monte Csernek ad Munkacs, anno MCCCLX. factae*, ч. 1–3, Cassovia: Typographia Ellingeriana, 104+208+140 p.
- Cziple, S., 1910. *A máramarosi püspökség kérdése. Doktori értekezés*, Budapest: Nagel István, 154+2 p.
- Hodinka, A., 1911. *A Munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára*, т. 1, Ungvár: Unio Könyvnyomda R. T., 668 p.
- Iorga, N., 1908. *Istoria Bisericii Românești*, т. 1, Vălenii-de-Munte: Neamul Romănesc, 431 p.
- Kempa, T., 2010. Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi i jego wpływ na sytuację wewnętrzną i zewnętrzną Rzeczypospolitej w końcu XVI wieku, *Соціум. Альманах соціальної історії*, випуск 9, Київ: Інститут історії України НАН України, с. 67–96.
- Lacko, M., 1976. *The Union of Užhorod*, Cleveland – Rome: Slovac Institute, 190 p.
- Legrand, E., 1881. *Bibliothèque grecque vulgaire Tome deuxième*, vol. 2, Paris : Maisonneuve et Cie, CVII+399 p.
- Litteræ Societatis Iesu annorum duorum, 1613, et 1614, ad patres, et fratres eiusdem Societatis*, 1619, Lugduni: Claudium Gayne Typographum, 789 p.
- Pelesz, J., 1881. *Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom von den aeltesten zeiten bis auf die Gegenwart*, т. 2, Würzburg – Wien: Verlag von Leo Woerl, 1094 s.
- Ștefulescu, A., 1909. *Mănăstirea Tismana, Administrația Casei Bisericii*, Târgu-Jiu: Arte grafice Carol Göbl, 493 p.
- Tyszkowski, K., 1925. Stosunki ks. Konstantego Wasyla Ostrogskiego z Michałem, gospodarzem multanskim, *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, т. 2, Lwów, с. 641–649.
- Александрович, В., 2006. Інвентар Степанського Михайлівського монастиря 1627 року, *Український археографічний щорічник*, випуск 10–11, Київ, с. 423–449.
- Ваврик, М., 1979. Нарис розвитку і стану Василянського Чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка, *Analecta OSBM*, серія 2, секція 1, т. 40, Рим: Видавництво ОО Василян, 217 с.
- Власовський, І., 1956. *Нарис історії православної Церкви*, т. 2, Нью Йорк – Бавн Брук: Українська Православна Церква в 3. Д. А., 397 с.
- Волощенко-Віслобокова, О., 2013. Церковне законодавство: природа та особливості, *Часопис Київського університету права*, №4, с. 22–24.
- Горін, С., 2010. Мобільність ченців волинських монастирів у першій половині XVII сторіччя, *Соціум. Альманах соціальної історії*, №9, с. 20–36.
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 64, оп. 1, спр. 1665, 15 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 6, 3 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 29, 2 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 36, 1 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 37, 2 арк.
- Дулишковичь, І., 1877. *Историческія черты угро-руссихъ*, тетрадь III. Унгарь: Печатня Карла Іегера и Альберта Ю. Рейпайя, 234 с.
- Карашевичь, П., 1855. *Очеркъ исторіи православной Церкви на Вольни*, Санктпетербургъ: Типографія Королева и компанії, 156 с.
- Касянчук, І., 2012. Статут Дубенського Спасо-Преображенського монастиря 1624 року, *Острозький краєзнавчий збірник*, №5, с. 51–55.
- Ковальський, Н., 1979. *Источники по истории Украины XVI–XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА*, Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 72 с.
- Коссакъ, М., 1867. *Короткій поглядъ на монастыри и на монашество руске отъ заведеня на Руси вѣры Христовои ажъ по нынѣшное время*, Львовъ: Типографія Института Савропигіанского, 354 с.
- Лучкай, М., 2000. *Історія карпатських русинів*, т. 3, Ужгород: Закарпаття, 383 с.
- Максимовичь, М., 1850. О городе Степани, *Киевлянинъ*, книга 3, с. 45–50.
- Максимовичь, М., 1877. *Собрание сочинений*, т. 2, Киевъ: Типографія М. И. Фрица, 524 с.
- Мартос, А., 2003. *Беларусь в исторической, государственной и церковной жизни*. [Онлайн]. Доступно: pawet.net/library/history/bel_history/_rhist/0010/3/Часть_вторая.html (дата звернення: 26.10.2020).
- Матеріали для історії православної Церкви в Минской єпархії, 1870, *Минскія єпархіальныя вѣдомости*, №23, с. 587–592.
- Мищик, Ю., 2001. З епістолярної спадщини київського митрополита Йосифа (Рутського), *Ковчег: Науковий збірник з церковної історії*, число 3, Львів: Видавництво Українського католицького університету, с. 463–469.
- Мицько, І., 1990. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія*, Київ: Наукова думка, 192 с.
- Мороз, В., 2019. Уніейні змагання в Мукачівській єпархії під впливом Київської митрополії часів Іпатія Потія та Йосифа Веляміна Рутського, *Науковий вісник Ужгородського університету, серія Історія*, №1 (40), с. 78–87.
- Ойтозі, Е., 1992. Доля українських стародруків у Східній та Північно-Східній Угорщині, *Український археографічний щорічник*, нова серія, випуск 1, Київ: Наукова думка, с. 295–297.
- Панькевич, І., 1970. Матеріали до історії мови південнокарпатських українців, *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*, випуск 4, книга 2, 222 с.
- Пекар, А., 1967. Нариси історії Церкви Закарпаття, т. 1, *Analecta OSBM*, серія 2, секція 1, т. 22, Рим: Видавництво ОО. Василян, 241 с.

- Пероговській, В., 1880. Бывшіе православные монастыри въ городѣ Дубнѣ Волынской губерніи, основанные князьями Острожскими, *Волыньскія епархіальныя вѣдомости*: неофіціальна часть, №31, с. 1374–1390.
- Перфецький, Е., 1917. Угорська Русь-Україна в першій половині XVII-го століття, *Україна: науковий трьохмісячник українознавства*, №3–4, Київ, с. 19–42.
- Перфецький, Е., 1915. Религіозное движение въ XVI-мъ и началѣ XVII-го вѣка въ Угорской Руси, *Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ*, т. 20, книга 1, Петроградъ: Императорская Академія Наукъ, с. 24–77.
- Петровъ, А., 1905. «Старая вѣра» и унія въ XVII – XVIII вв., *Новый сборникъ статей по славяновѣдѣнію составленный и изданный учениками В. И. Ламанскаго при участіи ихъ учениковъ по случаю 50-лѣтія его учено-литературной дѣятельности*, С.-Петербургъ: Без издательства, с. 185–257.
- Петрушевичъ, А., 1874. Сводная галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, *Литературный сборникъ издаваемый Галицко-русскою Матицею, 1872 и 1873*, Львовъ: Типографія Ставропигійскаго Института, 700 с.
- Правда про унію. Документи і матеріали*, 1981, Львів, 448 с.
- Пронин, В., 2009. *История Православной Церкви на Закарпатье*, Ужгород: Філокаліа, 527 с.
- Российский госсударственный архив древних актов, ф. 52, оп. 1, спр. 5, 52 арк.
- Русская историческая библиотека*, 1875, т. 2, Санктпетербургъ: Сенатская типографія, 1228 стб.
- Сендульскій, А., 1882. Мѣстечко Степанъ Ровенскаго уезда, *Волыньскія епархіальныя вѣдомости*: неофіціальна часть, №35, с. 1126–1142.
- Теодоровичъ, Н., 1889. *Историко-статистическое описаніе церквей и приходоѡвъ Волынской епархіи*, т. 2, Почаевъ: Типографія Почаево-Успенской Лавры, с. 435–1120.
- Тимошенко, Л., 2009. Виняткова роль князя В.-К. Острозького в православній Церкві (формування уявленъ, східна еклезіальна ідентичність та магнатська протекція в умовах рѣчпосполитського права патронату), *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, випуск 13, Дрогобич: Коло, с. 53–77.
- Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 223, оп. 1, спр. 668, арк. 2–3зв.
- Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 1770, 124 арк.
- Шумило, С., 2016. *Старець Іоанн Вишенский: афонский подвижник и православный писатель-полемист*, Киев: Издательский отдел Украинской Православной Церкви, 208 с.

References

- Aleksandrovych, V., 2006. Inventar Stepansjkogho Mykhajlivsjkogho monastyrja 1627 roku [The inventory of st. Michael monastery in Stepan from 1627], *Ukrajinsjkyj arkeohrafichnyj shhorichnyk*, випуск 10–11, Kyjiv, s. 423–449. (in Ukrainian).
- Vavryk, M., 1979. Narys rozvytku i stanu Vasylijansjkogho Chyna XVII–XVIII st. Topohrafichno-statystychna rozvidka [The essay on development and condition of the Basilian Order in XVII – XVIII centuries. The topographical and statistical study], *Analecta OSBM*, serija 2, sekcija 1, t. 40, Rym: Vydavnytstvo OO Vasyliian, 217 s. (in Ukrainian).
- Vlasovsjkyj, I., 1956. *Narys istoriji pravoslavnoj Cerkvy* [The essay on the Orthodox Church's history], t. 2, Nju Jork – Bavna Bruk: Ukrainska Pravoslavna Tserkva v Z. D. A., 397 s. (in Ukrainian).
- Voloshhenko-Vislobokova, O., 2013. Cerkovne zakonodavstvo: pryroda ta osoblyvosti [The Church law: the nature and characteristics], *Chasopys Kyjivsjkogho universytetu prava*, №4, s. 22–24. (in Ukrainian).
- Ghorin, S., 2010. Mobiljnistj chenciv volynsjkykh monastyriv u pershij polovyni XVII storichchja [The monkhood's mobility in Volhynia monasteries in the first half of the XVII century], *Socium. Aljmanakh socialjnoji istoriji*, №9, s. 20–36. (in Ukrainian).
- Derzhavnyj arkhiv Zakarpatsjkoji oblasti [State Archives of the Transcarpathian region (SATR)], f. 64, op. 1, spr. 1665, 15 ark. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. 151, op. 25, spr. 6, 3 ark.
- DAZO [SATR], f. 151, op. 25, spr. 29, 2 ark.
- DAZO [SATR], f. 151, op. 25, spr. 36, 1 ark.
- DAZO [SATR], f. 151, op. 25, spr. 37, 2 ark.
- Dulishkovich", I., 1877. *Istoricheskija cherty ugro-russkih"* [The historical features of the Ugro-Russians], tetrad' III. Ungvar": Pechatnja Karla legera i Al'berta Ju. Rejpajja, 234 s. (in Russian).
- Karashevich", P., 1855. *Ocherk" istorii pravoslavnoj Cerkvi na Volyni* [The essay on the history of the Orthodox Church in Volhynia], Sanktpeterburg": Tipografija Koroleva i kompanii, 156 s. (in Russian).
- Kasjanjuk, I., 2012. Statut Dubensjkogho Spaso-Preobrazhensjkogho monastyrja 1624 roku [The statute of Dubno monastery in the name of Transfiguration of Jesus from 1624], *Ostrozjkyj krajeznavchij zbirnyk*, №5, s. 51–55. (in Ukrainian).
- Koval'skij, N., 1979. *Istochniki po istorii Ukrainy XVI – XVII vv. v Litovskoj metrike i fondah prikazov CGADA* [The sources on Ukraine's history of XVI – XVII centuries in the Lithuanian Metrica and the CGADA "prikaz's" funds], Dnepropetrovsk: Dnepropetrovskij gosudarstvennyj universitet, 72 s. (in Russian).
- Kossak, M., 1867. *Korotkij pohljad na monastyry y na monashestvo ruske vit zavedenja na Rusy viry Khrystovoy azh po nynishnoe vremja* [The short view on the Ruthenian monasteries and monkhood from times of Christianization to our days], Ljviv: Typohrafiia Ynystyuta Stavropyhianskoho, 354 s. (in Ukrainian).
- Luchkaj, M., 2000. *Istorija karpatsjkykh rusyniv* [The history of the Carpathian Ruthenians], t. 3, Uzhghorod: Zakarpattia, 383 s. (in Ukrainian).
- Maksimovich", M., 1850. O gorode Stepani [About the town Stepan], *Kievljanin"*, kniga 3, s. 45–50. (in Russian).
- Maksimovich", M., 1877. *Sobranie sochinenij* [The collected papers], t. 2, Kiev": Tipografija M. I. Frica, 524 s. (in Russian).
- Martos, A., 2003. *Belarus' v istoricheskoi, gosudarstvennoj i cerkovnoj zhizni* [Belarus in historical, state and Church life]. (pawet.net/library/history/be/_history/_rhist/0010/3/Chast'_vtoraja.html). (in Russian).
- Materialy dlja istorii pravoslavnoj Cerkvi v" Minskoj eparhii [The matherials for the Orthodox Church's history in the Minsk eparchy], 1870, *Minskija eparhial'nyja vedomosti*, №23, s. 587–592. (in Russian).
- Муцьк, Ю., 2001. Z epistoljarnoji spadshhyny kyjivsjkogho mytropoljyta Josyfa (Rutsjkogho) [Out of the epistolary heritage of the Metropolitan Josyf Veliamyn (Rutsky)], *Kovchegh: Naukovyj zbirnyk z cerkovnoji istoriji*, chyslo 3, Ljviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu, s. 463–469. (in Ukrainian).

- Mytsko, I., 1990. *Ostrozka sloviano-hreko-latynska akademiia* [The Ostrog Slavo-Graeco-Latin Academy], Kyiv: Naukova dumka, 192 s. (in Ukrainian).
- Moroz, V., 2019. Unijni zmagannja v Mukachivskij jeparkhiji pid vplyvom Kyjivskoj mytropoliji chasiv Ipatija Potija ta Josyfa Veljamyna Rutsjkogho [Influence of the Kyiv Metropolitanate on the attempts at Church union in the eparchy of Mukachevo in the times of the Hypatius Pocij and Josef Veliamyn Rutsky], *Naukovyj visnyk Uzhgorodskogho universytetu, serija Istorija*, №1 (40), s. 78–87. (in Ukrainian).
- Ojtozi, E., 1992. Dolja ukrajinsjkykh starodrukiv u Skhidnij ta Pivnichno-Skhidnij Ughorshhyni [The fate of the Ukrainian manuscript books in Eastern and North-Eastern Hungary], *Ukrajinsjkyj arkhoeografichnyj shhorichnyk*, випуск 1, Kyjiv: Naukova dumka, s. 295–297. (in Ukrainian).
- Panjkevych, I., 1970. Materialy do istoriji movy pivdenokarpatsjkykh ukrajinciv [The materials for the history of the language of the Southern Carpathian Ukrainians], *Naukovyj zbirnyk Muzeju ukrajinskoj kultury v Svydnyku*, випуск 4, knyha 2, 222 s. (in Ukrainian).
- Pekar, A., 1967. Narysy istoriji Cerkvy Zakarpattja [The delineations of the Church history of Zakarpattia], t. 1, *Analecta OSBM*, serija 2, sekcija 1, t. 22, Rym: Vydavnytstvo OO. Vasyl'ian, 241 s. (in Ukrainian).
- Perogovskij, V., 1880. Byvshie pravoslavnye monastyri v gorodie Dubnie Volynskoj gubernii, osnovannye knjaz'jami Ostrozskimi [The historic Orthodox monasteries in town Dubno of Volhynian gubernia, which had been found by the princes Ostrogski], *Volynskija eparhial'nyja viedomosti: neoficial'naja chast'*, №31, s. 1374–1390. (in Russian).
- Perfecjkij, E., 1917. Ughorsjka Rusj-Ukrajina v pershij polovyni XVII-gho stoljittja [Hungarian Rus'-Ukraine in the first half of the XVII century], *Ukrajina: naukovyj trjokhmisjachnyk ukrajinoznavstva*, №3–4, Kyjiv, s. 19–42. (in Ukrainian).
- Perfecjkij, E., 1915. Religioznoe dvizhenie v "XVI-m" i nachalie XVII-go vieka v Ugorskoj Rusi [The Religious movement in XVI – early XVII centuries in Hungarian Rus'], *Izviestija Otdielenija russkago jazyka i slovesnosti Imperatorskoj akademii nauk*, t. 20, kniga 1, Petrograd": Imperatorskaja Akademiya Nauk", s. 24–77. (in Russian).
- Petrov, A., 1905. «Staraja viera» i unija v XVII – XVIII vv. [The "old faith" and the union in XVII – XVIII centuries], *Novyj sbornik" statej po slavjanovr'dieniju sostavlennij i izdannij uchenikami V. I. Lamanskago pri uchastii ih" uchenikov" po sluchaju 50-letija ego ucheno-literaturnoj diejatel'nosti, S.-Peterburg"*: Bez izdatel'stva, s. 185–257. (in Russian).
- Petrushevich, A., 1874. Svodnaja galicko-russkaja lietopis' s 1600 po 1700 god" [The collected Galician-Ruthenian chronicle of 1600 – 1700], *Literaturnyj sbornik" izdavaemyj Galichko-russkoju Maticeju, 1872 i 1873, L'vov"*: Tipografija Stavropigijskogo Instituta, 700 s. (in Russian).
- Pravda pro uniu. Dokumenty i materialy*, 1981, Lviv, 448 s.
- Pronin, V., 2009. *Istorija Pravoslavnoj Cerkvi na Zakarpat'e* [The history of the Orthodox Church in Zakarpattia], Uzhgorod: Φιλοκαλα, 527 s. (in Russian).
- Rossijskij gossudarstvennyj arhiv drevnih aktov [The Russian state archive of ancient acts], f. 52, op. 1, spr. 5, 52 ark. (in Church Slavonic).
- Russkaja istoricheskaja biblioteka* [The Russian historical library], 1875, t. 2, Sanktpeterburg": Senatskaja tipografija, 1228 stb. (in Russian).
- Sendul'skij, A., 1882. Miestechko Stepan' Rovenskago uezda [The town Stepan in the Rivne district], *Volynskija eparhial'nyja viedomosti: neoficial'naja chast'*, №35, s. 1126–1142. (in Russian).
- Teodorovich, N., 1889. *Istoriko-statisticheskoe opisanie cerkvej i prihodov" Volynskoj eparhii* [The historic and statistic description of churches and parishes in Volhynian Eparchy], t. 2, Pochaev": Tipografija Pochaevo-Uspenskoj Lavry, s. 435–1120. (in Russian).
- Tymoshenko, L., 2009. Vyniatkova rol kniazia V.-K. Ostrozkoho v pravoslavnii tserkvi (formuvannia uiaavlennja, skhidna eklezialna identychnist ta mahnatska protektsiia v umovakh richpospolytskoho prava patronatu) [The exclusive role of the prince V.–K. Ostrogskiy in the Orthodox Church (the formation of ideas, the eastern ecclesiastical identity, and the magnate patronage by the right of patronage in the Polish–Lithuanian Commonwealth)], *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk*, випуск 13, Drohobych: Kolo, s. 53–77. (in Ukrainian).
- Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy u Kyjevi [The Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv], f. 223, op. 1, spr. 668, ark. 2–3zv. (in Ukrainian).
- Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy u Ljvovi [The Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv], f. 684, op. 1, spr. 1770, 124 ark. (in Ukrainian).
- Shumilo, S., 2016. *Starec Ioann Vishenskij: afonskij podvizhnik i pravoslavnyj pisatel'-polemist* [The starets Ivan Vysheňskij: the monk in Athos and the Orthodox writer–polemicist], Kiev: Izdatel'skij otdel Ukrainskoj Pravoslavnoj Cerkvi, 208 s. (in Russian).

SUMMARY

THE BISHOP OF MUKACHEVO SERGIUS IN ESTATES OF OSTROGSKI AND ZASŁAWSKI FAMILIES, AND HIS UNKNOWN MISSION IN THE KYIVAN METROPOLITANATE DURING THE FIRST QUARTER OF XVII CENTURY

Volodymyr Moroz

Candidate of History, Research fellow at the Institute of Church History
Ukrainian Catholic University, Lviv

The article represents an investigation of the Mukachevo bishop Sergius's mission in Kyivan Metropolitanate during the first quarter of the XVII century. The author analyzed pieces of information from proper Belarussian, Hungarian, Romanian, Russian and Ukrainian sources and ascertained that the bishop was exactly in Volhynia and Belarus in periods while there were no fixed mentions of him in documents from the Mukachevo eparchy and historic Hungarian kingdom. Volodymyr Moroz explored this hierarch became an outstanding participant of the Orthodox

circle that did not accept the Union of Brest's 1596 decisions. He argues Sergius had his residence in St. Michael monastery in Volhynian town Stepanj, Ukraine. From there, this bishop, in common with other hierarchs, managed the Orthodox part of the Kyivan Metropolitanate. The paper shows that Sergius had significant support from the powerful Ostrogski and Zaslowski families. Furthermore, he was not only one the Orthodox magnate Konstanty-Wasyl Ostrogski who helped the bishop but also those of Ostrogski's and Zaslowski's who already were Roman-Catholics. As the researcher founded, Sergius even ruled the Orthodox part of the historic Lutsk and Ostrog Eparchy. Moreover, that was the patriarch Theophanes III of Jerusalem, who appointed him to this position. With peculiar care, the author describes the content of the bishop's work in the Kyivan Metropolitanate, like the appointing hegumens to monasteries and affirmation constitutions for a Church brotherhood. On the other hand, Volodymyr Moroz concerns the backward influence of Sergius's mission in the Kyivan Metropolitanate on the Mukachevo Eparchy. Thus, historian declares that he was the Sergius, owing to whom the Ostrog printing center's books could penetrate to the Zakarpattia. At all, the scholar examined information about the bishop's envoys to the Moscow tsar in 1624. Henceforth, the paper significantly eliminates a lack of information about the bishop Sergius, about relations between the Kyivan Metropolitanate and Mukachevo Eparchy, and the administration of the Orthodox part of the Kyivan Metropolitanate in the first quarter of the XVII century.

Keywords: Kyivan Metropolitanate, Mukachevo Eparchy, Orthodox Church, Union of Brest, Mukachevo Bishop Sergius, Ostrogski family, Zaslowski family, Zakarpattia, Volhynia.

«ЗОЛОТЕ» РУНО: ПРОБЛЕМИ ТОВАРНІСТІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО МЕРИНОСОВОГО ВІВЧАРСТВА ПОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ

Чернікова Наталія Семенівна

кандидатка історичних наук, докторантка кафедри східноєвропейської історії,

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро

E-mail: chernikova.natka@gmail.com

Researcher ID: AAI-4647-2020

<http://orcid.org/0000-0002-5470-0622>

У статті розглядаються особливості розвитку мериносового вівчарства як товарної галузі господарювання у південноукраїнських губерніях пореформеної доби. Охарактеризовано її залежність від запитів фабричної промисловості та європейського ринку. З'ясовано, що протягом перших десятиліть пореформеного періоду вовна продовжувала виступати важливою товарною одиницею вітчизняного експорту. Простежено динаміку цін на вовну та обсяги експорту, з'ясовано їх залежність від зовнішньоекономічної кон'юнктури, політичної ситуації тощо. Увагу акцентовано на причинах скорочення її товарообігу на внутрішньому та зовнішньому ринках. Визначено, що поява на світовому ринку нових постачальників з дешевою сировиною спричинила падіння цін, здешевлення вітчизняної вовни та скорочення обсягів її експорту. Зростання імпорту вовняної продукції значно ускладнювало спроби місцевих заводчиків розширити внутрішні ринки збуту. Окреслено заходи місцевих вівчарів щодо збереження товарності вовни та прибутковості галузі в цілому, що полягали в покращенні якісних характеристик вовни відповідно до ринкових запитів та кількості отриманого продукту. Вказано на формування нових напрямів розвитку вівчарства у регіоні з метою збереження його конкурентоспроможності. Вихід власники вбачали у розведенні максимально наближеного щодо ринкових запитів типу вівці – витривалої та невибагливої, м'ясної породи з довгою та важкою камвольною вовною. Висвітлено внутрішні проблеми екстенсивного місцевого вівчарства, що полягали насамперед у скороченні пасовищних угідь через розвиток товарного землеробства, неконтрольованій метизації, відсутності кваліфікованих та досвідчених працівників з бонітування та догляду за вівцями. Увагу акцентовано на зростанні собівартості вовни через здорожчання кормів як найвагомішої складової у її розрахунку. Зроблено висновок про поступальну детоваризацію вовни як основного продукту мериносового вівчарства та неспроможність утримання провідних позицій без залучення додаткових джерел прибутку з галузі, державної підтримки, запровадження фахової підготовки персоналу та наукового супроводу розвитку цієї галузі господарювання.

Ключові слова: вівчарство, мериносова вовна, товарність, південноукраїнські губернії, експорт, підприємництво.

Постановка проблеми. Розведення овець відіграло вагомий роль в господарствах населення південноукраїнського регіону, позаяк отримувана продукція у вигляді вовни, овчини, м'яса, сала тощо дозволяла задовольнити побутові потреби. Зростання попиту на вовну на внутрішньому та світовому ринках обумовили підвищення інтересу з боку підприємливих поміщиків до популярного у Європі мериносового (тонкорунного) вівчарства. Спираючись на європейський досвід та місцеві традиції, власники започатковували великі вівчарні господарства, що апріорі мали підприємницьке спрямування. Виключно ринкова спрямованість мериносового вівчарства означила орієнтацію «вовняного бізнесу» на задоволення мінливих запитів фабричної промисловості та його залежність від економічної кон'юнктури. З метою отримання гарантованих прибутків південноукраїнські господарі постійно вдавалися до пошуку оптимальних шляхів для збереження товарної привабливості вовни на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Понад століття вівчарство, попри усі проблеми та кризові явища, займало провідні позиції у сільськогосподарському секторі українських земель

та Російської імперії в цілому. Тож дослідження специфіки його розвитку сприятиме з'ясуванню особливостей становлення вітчизняного підприємництва в аграрному секторі економіки в умовах формування капіталістичних відносин та запитів світового ринку.

Аналіз досліджень і публікацій. У статистичних звітах, описах південноукраїнських губерній XIX ст. укладачі справедливо відзначали мериносове вівчарство як одну важливих галузей тваринництва у регіоні. Тож у численних губернських, повітових оглядах міститься інформація про стан розвитку вівчарства у регіоні, наведено кількісні показники, цифрові покажчики тощо. Важливі дані щодо власників вівчарень та історії їх виникнення, особливостей утримання овець, їхньої продуктивності, товарної спрямованості тощо зібрано у семитомному виданні, присвяченому дослідженню стану вівчарства у підросійських губерніях [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884]. Саме криза, що спіткала галузь у пореформений період, спричинила пошук інтересу громадського та наукового до вівчарства. Відомі фахівці у галузі тваринництва, економісти –

П. М. Кулешов [Кулешов, 1890; Кулешов, 1900; Кулешов, 1896; Кулешов, 1916], М. В. Дюмін [Дюмин, 1895], С. П. Щепкін [Щепкин, 1869], Я. Я. Полфьоров [Полферов, 1915], І. М. Чернопяттов [Чернопяттов, 1873] та ін. присвятили низку праць особливостям становлення та розвитку вітчизняного мериносового вівчарства, з'ясовуючи причини кризових явищ у пошуках шляхів його подолання. Вагоме місце даної галузі господарювання в аграрному розвитку південноукраїнських губерній та її поміщицький характер означені у працях, присвячених соціально-економічним аспектам розвитку українських земель [Смолій, 2011]. У сучасній українській та російській історіографії спостерігається зростання інтересу до вивчення історії окремих галузей сільського господарства, у тому числі тваринництва, де автори звертаються до основоположних фактів щодо започаткування та розвитку вівчарства в підросійських губерніях [Островкий, 2014; Селионова, 2017]. Окремі розвідки присвячені вивченню провідних вівчарних господарств Таврійської губернії [Паштецкая, 2017; Остапчук, Емельянов, Рейнштейн, & Гонгало, 2016]. Відтак, аналіз історіографічного доробку засвідчує, з одного боку, наукове зацікавлення проблемою, з іншого – відсутність комплексного дослідження з історії вівчарства у південноукраїнського регіоні, окресленні його місця у розвитку аграрного сектору економіки.

Тож **мета даної статті** полягає у визначенні чинників, що здійснювали вплив на рівень товарності вовни як основного продукту мериносового вівчарства Таврійської, Херсонської та Катеринославської губерній, а також з'ясуванні його економічної ваги у внутрішній та зовнішній торгівлі у період пореформених трансформацій.

Вклад основного матеріалу. З моменту започаткування мериносове вівчарство Півдня України характеризувалося виключно ринковим спрямуванням отримуваної продукції. Його товарний характер був обумовлений зростаючим попитом та високою вартістю вовни як основного продукту збуту на внутрішньому та зовнішньому ринках. При цьому розміри прибутку залежали як від обраної технології обробки вовни перед продажем, її якісних та кількісних характеристик, кількості отримуваної вовни, так від ринкової кон'юнктури та запитів фабричної промисловості.

Більшість господарів південноукраїнського регіону (понад $\frac{3}{4}$) традиційно практикували продаж т. зв. «брудної» (необробленої перед стрижкою) вовни. Лише в одиничних господарствах – приміром, у господарствах Н. М. Павлова Павлоградського повіту, пана Льовшина Новомосковського повіту на Катеринославщині, Мазаєва та Корніса в Таврійській губернії – продовжували застосовувати розповсюджену у 1-й пол. XIX ст. технологію *перегону*¹. Скорочення її використання було спричинене відсутністю у володіннях власників (особливо таврійських) навколишніх водоймищ для здійснення

цього процесу, небажанням витратити зусилля і кошти на додаткове винаймання робітників, а найголовніше – відсутністю фабричного попиту на перегонну вовну. Крім того, у разі залізничного перевезення вона обкладалася таким же податком, як і мита, тож вівчарям вигідніше було транспортувати або брудну вовну, або оброблену на спеціалізованих вовномийках – «миту».

У південноукраїнському регіоні найбільші вовномийки знаходилися на Херсонщині. На початку 1880-х рр., незважаючи на зменшення їхньої кількості (з 11 функціонуючих у 1860-тих рр. залишилося 8) сума товарного виробництва була найвищою серед інших фабрик губернії і становила 3,885 тис. руб. на рік [Мельников, 1884, с. 461]. На відміну від харківських та белгородських, де перемивання та сортування здійснювалося для внутрішнього виробництва, обробка і мериносової, і простої вовни була орієнтована переважно на експорт. Спосіб очищення вовни, як правило, обумовлювався потенційним попитом замовників. Так, на фабрично-паровій мийці Ганешина миття цигайської вовни здійснювалося на замовлення московської фабрики. Деякі вовномийки фабрики належали самим вівчарям. Приміром, Е. І. Фальц-Фейн для гідрообробки вовни з власних вівчарень та відповідно, надання додаткових послуг іншим клієнтам, придбав власну вовномийку. Обробка опарно-содовим способом 1 пуда вовни тут коштувала 0,70–0,75 руб. А на паровій фабриці пана Аллара, який завідував маєтками Вассаль у Таврійській губернії, у першу чергу оброблялися різні види вовни з їхніх вівчарень. Обробка простої вовни обходилася власникам у 0,40 руб. за пуд, а мериносової – від 0,70 руб. (при «херсонській» сірчаній обробці) до 0,85 руб. (при «фабричній» – содою та милом) [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 188–189].

Утримання вовномийних фабрик вимагало від власників значних капіталовкладень. Окрім купівлі самого обладнання та його обслуговування, утилізації відходів тощо, значною затратною частиною була оплата робітників: щорічний фонд заробітної плати становив принаймні 3,5 тис. руб. Так, перший та другий сортувальники отримували відповідно 600 та 300 руб. на рік, прикажчики по 40 руб. на місяць, сортувальниці по 0,35 руб. на день, чоловіки на пресі по 25 руб. на місяць [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 188]. Крім того, застосовувалася робота жінок-мийниць, дітей-помічників тощо.

Попри значні витрати на організацію вовномийного процесу, високоякісна мериносова вовна давала досить низький вихід у чистому вигляді. На мийці Е. І. Фальц-Фейна вихід митої вовни був порівняно високим і складав 40–43%, у той час як у середньому він становив 37–40%, а за умов неякісної сировини – 30–35% [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 188–189; Кулешов, 1890, с. 24; Зерцалов, 1892, с. 35]. Проте попит на миту вовну серед закордонних фабрикантів також знижувався: через недоліки в обробці вовни (невідповідність сортування, втрата бажаних

¹ Перегін – тут: вовна, вимита водою безпосередньо на вівцях напередодні стрижки.

властивостей через паробробку тощо) вони надавали перевагу ввезенню «зайвих 55–65% броду» [Мельников, 1884, с. 383]. До того ж, з метою раціоналізації виробництва європейські фабриканти навчилися використовувати жирну воду з домішками для промислових потреб, що у свою чергу дозволяло принаймні компенсувало видатки [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 127, 166; Вернер, 1889, отд. 4, с. 33]. За таких обставин власники застосовували фабричну обробку вовни переважно «під цільове замовлення», а брудна вовна виступала основним експортним продуктом: у 1883 р. обсяг її вивезення з Одеського порту становив 444,57 тис. пуд., перевищуючи обсяг митої (31,931 тис. пуд.) у 14 разів [Мельников, 1884, с. 464–466]. У свою чергу, це призвело до означеного скорочення вовномийних фабрик у регіоні.

Ринкова спрямованість галузі тонкорунного вівчарства означила її залежність від мінливих запитів фабричної промисловості. Вартість тонкої вовни, отриманої від вимогливих в утриманні електоральних овець, що приносила значні прибутки власникам у 1-й пол. XIX ст., в означений період значно знизилася і здебільшого визначалася непропорційно відносно вартості її виробництва. До того ж, вона не витримувала конкуренції з високоякісною та легкою австралійською вовною, вихід якої після обробки був принаймні на 10% вищим і становив понад 40%.

Знецінення електоральної вовни було спричинене насамперед зменшенням попиту в Європі на сукольні тканини і набуттям все більшої популярності безворсих (камвольних): відмінність між ринковою вартістю електоральної та камвольної вовни вже на 1860-ті рр. становила не більше 10% [Щепкин, 1869, с. 20]. За таких обставин утримання мериносів електорального типу через вимогливість у догляді, порівняно низький вихід вовни, падіння попиту та цін тощо визнавалося вівчарями південно-українського регіону вкрай не вигідним та спонукало до переорієнтації на розведення овець камвольного типу. А вже за усередненими даними, вже на 1860-ті рр. прибуток від продажу камвольної вовни становив 2–2,50 руб., тобто у 1,5–2 рази вище за електоральну [Щепкин, 1869, с. 90].

З метою утримання позицій на європейських та вітчизняних ринках місцеві господарі та фахівці захопилися покращенням якісних характеристик вовни – насамперед, кількості, довжини та камвольної структури відповідно до ринкових запитів, зміцнення статури та витривалості овець шляхом метизації племінних мериносів інфантадо, рамбульє, місцевих порід (мазаєвської) тощо [Кулешов, 1890, с. 43–44]. Поступово у регіоні сформувалося кілька напрямів мериносового вівчарства залежно від домінуючого типу овець. У власників отар камвольного чорноморського типу (А. М. Філібер, Мазасьво, Захарови), приміром, продуктивність була високою, однак більше зусиль та коштів витрачалося на утримання та відгодовування, що в умовах скорочення пасовищ та зростання цін на землю не сприяло прибутковості. Натомість у господарствах з вівцями типу негретті-

інфантадо (вівчарні Ф. О. Льовшина, В. Г. Канкріна), навпаки, вихід вовни був меншим, проте вівці відрізнялися витривалістю та меншою залежністю від корму: для їх відгодовування часто використовувалася солома [Дюмин, 1895, с. 4]. У пошуках шляхів до виведення «ідеального» типу вівці протягом 1870 – 1880-х рр. відомі місцеві власники поповнювали племінні вівчарні французькими мериносами типу рамбульє, які, на їхню думку, найбільше відповідали існуючим запитам та у процесі метизації з місцевими племінними вівцями уможлилювали досягнення мети. Проте частина вівчарів отримувала зворотній результат.

Дійсно, з одного боку, місцева вовна вигідно вирізнялася з-поміж європейської надзвичайною міцністю та високим ступенем розтяжності (16% і 28% відповідно), позаяк, на думку Г. Пагоди, становила «продукт міцних організмів, здатних витримати всі негаразди нашого мінливого клімату» [Мельников, 1884, с. 382]. Проте умови утримання мериносів слугували суттєвим фактором впливу на якісні показники вовни. Невідповідність кліматичних і господарських умов Півдня України для утримання французьких чи іспанських овець із камвольною вовною поступово призводили до часткової втрати її властивостей. На думку деяких фабрикантів, вовна місцевих мериносів, втративши сукольні риси, так і не набула суто камвольних [Чернопятов, 1873, с. 64]. Головну причину фахівці вбачали у неконтрольованій метизації, що дозволило П. М. Кулешову вже у 1880-х рр. констатувати «кількісний і якісний регрес вівчарства в умовах конкуренції» [Кулешов, 1890, с. 19]. Внаслідок некваліфікованого бонітування або його відсутності, недостатнього догляду та харчування тощо вихід вовни нерідко навіть зменшувався, а за якістю вона нерідко поступалася заокеанським конкурентам. Основними недоліками місцевої вовни, які в першу чергу впливали на закордонний попит, були: різнотипність, нерівне руно, його відкритість, звивистість тощо [Мельников, 1884, с. 382].

Незважаючи на порівняно високу якість вовни таврійських овець, значну проблему становила її забрудненість реп'ягами, яких неможливо було позбутися на мийках. Винаймання робітниць для ручної очистки, які правили по 20–30 коп. за обробку 3–10 овець, було надто не вигідним, адже у середньому обходилося принаймні у 40 руб. додаткових витрат на кожну тисячу овець. При цьому якість виконаної роботи воліла бути кращою. Тож місцевим власниками доводилося при укладанні угод з місцевими фабриками знижувати її вартість на 10–15%. Приміром, спадкоємці гр. Куликовського у Дніпровському повіті, які постачали вовну одеському торговельному дому «Маас і Ко», продавали реп'яшкову вовну на 1 руб. з кожного пуда дешевше за ринкову вартість. Тому таврійські заводчики намагалися експортувати таку вовну до Франції, де вже існували спеціальні очищувальні пристрої [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 131,134].

Примітно, що місцеві фабриканти, зокрема, одеські (Ефруссі, Маас, Рафалович, Родоканаки,

Рабінович) майже не звертали увагу на якість вовни; покупців радше цікавила відсутність реп'яхів, мінімальний вміст пилу й жирового поту тощо, що вочевидь не стимулювало власників до удосконалення структури вовни [Мельников, 1884, с. 380–381]. До того ж, відсутність відповідних фахівців-вовнознавців при визначенні її ринкової вартості призводила до того, що навіть високоякісна камвольна вовна, отримувана власниками овець мазаєвського типу, також вивозилася за кордон за ціною на рівні звичайної, а натомість ввозилася дуже дорога мита вовна, що містила рослинні домішки [Кулешов, 1890, с. 13]. За таких обставин основним пріоритетом для більшості вівчарень товарного спрямування було кількісне зростання виходу вовни та її відповідності ринковим запитам.

На 1880-ті рр. середній вихід мериносової вовни¹ у господарствах Таврійської губернії становив 7,6 фунти², сягаючи іноді 9–10 фунтів з вівці [Вернер, 1889, отд. 4, с. 62]. Найвищі показники спостерігалися у власників овець чорноморського камвольного (мазаєвського) типу, що був розповсюджений у Таврійській губернії: пан Філіберт, приміром, отримував у середньому з вівці 12,5 фунтів, Мазаєви і Захарови – 10–12 фунтів тощо. Натомість у вівчарнях Корнісів і Вассалів, де продовжували утримувати овець електорального типу, вихід становив усього 5–6 фунтів, проте високоякісного руна. У цілому усереднений показник по господарствах Таврійської губернії з урахуванням вище означених особливостей утримувався на рівні 7,5 фунтів: з баранів по 13,5 фунтів, маток – 7,5 фунтів, ягнят – 5 фунтів [Вернер, 1889, отд. 4, с. 34]. У Катеринославській губернії, незважаючи на відсутність овець мазаєвської породи, власникам вдавалося отримати високі середні показники – 8,5 фунтів з вівці, що пояснюється широким застосуванням у господарствах професійного бонітування [Вернер, 1889, отд. 4, с. 34]. Приміром, у Слов'яносербському повіті високий середній показник, 8,9 фунтів, був отриманий за рахунок значної продуктивності вовни (16,4 фунтів) у племінних вівчарнях пана Бродського [Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, 1886а, ч. 2, с. 71]. У Бахмутському повіті з однієї вівці у 1885 р. отримали 5,75 фунтів вовни (з урахуванням ягнят) [Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, 1886б, отд. 4, с. 62]. Загалом кількість отримуваної вовни залежала в цілому від трьох основоположних факторів: типу вівці, вміння майстра, якості відгодовування тощо. Зокрема, у вівчарнях Ф. П. Булацель і Г. М. Булацель в неврожайні 1883 – 1884 рр. вихід вовни становив 6,5–7 фунтів з голови, а в урожайний 1885 р. зріс до 8–12,5 фунтів [Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, 1886а, ч. 2, с. 71].

У цілому наприкінці XIX ст. серед фахівців сформувався уявлення про стандартну продуктивність овець південноукраїнського регіону, що

становила у середньому 8 фунтів для мериноса і 5 фунтів для простої вівці [Кулешов, 1896, с. 2]. Проте П. М. Кулешов вважав, що зважаючи на задовільний стан вівчарства та з метою збереження прибутковості галузі цей показник мав становити понад 10 фунтів. Про потенційну спроможність досягнення кращих результатів свідчив досвід утримання племінних екземплярів у показових вівчарнях Мазаєва, Філібера, де з кращих племінних баранів і маток отримували до 35 та 22 фунтів камвольної вовни [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 131]. Тож за означених обставин збільшення продуктивності вовни було пріоритетнішим за якісне покращення для більшості вівчарів регіону.

Зростання ринкового попиту та утримання високих цін на мериносову вовну, безперечно слугували спонукальним чинником розвитку промислового вівчарства дореформеного періоду. Протягом першого пореформеного двадцятиліття загалом спостерігалось збереження цієї тенденції, яка, однак, відзначалася хвилеподібною динамікою (табл. 1).

Вже на початку 1860-х рр. ціни на вовну почали падати, сягнувши мінімуму у 1868 – 1870 рр., а після п'ятирічного зростання, у 1876 р., зазнали другого спаду. У 1879 – 1880 рр. ситуація значно покращилася: вартість вовни не опускалася нижче 11 руб. за пуд., що вселило долю оптимізму у заводчиків та призвело до зростання розмірів отар у деяких повітах. Зокрема, у Бахмутському повіті на Катеринославщині на 1880 р. кількість овець за 8 років збільшилась на 15% [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 5]. Варто, однак, зазначити, що це явище, охарактеризоване на Харківському з'їзді вівчарів³ 1880 р. як «вівчарство мимоволі», було спричинене скоріше проблемами у галузі товарного землеробства: неврожаєм хлібних культур через посухи, знищення врожаю зернових шкідниками, здорожчанням робочих рук у певному повіті у певні роки тощо [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 5; Обзор Екатеринославской губернии за 1880 год, 1881, с. 3]. За таких несприятливих обставин землевласники мали можливість отримувати більш-менш гарантовані прибутки від галузі мериносового вівчарства.

Проте з 1880-х рр., із покращенням ситуації у землеробстві та зростанням конкуренції, спостерігалось поступальне падіння цін на мериносову вовну. У Катеринославській губернії за 1 пуд брудної вовни правили від 8 до 9,50 руб., перегону – 17–19,50 руб. [Гололобов, 1899, с. 209]. Ціни на вовну у Слов'яносербському повіті на 1886 р. були невисокими і коливалися від 7 до 8,5 руб. за пуд., і навіть за таких умов значна частина залишилася непроданою [Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, 1886а, ч. 2, с. 71]. Подекуди вартість знизилася до 5–6 руб., що

¹ Масться на увазі брудної.

² 1 фунт = 0,45 кг, 1 пуд = 40 фунтам, або 16,38 кг.

³ У статті: *вівчарі* – особи, які займаються вівчарством; власники вівчарень.

привело до чергової кризи та поступового згорання темпів розвитку та обсягів продажу вовни у регіоні.

Натомість варто зазначити, що груба вовна, більш доступна простому населенню, виступала важливою сировиною і для домашньої, і для кустарної, і для фабричної промисловості. Її збут відбувався переважно на місцевих ярмарках, і

відповідно, ціни більшою мірою залежали від внутрішнього попиту, а не зовнішньоекономічної кон'юнктури. Тож паралельно із падінням цін та попиту на мериносову вовну спостерігалось зростання останніх на просту, особливо у 2-й декаді ХХ ст. (табл. 2).

Табл. 1. Продажні ціни на брудну вовну в господарствах Півдня України, руб. за пуд [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 136–137; Вернер, 1889, отд. 4, с. 34].

Господарства / повіт	1867	1870	1872	1875	1876	1878	1880
<i>Катеринославська губернія</i>							
Майорське, Маріупольський	-	9,15	9,75	9,20	9,65	10	12
Дарівка, Верходніпровський	-	7	8,75	9,27	8	10	11,50
Іванівське, Бахмутський	-	-	9,30	10	7,82	11,75	12,10
<i>Таврійська губернія</i>							
Чорнодолинське, Дніпровський	-	6,75	10,75	9	7,50	10,75	-
Дмитрівське, Дніпровський	-	6,25	10,50	8,50	7	10,25	-
Веселе, Мелітопольський	-	-	8,75	8,90	8	9,60	12,25
Мордвинівка, Бердянський	-	6,85	10,15	9,65	7,75	10	11
Сасин-Кіят, Перекопський	8,25	6,75	9,50	9	7,15	8	11,25
<i>Херсонська губернія</i>							
Нововоронцовка Херсонський	-	7	10	8,82	8	9,60	12,90
Софіївка Єлизаветський	-	6	8,25	8,77	7,50	9,25	11,25
Бакмали Ананіївський	8,25	6,40	8,25	8,75	7	9	11

Табл. 2. Продажні ціни на просту вовну у південноукраїнських губерніях, руб. за пуд, [1915 год в сельскохозяйственном отношении по ответам, полученным от хозяев, 1916, с. 56].

Губернії	1909-1913	1915	%
Катеринославська	6,15	8,8	143
Таврійська	6,73	10,8	160
Херсонська	7,19	9,88	137
Середнє	6,69	9,83	147

Особливість розвитку мериносового вівчарства в південноукраїнському регіоні полягала у його експортній орієнтації. Значний попит на мериносову вовну з боку західноєвропейської промисловості слугував, безперечно, вагомим фактором інкорпорації галузі до ринкових відносин ще з моменту його становлення: за півстоліття експорт вовни з Росії зріс приблизно у 36 разів. Серед експортованої сировини вовна була однією з найбільш прибуткових джерел російської економіки.

Так, у 1864 р. співвідношення трійки «лідерів» за грошовим обігом вивезеної продукції – зерновими культурами, вовною і масляними культурами – становило відповідно 2,9:1,02:1 [Щепкин, 1869, с. 1].

Англія традиційно залишалася основною країною, на ринки якої надходило майже 9/10 усієї сировини регіону; частина вовни також вивозилася до Австрії та Пруссії. Транспортування сировини за кордон переважно через азовські та чорноморські порти (табл. 3).

Табл. 3. Експорт мериносової вовни через азовські та чорноморські порти, тис. пуд. [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 191].

Роки	Брудна	Мита	% у російському експорті
1872	109,535	291,484	67,7
1873	38,422	21,847	43,3
1874	100,481	118,535	65,3
1875	23,55	43,345	49,2
1876	231,825	109,865	75,3
1877	8,39	26,685	7
1878	221,071	55,478	54
1879	104,744	84,341	55,5
1880	409,879	133,616	73,6
1881	227,096	120,756	72,5
1882	377,919	85,2	55,9

Як бачимо, обсяги експортованої вовни, як і ціни, характеризувалися значними коливаннями залежно від зовнішньоекономічної кон'юнктури, політичної ситуації тощо: приміром у 1877 р., під час Російсько-турецької війни, майже усі перевезення було скасовано. Як вже зазначалося, на європейських ринках спостерігалось зростання попиту на брудну вовну: протягом 1872 – 1882 рр. її експорт порівняно з митою зріс утричі. Загалом частка експортованої з південноукраїнських портів мериносової вовни становила 2/3 загальноросійського. Вагоме економічне значення мериносового вівчарства у експорті продукції наочно демонструють наступні цифри. У 1883 р. з Одеського порту було вивезено вовни на суму майже 4 млн. руб., посідаючи у грошовому обігу 5 місце і традиційно поступаючись лише зерновим культурам [Мельников, 1884, с. 464–466].

Проте зміни у постачальниках вовняної продукції, що сталися на світовому ринку, негативно позначилися на розвитку галузі, спричинивши кризу європейського вівчарства в цілому. У Росії з 1870 по 1882 р. кількість тонкорунних овець скоротилася на 15%, в Німеччині за 1863 – 1883 рр. на 33%; аналогічно виглядала ситуація у Франції, а також США. У пореформені роки європейські ринки почали поповнюватися дешевою вовною з Австралії, Нової Зеландії та Південної Америки, де вже на 1890-ті рр. було сконцентровано 1/3 світового вівчарства [Кулешов, 1890, с. 12]. Вартість вовни з підросійських губерній у 1,5–3 рази перевищувала пропозиції країн-конкурентів [Чернопятов, 1873, с. 54].

У кінцевому рахунку це призвело до падіння цін на світовому ринку та, відповідно, здешевлення вітчизняної вовни і скорочення експортного обсягу. Місцеві вівчарі, які стикалися зі зростанням витратної частини на утримання овець, виявилися неспроможними протистояти колоніальній конкуренції, де собівартість розведення мериносів була мінімальною. «Вівчарство не розвивається тому, – писав П. М. Кулешов, – що за океаном є місцевості, де вічний пасовищний період (як в Австралії) і земля майже нічого не варта. Там розводяться вівці мільйонами, і їхня вовна та м'ясо заповнюють європейські ринки» [Кулешов, 1900, с. 13]. Тож дешева австралійська вовна, яка вже наприкінці XIX ст. обіймала половину європейського імпорту, напередодні Першої світової війни становила майже 2/3, витіснивши таким чином російську з ринкового обігу [Островский, 2014, с. 329]. «Конкуренція з боку дешевої вовни, що доставляється з Австралії і Південної Америки, писав П. М. Кулешов, – була і буде однією з найважливіших причин зменшення вівчарства та його повільного поліпшення в якісному сенсі» [Кулешов, 1916, с. 7].

Одночасно зі зменшенням експорту вовни спостерігалася зворотна тенденція – збільшення обсягів її ввезення, що свідчило про неспроможність місцевого вівчарства задовольнити внутрішні потреби. Протягом 1870 – 1883 рр. загальний обсяг імпортованої вовни до Росії зріс більш ніж удвічі, становлячи 800 тис. пуд., у тому числі непряденої

фарбованої вовни – аж у 56 разів [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 193]. Якщо у перші пореформені десятиліття експорт вовни перевищував її імпорт (у 1861 – 1865 рр. співвідношення становило відповідно 93% і 7%, у 1881 – 1885 рр. – 82 і 18%, у 1891 – 1895 рр. – 52 і 42%), то на початку XX ст. шальки терезів остаточно схилилися на користь ввезеної продукції, що у 1896 – 1900 рр. становила 51%, у 1901 – 1905 рр. – 65%, у 1906 – 1910 рр. – 75% [Островский, 2014, с. 329; Полферов, 1915, с. 123–124].

У 1879 р. з-за кордону було ввезено 334,438 тис. пудів вовняної продукції на суму понад 17 млн. руб. [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 197]. Протягом 1888–1892 рр. загальна вартість імпортованої щорічно до Росії вовняної продукції перевищувала вартість вивезеної (у вигляді грубої і мериносової вовни) на 6,725 млн. руб., а протягом 1893 – 1903 рр. різниця становила вже 28,648 млн. руб. на рік [Кулешов, 1916, с. 7].

На думку більшості вівчарів, промисловців, стабілізувати ситуацію у галузі вівчарства біло неможливо без державного втручання. З метою запобігання «колоніальній» конкуренції та витіснення місцевої вовни із внутрішнього ринку вівчарі, торгівці вовною, фабриканти тощо звернулися до уряду із пропозицією запровадження т зв. «протекційного» мита на імпортовану вовну. У поданнях 1881 і 1882 рр. Полтавського товариства сільського господарства та Харківської акціонерної компанії, московських фабрикантів до Міністерства Державного Майна, зокрема, наголошувалося, що через дешевизну ввізної вовни місцеві власники були примушені мінімально знижувати вартість власної, що призводило до збитковості вівчарства в цілому. Вони наголошували, що в США, приміром, розмір податку становив 35% вартості товару, у той час як у Росії не перевищував 10–14% [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 197].

Ввізне мито, дійсно відіграло значну роль в поставках імпоротної сировини. Якщо у дореформений період через невеликі обсяги імпорту низький податок не становив проблеми для місцевого вівчарства, то у пореформені десятиліття він жодним чином не перешкодив закордонній конкуренції. У митному питанні важливим аспектом було урахування виду імпортованої вовняної продукції. На відміну від переважання у експорті брудної вовни, місцеві фабриканти охоче купували закордонну перероблену продукцію у вигляді фарбованих та нефарбованих вовняних стрічок (очищеної чесаної вовни), пряжі тощо, що довгий час постачалася за порівняно низьким тарифом¹. Так, у 1867 – 1868 рр. він становив 0,22–0,24 руб. за пуд вовни-сировини і удвічі більше на пряплену фарбовану, за пряплену – 4,50–4,95 руб. [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 197]. Запровадження Міністерством Фінансів нових

¹ Собівартість обробітку пряжі на місцевих фабриках обходилася у 17 руб., у той час як в Англії з урахування додаткового прибутку фабриканта – 9 руб.

тарифів з урахуванням диференціації продукції (приміром, встановлення 1 руб. з пуда митої вовни, 2 руб. з фарбованої, або 3–4,50 руб. з пуда вовняних стрічок, 7,50–9 руб. з пряжі тощо) не сприяло зростанню ціни брудної вовни на внутрішньому ринку, позаяк при переведенні на брудну оподаткування становило лише до 30 коп. за пуд [Селионова, 2017, с. 31]. Уніфікація та збільшення мита у 1890 р. до 3,16 руб. на брудну і миту вовну також не сприяло зменшенню обсягів імпорту, оскільки, ввозилася виключно мита або перероблена продукція. Крім того, відсутність чіткої системи торгівлі, слабкий розвиток вовнопереробної промисловості також здійснювали негативний вплив на рівень товарності вовняної продукції [Селионова, 2017, с. 30–31].

Внутрішній товарообіг вовни у південно-українському регіоні здійснювався або місцевих ярмарках, або безпосередньо у володіннях власників вівчарень. У Таврійській та Херсонській губерніях вовну скуповували представники одеських та херсонських вовняних торговельних підприємств (Маас, Ефруссі, Родоконаки, Фішеревич, Аллар) з метою подальшого продажу за кордон [Вернер, 1889, отд. 4, с. 34; Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 133]. Із розвитком мануфактурного виробництва та збільшенням внутрішнього попиту на камвольну тканину значна частка вовни скуповувалася агентами московських фабрикантів. Серед представників закордонних фабрик розповсюдження набула практика завчасної купівлі кращих партій вовни із внесенням значного завдатку. У такому разі вартість вовни визначалася на 1 руб., а іноді й на 2 руб. за пуд дешевше за попередню ярмаркову, проте продавці у таких спосіб отримували, по-перше, гарантованих покупців у прийдешньому році (що в умовах кризи було досить важливо), а по-друге, звичайно, кошти [Вернер, 1889, отд. 4, с. 34; Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 133; Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, 1886b, отд. 4, с. 63].

Незважаючи на розвиток транспортної (насамперед, залізничної) інфраструктури у південноукраїнському регіоні, ярмаркова торгівля продовжувала відігравати велике значення у товарообігу вовни. Тут продавці-вівчезаводчики, на відміну від продажу на місцях, отримували можливість ознайомитися з ринковою вартістю вовни, сучасними запитами вовняної промисловості, обмінювалися досвідом господарювання тощо. Натомість покупці, звісно, отримували широкий спектр для вибору необхідного товару. Локація вовняних ярмарок, започаткованих з ініціативи уряду ще у 1825 р., була обумовлена насамперед зручним місцем розташування. У пореформені роки провідне місце посідали ярмарки у Харкові (Троїцький, Успенський, Покровський, Хрещенський) та Полтаві (Льїнський), а на Півдні України найбільшим вважався Петропавлівський ярмарок у Катеринославі. Придбана тут у безпосередніх господарів або спекулянтів вовна використовувалася переважно для внутрішнього вжитку та подальшого

транспортування на суконні та вовняні фабрики Москви, Петербургу, Варшави, Білостоку. Угоди із закордонними покупцями уклалися тут нечасто, позаяк іноземні покупці, як зазначалося, використовували для експорту морські шляхи. У власників вовна скуповувалася за готівку, а продаж торговцями фабрикантам і за кордон здійснювався переважно в кредит. Завдаток за продаж майбутньої вовни становив від 30 до 100% повної вартості [Щепкин, 1869, с. 82]. Загальний щорічний товарообіг мериносової вовни на українських ярмарках не поступався кількісно експортним показникам і становив на 1880-ті рр. близько 500 тис. пудів ($\frac{1}{4}$ вовни, що продукувалася в Росії) [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 163].

Найвагоміше значення за розмірами товарообігу мериносової вовни для вівчарів південноукраїнських губерній мав Троїцький (з 1 по 15 червня) ярмарок у Харкові, який розпочинав роботу одразу після стрижки овець [Менделеев, 1893, с. 250]. Його особливістю було те, що купівельні угоди провадилися безпосередньо між заводчиками та фабрикантами, позаяк спекулянти ще не встигали перекупити вовну у господарів на місцях [Щепкин, 1869, с. 77]. Придбана вовна постачалася здебільшого на фабрики Москви та Царства Польського. Фактично, тут встановлювалися річні ринкові ціни на вовну, що слугували певним еталоном при укладанні торговельних угод на подальших ярмарках та безпосередньо у господарствах. Примітно, що протягом першого пореформеного десятиліття його значення лише зростало. У 1880-х рр. товарообіг вовни становив до 410 тис. пудів, а грошовий обіг від продажу продукції (вовни та овчини) доходив до 5 млн. руб. [Менделеев, 1893, с. 251]. Протягом 1871 – 1883 рр. обсяги представленої на ярмарку продукції (вовни та овчини) зросли у 2,7 разів, становлячи майже 6,5 млн. руб., при цьому майже вся продукція знайшла своїх покупців (було продано товару на майже 6 млн. руб.). Останні надавали перевагу брудній вовні; якщо у 1868 р. її співвідношення із перегоном становило 55% і 42%, то 15 років потому – відповідно 91% і 8% [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 164–165].

У регіональному аспекті найбільшими постачальниками вовни на Троїцький ярмарок, крім місцевих вівчарів, були заводчики Катеринославської губернії (Павлоградського, Бахмутського, Олександрівського повітів), Мелітопольського і Бердянського повітів Таврійської губернії, а також Александрійського повіту Херсонської. На 1883 р. із привезеної на продаж мериносової вовни майже 40% було з Катеринославщини, а 8% та 6% – з Таврії та Херсонщини [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 164].

За переконанням Доброхотова, запорукою гарантованого прибутку від продажу вовни на ринках слугували її однорідність та велика кількість. Перше залежало від фахового догляду та бонітування овець, що, як правило, було притаманне великим вівчарним господарствам, де і валовий вихід продукту був, відповідно, досить значним [Доброхотов, 1914, с. 20].

Приміром, на Троїцькому ярмарку покупці надавали перевагу великим партіям товару, що, як правило, ретельніше сортувався власниками, вибірково обираючи кілька тюків для зважування та огляду. Натомість у дрібних партіях частіше зустрічалися домішки, обніжки тощо, що спричиняло конфлікти між продавцями та покупцями. Цікаво, що у випадку доведення недоброросівної торгівлі власник вовни мав сплатити по 1 руб. з пуда на користь ярмаркового облаштування, а угода скасовувалася [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 167].

Роль катеринославського Петропавлівського ярмарку, популярного серед місцевих вівчарів, особливо виробників перегонної вовни, зважаючи на низку чинників (зростання тенденції до продажу вовни на місцях, переорієнтацію на Троїцький ярмарок, попит на брудну вовну, відсутність складів для зберігання продукції тощо) протягом пореформеного періоду зменшувалася: у 1870-х – 1880-х рр. товарообіг представленої продукції зменшився на 1/3. Як правило, серед покупців переважали перекупщики-євреї, які перепродували її на наступному, Ільїнському ярмарку у Полтаві, де, відповідно, товарообіг також скоротився більш ніж удвічі [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 172].

Катеринославські власники також збували вовну на серпневому Успенському ярмарку, специфіка якого полягала у реалізації лишків після Троїцького, тож покупців відвідувало його небагато. У 1876 р. із привезених понад 121 тис. пудів мериносової вовни було продано лише 48 тис., а у 1883 р. із 32 тис. – близько 11 тис., у той час як завезена овчина розкупалася майже повністю [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 169]. Тим не менше, на 1889 р. грошовий обіг від продажу вовни склав 1,470 млн. руб. [Менделеев, 1893, с. 251]. Натомість на осінньому Покровському ярмарку, попри невеликий товарообіг (від 20 до 90 тис. пудів вовни) розкуповувалася майже вся продукція: у 1889 р. було продано вовни на 500 тис. руб. [Менделеев, 1893, с. 251].

За митою вовною покупці приїжджали на популярний у регіоні Хрещенський ярмарок, де усе більшої товарної ваги також набувала овчина. За пуд мериносової овчини тут у 1871 р. правили 3,5–4,5 руб., у 1879 – 1881 рр. ціни зросли до 7–9,5 руб., а у 1881 – 1882 рр. знизилися до 5–7,5 руб. [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 171].

Місцеві вовняні ярмарки, що діяли ще з середини XIX ст.: Костянтино-Оленівський у Бахмуті (20–24 травня), Каховський у Дніпровському повіті (9 травня), – поступово поступалися великим осередкам збуту вовни, адже через відсутність попиту серед великих покупців місцеві власники були змушені продавати вовну за заниженими на 0,5–1 руб. цінами [Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, 1886b, отд. 4, с. 63].

Разом зі зростанням конкуренції та нестабільними цінами на ринку протягом пореформеного періоду власники стикнулися із проблемою

зростання собівартості мериносової вовни, що у сукупності призводило до збитковості ще нещодавно прибуткової галузі. У першу чергу це було пов'язано із бурхливим розвитком товарного землеробства, що супроводжувався розширенням посівних площ за рахунок скорочення перелогів, які тривалий час використовувалися у якості сіножатей та вигонів для худоби. Серед значної частини господарів розповсюдження набув вислів «вівця не мириться із плугом»; вони вважали скорочення вівчарства закономірним явищем, що мало здійснюватися пропорційно розвитку землеробства [Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884, с. 6]. Зростання попиту на землю у південноукраїнських губерніях призвело до стрімкого підвищення як купівельних, так і орендних цін на земельну власність. В економічно привабливих землеробських районах вже у перші пореформені десятиліття спостерігалось зростання останніх у 4–8 разів. Приміром, За таких обставин частина катеринославських поміщиків вбачала більший зиск у здаванні в оренду сіножатей та пасовищ селянам, аніж у випасанні власної худоби [Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, 1886a, ч. 2, с. 68]. Навіть у селянських господарствах, де обсяги тваринництва жорстко регламентувалися насамперед наявністю відповідних угідь, просте вівчарство скорочувалося через брак власних та дорожнечу орендованих пасовищ [Чирвинский, 1903, с. 45]. На 1880-ті рр. у Бахмутському повіті орендар сплачував у середньому від 3 до 6 руб. за десятину, що у попередні роки обходилася йому у 0,75 руб. [Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, 1886b, ч. 2, с. 56]. А за випас 1 вівці на пасовищах Катеринославського повіту правили 1,22 руб. (із розрахунку 5 голів на десятину), що на 11 коп. перевищувало плату за випас ВРХ через те, що вівці вигризли траву до самого кореня [Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии, 1899, ч. 2, с. 129, 168].

Виходить, найвагоміша складова в утриманні овець, а саме наявність безоплатних кормів, що у свій час спонукала до екстенсивного вівчарства південноукраїнських латифундистів, за таких умов перетворювалася на витратну статтю і, відповідно, призводила до скорочення його обсягів. Нерідко, особливо в засушливі роки, власники не могли забезпечити кормом великі отари: відоме вівчарне господарство пана Філіберта, приміром, скоротилося удесятеро [Вернер, 1889, отд. 4, с. 22]. Сучасники із жалем констатували навіть випадки загибелі худоби від голоду (у маєтку княгині Долгорукої Слов'яносербського повіту) та відсутність господарств інтенсивного спрямування [Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, 1886a, ч. 2, с. 79]. С. М. Дмитрієв стверджував, що на півдні, де степові господарі звикли до «широкого привілля і залежності отар тільки від випадковостей і погоди», суміщення вівчарства з раціональним зерновим господарством «не прищеплювалося» [Дмитриев, 1918, с. 249].

За підрахунками тогочасних фахівців, для отримання якісної вовни норми випасу у південноукраїнському регіоні передбачали відведення 1 дес. пасовищ на 2–3 мериносів, дотриманням яких опікувалися лише у провідних господарствах. На 1880-ті рр. у спадкоємців Е. І. Фальц-Фейна на випасання 200-тисячних отар овець було відведено майже 500 тис. дес. землі, тобто по 2,5 віці на десятину, у Вассаль – 200 тис. дес. (по 2 віці на десятину); у Мазасва – по 2,68 дес. на віцю, у графа Мордвинова по 0,8 дес. [Вернер, 1889, отд. 4, с. 22]. У невеликих господарствах нерідко на 1 десятині випасалося більше десятка мериносів, що призводило принаймні до якісної деградації отримуваної продукції. У зимовий (стійловий) період, що тривав у південноукраїнському регіоні 5 місяців (з 15 жовтня по 15 березня), на відгодовування 1 віці власник мав заготовити 9–13, а то й до 15 пудів сіна і близько 8–18 пудів соломи (залежно від співвідношення цих кормів у раціоні худоби) [Островский, 2014, с. 198; Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, 1886а, ч. 2, с. 79]¹. За підрахунками Я. Я. Полфьорова, «у середньому віця споживає сіна до 30 пудів на рік» [Полферов, 1915, 39]. Виходить, що для задовільного річного утримання принаймні трьохтисячної отари господар мав забезпечити її принаймні по одній тисячі десятин пасовищ і сіножатей², що за умови інтенсивного розорювання земельних площ лише прискорювало процес скорочення товарного мериносівського вівчарства у регіоні.

Висновки. Отже, ринкове спрямування мериносівського вівчарства в південноукраїнських губерніях, з одного боку, сприяло розвитку підприємницької ініціативи з боку власників, вагомим стимулом для котрих становила економічна привабливість та попит на вовну на вітчизняному та європейському ринках. Проте, з іншого боку, воно означило перманентну залежність рівня товарності вовни, а відтак і прибутків власників, від економічної кон'юнктури та необхідність знаходити нові шляхи з метою збереження її конкурентоспроможності.

Особливістю розвитку товарного вівчарства Півдня України виступала його експортна орієнтація, тож першочергове завдання власників полягало у покращенні якісних характеристик вовни відповідно до європейських ринкових запитів.

Це означило формування у регіоні кількох напрямів вівчарства, спільним підґрунтям яких виступала метизація європейських мериносів обраної власником породи та / або місцевих овець з метою як отримання «ідеальної» (з точки зору якості) для продажу вовни, так і збільшення її продуктивності (тобто кількості).

Серед внутрішніх факторів, які стояли на заваді покращенню товарної привабливості вовни, слід вказати відсутність кваліфікованого бонітування та догляду за отарами, що у більшості випадків призводило до погіршення якостей вовни. Зважаючи на екстенсивний характер степового вівчарства, розорювання земель за рахунок скорочення угідь для відгодовування худоби та зростання вартості земельної оренди негативно позначилося на кількісному та якісному становищі вівчарства. Зростання собівартості вовни через здорожчання кормів як найвагомішої складової у її розрахунку сприяло скороченню кількості вівчарських господарств та чисельності мериносівських отар у регіоні.

Залежність південноукраїнського «вовняного бізнесу» від європейського ринку обумовив низку зовнішніх чинників, які означували його розвиток протягом пореформеної доби. Незважаючи на вагоме місце товарообігу вовни в російській економіці, вартість та обсяги експортованої вовни значно залежали від зовнішньоекономічної та політичної ситуації, що створювало додаткові «ризики» для вівчарів. Заповнення європейських ринків дешевою вовною з Австралії, Нової Зеландії та Південної Америки та зростання вітчизняного попиту на імпортовану вовняну продукцію спричинило падіння цін на світовому ринку. Місцеві вівчарі виявилися неспроможними протистояти колоніальній конкуренції, що в кінцевому рахунку призвело до скорочення товарообігу вовни. Екстенсивний розвиток південноукраїнського вівчарства з переважанням вовняного напрямку в означених умовах, таким чином, загрожував прогресуючому занепаду даної галузі господарювання. Підприємливі власники вбачали вихід у використанні додаткових джерел прибутку від вівчарства – м'яса, сала, який, знову ж таки, був означений ринковими запитами. У цьому контексті питання товарності інших напрямків тваринництва у південноукраїнському регіоні потребує подальшого наукового дослідження.

¹ Додаткова норма харчування 1 віці становила у середньому 2,5 – 4 фунти сіна і 5 фунтів соломи

² Із розрахунку середнього по Слов'янському повіту врожаю сіна з 1 десятини, що становив 33 пуди (2 тис. фунтів) в урожайні роки.

Список використаних джерел

1915 год в сельскохозяйственном отношении по ответам, полученным от хозяев, 1916. Вып. 6. Ч. 2. Местные цены на полевые произведения, скот и продукты животноводства: средние за пять лет, 1909 – 1913 гг. и в 1915 году, Петроград: Тип. В. Ф. Киршбаума, 58 с.

Вернер, К. А., (ред.), 1889. *Сборник статистических сведений по Таврической губернии*, т. 9. Памятная книжка Таврической губернии, Симферополь: Типография газеты «Крым», 670 с.

Гололобов, Я. Г., (ред.), 1899. *Екатеринославская губерния*, вып. 1. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. Екатеринослав: Типо-литография Губерн. Правления, 242+74 с.

Дмитриев, С. М., 1918. *Экономическая география России*. Изд. 4-е, Москва: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 472 с.

- Доброхотов, А. Ф., 1914. *Овцеводство в крестьянском хозяйстве: Практическое наставление к разведению и содержанию овец применительно к условиям крестьянских хозяйств*, Санкт-Петербург: А.Ф. Девриен, 39 с.
- Дюмин, Н. В., 1895. *О направлении в мериновом овцеводстве*, Санкт-Петербург: тип. В. Демакова, 26 с.
- Зерцалов, С. А., 1892. *Степное скотоводство в Новороссийском крае, его прошлое и настоящее*, Одесса: Славянская типография Н. Хрисогелос, 55 с.
- Исследование современного состояния овцеводства в России, 1884*, вып. 4. Южно-русское тонкорунное овцеводство, Санкт-Петербург: тип. В. Ф. Киришбаума, 219+65 с.
- Кулешов, П. Н., 1890. *Настоящее положение нашего тонкорунного овцеводства и меры к его улучшению*, Санкт-Петербург: Тип. В. Демакова, 44 с.
- Кулешов, П. Н., 1896. *Современное состояние овцеводства в России*, Москва: т-во тип. А.И. Мамонтова, 14 с.
- Кулешов, П. Н., 1900. *Скотоводство на севере и юге России*, Санкт-Петербург: кн. маг. В. Эриксона и типо-лит. А. Винеке, 140 с.
- Кулешов, П. Н., 1916. *Овцеводство*. 5-е изд., Петроград: Изд. А. Ф. Девриена.
- Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии, 1899*, т. 1. Екатеринославский уезд, Екатеринослав: Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 355 с.
- Мельников, Н. П., 1884. *Современное состояние промышленности на Юге России в связи с Сельскохозяйственной и заводской выставкой 1884 года в Одессе, устраиваемой Императорским Обществом сельского хозяйства Южной России*, Одесса: изд. Техн. бюро инж.-технол. Н. П. Мельникова, 598 с.
- Менделеев, Д. И., (ред.), 1893. *Фабрично-заводская промышленность и торговля России*, Спб.: Тип. Вс. С. Балашева и Ко и В. Ф. Демакова, 752 с.
- Обзор Екатеринославской губернии за 1880 год*, 1881. Екатеринослав: типография Губернского правления, 54 с.
- Остапчук, П. С., Емельянов, С. А., Рейнштейн, Л. Н., Гонгалло, А. А., 2016. Исторические этапы развития овцеводства Крыма, *Таврический вестник аграрной науки*, 1(5), с. 132–144.
- Островский, А. В., 2014. *Животноводство Европейской России в конце XIX – начале XX в.*, Санкт-Петербург: ООО «Полторака», 442 с.
- Паштеевская, А. В., 2017. История развития овцеводства в Крыму, *Овцы, козы, шерстяное дело*, 1, с. 27–30.
- Полферов, Я. Я., 1915. *Современное состояние овцеводства в России: Экономическая монография*. Изд. 2-е, Петроград: ред. период. изд. М-ва Фин. «Вестник финансов» и «Торг.-пром. газ.», 177 с.
- Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, 1886а*, вып. 3. Славяносербский уезд, Екатеринослав: Типография Я. М. Чаусского, 441 с.
- Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, 1886б*, т. 2. Бахмутский уезд, Екатеринослав: Тип. Я. М. Чаусского, 855 с.
- Селионова, М. И., 2017. *Из истории Российского овцеводства и его научного сопровождения*, М.: ФГБНУ ВНИИОК, 238 с.
- Смолий, В. А. (ред.), 2011. *Економічна історія України: Історико-економічні дослідження: в 2 т.*, К.: Ніка-Центр, т. 1, 696 с.
- Чернопятав, И. Н., 1873. *Исторический очерк развития тонкошерстного овцеводства в России и обозрение нынешнего положения его*, Москва: тип. Грачева и К°, 64 с.
- Чирвинский, Н. П., 1903. *Положение скотоводства в России*, Санкт-Петербург: тип. В. Киришбаума, 77 с.
- Щепкин, С. П., 1869. *Овцеводство в России*, Санкт-Петербург: Деп. земледелия и сельс. пром., 172 с.

References

- 1915 god v sel'skohozjajstvennom otnoshenii po otvetam, poluchennym ot hozjaev, 1916. Vyp. 6. Ch. 2. Mestnye ceny na polevye proizvedenija, skot i produkty zhivotnovodstva: srednie za pjat' let, 1909 – 1913 gg. i v 1915 godu [1915 agriculturally based on responses received from the owners. Issue 6. Part 2: Local prices for field products, livestock and livestock products: five-year average, 1909 – 1913. and in 1915], Peterburg: Tip. V. F. Kirshbauma, 58 s. (in Russian).
- Verner, K. A., (red.), 1889. *Sbornik statisticheskikh svedenij po Tavricheskoi gubernii*. Т. 9. Pamjatnaja knizhka Tavricheskoi gubernii. [Collection of statistical information on the Tauride province. Т. 9. Commemorative book of the Tauride province], Simferopol': Tipografija gazety «Krym», 670 s. (in Russian)
- Golobobov, Ja. G., (red.), 1899. *Ekaterinoslavskaja gubernija*. Vyp. 1. Pamjatnaja knizhka i adres-kalendar' na 1900 g. [Ekaterinoslavskaya province. Issue 1. Commemorative book and calendar address for 1900], Ekaterinoslav: Tipo-litografija Gubern. Pravljenja, 1899, 242+74 s. (in Russian).
- Dmitriev, S. M., 1918. *Jekonomicheskaja geografija Rossii* [Economic geography of Russia]. Izd. 4-e, Moskva: Tip. T-va I. D. Sytina, 472 s. (in Russian).
- Dobrohotov, A. F., 1914. *Ovcevodstvo v krest'janskom hozjajstve* [Sheep breeding on a peasant farm]. Prakticheskoe nastavlenie k razvedeniju i soderzhaniju ovec primenitel'no k uslovijam krest'janskih hozjajstv, Sankt-Peterburg: A. F. Devrien, 39 s.
- Djumina, N. V., 1895. *O napravlenii v merinosovom ovcevodstve* [About the direction in merino sheep breeding], Sankt-Peterburg: tip. V. Demakova, 26 s. (in Russian).
- Zercalov, S. A., 1892. *Stepnoe skotovodstvo v Novorossijskom krae, ego proshtoie i nastojashhee* [Steppe cattle breeding in the Novorossiysk Territory, its past and present], Odessa: Slavjanskaja tipografija N. Hrisogelos, 55 s. (in Russian).
- Issledovanie sovremennogo sostojanija ovcevodstva v Rossii, 1884*. Vyp. 4: Juzhno-russkoe tonkorunnoe ovcevodstvo [Study of the current state of sheep breeding in Russia. Issue 4: South Russian fine-wool sheep breeding], Sankt-Peterburg: tip. V. F. Kirshbauma, 219+65 s.
- Kuleshov, P. N., 1890. *Nastojashhee polozhenie nashego tonkorunnogo ovcevodstva i mery k ego uluchsheniju* [The current situation of our fine-fleece sheep breeding and measures to improve it], Sankt-Peterburg: Tip. V. Demakova, 44 s. (in Russian).
- Kuleshov, P. N., 1896. *Sovremennoe sostojanie ovcevodstva v Rossii* [The current state of sheep breeding in Russia], Moskva: t-vo tip. A. I. Mamontova, 14 s. (in Russian).
- Kuleshov, P. N., 1900. *Skotovodstvo na severe i juge Rossii* [Cattle breeding in the north and south of Russia], Sankt-Peterburg: kn. mag. V. Jerikson i tipo-lit. A. Vineke, 140 s. (in Russian).
- Kuleshov, P. N., 1916. *Ovcevodstvo* [Sheep breeding]. 5-e izd, Petrograd: Izd. A. F. Devriena. (in Russian).

Materialy dlja ocenki zemel' Ekaterinoslavskoj gubernii, 1899. Т. 1. Ekaterinoslavskij uезд [Materials for the assessment of the lands of the Yekaterinoslav province, т. 1. Ekaterinoslavsky district], Ekaterinoslav: Tovarishestvo «Pechatnja S. P. Jakovleva», 355 s. (in Russian).

Mel'nikov, N. P., 1884. *Sovremennoe sostojanie promyshlennosti na Juge Rossii v svjazi s Sel'skohozjajstvennoj i zavodskoj vystavkoj 1884 goda v Odesse, ustraivaemoj Imperatorskim Obshhestvom sel'skogo hozjajstva Juzhnoj Rossii* [The current state of industry in the South of Russia in connection with the Agricultural and Factory Exhibition in 1884 in Odessa, organized by the Imperial Society of Agriculture of South Russia], Odessa: izd. Tehn. bjuro inzh.-tehnol. N. P. Mel'nikova, 598 s. (in Russian).

Mendeleev, D. I., (red.), 1893. *Fabrichno-zavodskaja promyshlennost' i torgovlja Rossii Rossii* [Factory industry and trade in Russia], Spb.: Tip. Vs. S. Balasheva i Ko i V. F. Demakova, 752 s. (in Russian).

Obzor Ekaterinoslavskoj gubernii za 1880 god, 1881. [Overview of the Yekaterinoslav province for 1880], Ekaterinoslav: tipografija Gubernskogo pravlenija, 54 s. (in Russian).

Ostapchuk, P. S., Emel'janov, S. A., Rejnshtejn, L. N., Gongalo, A. A., 2016. *Istoricheskie jetapy razvitija ovcevodstva Kryma* [Historical stages of development of sheep breeding in Crimea], *Tavrisheskij vestnik agrarnoj nauki [Tavrichesky Bulletin of Agrarian Science]*, 1(5), s. 132–144. (in Russian).

Ostrovskij, A. V., 2014. *Zhivotnovodstvo Evropejskoj Rossii v konce XIX – nachale XX v.* [Livestock raising in European Russia in the late 19th – early 20th centuries], Sankt-Peterburg: OOO «Poltorak», 442 s. (in Russian).

Pashteckaja, A. V., 2017. *Istorija razvitija ovcevodstva v Krymu* [The history of the development of sheep breeding in the Crimea], *Ovcy, kozy, sherstjanoe delo (Sheep, goats, woolen business)*, 1, s. 27–30. (in Russian).

Polferov, Ja. Ja., 1915. *Sovremennoe sostojanie ovcevodstva v Rossii: Jekonomicheskaja monografija [The current state of sheep breeding in Russia: Economic monograph]*. Izd. 2-e, Petrograd: red. period. izd. M-va Fin. «Vestnik finansov» i «Torg.-prom.gaz.», 177 s. (in Russian).

Sbornik statisticheskikh svedenij po Ekaterinoslavskoj gubernii, 1886a. [Collection of statistical information on the Yekaterinoslav province]. Вып. 3. Slavjanoserbskij uезд, Ekaterinoslav: Tipografija Ja. M. Chauskogo, 441 s. (in Russian).

Sbornik statisticheskikh svedenij po Ekaterinoslavskoj gubernii, 1886b. [Collection of statistical information on the Yekaterinoslav province], т. 2. Bahmutskij uезд, Ekaterinoslav: Tip. Ja. M. Chauskogo, 855 s. (in Russian).

Selionova, M. I., 2017. *Iz istorii Rossijskogo ovcevodstva i ego nauchnogo soprovozhdenija* [From the history of Russian sheep breeding and its scientific support], Moskva: FGBNU VNIIOK, 238 s. (in Russian).

Smolij, V. A. (red.), 2011. *Ekonomichna istorija Ukraїni: Istoriko-ekonomichne doslidzhennja* [Economic history of Ukraine: Historical and economic research]: v 2 t, Kyiv: Nika-Centr, t. 1, 696 s. (in Ukrainian).

Chernopjatov, I. N., 1873. *Istoricheskij ocherk razvitija tonkosherstnogo ovcevodstva v Rossii i obozrenie nyneshnego polozenija ego* [Historical sketch of the development of fine-fleece sheep breeding in Russia and a review of its current state], Moskva: tip. Gracheva i K^o, 64 s.

Chirvinskij, N. P., 1903. *Polozhenie skotovodstva v Rossii* [Situation of cattle breeding in Russia], Sankt-Peterburg: tip. V. Kirshbauma, 77 s.

Shhepkin, S. P., 1869. *Ovcevodstvo v Rossii* [Sheep breeding in Russia], Sankt-Peterburg: Dep. zemledelija i sel. Prom, 172 s.

SUMMARY

«GOLDEN» FLEECE: PROBLEMS OF MARKETABILITY OF THE SOUTH UKRAINIAN MERINO SHEEP OF THE POST-REFORM PERIOD

Nataliia Chernikova

Candidate of Historical Sciences, Doctoral Student at the Department of Eastern European History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro

The article considers the peculiarities of the development of merino sheep as a commodity industry in the post-reform era's southern Ukrainian provinces. Its dependence on the demands of the factory industry and the European market is characterized. It was found that during the first decades of the post-reform period, wool continued to be an essential commodity unit of domestic exports. The dynamics of wool prices and export volumes are traced, their dependence on the foreign economic situation, political situation, etc. is clarified. Attention is focused on the reasons for the reduction of its turnover in the domestic and foreign markets. It is determined that the emergence of new suppliers of cheap raw materials on the world market has led to falling prices, cheaper domestic wool, and reduced exports. The growth of imports of woolen products significantly complicated the attempts of local breeders to expand domestic markets. The measures of local shepherds to preserve the marketability of wool and the industry's profitability as a whole, which were to improve the quality characteristics of wool under market demands and the quantity of product received, are outlined. The formation of new directions of sheep breeding development in the region is indicated to preserve its competitiveness. The owners saw the way out in breeding the type of sheep as close as possible to market demands – hardy and unpretentious, meat breed with long and heavy worsted wool. The internal problems of extensive local sheep breeding are highlighted, which primarily reduced pastures due to the development of commercial agriculture, uncontrolled metallurgy, lack of qualified and experienced workers for grading, and care of sheep. Attention is focused on the growth of wool's cost due to the rise in feed price as an essential component in its calculation. The conclusion is made about the progressive detovarization of wool as the main product of merino sheep and the inability to maintain leading positions without attracting additional income sources from the industry, government support, introduction of professional training, and scientific support the development of this industry.

Keywords: sheep breeding, merino wool, marketability, Southern Ukrainian provinces, export, entrepreneurship.

ПРОДОВОЛЬЧА ДОПОМОГА АРА НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ ПІД ЧАС ГОЛОДУ 1921 – 1923 РР.

Говоруха Владислав Анатолійович

магістр історії, аспірант кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету

ім. Олесь Гончара, Дніпро

E-mail: vlad.hovorukha@gmail.com

Researcher ID: L-7130-2018

<http://orcid.org/0000-0002-8520-6598>

У статті розглядається діяльність Американської адміністрації допомоги (далі – АРА) в Катеринославській губернії під час голоду 1921 – 1923 рр. Висвітлено продовольчу складову допомоги, а саме забезпечення продуктами харчування голодуюче населення регіону. Описано становище в губернії напередодні розгортання діяльності АРА, показано обсяги та масштаби голоду. Автор виділяє наступні шляхи продовольчої допомоги: доставка продуктових посилок, забезпечення дитбудинків та лікарень, відкриття громадських їдалень для дітей та дорослих й окремих їдалень для студентів. У статті простежується формування мережі громадських їдалень, поетапно висвітлюється процес охоплення максимально можливого числа людей. Якщо брати до уваги, що перші заклади харчування були відкриті в травні 1922 р., то пікові показники своєї роботи АРА змогла продемонструвати вже після трьох місяців роботи. Особливу увагу приділено розгортанню посилкової програми, яка надходила з-за кордону, розкрито її переваги та недоліки. Висвітлено особливості функціонування студентських їдалень для старших курсів чотирьох закладів вищої освіти м. Катеринослава. Розкрито особливості взаємодії АРА з місцевими органами влади (Губернський виконавчий комітет (далі – Губвиконком), Губернський комітет допомоги голодуючим (далі – Губкомдопгол)) і конфліктні ситуації. Під час дослідження автором використано логічний, історичний, статистичний, системний, структурно-функціональний методи. Проведена порівняльна характеристика кількісних показників діяльності Американської адміністрації допомоги та інших міжнародних організацій, доведено ключову роль АРА у подоланні наслідків голоду. У статті узагальнено новий матеріал з досліджуваної теми, залучено ряд раніше не опублікованих архівних даних з архів України: Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО) та Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). На закінчення підсумовано обсяги та вартість допомоги АРА для Катеринославського регіону, наведено оцінки її діяльності.

Ключові слова: голод 1921 – 1923 рр., міжнародна допомога, Американська адміністрація допомоги, Катеринославська губернія, продовольча допомога.

Постановка проблеми. Значення сучасної іноземної підтримки української держави важко переоцінити. Інколи така підтримка визначала життя сотень тисяч людей. Протягом важкого для України ХХ ст. міжнародна гуманітарна допомога нерідко знижувала масштаби і міжнародні гостроту нищівних соціальних катастроф. Зокрема, це стосується лихоліття так званого «першого радянського голоду».

Американська адміністрація допомоги – це благодійницька організація, створена в США у 1919 р., з ініціативи міністра торгівлі Герберта Гувера. Офіційне її завдання полягало у наданні допомоги європейським країнам після Першої світової війни. А оскільки СРСР, зіткнувшись з голодом, теж потребував підтримки й відкрито звернувся до світової спільноти, АРА позитивно відгукнулася на цей заклик.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Історіографія міжнародної допомоги з відвернення наслідків голоду 1921 – 1923 рр. налічує розлогий перелік як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. В даному випадку доцільно згадати про доробок київських істориків Станіслава Кульчицького та Ольги Мовчан, миколаївської історичної школи, до якої належать Микола Шитюк, Олександр Тригуб, Ольга Баковецька, Тимур Михайловський, дніпровських

істориків Валентина Іваненка та Анатолія Голуба, крєазнавця Олександра Бистрякова.

На нашу думку, актуальність вивчення діяльності Американської адміністрації допомоги полягає насамперед у її локальних аспектах. Так, маловивченою залишається допомога організації у межах тодішніх кордонів Катеринославської губернії, хоча існує значна потенційна джерельна база з даного питання, лише побіжно введена до наукового обігу.

Мета статті. Арсенал боротьби з голодом від АРА включав комплекс різних заходів, як-то вакцинація та підтримка лікарень, відкриття їдалень, доставка посилок чи навіть забезпечення посівним матеріалом і технікою. У рамках цієї розвідки здійснено спробу розкрити один з найбільш суттєвих аспектів допомоги – продовольчий. З мети органічно впливають цілі статті: проаналізувати конкретні напрями допомоги, відтворити мережу організаційних осередків, розглянути особливості взаємодії з органами місцевої влади, визначити внесок АРА у боротьбу з голодом у губернії.

Виклад основного матеріалу. Правовою підставою, яка дозволила розгорнути діяльність АРА в УСРР, стала угода між Американською адміністрацією допомоги та українським урядом від 10

січня 1922 р. [ДАДО, ф.п. 1, оп. 1, спр. 645, арк. 40]. Відтак у Катеринославській губвиконком надійшло урядове доручення, яким підкреслювалася необхідність сприяти представникам АРА у виконанні їх гуманітарної місії.

Подібні кроки радянської влади можна пояснити скрутним становищем на місцях. У січні 1922 р. голова Катеринославської губернської ради захисту дітей Кельмансон повідомляв наступне: «Становище дітей Катеринославської губернії надзвичайно важке... Ресурсів у Комдопгола (авт. Комітет допомоги голодуючим) ніяких... Ледей нараховується на теперішній час до 2 тис. пудів продовольства. З хліба, наданого у вигляді державної допомоги за грудневим та січевим нарядами, замість обіцяних 100 вагонів, отримали лише 5... Загалом у січні допомогу отримали лише 7 % від загальної кількості голодуючих дітей, але на лютий становище ще більше загострюється. Ми стоїмо перед необхідністю зменшити і цей мізерний відсоток задоволення...» [Мовчан, Огінська, Яковлева, Кульчицький, 1993, с. 86].

Про репрезентативність вищезгаданого джерела свідчать статистичні показники. Так, на губернському з'їзді Комітету незаможних селян у лютому 1922 р. вказувалося, що голодувало близько 562 тис. дорослих та 130 тис. дітей. Останнє число свідчило, що від голоду страждало 30% дитячого населення в губернії [Смолий, Мовчан, 2005, с. 57]. Губернські дані збігаються з тими, які подавав представник Місії Нансена капітан В. Квіслінг у звіті про Україну. Становище в Катеринославській губернії на лютий 1922 р. він описував як катастрофічне. За його даними, голодувало 520 тис. дорослих та 200 тис. дітей, а у місті Катеринослав щодня помирало з голоду близько 80 осіб [Сербин 1992, с. 371].

Між тим, як видно з телефонограми до Центрального комітету допомоги голодуючим у Харкові, з 1 лютого 1922 р., через брак коштів, знято з державного постачання 3,5 тис. дітей в їдальнях Народного комісаріату освіти на Катеринославщині. Дорослому населенню допомога «абсолютно не надається» [ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 131, арк. 35].

В таких умовах АРА починає розгортати свою діяльність. На засіданні губернської ради захисту дітей від 4 лютого 1922 р. АРА зобов'язалася взяти на себе харчування 15 000 дітей. Також АРА мала забезпечити 1000 безпритульних дітей, розмішених у дитбудинках, та включити в мережу їдальень денні ясла на 700 дітей [ДАДО, ф. п. 1, оп. 1, спр. 945, арк. 57–58].

Продовольча допомога АРА знаходила своїх адресатів різними шляхами, зокрема через:

- продовольчі посилки, надіслані з-за кордону,
- їдальні у дитячих будинках та лікарнях,
- їдальні для студентів,
- громадські їдальні для дітей та дорослих.

Налагодження громадського харчування, вимагало, звісно, певного часу. Адже необхідно було зібрати необхідний фактичний та статистичний матеріал стосовно голодуючих дітей по губернії, про дитячі будинки, їдальні, училища та ін. Лише після аналізу

загальної статистики, надіслано запит до центрального відділу АРА у Москві про початок роботи [ДАДО, ф. п. 1, оп. 1, спр. 945, арк. 28]. Саме тому першим по губернії почав працювати Відділ посилок. В основі даного напрямку лежала угода з радянським урядом (від 19 жовтня 1921 р.), за якою місцеві жителі мали змогу обміняти купони, відправлені з-за кордону, на пакунки харчових продуктів, котрі розповсюджувалися через АРА.

Принцип роботи був простий та зрозумілий. Кожен бажаний закордоном мав змогу придбати в американських банках або офісах АРА купон за 10 доларів, який потім надсилався поштою одержувачу в УСРР. Отримувач міг обміняти його на посилку в найближчому складі АРА. Пакунок включав у себе 49 фунтів (20 кг) борошна, 25 фунтів (10,2 кг) рису, 3 фунта (1,2 кг) чаю, 10 фунтів (4 кг) жиру, 10 фунтів (4 кг) цукру і 20 банок згущеного молока. Загальна вага посилки складала близько 53 кг. Собівартість продуктів складала 6,5 доларів, ще 1 долар додавався за перевезення вантажу і страховку. А різниця в 2,5 долара, між першочерговою вартістю та продажною ціною, надходила в фонд допомоги голодуючим дітям [Латыпов, 2005, с. 270]. За розрахунками АРА, стандартний пакет містив 2/3 від кількості їжі, необхідної чотирьом людям для харчування впродовж одного місяця.

Отримати пакунки можна було в будь-якому з 19 міст СРСР, зокрема в Катеринославі, Києві, Харкові та Одесі. Катеринославський офіс АРА розташовувався у триповерховому цегляному будинку розміром 50 x 50 футів (15,24 x 15,24 метра) на вулиці Новодворянській (сучасна вулиця В. Вернадського). Перший поверх служив конторою і складом продовольства, де проходила видача продуктових посилок. На інших поверхах жили співробітники, а також діяла дитяча їдальня для дітей [Быстряков, 2009, с. 34].

Для сповіщення жителів про існування посилкової програми були випущені і поширені листівки. Її одержувач мав заповнити свою адресу та адресу американського члена сім'ї. Після цього АРА відправляла їх до Європи та США. Ці листівки фактично допомагали ще й відновити родинні зв'язки, які були відрізані з різних причин.

Окрім роздачі індивідуальних посилок по адресам, АРА проводила групові видачі посилок певним категоріям населення (професори, інженери та ін.). Коли радянські органи влади знаходили неможливим видачу групових посилок, співробітники АРА перетворювали групову посилку в індивідуальну.

Подібним алгоритмом можна було відправити речову посилку. За 20 доларів, проплачених у США, адресату видавалося: 4 2/3 ярди (4,25 м) сукна шириною 56 дюймів; 2,8 ярдів (7,3 м) фланелі шириною 27 дюймів; 16 ярдів (14,6 м) небіленого ситцю шириною 36 дюймів. До тканин додавалася необхідна кількість підкладок, гудзиків, ниток та ін. [Алексеев, Бочарова, 2010, с. 324]. Програма не стала популярною через надто високу ціну [ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 264, арк. 17].

В розподілі продовольчих і речових посилок

представники АРА самотужки вирішували кому надавати допомогу. Тому радянська влада з докором зазначала, що ледь не половина посилок приходила єврейському населенню або колишній буржуазії. Проте слід зазначити, що ці категорії населення могли мати достатньо допомоги від закордонних родичів і знайомих. Також представники влади вказували на велику кількість посилок АРА на стихійних базарах. Та попри всі недоліки, радянський уряд теж був зацікавлений у посилових операціях АРА. По-перше, все ж таки задовольнялась певна категорія населення, хоч і не завжди угодна владі. По-друге, надходження продуктів на ринок знижувало ціни. По-третє, від збільшення числа посилок росла мережа дитячого харчування АРА по загальній лінії [ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 264, арк. 17].

Починаючи з лютого 1922 року, до 10 серпня АРА отримала 38 461 посилку, з яких встигла розподілити 30 610. Більшість були індивідуальними, лише 7 800 посилок можна віднести до загальної (групової) допомоги [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 86–87]. Зберігаючи заданий темп, на 1 жовтня 1922 року загальна кількість розподілених продуктивних посилок зросла до 56 101 [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 112–116].

У міру того, як наслідки голоду ліквідовувались, посилки АРА ставали все більш невідгдними. Адже аналогічні товари коштували в УСРР менше 10 доларів. Це змусило АРА з грудня 1922 року скоротити свої операції по посиловому відділу. Для порівняння: якщо в пікові періоди 1922 року розподілялось 10767 продуктивних посилок (липень) [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 86–87], то в 1923 р. цей показник складав 4238 посилок (квітень) [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 123, арк. 59]. Загалом, за період посилової кампанії АРА було розподілено 2572 речових та 81 000 продуктивних посилок [1923 р., «Звезда», № 295].

Проте посилова діяльність не була основною. Головна філантропічна місія АРА полягала у харчуванні якомога більшої кількості голодного населення. А найболючіше голод переносили діти. Особливо складно було безпритульним дітям, які не могли розраховувати на підтримку рідних. Вони вмирили масово навіть у дитячих будинках. Один із працівників АРА, Бенджамін Пеппер, у квітні 1922 року описав дитбудинок на 50 осіб, що знаходився поруч із штаб-квартирою АРА. Це була невелика двоповерхова цегляна споруда, сильно пошкоджена, з розбитими вікнами і відсутніми звичайними об'єктами санітарії. Раціон дітей складався майже повністю з дуже водянистого супу та декількох шматочків чорного хліба. Більшість дітей були одягнуті в лахміття, а деякі фактично ходили голими. За віком вони були не старше 14 р., більшість – від 7 до 10 р. Діти виснажені, деякі з них неймовірно тонкі і худі, зі шкірою туго обтягнутою навколо щелеп і вилиць, та з глибокими запаленими очима. У них з'явилися зморшки на обличчях з вертикальними складками між бровами. Шкіра стала коричневого кольору, що було однією з ознак голоду. У тих дітей, котрі зазнали ще сильнішого голоду, животи були

роздуті й опухлі, а в двох опухли навіть суглоби ніг і ступні. Керували цим дитячим будинком дві жінки, які навіть через всі свої потуги, не мали можливості зробити для дітей щось більше [Weizer, 2015, p. 150].

АРА не могла повністю забезпечити голодуючих всім необхідним, проте допомога організації хоча б давала можливість не померти. Так, у липні 1922 р. АРА відпускала продовольчі пайки всім дитячим будинкам у Катеринославі, які потребували додаткового харчування [ДАДО, ф. п. 1, оп. 1, спр. 968, арк. 31]. За висновками лікарів, смертність дітей у дитячих закладах, які отримували продовольство від АРА, знизилась приблизно на 50–60% [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 21]. Згідно з принципами роботи АРА, основна увага приділялась дітям. Тому забезпечення дитячих закладів продовжувалось в повній мірі, навіть в умовах зачинених їдалень.

Ще однією категорією населення, на яку АРА звернуло окрему увагу, стало студентство. В середині липня 1922 р. в Катеринославі прибув організатор студентського харчування Л. С. Шафрай. Це сприяло відкриттю студентської їдальні пропускнуою здатністю на 400 осіб. Організація їдалень відбувалась за принципом громадських закладів харчування. Список студентів складали спеціальні комісії безпосередньо в навчальному закладі. До цієї програми могли потрапити тільки студенти двох старших курсів 4 навчальних закладів: Медичного та Гірничого інститутів, Національного інституту економіки та Музичної консерваторії [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 4].

І якщо на початок серпня 1922 р. їдальня приймала 550 студентів, то до кінця місяця вже 950 [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 113]. Калорійність порції становила 1500 калорій. В жовтні 1922 р. кількість студентів зменшено до 850 осіб, що співпало з загальним скороченням діяльності громадських їдалень [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 123, арк. 85]. З 1 лютого 1923 р. була знову збільшена квота студентів, що зберігалась до кінця діяльності АРА. У двох їдальнях годувалося 1200 чол., калорійність порції збережено на рівні 1500 кал. Окрім забезпечення продовольством, студенти катеринославських вишів зверталися до АРА з порханням забезпечити навчальними посібниками [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 123, арк. 77].

В умовах наближення літа АРА запропонувала у травні та червні надати пайки студентам, які їхатимуть в наукові екскурсії. Список студентів та інструкторів завірявся ректором інституту з поміткою, що екскурсія має науковий характер. Допомога надавалась групам, в складі яких не менше 50 осіб. А якщо група на 85% складалась з студентів їдалень АРА, то продовольчі пакунки видавали всім учасникам експедиції. Продукти видавалися на весь час екскурсії, але не довше одного місяця. Вартість пайка мала складати не більше 1 долара 30 центів на місяць [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 123, арк. 53].

З лютого 1923 р. була розпочата допомога учительству. Працівниками губернського відділу народної освіти складалися списки на найбільш

нужденних вчителів. Перша партія в лютому налічувала 1700 речових посилок [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 123, арк. 69].

Наймасштабнішим видом допомоги АРА, який охопив десятки тисяч людей, стали громадські їдальні. У «Положенні про харчування в їдальнях АРА» зазначалося, що їжу мали отримувати лише діти до 14-річного віку, вагітні жінки, хворі, які перебували на лікуванні в лікарнях (без урахування різниці у віці), учні шкіл та вихованці дитячих садків (незалежно від віку). Зважаючи на розмах голоду, згодом додали до переліку і доросле населення. Харчування було безкоштовним та надавалось, відповідно до 24 п. Угоди між АРА та УСРР, «незалежно від національності, віросповідання, соціального стану і політичних переконань» [ДАДО, ф. п. 1, оп. 1, спр. 645, арк. 44].

Перша їдальня АРА для харчування дітей в Катеринославі відкрилася на початку травня 1922 р. на вулиці Потьомкінській (сучасна вулиця С. Єфремова) [Быстряков, 2009, с. 36]. Списки тих, хто потребував харчування, склали представники Губкомдопголу. До них включали дітей, котрі жили поблизу цієї вулиці. Рано вранці щасливці збиралися біля дверей їдальні, тоді як інші, що не потрапили до списку, стояли з надією отримати хоч що-небудь. Зі слів очевидців, бачити цих голодуючих дітей в очікуванні на допомогу було неймовірно важко.

Відбір учасників проходив ретельно. По місту діяла спеціальна медична комісія з 5 осіб для відбору дітей до їдальні. Так, наприклад, за 2 дні роботи (9-10 червня) вона перевірила 580 дітей. І лише 11 з них було рекомендовано до включення за програмою харчування [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 21]. Про складність потрапити до списку на їдальню АРА згадує і сучасник тих подій А. Ф. Стародубов (краєзнавець, знавець історії Катеринослава). В своєму щоденнику він описує, як другу дитинства Кирилу вдалося привити собі холеру, після чого його зарахували до їдальні [Стародубов, 2001, с. 160].

На приготування однієї обідньої порції витрачалось: 80 г. муки, 56 г. рису, 24 г. згущеного молока, 11 г. цукру, 7,5 г. жиру, 3 г. какао. Загальна калорійність такого пайка складала 641,85 калорій [ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 264, арк. 1]. Для уникнення маніпуляцій, отриману їжу потрібно було з'їсти безпосередньо в їдальні, забирати з собою додому не дозволялося. Існувала й одна особливість: голодних дітей протягом довгого часу неможливо було змусити пити какао. Вони не знали і боялися нового напою, хоча згодом звикли та полюбили його [Быстряков, 2009, с. 36]. Подібним чином було

організовано харчування в установах, де представники АРА контролювали роботу їдальні. В середньому, до 1 їдальні прикріплювалось близько 500–600 дітей. Винятки могли становити невеличкі села в повітах. З розрахунку на 500 дітей технічний персонал їдальні складався з 6 осіб: завідуючий, помічник завідуючого, повар, помічник повара, посудомийка та охоронець [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 19].

Облаштування їдальні, придбання необхідного інвентарю та палива, видача завідуючому їдальні авансу на непередбачувані витрати проводилося безпосередньо Губкомдопголом. На перших етапах роботи виник конфлікт з АРА, оскільки Губвиконком та Губкомдопгол відмовлялися платити заробітну плату працівникам їдальні АРА, обґрунтовуючи доволі значними сумами в масштабах губернії [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 3]. Так, за ставками профспілки працівників народного харчування (далі – Нархачу), завідуючий їдальнею мав отримувати 37 300 000 руб, повар – 34 400 000 руб. Губвиконком вимагав призначити робітників їдальні через профспілку Нархачу, яких задовольняв би пайок (подвійна порція). Але АРА не погоджувалася, оскільки працівники прийняті безпосередньо зі сторони організації. Тим більше, що договором АРА мала право самостійно набирати штат [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 21]. В результаті ситуація так і не була вирішена, адже у звітах працівники отримували розрахунок пайками.

Ще одним каменем зіткнення стала діяльність американців в Криворізькому повіті. На початку червня 1922 р. АРА розгорнула мережу харчування на 15 000 дітей в повіті. Але через стратегічну важливість даного регіону влада чинила перешкоди для роботи. Згодом були спроби передати опіку над повітом до Місії Нансена. Після того, як представники останньої організації не змогли оперативним розгорнути діяльність, забезпечення Криворізького повіту знову повернули до АРА [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 21].

Варто відзначити швидкість, з якою АРА розгорнула мережу допомоги. Так, лише в Катеринославській губернії АРА за місяць збільшила обсяг допомоги майже в 4 рази, обігнавши навіть державний Повітовий комітет допомоги голодуючим [Таблиця]. На середину липня 1922 р. в Катеринославській губернії діяло 333 їдальні від АРА, в яких харчувалося 70734 дорослих та 87114 дітей. Основні сили були скеровані на Верхньодніпровський, Катеринославський та Нікопольський повіти [ДАДО, ф. п. 1, оп. 1, спр. 935, арк. 31].

Таблиця. Допомога по Катеринославській губернії на початку та в кінці червня 1922 р. голодуючому населенню [ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 131, арк. 200]

№ п/п	Назва організації	1 червня 1922 р.			30 червня 1922 р.		
		Годують дорослих	Годують дітей	Разом	Годують дорослих	Годують дітей	Разом
1.	Повітовий комітет допомоги голодуючим	20625	55535	76160	20625*	55535*	76160*
2.	АРА	–	23850	23850	32575	71130	103705

3.	Місія Нансена	480	720	1200	9250	13800	23050
4.	Червоний Хрест	3860	5790	9650	4980	8055	13035
	Інші органи	940	28000	28940	–	–	28940
	Всього	25615	107474	133089			244890

* До 1 липня звіт від губерній не був надісланий, тому у звіті Катеринославської губернської комісії допомоги голодуючим при Губвиконкомі припускають, що кількість людей в їдальнях Комдопголу не могла значно змінитися.

Піку своєї діяльності АРА досягла на початку серпня 1922 р., коли годувала 364 158 людей: 154 910 дітей та 209 248 дорослих. Додавши показники допомоги інших міжнародних організацій (23 150 чол.), отримаємо 387 308 чол. Загальне допомога покривала 70 % від загальної кількості голодуючих по губернії. Порівнюючи показники міжнародних організацій між собою, можна стверджувати, що АРА була основним джерелом порятунку населення [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 86–87].

Новий врожай зменшив кількість голодуючих. Тому ледь не вперше план допомоги голодуючим на 1 серпня 1922 р. у Катеринославській губернії виконано на 83,2 % (204 вагони з 254 тис. пудами), у Запорізькій – на 80 % (доставлено 254 вагони з 300 тис. пудами продуктів) [Смолій, Мовчан, 2005, с. 208]. АРА почала скорочувати допомогу. Так, на середину серпня, в їдальнях АРА харчування отримували 247 548 людей: 128 922 дітей та 118 626 дорослих. Планувалось зовсім припинити харчувати дорослих та скоротити дитяче харчування на 50%. Скорочення не стосувались дитячих установ губнаросвіти [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 89].

Внаслідок втілення цих планів протягом серпня – вересня 1922 р. харчування отримували всього 32 845 дитини. Харчування дорослих припинено, окрім Апостолівського району Криворізького повіту. Там ситуація виявилась вкрай важкою і на її урегулювання надіслали 7 вагонів з продуктами. Разом з тим, харчування в дитзакладах та дитлікарнях не зменшилось, АРА продовжувала утримувати 125 об'єктів на 9640 дітей. Технічний персонал отримував пайок, якщо більше ніде не міг знайти допомоги. Штат персоналу комплектувався з розрахунку 1 працівник на 10 дітей [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 104–105].

АРА продовжувала зменшення допомоги. Якщо 15 вересня харчувалося 18 710 дітей, то 20 вересня лише 9 000 дітей у закритих дитячих установах та лікарнях. Тобто діяльність громадських їдалень була призупинена. Проте такі кардинальні міри згодом пом'якшили. Керуючий відділом АРА по Катеринославській губернії Т. С. Берринджер запевнив, що з 1 жовтня АРА відновить діяльність з охопленням до 50 000 дітей, що покрито б 75% голодуючих [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 108]. Обіцянка була виконана, і на середину жовтня АРА забезпечила харчуванням 42 923 осіб, з яких 32 276 – діти [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 123, арк. 85]. Проте з 22 жовтня 1922 р. склад пайка було зменшено. Відтепер на 1 порцію закладалося 65 г. муки, 36 г. рису, 24 г. згущеного молока, 11 г. цукру, 6 г. жиру, 3 г. какао. Калорійність складала 504,75 калорій [ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 264, арк. 1].

В умовах, коли АРА відновлює діяльність,

дивними виглядають наступні зміни. Так, 18 жовтня 1922 р. Центральна комісія допомоги голодуючим при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті прийняла постанову «Про ЦКДГ» згідно з якою сама комісія та її місцеві органи з 1 листопада 1922 р. розпускалися. Замість неї створювалася Центральна комісія з ліквідації наслідків голоду (далі – ЦК Наслідгол) [Постанова ВУЦВК, 1922, с. 778–779]. Імовірно, це було необхідним для того, щоб розпочати експорт українського зерна. Так, у січні 1923 р. жителі Одеси бачили, як з американського судна «Манітоба» розвантажували пакунки з поставками допомоги. У той же час поруч стояв радянський корабель «Володимир», який завантажували українським зерном для відправки в Гамбург (Німеччина) [Сербин, 1992, с. 641]. Така картина показово відображує ставлення до українського населення іноземних організацій та радянського керівництва.

З настанням зими кількість голодуючих по Катеринославській губернії знову зросла, на 1 січня 1923 р. вона складала 656 322 чол. Дані представлені в межах нових кордонів, оскільки за постановою РНК УСРР «Про адміністративно-територіальний поділ УСРР» до Катеринославської губернії було приєднано Запорізьку губернію та Олександрійський повіт Кременчуцької губернії [Смолій, Мовчан, 2005, с. 271].

Загалом по губернії міжнародними організаціями у січні 1923 р. годувалося 123 325 осіб, тобто 20% від загальної кількості голодуючих. З них на АРА відводилося 107 806 чол. Через скарги на малу калорійність порції з 1 лютого вирішено було збільшити дитячий пайок з 145 г до 181 г. Калорійність мала складати 659,6 кал. [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 123, арк. 71].

На початку лютого керуючий відділом АРА по Катеринославській губернії Дж. П. Гаррінгтон повернувся з Москви з гарними новинами. У центральному офісі було узгоджено нову програму допомоги, розраховану виключно на дітей та дорослих, які знаходяться в лікарнях. Визначили помісячні показники допомоги: у лютому норми розраховані на 128 000 чол, у березні на 150 000 чол., у квітні до 160 000 чол, а в травні близько 200 000 (максимум) [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 123, арк. 69].

Так, за березень 1923 р. в Катеринославській губернії обсяг допомоги АРА було збільшено, і до кінця місяця вона сягала 160 000. З них на дітей припадало 96 %, а інші харчі були призначені для дорослого населення, хворих, студентів та технічного персоналу пунктів. Із загальної кількості пунктів харчування (1131) на дитячі заклади припадало 33 %, на госпіталі – 4 %, на відкриті їдальні АРА – 63%. Дитячий пайок вираховувався в кількості 659,6 калорій [ДАДО,

ф. п. 1, оп. 1, спр. 644, арк. 27].

В наступному місяці вказана програма по Катеринославщині була перевиконана на 120%. На 30 квітня кількість голодуючих, яким надавалась допомога, складала 198 528 чол. [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 123, арк. 59]. У травні АРА досягла дозволеної їй норми у 200 000 чол. [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 123, арк. 33]. І в цьому місяці почалося згортання діяльності АРА. Так, 16 травня 1923 р ліквідований медичний відділ. Вплинула на таке рішення і позитивна тенденція щодо спаду голодного лиха. І те, що в УСРР йде боротьба не з голодом, а з його наслідками (ЦК Наслідгол), в умовах експорту зерна. До того ж, частина організацій, які раніше були частиною АРА розпочали самостійну діяльність, як наприклад, Американський єврейський розподільчий комітет ДЖОЙНТ [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 89].

В червні 1923 р. розпочата ліквідація інших підрозділів. 15 червня ліквідовано посилковий відділ, залишок продуктів переданий до лікарень та дитячих закладів міста. 16 червня ліквідовано центральний склад. Вся тара, друкарські машинки, 3 легкових авто «Dodge» та 2 грузовики «White» передані Губернському комітету з ліквідації наслідків голоду [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 123, арк. 1]. 1 липня 1923 р. АРА офіційно закрила свої їдальні в Катеринославській губернії [ДАДО, ф. р. 305, оп. 1, спр. 13, арк. 301]. У зв'язку з ліквідацією АРА була проведена кампанія з метою залишити на місцях продукти та інвентар колишніх арівських їдалень та складів. Як наслідок, продуктами АРА змогли забезпечити дитячі будинки деяких районів аж до 1 січня 1924 р. [ДАДО, ф. р. 305, оп. 1, спр. 13, арк. 352].

Обсяг допомоги американців показово демонструють підсумкові дані. Так, за весь період діяльності АРА у Катеринославську губернію було доставлено 6004 т. борошна, 4243 т. кукурудзяної крупи, 1924 т. згущеного молока, 975 т. цукру, 943 т. рису, 582 т. продуктів зі свинини (смаець, бекон, сало); 136 т. какао, 1,5 т. бобів та гороху, 53 т. іншої їжі; 484 т. медичних і лікарняних засобів, 88,8 т. одягу та тканин, 31,5 т. мила. Всього було відправлено 15 465 тон різних продуктів та предметів, загальною вартістю 2,2 млн. доларів [Surface, Bland, 1931, p. 912-913].

На завершення діяльності було влаштовано прощальний банкет. На спільному святі так підсумував роботу АРА уповноважений представник Допголу Катеринославської губернії Скворцов: «Якщо в повсякденній роботі і були випадки дрібних

непорозумінь, то вони бліднуть перед тією колосальною роботою АРА, яку вона провела за 15 місяців свого перебування на Катеринославщині. Нехай американський народ знає, що допомога ніколи не згладиться в пам'яті...» [ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, спр. 123, арк. 3].

Висновки. Катеринославська губернія стала однією з 5 українських губерній, де проводила свою діяльність Американська адміністрація допомоги. Для забезпечення якомога більшої частини населення використовувались різні напрями. З лютого 1922 р. почала діяти доставка продуктових посилок, завдяки чому люди за кордоном мали можливість допомогти рідним чи знайомим в Україні. Також 25% з кожної посилки направлялось на підтримку дітей. З травня 1922 р. в Катеринославі починають функціонувати громадські їдальні для дітей та дорослих. Люди, які потрапляли до списку на харчування, раз у день отримували безоплатну порцію їжі. Піком такої роботи став серпень 1922 року, коли АРА годувала 364 тис. чоловік. Калорійність порції була невеликою та коливалась від 500 до 660 кал., що становить 1/3 від добової норми дитини або 1/4 норми дорослого. Подібна економія дозволяла забезпечити продуктовим пайком значну кількість голодуючих. Тому не дивно, що в порівнянні з іншими міжнародними організаціями АРА помітно виділялась обсягом реалізованої допомоги. Окрема підтримка надавалась найуразливішим категоріям населення, як то безпритульні діти у дитячих будинках, пацієнти лікарень, студентство та вчителі.

Незважаючи на складні умови розгортання діяльності, працівниками АРА створена розгалужена мережу продовольчої допомоги. Таку швидкість можна пояснити значним досвідом діяльності, військовою швидкістю виконання доручень, а також сприянням місцевих можновладців, котрі за договором забезпечували всім необхідним.

Продовольча допомога не була єдиними напрямом діяльності АРА, тож для комплексного відтворення регіональної картини подій перспективним є дослідження медичної допомоги в Катеринославській губернії. Не менш цікавою є проблема взаємовідносин працівників АРА з місцевим населенням та представниками влади. В найближчі роки, наукова актуальність підсилиться суспільним резонансом, пов'язаним з ювілеєм голоду 1921 – 1923 рр. Оскільки Американська адміністрація допомоги була невід'ємним елементом боротьби з голодним лихом, перспективними можуть бути дослідження діяльності АРА та інших міжнародних благодійних організацій, як в регіональній, так і загальноукраїнській площині.

Список використаних джерел

- Beizer, M., 2015. *Relief in Time of Need: Russian Jews and the Joint, 1914 – 1924*, Bloomington, IN: Slavica Publishers, Indiana University, 272 p.
- Surface, F. and Bland, R., 1931. *American Food in the World War and Reconstruction Period: Operations of the Organizations under the Direction of Herbert Hoover*. 1914 – 1924, Stanford. CA: Stanford University Press. XXIII, 1033 p.
- Алексеев, В. В., Бочарова, З. С., 2010. Деятельность АРА в России в освещении русской эмигрантской печати, *Сотрудничество и связи России и СССР с народами зарубежных стран XX вв.* Материалы XIV Всерос. науч.-практ. конф., посвящ. 50-летию РУДН, Москва, с. 322–326.
- Быстряков, А. Г., 2009. *ДЖОЙНТ на Днепропетровщине*. Днепропетровск: Днепропетр. изд-во, 132 с.
- Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. п. 1, оп. 1, спр. 644, 74 арк.

- ДАДО, ф. п. 1, оп. 1, spr. 645, 77 ark.
 ДАДО, ф. п. 1, оп. 1, spr. 935, 141 ark.
 ДАДО, ф. п. 1, оп. 1, spr. 945, 181 ark.
 ДАДО, ф. п. 1, оп. 1, spr. 968, 224 ark.
 ДАДО, ф. р. 305, оп. 1, spr. 13, 982 ark.
 Латыпов, Р. А., 2005. Помощь АРА Советской России в период «великого голода» 1921 – 1923 гг., *Нужда и порядок: история социальной работы в России, XX век*, Саратов: Научная книга, с. 255–286.
 Мовчан, О. М., Огінська, А. П., Яковлева, Л. В., Кульчицький, С. В., 1993. *Голод 1921 – 1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів* /АН України. Ін-т історії України, Київ: Наук. думка, 240 с.
 О работе АРА и ДЖОЙНТА. 1923 г., *Звезда*, № 295, 14 июля.
 Постанова ВУЦВК від 18.10.1922 р. «Про Ц.К.Д.Г.», 1922. *Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922 – 1923 рр.*, Харків: Літо-друкарня «Книгоспілки», 1147 с.
 Сербин, Р. 1992. *Голод 1921 – 1923 і українська преса в Канаді*, Торонто–Київ: Українсько-Канадський Дослідно-Документаційний Центр Інститут української археографії Академії наук України, 704 с.
 Смолій, В. А., Мовчан, О. М., 2005. *Україна: Хроніка XX ст.: Рік 1922*: Довід. вид., Київ: Ін-т історії України НАН України, 235 с.
 Стародубов, А. Ф., 2001. *Записки очевидца: Екатеринослав 1918 – 1923 гг.*, Днепропетровск: Gaudeamus, 230 с.
 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 258, оп. 1, spr. 131, 257 ark.
 ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, spr. 264, 35 ark.
 ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, spr. 122, 116 ark.
 ЦДАВО України, ф. 261, оп. 1, spr. 123, 87 ark.

References

- Beizer, M., 2015. *Relief in Time of Need: Russian Jews and the Joint, 1914 – 1924*, Bloomington, IN: Slavica Publishers, Indiana University, 272 p. (in English).
 Surface, F. M and Bland, R. L., 1931. *American Food in the World War and Reconstruction Period: Operations of the Organizations under the Direction of Herbert Hoover*. 1914 – 1924, Stanford. CA: Stanford University Press. XXIII, 1033 p. (in English).
 Alekseev V., Bocharova, Z., 2010. Dejatel'nost' ARA v Rossii v osvshhenii russkoj jemigrantskoj pechati [The activities of the ARA in Russia in covering the Russian emigre press], *Sotrudnichestvo i svyazi Rossii i SSSR s narodami zarubezhnyh stran XX . Materily XIV Vseros. nauch.-prakt. konf., posvjashh. 50-letiju RUDN, Moskva*, s. 322–326. (in Russian).
 Bystrjakov, A. G., 2009. *DZHOJNT na Dnepropetrovshhine* [JDS in the Dnipropetrovsk region]. Dnepropetrovsk: Dnepropetr. izd-vo, 132 s. (in Russian).
 Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovs`koyi oblasti (dali DADO) [State Archives of Dnipropetrovsk region (SADR)], f. p. 1, op. 1, spr. 644, 74 ark. (in Russian).
 DADO [SADR], f. p. 1, op. 1, spr. 645, 77 ark. (in Russian).
 DADO [SADR], f. p. 1, op. 1, spr. 935, 141 ark. (in Russian).
 DADO [SADR], f. p. 1, op. 1, spr. 945, 181 ark. (in Russian).
 DADO [SADR], f. p. 1, op. 1, spr. 968, 224 ark. (in Russian).
 DADO [SADR], f. p. 305, op. 1, spr. 13, 982 ark. (in Russian).
 Latypov, P. A., 2005. Pomoshh' ARA Sovetskoj Rossii v period «velikogo goloda» 1921 – 1923 gg. [ARA assistance to Soviet Russia during the "great famine" of 1921 – 1923], *Nuzhda i porjadok: istorija social'noj raboty v Rossii, XX vek*, Saratov: Nauchnaja kniga, s. 255–286. (in Russian).
 Movchan, O. M., Ogins'ka, A. P., Yakovlyeva, L. V., Kulchyczykj, S. V., 1993. *Golod 1921 – 1923 rokov v Ukrayini: Zb. dokumentiv i materialiv* [Famine 1921 – 1923 years in Ukraine: Collection of documents and materials]/AN Ukrayiny`. In-t istoriyi Ukrayiny`, Kyiv: Nauk. dumka, 240 s. (in Ukraine).
 O rabote ARA i DZHOJNTA [About the work of ARA and JDS]. 1923 г., *Звезда*, № 295, 14 ijulja (in Russian).
 Postanova VUCZVK vid 18.10.1922 r. «Pro Cz.K.D.G.» [Resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee of October 18, 1922 «On Central Committee for Aid to the Hungry»] 1922. *Zbirny`k postanov ta rozporjadzhen` robity`che-selyans`kogo uryadu Ukrayiny` za 1922 – 1923 rr*, Xarkiv: Lito-drukarnya «Kny`gospilky`, 1147 s. (in Ukraine).
 Serbyn, R., 1992. *Golod 1921 – 1923 i ukrayinska presa v Kanadi* [The famine of 1921 – 1923 and the Ukrainian press in Canada], Toronto–Kyiv: Ukrayins`ko-Kanads`ky`j Doslidno-Dokumentacijny`j Centr Insty`tut ukrayins`koyi arxeografiji Akademiyi nauk Ukrayiny, 704 s. (in Ukraine).
 Smolij, V. A., Movchan, O. M., 2005. *Ukrayina: Xronika XX st.: Rik 1922* [Ukraine: Chronicle of the XX century: Year 1922]: Dovid. vy`d., Ky`yiv: In-t istoriyi Ukrayiny` NAN Ukrayiny`, 235 s. (in Ukraine).
 Starodubov, A. F., 2001. *Zapiski ochevidca: Ekaterinoslav 1918 – 1923 gg.* [Eyewitness notes: Yekaterinoslav 1918 – 1923], Dnepropetrovsk: Gaudeamus, 230 s. (in Russian).
 Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali TsDAVO Ukrainy), [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, (CSASBP of Ukraine)], f. 258, op. 1, spr. 131. 257 ark. (in Russian).
 TsDAVO Ukrainy [CSASBP of Ukraine], f. 258, op. 1, spr. 264. 35 ark. (in Russian).
 TsDAVO Ukrainy [CSASBP of Ukraine], f. 261, op. 1, spr. 122. 116 ark. (in Russian).
 TsDAVO Ukrainy [CSASBP of Ukraine], f. 261, op. 1, spr. 123. 87 ark. (in Russian).

SUMMARY

ARA FOOD ASSISTANCE IN THE KATERYNOSLAV REGION DURING THE FAMINE OF 1921 – 1923

Vladyslav Hovorukha

Master of History, Postgraduate Student of the Department of Eastern European History, Faculty of History,
Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro

The article is devoted to analyzing the American Relief Administration activities in the Katerynoslav gubernia during the famine of 1921 – 1923s. Research methods: logical, historical, statistical, historical, analysis and synthesis, systemic, structural, and functional. The article describes the situation in the gubernia before the ARA's deployment the shows the extent and scale of the famine. The article examines the main activities of the ARA. The priority was to open public canteens for children and adults, where food was distributed free of charge. The article traces the formation of a public canteens network, gradually covering the process of reaching the maximum possible number of people. Parcel delivery allowed to receive food kits from the United States, and 25% of each parcel's cost went to public canteens. Separate food kits were provided to employees and residents of orphanages and hospitals. The students' canteens' peculiarities for senior courses of four institutions of higher education in Katerynoslav are highlighted. A comparative description of the quantitative indicators of the US Aid Administration and other international organizations are present. The crucial role of ARA in overcoming the effects of famine has been proven. The volumes and cost of ARA assistance for the Katerynoslav region are summarized based on its activity. The article is concerned with a significant tradition of famine studies. Special attention is given to relations between ARA's and soviet reliefs system. The author highlights the peculiarities of ARA's interaction with local authorities and conflict situations on the ground. The article summarizes new material on the research topic and involves a number of previously unpublished archival data from Ukraine's archives (DADO, TsDAVO of Ukraine).

Keywords: Famine 1921 – 1923, international assistance, American Relief Administration (ARA), Katerynoslav gubernia, food assistance.

ПЕРЕДУМОВИ ТА НАСЛІДКИ «БУШТИНСЬКОГО СОБОРУ» 1 БЕРЕЗНЯ 1922 Р.¹

Данилець Юрій Васильович

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 56032318300

Researcher ID: P-6617-2017

<http://orcid.org/0000-0003-0592-3907>

У статті узагальнено новий матеріал з досліджуваної теми, проаналізовано документи цілого ряду архівних установ різних країн. Подається характеристика розвитку православної церкви на початку 1922 р. Акцентується увага на невдачах у діяльності єпископа Досифея (Васича), що призвели до створення опозиції. Автор приходить до висновку, що в історіографії раніше подавалися неточні відомості про хід і наслідки «буштинського собору» духовенства та мирян. Спираючись на архівні джерела у статті спростовано твердження про вибори єпископа. У тексті прослідковано хід зборів у с. Буштино 1 березня 1922 р., визначено склад ініціативної групи та ідейного керівництва процесом. Автор доводить, що нараду мирян і частини духовенства потрібно розглядати у контексті юрисдикційного протистояння Сербської та Російської зарубіжної православної церков за вплив на Підкарпатській Русі. В якості ключового доказу використовується протоколи наради та звіти урядовців різного рівня, котрі дають підстави говорити про розгляд цілого ряду питань. Серед яких обговорювалася недостатня кількість священників, необхідність уніфікації обряду, дотримання дисципліни. Спираючись на статті статуту 1921 р. делегати наполягали на висуненні кандидатури на єпископа-вікарія із місцевого духовенства. Учасники наради відстоювали позицію збереження сербської юрисдикції, однак вимагала від керівництва церкви забезпечення постійної присутності архієрея на території єпархії. Автор стверджує, що голосування за окремого кандидата 1 березня 1922 р. не відбувалося. Листи-клопотання містять відомості про нагальність висвячення єпископа та наявність відповідної особи. Особливу увагу у статті приділено позиції єпископа Досифея як делегата СПЦ. Проаналізувавши його звіти та особисте листування, автор стверджує про категоричну незгоду сербського архієрея йти на поступки місцевої опозиції. Спираючись на архівні документи у статті простежується думка, що єдиним кандидатом, якого підтримували учасники зборів, був ігумен Олексій (Кабалюк).

Ключові слова: духовенство, збори, православна церква, єпископ, юрисдикція.

Постановка проблеми. Після завершення Першої світової війни православний рух на Закарпатті набув нових форм та масштабів. В юрисдикційному плані на цій території сплелися інтереси кількох помісних церков, які намагалися утвердити свій вплив і створити відповідні структури. Найбільш активно була Сербська православна церква (далі – СПЦ), яка з 1920 р. почала вивчати обстановку, а вже наступного року направила на Підкарпатську Русь свого делегата – єпископа Нішського Досифея (Васича). Сербі діяли на прохання місцевих православних, апелювали у переговорах із владою Чехословаччини до канонічних прав як наступники Карловацької митрополії. 19 серпня 1921 р. в с. Іза Хустського округу відбувся Перший собор Карпаторуської православної церкви, який обрав Досифея своїм єпископом та затвердив входження до складу сербської юрисдикції [Данилець, 2017, с. 285–300].

Джерела та література. Дослідники історії церкви ієромонах Сергій (Цьока) [Сергій (Цьока), ієромонах, 2013, с. 203], ігумен Гавриїл (Кризина) [Гавриїл (Кризина), ігумен, 1999, с. 60] та Дмитро

Поп і Тетяна Волошин [Поп, Волошин, 2010, с. 208] розкриваючи події 1 березня 1922 р. допустили цілий ряд неточностей. Першою помилкою є неправильне визначення дати зборів. Ієромонах Сергій (Цьока) вважав, що зібрання у с. Буштино відбулися 17 лютого 1922 р. Насправді ж він помилився на один день, адже збори були проведені 16 лютого за старим стилем – 1 березня за новим стилем 1922 р. Інші автори, згадані нами вище, в основному використовуючи працю о. Сергія (Цьоки) як джерело, хоч і не вказуючи цього чомусь, також допустилися помилки. Д. Поп і Т. Волошин вважаючи, що збори відбулися 17 лютого за новим стилем, подали дати у вигляді 4/17 лютого 1922 р. [Там само]. Стосовно роботи ієромонаха Сергія, то у ній немає єдиного підходу до датування подій. Часто він вказує лише одну дату, тоді це потрібно читати як старий стиль. Іноді церковний дослідник подає через ризик дві дати. Цей факт ще один раз підтверджує недобросовісне використання роботи автора його наступниками.

Ігумен Гавриїл (Кризина) не конкретизує точної дати, лише пише про лютий місяць 1922 р., посилаючись на спогади о. Івана Густі [Гавриїл (Кризина), ігумен, 1999, с. 60]. Отець Іван на час проведення зборів мав усього 7 років і не міг бути

¹ This article was prepared with the support of the Slovak Academic Information Agency and of the Visegrad Fund.

учасником зібрання. Отже, він наводив факти тільки із слів інших осіб, або на основі наявних документів. Другою помилкою о. Гавриїла та Д. Поп і Т. Волошин є твердження, що протокол відмовилися підписати ієромонахи Амфілохій і Матфей [Там само], Ілечко та інші [Поп, Волошин, 2010, с. 208]. Насправді, названі особи не брали участі у зборах 1 березня 1922 р. Їхню відмову слід відносити вже до липня 1922 р.

У дослідженнях Володимира Буреги, Павела Марека та Мартіна Люпчо хід зборів 1 березня 1922 р. залишено поза увагою. Історики більше уваги приділяють спробами обрати єпископа на пізніших етапах. Зокрема, вони пишуть про вибори 3 липня 1922 р., але помилково датують цю подію кінцем грудня 1924 р. За словами названих вчених, на зібранні відбулося голосування за трьох кандидатів: Кабальюка, Церковника і Войтишина [Marek, Bureha, 2008, s. 312; Marek, Lurčo, 2013, s. 180]. Аналіз документів дає підстави стверджувати, що третім кандидатом був не ієромонах Іов (Войтишин), а ієромонах Амфілохій (Кемінь). Хід виборів та їх наслідки досліджено нами в окремій публікації [Данилець, 2020, s. 24–42].

Джерельна база наукової публікації ґрунтується на неопублікованих документах вітчизняних та зарубіжних архівів. У Державному архіві Закарпатської області (далі – ДАЗО) нами опрацьовано матеріали із п'яти фондів. Найбільш цінні документи виявлено в наступних збірках: Великосєвльоське жупанатське управління (ф. 15), Цивільне управління Підкарпатської Русі (ф. 63) та Правління Мукачівської греко-католицької єпархії (ф. 151). Контакти місцевих православних із керівництвом СПЦ прослідковано на основі Архіву Святого архієрейського синоду СПЦ (далі – АСАС) та Архіву СПЦ (далі – АСПЦ), що знаходяться в м. Белград. Політика уряду щодо православної церкви, контакти лідерів православного руху з єпископом Моравським Гораздом (Павліком) вивчено за допомогою фондів двох пражьких архівів – Архіву Канцелярії Президента Республіки (далі – Archiv KPR) та Національного архіву (далі – NA Praha), а також Архіву управління єпархіальної ради Оломоуцько-Брненської православної єпархії в Оломоуці (далі – AUEROBE Olomouc). Цінним джерелом, яке свідчить про активні контакти та підтримку ігумена Олексія (Кабальюка) ченцями афонських монастирів в Греції, є «Отческое Послание с Афона из Русского Пантелеимонова Монастыря от Архимандрита Мисаила с Братией Игумену Алексею Кабальюку-Афонскому и Православному Карпато-Русскому Народу в Карпатской Руси и в Галицкой и в Буковинской и в Американской Руси». Документ зберігається у фондах Архіву Російського Свято-Пантелей-монівського монастиря на Афоні (далі – АРПМА) та був нами опрацьований під час наукової експедиції в 2015 р.

Мета і завдання. У даній публікації автор з'ясовує причини, які спонукали місцеве духовенство запропонувати кандидатуру на єпископа із свого середовища, показує хід зборів 1 березня 1922 р. в с. Буштино Тячівського округу та аналізує їхні

наслідки. Звертається увага на позицію СПЦ та єпископа Досифея (Васича) щодо ініціативи закарпатців.

Виклад основного матеріалу. Активна діяльність єпископа Досифея у Празі, спроба домогтися затвердження єпархіального статуту та отримати підтримку влади не ставиться під сумнів. Однак, на Підкарпатській Русі у середовищі вірників та частини духовенства, назривала позиція до постаті сербського делегата. Новостворені парафії вимагали призначення священників, освячення храмів, наведення елементарного порядку та підтримки духовної дисципліни. Усе це було неможливим за відсутності постійного архієрея. На кінець 1921 р. на православних парафіях перебувало трохи більше десятка священників. 15 листопада 1921 р. під час аудієнції єпископа Досифея в Е. Бенеша йшлося про 11 осіб. Серед них, крім ігумена Олексія (Кабальюка), ієромонахів Матфея (Вакарова) та Амфілохія (Кеміня), священників І. Ілечка, Л. Ольхового, М. Мейгеша, були:

1) Священник Георгій Плиска. Народився 1894 р. в с. Іза. Навчався в Яблочинському монастирі, згодом у Волинській духовній семінарії в Житомирі [Данилець, 2016, с. 149]. 30 березня 1919 р. єпископ Острозький, вікарій Волинської єпархії Аверкій (Кедров) рукоположив Г. Плиску у священний сан [ДАЗО, ф. 63, оп. 1, спр. 680, арк. 31]. Додому повернувся в 1919 р., обслуговував с. Горінчово.

2) Ієромонах Досифей (Попович). Народився в с. Кричунів, що нині у повіті Марамуреш в Румунії [Хомин, 1922, ч. 2, с. 49]. Навчався в яблочинській школі, під час війни переведений до монастиря в м. Дубно [Данилець, 2016, с. 149]. На Підкарпатську Русь прибув в 1919 р. Обслуговував с. Буштино. У 1922 р. виїхав до Румунії.

3) Ієромонах Боголіп (Церковник). Народився 1890 р. в с. Шандрово (нині с. Олександрівка Хустського району). Під час Першої світової війни потрапив до російського полону. Прийняв чернецтво, 17 травня 1920 р. в м. Уфа єпископом Андрієм (Ухтомським) рукоположений у сан ієромонаха [ДАЗО, ф. р – 1490, оп. 4д, спр. 21, арк. 71]. У рідне село повернувся у травні 1921 р., призначений на парафію в с. Терєбля [Данилець, Пімен (Мацола), ієромонах, 2009, с. 46].

4) Священник Андрій Рацин. Народився 1884 р. в с. Нижній Шард (нині с. Нижнє Болотнє Хустського району). Емігрував до США. 4 липня 1917 р. єпископом Олександром (Немоловським) в Нью-Йорку рукоположений у сан священника. Обслуговував спочатку с. Заднє (нині – с. Приборжавське Хустського району), потім с. Вільхівці на Тячівщині [ДАЗО, ф. 63, оп. 1, спр. 680, арк. 57].

5) Священник Ілля Баран. Приїхав на Підкарпатську Русь у жовтні 1921 р. із містечка Бозвел в Пенсильванії (США). Виконував богослужіння в с. Нересниця (округ Терєсва) (нині Тячівський район) [Въ Карпатскую Русь, 1921, с. 7].

6) Священник Олександр Гарпаш. Висвячений єпископом Стефаном (Дзюбаєм) у США [ДАЗО, ф. 151, оп. 7, спр. 1041, арк. 13]. Приїхав на

Підкарпатську Русь у жовтні 1921 р. Призначений священником в с. Салдобош (нині с. Стебліка Хустського району) [NA Praha, f. PMR, sig. 263, kart. 142, sv. 2. Звіт-таблиця стражмістра з с. Вишково, 13 січня 1922 р.; Новый Православный священник, 1921, с. 8].

Таким чином, жоден із названих священнослужителів, які діяли на Закарпатті наприкінці 1921 р., не був рукопокладений єпископом Досифеєм.

Незадоволення вірників таким станом речей знайшло своє відображення у одній із статей ігумена Олексія (Кабалюка), яку вмістив часопис «Русский православный вѣстникъ». Автор зазначав, що незважаючи на обіцянки єпископа Досифея під час його візиту на Підкарпатську Русь, «что прибытия къ намъ священниковъ придется ждать очень не долго». «...Народъ уже теперь начинаетъ проявлять большое нетерпѣние, не зная о томъ, какія препятствія приходится преодолевать нашему епископу и забывая, что все хорошее и спасительное безъ труда и терпѣнія не дается» [Алексий (Кобалюк), игумень, 1921, с. 8].

Розуміючи, що недостатня кількість духовенства призведе до непрогнозованих наслідків та послабить православний рух, єпископ почав вирішувати це питання прискороною підготовкою кандидатів в сербських монастирях і створення чернечої школи в с. Іза. Про навчання підкарпатців у Сербії йшлося в окремих наших публікаціях, однак, зазначимо, що короткотермінові монастирські курси не давали майбутнім священникам належних знань [Данилець, 2016; Данилець, 2018].

4 січня 1922 р. «Русский православный вѣстникъ» опублікував послання єпископа Досифея з нагоди Різдва Христового. У тексті спостерігаємо намагання архієрея духовно підтримати вірників у складний період життя церкви. Єпископ закликав дотримуватися євангельських заповідей, утриматися від ворожнечі та конфліктів [Архипастырское Послание, 1922, с. 2–3]. У чергових номерах часопис від імені Центрального православного комітету (далі – ЦПК) підкреслював активні спроби Досифея «объ окончательномъ устройствѣ нашей Церкви» в Празі, наслідки яких дадуть можливість «ожидать важныхъ и необходимыхъ дня насъ мѣрь со стороны правительства, дабы Церковь наша могла занять правовое положеніе, окрѣпнуть и сбросить съ себя запретныя цѣпи стараго Австро-Венгерскаго правительства» [Нашъ Владыка, 1922, с. 3]. Ми не маємо у своєму розпорядженні інформації, з ким із чехословацьких урядовців зустрічався сербський делегат у січні 1922 р. в столиці ЧСР, однак знаємо, що він супроводжував єпископа Горазда (Павліка) під час візитації чеських парафій [Marek, 2020, s. 133], виконував міжнародні місії Королівства сербів, хорватів і словенців (далі – КСХС) і т.д. Наприклад, 18 січня 1922 р. Досифей виїхав до Женеви, де представляв свою країну у комітеті Ліги Націй щодо допомоги голодуючим Росії [Srbský biskup Dositej, 1922, s. 6; Nišský biskup Dositej, 1922, s. 25–26; Нашъ Владыка, 1922, с. 3].

Одним із наслідків діяльності Досифея у Празі можна вважати нараду віцегубернатора, референтів

Цивільного управління та жупанів Підкарпатської Русі, яка відбулася 11 січня 1922 р. у Великому Севлюші (нині – Виноградів). Зібрання урядовців було досить представницьким, що свідчить про усвідомлення місцевою владою важливості вирішення православного питання. Згідно із протоколами зустрічі, кількісні показники вірників греко-католицької та православної церков коливалися у співвідношенні 500 000 проти 100 000 осіб. Головними підсумками наради були домовленості дотримання старого законодавства та статутів Карловацької митрополії під час зміни релігії, врегулювання майнових конфліктів, розробка механізмів відміни коблени і роковини. На нашу думку, серед рішень урядовців були і такі, котрі прямо виступали проти ініціатив єпископа Досифея. Зокрема, мова йде про дозвіл на діяльність православних священників. До них ставилися наступні вимоги: чехословацьке громадянство, політична благонадійність та відповідна кваліфікація [ДАЗО, ф. 15, оп. 2, спр. 277, арк. 4]. Таким чином, даний пункт унеможлилював запрошення на Підкарпатську Русь духовенства із Сербії чи інших країн, в тому числі й російських емігрантів.

Явні прорахунки у діяльності єпископа Досифея та його відсутність на території єпархії призвели до спроби місцевого населення і священства обрати архієрея зі свого складу. На нашу думку, передумови до цих дій було закладено в проєкті Статуту Карпаторуської православної церкви. Зокрема у тексті документу вказувалося, що єпископом повинен бути виходець із Підкарпатської Русі. У зв'язку з тим, що сербський делегат так і не домігся від чехословацької влади затвердження Статуту та виконання умов меморандуму, лідери православного руху почали діяти на свій розсуд.

Певним символічним актом, який підштовхнув закарпатське духовенство до спроби обрати власного архієрея, було підготовка «Отеческого Послания с Афона...». Текст документу було підготовлено 30 листопада 1921 р. монахом Денасієм (Юшковим). Відомо, що послання готувалося до друку, однак у силу невідомих нам причин воно так і залишилося в рукописі. Братія Руссіка та його настоятель просили «...всѣхъ тѣхъ, кому главнымъ образомъ принадлежитъ власть (єпископ Досифей, СПЦ – автор), почитать преподобнѣйшаго Игумена Алексія Кабалюка-Афонскаго саномъ Архимандрита, съ предоставленіемъ лично ему и какъ настоятелю перваго и пока единственнаго Русскаго Православнаго Общежительнаго Монастыря Святителя Николая Чудотворца въ Карпатской Русі, въ селѣ Изѣ, преимущественности чести, издревле предоставленной святой горѣ Афонской для настоятелей общежительныхъ монастырей, какъ и нашего Русскаго Пантелеимонова, – ношеніемъ при Богослуженіяхъ митры, архієрейской мантии и архієрейскаго жезла» [АРПМА, оп. 10, дело 193, док. № А004410, арк. 16]. Прохання афонських ченців не зовсім співпадало з традиціями Сербської православної церкви, тому воно було залишено без уваги. У сан архієрея о. Олексія (Кабалюка) було зведено тільки в 1923 р.

Ієромонах Сергій (Цьока) пише, що ще 19 грудня 1921 р. житель с. Копашново Георгій Кеніз спробував провести в с. Іза збори делегатів усіх православних громад краю з метою обрання ігумена Олексія (Кабалюка) на посаду єпископа. На празник Святого Миколая до названого населеного пункту було запрошено по 2 делегати із кожного православного села. Позаяк збори проводилися без благословення єпископа Досифея, у них відмовилися брати участь ієромонахи Амфілохій (Кемінь) та Матфей (Вакаров). Зважаючи на несприятливу обстановку в с. Іза, де проти зборів виступило чернецтво Свято-Миколаївського монастиря та сільські мешканці, зібрання було вирішено перенести до с. Терєбля Тячівського округу, а потім до с. Буштино [Сергій (Цьока), ієромонах, 2013, с. 203]. Голова Православної Чеської релігійної громади в Празі Мілош Червінка у листі до канцелярії Президента від 22 січня 1922 р. повідомляв про спроби представників окремих кіл обрати єпископа із місцевого духовенства. Такий крок автор документу вважав шкідливим та небезпечним для самої держави, припускаючи, що такі кандидати можуть «піддатися шкідливому впливу іноземців» [Archiv KPR, f. KPR, sign. 653042/64, Мілош Червінка до KPR, 22 січня 1922 р.]. Очевидно, малося на увазі вплив з боку російських емігрантів.

Збори в с. Буштино відбулися 1 березня 1922 р. Про їхню роботу дізнаємося із документів Архіву СПЦ в Белграді, ДАЗО, матеріалів періодики. 9 березня 1922 р. віцегубернатор повідомляв жупана у Великому Севлюші про буштинську нараду православного духовенства і мирян та просив детально вивчити дане питання [ДАЗО, ф. 15, оп. 2, спр. 285, арк. 22]. У фонді «Севлюський жупанатський уряд» нами виявлено звіт під грифом «таємно», який підготував головний службний в с. Терєсва. Незрозумілим залишається питання, чому завдання здійснити перевірку було надано не керівництву Тячівського окружного уряду, до складу якого адміністративно входило с. Буштино. За підрахунками голови округу д-ра Яна Комаринського, у зборах взяло участь близько 200 осіб, які представляли 30 православних громад. Крім світських делегатів на зібранні були присутні всього 4 священники [ДАЗО, ф. 15, оп. 2, спр. 285, арк. 21]¹.

17 березня 1922 р. газета «Русский православный вѣстник» опублікувала протокол зборів, вказавши, що їхнє проведення відбулося без відома ЦПК та не зрозуміло за чією ініціативою. Головною причиною зібрання, за словами редакції, була недостатня кількість «русских православных священников». Згідно із протоколом, збори відкрив житель с. Буштино Дмитро Орос. Присутні обрали президента «собору»: голова (Кирило Прокоп, с. Крива), секретар (Д. Симулик, с. Іза) та двоє контролерів (Д. Орос і С. Токар, с. Нерєсниця) [Протоколь

собранія, 1922, с. 1]. Доповідачі виступали із критикою діяльності ЦПК та його голови В. Гомічкова, вважаючи членів комітету відповідальними за провал організації православної церкви, відсутності постійного єпископа та достатньої кількості священників. У зв'язку з тим, що на зборах був присутній член ЦПК І. Мондич, більшість претензій висловлювали саме йому. Однак останній, не маючи повноважень від комітету та представляючи лише рідне село Нанково, відкидав усі звинувачення. Відмову державних органів затверджувати церковний статут І. Мондич переводив у міжнародну площину, вважаючи ці дії наслідком діяльності Собору РПЦЗ у Сремських Карловцях, який «даль поводь Чешскому правительству объявить всех русских православных священников монархистами» [Там само, с. 2]. Я. Комаринський, доповнюючи відомості про згаданого члена комітету, зазначав, що учасники зборів закидали йому співпрацю із греко-католицьким єпископом в Ужгороді [ДАЗО, ф. 15, оп. 2, спр. 285, арк. 21].

У листі до єпископа Горазда (Павліка) І. Мондич пояснював причину нападок на нього з боку окремих делегатів, а особливо Г. Кеніза. «Собраніе организоваль одинь крестьянинь, который был со мной два года тому назадъ въ Бѣлградѣ въ роль делегата. Онъ думаль, что его въ Бѣлградѣ рукоположатъ въ священника, и какъ я его не рекомендовалъ, потому, что онъ не имеетъ жадного образования, сталъ моимъ открытымъ врагомъ. Этотъ крестьянинь по фамилии Кенизъ агитируетъ и противъ Пресвященнаго Досифея, а особенно противъ моей личности. Такъ какъ я экспонировался больше всехъ чтобы помочь общему дѣлу, из-за неполученія до сихъ поръ священниковъ я осталь передъ крестьянами винотымъ больше всехъ. На этомъ собраніи Кенизъ публично обвиняль меня, что я виновень что правительство не допускаетъ къ намъ священниковъ; будто бы я препятствовалъ приѣзду русскихъ священниковъ: будто бы я хотель дать въ каждый православный приходъ исключительно къ Православію присоединившихся униатскихъ священниковъ...» [AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka Korespondence Podkarpatská Rus. Лист І. Мондича до єпископа Горазда (Павліка), 28 березня 1922 р.].

Крім критики ЦПК та його членів, присутні виступали за уніфікацію літургії та інших обрядів православними священниками, заборону духовним особам голити бороду і стригти волосся тощо. У протоколі та звіті головний службний із с. Терєсва згадано випад через модернізм проти присутнього на зборах священника І. Барана із с. Нерєсниця [ДАЗО, ф. 15, оп. 2, спр. 285, арк. 21]. Цілоком зрозуміло, що така критика проти священників, які приїхали із США, була недалекоглядна. Вона призвела до законо-мірного обурення та від'їзду останніх за океан (о. І. Баран і о. О. Гарпаш). Під кінець роботи зборів присутні обрали комісію у складі 3 осіб, яка зобов'язувалася провести перевірку діяльності ЦПК. До її складу увійшли В. Колочавин, К. Прокоп та Г. Кеніз [Протоколь собранія, 1922, с. 2].

¹ Із документів достеменно відомо, що на зборах був присутній о. І. Баран. Імена інших 3 духовних осіб не відомі. Можна лише припустити, що в нараді міг також брати участь священник с. Буштино прот. Іван Чернавін.

Хоча ні в тексті протоколу, ні у звіті жодним словом не згадується про вибори єпископа, обговорення даного питання мало місце. Про це свідчить резолюція, яка була ухвалена і направлена на ім'я сербського патріарха Димитрія (Павловича). У зверненні представники православних громад Підкарпатської Русі змальовували складну ситуацію в церковному житті краю та просили висвятити для них вікарного єпископа із місцевого духовенства [АСПЦ. Лист делегатів, 1 березня 1922 р.]. На думку авторів листа, «сімь только путемъ надѣмся свободитися и избавитися разъ навсегда отъ грозящей намъ гибели и потери православія» [Там само]. Під текстом було поставлено 55 підписів та печатки церковних (21) або сільських (6) комітетів. Проведені підрахунки показали, що під листом підписалися представники 27 населених пунктів переважно з округів Тячів і Тересва. З Хустського округу присутні печатки і підписи делегатів із 9 населених пунктів (Горінчова, Драгова, Копашнова, Крайникова, Нижнього Селища, Салдобоша, Сокириці, Хуста, Шандрова). Відмінність між статистикою, яка наведена у звіті Я. Комаринського та даним документом важко пояснити. Припускаємо, що на зборах були присутні більше селян із довколишніх сіл, але підписи ставили тільки двоє осіб від православного комітету. У наведеному документі не фігурує ім'я ігумена Олексія (Кабалюка), ні в якості кандидата на вікарія, ні в якості учасника зборів. Згідно із виявленими матеріалами чернець на той час перебував у Сербії та повернувся на батьківщину вже після проведеної наради [Організація Русской, 1922, с. 2; О. Игумень Алексѣй, 1922, с. 2].

На нашу думку, початково делегати дійсно хотіли запропонувати на посаду єпископа конкретного кандидата, але чомусь відмовилися від висловленої ідеї. Ця гіпотеза підтверджується чернеткою резолюції, яка виявлена у фонді «Рахівська греко-католицька парафія» [ДАЗО, ф. 225, оп. 1, спр. 50, арк. 1–2] та опублікована нами в 2009 р. [Лист представників, 2009, с. 234–236]. Рукопис документу майже ідентичний із екземпляром, надісланим до Сербії, за виключенням одного абзацу, який не потрапив до кінцевого варіанту. Наведемо для ясності цей фрагмент: «По нашимъ взорамъ най удатнѣйшій исего св. великаго сана и званія былъ бы достойный Иеромонахъ, отецъ: .... которій есть тугейшій уроженецъ и гражданинь нашего отечества и присхожденія, и смиренно просимъ постарати и надослати намъ дасколько священниковъ православныхъ, чтобы симъ путемъ всякіи намъ грозящіи опасности и препятствованія возможно укротити и преградити, что видѣвше враги нашего Православнаго движенія, устыдятся, и заградятъ уста своя лестивья» [ДАЗО, ф. 225, оп. 1, спр. 50, арк. 1зв]. Припускаємо, що ім'я ігумена Олексія не було вписано до протоколу у зв'язку із його відсутністю на зібранні. Можливо делегати остерігалися негативної реакції СПЦ та сподівалися на дипломатичні успіхи Кабалюка в Сербії.

Проведення зборів у с. Буштино свідчило про назрівання внутрішнього конфлікту в середовищі

місцевого керівництва православної церкви. П. Хомин робив висновок, що у православної церкви на Підкарпатській Русі виникло два табори [Хомин, 1922, ч. 3–4, с. 128]. Вивчення листування єпископа Досифея та Синоду СПЦ підтверджує наші здогадки про набагато глибші причини описаних вище подій. За словами сербського архієрея, вони були наслідком діяльності митрополита Антонія (Храповицького) та його спроби встановити контроль над церковним життям у краї.

На шпальтах ужгородської газети «Русській православній вѣстникъ» знаходимо відомості про поїздку до Сербії в лютому 1922 р. ігумена Олексія (Кабалюка). Часопис повідомляв, що головна мета візиту – зустріч з єпископом Досифеєм та патріархом Димитрієм, а також подача «доклада о положеніи дель нашей Церкви» [Его Высокопреподобіе..., 1922, с. 7]. Із звіту єпископа Досифея довідуємося про приїзд о. Олексія до Сремських Карловце. За словами нішського владика, для нього було несподіванкою побачити ігумена, адже раніше він не писав про наміри їхати до КСХС. Під час бесіди Кабалюк повідомив, що побував у патріарха Димитрія і отримав благословення, а також намагався з'ясувати факти, чи дійсно СПЦ робить перешкоди для візиту Досифея на Підкарпатську Русь. Між іншим, закарпатець згадав про свій візит до митрополита Антонія (Храповицького) [АСАС. Звіт єпископа Досифея (Васича) Священному Синоду від 11 серпня 1922 р., арк. 5]. Далі наголосив, що вірники хочуть мати єпископа, який би постійно проживав поміж ними. «Було б добре, – говорив ігумен Олексій, – когось призначити із російських єпископів, яких багато проживає на території королівства». Наприкінці розмови Кабалюк запевнив Досифея, що населення зберігає вірність сербській юрисдикції і надалі хоче залишатися під владою белградського патріарха [Там само, арк. 7].

Для заспокоєння вірників та духовенства єпископ написав невелике «послання», попросивши ігумена поширити його зміст серед населення Підкарпатської Русі. Однак, за словами Досифея, Кабалюк повернувшись до с. Іза документ приховав. Натомість він «скликав своїх та митрополита Антонія прихильників» на нараду. На думку архієрея, ігумен підключив до антисербської агітації Г. Кениза та багатьох налаштував проти ЦПК в Ужгороді. Із документу зрозуміло, що головним завданням Г. Кениза було схилення вірників до думки про необхідність висвячення владика та священників із місцевого населення. Не обійшов увагою Досифей і розходження поглядів між о. Олексієм та братією монастиря в с. Іза. За словами архієрея, ченці ще на початку 1922 р. переконували ігумена, що він поступає неправильно, «що він не може бути владикою, бо немає жодної освіти», а його діяльність буде трактуватися як виступ проти сербської церкви. «Але о. Олексій на все це відповідав, що діє з «благословення Високопреосвященнішого Митрополита Антонія» [Там само].

Дуже коротко у звіті охарактеризовано хід зборів у с. Буштино та зміст резолюції. «Із протоколу видно лише перший крок, – зазначав Досифей, – що хочуть

одного із тамошніх духовних осіб за вікарного єпископа» [Там само, арк. 8]. Таким чином, наведений документ ще раз підтверджує нашу думку про те, що 1 березня 1922 р. виборів єпископа не відбувалося. Крім того, стає зрозумілим, що всі кроки о. Олексія та Г. Кениза координувалися безпосередньо головою Карловацького Синоду митрополитом Антонієм.

Зважаючи на мляву реакцію Синоду СПЦ на резолюцію зборів у с. Буштино, історія щодо обрання єпископа мала продовження. У одному із звітів Досифей згадував про візит до нього у Сремські Карловці Г. Кениза, який вимагав дати відповідь на клопотання від 1 березня 1922 р. Єпископ не хотів вести з ним мову, заявивши, що селянин не має права виступати від імені церкви на Підкарпатській Русі, адже не є уповноваженим ЦПК. «Було йому сказано, що я як делегат нашої церкви, поїду у Карпати і там побачу у чому суть справи. І тільки тоді Священний Синод зможе прийняти своє рішення» [Там само, арк. 9]. На прохання Кениза видати йому документ для Кабалука, який би підтвердив візит до Сербії та став основою для виплати дорожніх витрат, архієрей підписав необхідну записку. У листі він заспокоював вірників та обіцяв відвідати їх в найближчий час. Досифей припускав, що Г. Кениз міг отримати у Сремських Карловцях додаткові інструкції від митрополита Антонія, адже повернувшись додому, він розпочав активно діяти. «Його сам Митрополит Антоній, а за ним і Його Святість патріарх Димитрій уповноважили оголосити православному карпато-руському народу, щоб зібрався на збори і обрав собі владика. У Карловцях було обіцяно, що вибраний народом кандидат негайно буде рукоположений на владика» [Там само]. Братія монастиря в с. Іза та частина духовенства була здивована такому несподіваному рішення в Сремських Карловцях. Вони звернулися до ЦПК за роз'ясненнями. Голова комітету змушений був затребувати від Г. Кениза відповідні документи. Селянин відповів відмовою, наголосивши, що всі накази йому було надано усно.

У звіті єпископ Досифей звертав увагу членів Синоду СПЦ також на діяльність Кабалука: «Цікава була поведінка о. Олексія Кабалука з цього приводу. Він вдавав що нічого не знає про те, що готується. На запитання монастирської братії, чому не виступить проти Кениза, який діє без його дозволу, він відповідав: «Треба поважати волю народу» [Там само]. Реакція о. Олексія була цілком прогнозована, користуючись беззаперечним авторитетом серед населення та священників, він був не проти посісти посаду архієрея.

Складна ситуація в православній церкві у повній мірі характеризується епістолярними джерелами. У цьому контексті нашу увагу привернув лист члена ЦПК І. Мондича до єпископа Горазда (Павліка), окремі частини якого вже цитувалися нами вище. Перелічуючи основні центри православного руху на Підкарпатській Русі, автор визнавав, що «організація у насъ очень слабая, можно сказать, что ее вообще нѣтъ. Народъ волнуется из-за недостатка священниковъ... В центральномъ Православномъ Комитетѣ тоже начались интриги, такъ что я

отказался и отъ редакторства газеты «Православнаго Вѣстника»¹ и отъ всего, пока не приѣдетъ Преосвященный Владыка Досифей и не сдѣлаеть какой-то порядокъ. Я очень жалею, что у насъ дѣла въ такомъ печальномъ положенѣи» [AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka Korespondence Podkarpatská Rus. Лист І. Мондича до єпископа Горазда (Павліка), 28 березня 1922 р.]. Щодо конфлікту серед членів ЦПК, то він дійсно мав місце, але чіткіше себе окреслив після виборів єпископа 3 липня 1922 р.

Цілком погоджуємося із думкою В. Буреги, що праязка влада відмовилася взяти на себе ініціативу щодо законного правового оформлення православного руху на Підкарпатській Русі. Наслідком цього стала діяльність єпископа Досифея без урахування думки держави. Вона виражалася, у першу чергу, у рукопокладенні кандидатів на священство, які не завжди мали відповідну освіту [Бурега, 2009, с. 216].

Зважаючи на те, що Досифей не мав урядового дозволу на поїздку на Підкарпатську Русь, у квітні 1922 р. з духовною місією туди був відправлений єпископ Горазд. Візит тривав з 5 по 7 квітня та полягав у відвіданні двох сіл на Мукачівщині – Горонда і Великі Лучки. В с. Горонда 7 квітня архієрей рукоположив у сан священника уродженця с. Руське на Мукачівщині Дмитра Белякова [Вновь рукоположенные, 1922, с. 8]. Кандидат напередодні повернувся із США, де закінчив духовну семінарію у м. Тенефлай (штат Нью-Джерсі)².

Зберігся звіт віцегубернатора до Президії Міністерської Ради в Празі про діяльність Горазда на Підкарпатській Русі. У документі зверталася увага на значну кількість населення, яке прийшло вітати єпископа та на його лояльні проповіді. Наприклад, у с. Горонда архієрей говорив про кровні зв'язки місцевого населення із чехами, закликав народ об'єднатися та працювати разом задля досягнення кінцевої мети. «Хоча привітання єпископа Горазда в Горонді та Великих Лучках було без всякої помпезності, – зазначав П. Еренфельд, – воно було вагомим і залишило глибоке враження у людей» [NA Praha, f. PMR, sig. 263, kart. 142, sv. 2. Звіт віцегубернатора П. Еренфельда до РМР, 19 квітня 1922 р.]. Зберігся також персональний лист віцегубернатора до єпископа Горазда, в якому глава краю наголошував на нормалізації релігійних відносин на Підкарпатській Русі та висловлюючи сподівання, що православний рух нарешті входить у правильне русло. На думку чиновника, забезпечення успішного розвитку церкви можливе лише за опіки держава та надійних і кваліфікованих священників. Останній П. Еренфельд пропонував переводити із Богемії та Моравії [Там само].

Власні враження від місії на Підкарпатті єпископ Горазд виклав на шпальтах газети «За pravdou». Із статті довідуємося, що владика супроводжував сербський журналіст Тодор Димитрієвич. Особливо

¹ Мова йде про часопис «Русскій православный вѣстникъ».

² Мова йде про Північно-Американську духовну семінарію Російської православної церкви.

архієрея вразила переповненість храмів, сільські піснеспіви та церковні хори, «захоплення та радість в очах людей, що тулилися навколо мене» [Gorazd, 1922, s. 94]. Слід визнати, що приїзд чеського архієрея відіграв важливу роль в утвердженні православ'я. З одного боку, він показав, що уряд не виступає проти церкви. З другого боку, породив альтернативне бачення церковної юрисдикції. Хоч єпископ Горазд і мав висвячення від СПЦ, в очах чехословацького уряду та місцевих урядовців він був свій. Його не можна було звинуватити в антидержавних виступах, монархізмі чи русофільстві. Трохи згодом, думки щодо поширення влади Павліка на Підкарпатську Русь будуть набувати більш конкретних обрисів.

Припускаємо, що весною – на початку літа 1922 р. з боку ігумена Олексія (Кабалюка) робилися всі можливі дії з метою переконати єпископа Досифея на необхідності рукоположення вікарія для Підкарпатської Русі. У листі до владики Горазда від 30 травня 1922 р. сербський делегат згадував, що у нього перебуває «делегатія з Карпатської Русі» на чолі з Кабалюком. «Просять, щоб я туди прийшов. Я пообіцяв, але не знаю, коли повернуся назад із Белграду. Там обставини більш ніж жахливі» [AUEROBE Olomouc. F. Matěj Pavlík-Gorazd. Složka Korespondence rocatek 20. let, CČS. Лист єпископа Досифея до єпископа Горазда (Павліка), 30 травня 1922 р.]. Великі сподівання на візит Кабалюка до Праги, де на той час перебував єпископ Досифей, висловлювали члени ЦПК через часопис «Русській православній в'єстник». За словами редакції, «владыка намѣрень, послѣ окончанія дѣль въ Прагѣ, посѣтить свою карпаторусскую епархію» [Преосвященный Досифей, 1922, с. 7]. Таким чином, сербський делегат володів інформацією про критичність ситуації в Карпаторуській православній церкві, але не зробив реальних кроків (або ж не міг) для її вирішення.

Загальну характеристику розвитку православної церкви на Підкарпатській Русі подав шкільний референт Й. Пешек у секретному звіті від 1 липня 1922 р. Залишаючи поза увагою питання релігійної боротьби, зацентруємо увагу лише на інституційних аспектах. «Сучасний стан православного руху на Підкарпатській Русі можна охарактеризувати словами: безпорадність та дезорієнтація» – писав Й. Пешек. Критикуючи діяльність ЦПК, референт наголошував, що після його створення всі сподівалися на позитивні зрушення, однак, «цей комітет нічого не зробив і обмежив свою діяльність лише тим, що через єпископа Досифея подав Міністерству закордонних справ статуті автокефальної православної церкви... Комітет та його голова не мали поняття про устрій Сербської

православної церкви, на базі якої на даний момент православна церква хоче тут зорганізуватися...» [AUEROBE Olomouc. F. Matěj Pavlík-Gorazd. Složka Korespondence Podkarpatská Rus. Звіт Й. Пешека, 1 липня 1922 р.]. У звіті наводили біографічні відомості 15 священнослужителів на чолі з ігуменом Олексієм (Кабалюком). Останнього референт називав заступником єпископа Досифея та особу, яка «розглядається за генерального вікарія православних» [Там само]. Таким чином, влада знала про плани православних обрати собі єпископа. Порівняно із списком священників від 15 листопада 1921 р., кількість духовенства поповнилася 5 особами і зросла до 16 чоловік¹. Нормалізація ситуації щодо православної церкви, на думку Й. Пешека, була можлива лише після завоювання довіри серед місцевого населення [Там само].

Висновки. Отже, спроба висунути вимогу про обрання єпископа із місцевого духовенства була наслідком цілого ряду причин. По-перше, єпископу Досифею не вдавалося досягти домовленостей з урядом Чехословаччини та завершити організацію православної церкви. Недостатня кількість священників та хаос, що панував на парафіях, змушував православне населення шукати вихід із ситуації. По-друге, керівники православного руху намагалися домогтися від СПЦ призначення постійного єпископа для їхньої єпархії. Не отримавши схвалення вони спробували підштовхнути сербського патріарха до вирішення ситуації, самовільно висунувши народного кандидата. Зважаючи на те, що Синод СПЦ діяв дуже повільно і не міг пришвидшити розв'язання питання щодо призначення постійного владики, в тому числі, через політичні причини та гальмування з боку чехо-словацького уряду, місцеві активісти звернули увагу на митрополита Антонія (Храповицького). По-третє, глава Карловацького Синоду мав формальне право претендувати на території колишньої Угорської Русі, покликаючись на призначення його екзархом вселенського патріарха в 1910 р.

Таким чином, буштинські збори духовенства і мирян 1 березня 1922 р. ухвалили звернення до сербського патріарха та просили висвятити для них єпископа-вікарія. Аналіз документів приводить до думки, що на цьому зібранні виборів єпископа так і не відбулося. На нашу думку, названу раду можна оцінювати як підготовку до справжніх виборів, які відбулися через 4 місяці в тому ж населеному пункті (3 липня 1922 р.). Вже на цьому зібранні ігумен Олексій був обраний на посаду єпископа, але не був схвалений Синодом та патріархом СПЦ. Вважаємо, що порушена у статті проблема є надзвичайно важливою та потребує подальшого дослідження із залученням ширшого кола джерел

¹ Й. Пешек чомусь не включив до списку о. М. Мейгеша. Крім того, до США повернувся о. О. Гарпаш.

Список використаних джерел

Архівні документи

- Archiv Kanceláře prezidenta republiky (Archiv KPR), f. KPR, sign. 653042/64, Česká církev pravoslavná v ČSR, 1920 – 1964 (nezpracováno). Мілош Червінка до КРР, 22 січня 1922 р.
- Archiv úřadu eparchiální rady olomoucko-brněnské eparchie Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku, Olomouc (AUEROBE Olomouc), f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka Korespondence Podkarpatská Rus. Лист І. Мондича до єпископа Горазда (Павліка), 28 березня 1922 р.
- AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka Korespondence Podkarpatská Rus. Лист П. Еренфельда до єпископа Горазда (Павліка), 15 квітня 1922 р.
- AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka Korespondence pocatek 20. let, CČS. Лист єпископа Досифея до єпископа Горазда (Павліка), 30 травня 1922 р.
- AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka Korespondence Podkarpatská Rus. Звіт Й. Пешека, 1 липня 1922 р.
- Národní archiv, Praha (NA Praha), f. PMR, sig. 263, kart. 142, sv. 2. Звіт віцегубернатора П. Еренфельда до PMR, 19 квітня 1922 р.
- NA Praha, f. PMR, sig. 263, kart. 142, sv. 2. Звіт-таблиця стражмістра з с. Вишково, 13 січня 1922 р.
- Архив Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне (АПИМА), оп. 10, дело 193. Отеческое послание с Афона из РПМА игумену Алексию Кабалуку и православному Карпато-Русскому народу в Карпатской Руси в 1921 году. Составитель о. Денасий (Юшков), док. № А004410, на 45 арк.
- Архив Светог архијерејског синода Српске православне Цркве (Београд) (АСАС). Звіт єпископа Досифея (Васича) Священному Синоду від 11 серпня 1922 р., арк. 1–9.
- Архив Српске православне Цркве (Београд) (АСПЦ). Лист делегатів православних громад Підкарпатської Русі на ім'я сербського патріарха Димитрія (Павловича), 1 березня 1922 р.
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 15, оп. 2, спр. 277, на 9 арк.
- ДАЗО, ф. 15, оп. 2, спр. 285, на 32 арк.
- ДАЗО, ф. 63, оп. 1, спр. 680, на 118 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 7, спр. 1041, на 29 арк.
- ДАЗО, ф. 225, оп. 1, спр. 50, на 3 арк.
- ДАЗО, ф. р – 1490, оп. 4д, спр. 21, на 78 арк.

Література

- Gorazd, 1922. Z Podkarpatské Rusí, *Za pravdou*, 13 dubna, s. 94.
- Marek, P., 2020. «Obtížný cizinec». *Vladyka srbské pravoslavné církve Dositej a meziválečné Československo (1920 – 1939)*, Olomouc: UP v Olomouci, 390 s.
- Marek, P., Bureha, V., 2008. *Pravoslavní v Československu v letech 1918 – 1953: Příspěvek k dějinám Pravoslavné církve v českých zemích, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 532 s.
- Marek, P., Lupčo, M., 2013. *Nástin dějin pravoslavné církve v 19. a 20. století*, Olomouc: Centrum pro studium demokracie a kultury, 592 s.
- Nišský biskup Dositej, 1922, *Za pravdou*, 23 ledna, s. 25–26.
- Srbský biskup Dositej, 1922, *Cech*, 18 ledna, s. 6.
- Алексий (Кобалюк), игумень, 1921. Воззвание къ стойкости, *Русский православный вѣстникъ*, 7 декабря, с. 8.
- Архипастырское послание, 1922, *Русский православный вѣстникъ*, 4 января, с. 2–3.
- Бурега, В., 2009. Чехословацкое государство и православное движение в Подкарпатской Руси (1919 – 1922), *Славянский альманах 2008*, с. 207–219.
- Вновь рукоположенные православные священники, 1922, *Русский православный вѣстникъ*, 26 апреля, с. 8.
- Въ Карпатскую Русь, 1921, *Русский православный вѣстникъ*, 12 октября, с. 7.
- Гавриил (Кризина), игумен, 1999. *Православная Церковь в Закарпатье (век XX)*, Киев, 200 с.
- Данилець, Ю., 2016. Богословська освіта православного духовенства на Закарпатті (1910 – 1938 рр.), *Русин*, №1, с. 145–158.
- Данилець, Ю., 2017. Подготовка и проведение Первого собора Карпаторусской православной церкви 1921 г., *Теолошки погледи. Версконаучни часопис*, №2, с. 285–300.
- Данилець, Ю., 2018. Навчання вихідців із Підкарпатської Русі в духовних семінаріях та монастирських школах Сербської Православної Церкви (1920 – 1930 рр.), *Труди Київської Духовної Академії*, №29, 2018, с. 291–309.
- Данилець, Ю., 2020. Збори в с. Буштино на Підкарпатській Русі в 1922 р. та обрання єпископа, *Acta Patristica*, číslo 22, гошник XI, s. 24–42.
- Данилець, Ю. Пімен (Мацола), ієромонах, 2009. *Православний Свято-Іоанно-Предтеченський чоловічий монастир у селі Бедевля*, Ужгород: Карпати, 192 с.
- Его Высокопреподобіе..., 1922, *Русский православный вѣстникъ*, 1 марта, с. 7.
- Лист представників православних громад до патріарха Сербського Димитрія, 1 березня 1922 р., 2009, Данилець Ю. *Православна церква на Закарпатті (у першій половині ХХ ст.)* / Передмова В. Фенича, Ужгород, с. 234–236.
- Нашъ Владыка преосвященный Досифей, 1922, *Русский православный вѣстникъ*, 1 февраля, с. 3.
- Новый Православный священник, 1921, *Русский православный вѣстникъ*, 16 ноября, с. 8.
- О. Игумень Алексѣй, 1922, *Русский православный вѣстникъ*, 17 марта, с. 2.
- Организация Русской Православной Церкви въ Карпатской Руси, 1922, *Русский православный вѣстникъ*, 17 марта, с. 2.
- Поп, Д., Волошин, Т., 2010. *История Подкарпатской Руси через призму христианских идей*, Ужгород, 296 с.
- Преосвященный Досифей епископъ Нишскій и Карпаторусскій, 1922, *Русский православный вѣстникъ*, 31 мая, с. 7.
- Протоколь собранія въ с. Буштино православныхъ общинъ Марм. Жупы, Карпатской Руси, 1 марта 1922 г., 1922, *Русский православный вѣстникъ*, 17 марта, с. 1–2.

Сергий (Цюка), иеромонах, 2013. *Православие и иноческая жизнь в Закарпатье в первой половине XX столетия*, Липча, 492 с.

Хомин, П., 1922. Церковне питання на підкарпатській Русі, *Нива*, лютий, ч. 2, с. 49.

Хомин, П., 1922. Церковне питання на підкарпатській Русі, *Нива*, квітень, част. 3–4, с. 128.

References

Archiv Kanceláře prezidenta republiky (Archiv KPR), f. KPR, sign. 653042/64, Česká církev pravoslavná v ČSR, 1920 – 1964 (nezpracováno). Milosh Chervinka do KPR, 22 sichnja 1922 r. [Milos Chervinka to the KPR, January 22, 1922]. (in Czech).

Archiv úřadu eparchiální rady olomoucko-brněnské eparchie Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku, Olomouc (AUEROBE Olomouc), f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka Korespondence Podkarpatská Rus. Lyst I. Mondycha do jepyskopa Ghorazda (Pavlika), 28 bereznja 1922 r. [Letter of I. Mondych to Bishop Gorazd (Pavlik), March 28, 1922]. (in Russian).

AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka Korespondence Podkarpatská Rus. Lyst P. Erenfeljda do jepyskopa Ghorazda (Pavlika), 15 kvitnja 1922 r. [P. Ehrenfeld's letter to Bishop Gorazd (Pavlik), April 15, 1922]. (in Czech).

AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka Korespondence pocetek 20. let, CČS. Lyst jepyskopa Dosyfeja do jepyskopa Ghorazda (Pavlika), 30 travnja 1922 r. [Letter of Bishop Dosipheus to Bishop Gorazd (Pavlik), May 30, 1922]. (in Czech).

AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka Korespondence Podkarpatská Rus. Zvit J. Pesheka, 1 lypnja 1922 r. [Report of J. Peshek, July 1, 1922]. (in Czech).

Národní archiv, Praha (NA Praha), f. PMR, sig. 263, kart. 142, sv. 2. Zvit vicegubernatora P. Erenfeljda do PMR, 19 kvitnja 1922 r. [Report of Vice-Governor P. Ehrenfeld to the PMR, April 19, 1922]. (in Czech).

NA Praha, f. PMR, sig. 263, kart. 142, sv. 2. Zvit-tablycja strazhmistra z s. Vyshkovo, 13 sichnja 1922 r. [Report-table of the guard from the village. Vyshkovo, January 13, 1922]. (in Czech).

Arhiv Russkogo Svjato-Panteleimonova monastyrja na Afone (APIIMA), op. 10, delo 193. Otecheskoe poslanie s Afona iz RPMA igumenu Aleksiju Kabaljuku i pravoslavnomu Karpato-Russkomu narodu v Karpatskoj Rusi v 1921 godu. Sostavitel' o. Denasij (Jushkov), dok. № A004410 [Archive of the Russian St. Panteleimon Monastery on Athos (ARPMA), op. 10, file 193. Patriotic message from Athos from RPMA to hegumen Alexy Kabalyuk and the Orthodox Carpathian-Russian people in Carpathian Rus in 1921. Compiled by Fr. Denasij (Yushkov), doc. No. A004410], na 45 ark. (in Russian).

Arhiv Svetog arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne Crkve (Beograd) (ASAS). Zvit jepyskopa Dosyfeja (Vasycha) Svjashhenomu Synodu vid 11 serpnja 1922 r. [Archives of the Holy Synod of Bishops of the Serbian Orthodox Church (Belgrade) (ASAS). Report of Bishop Dosipheus (Vasych) to the Holy Synod dated August 11, 1922], ark. 1–9. (in Serbian).

Arhiv Srpske pravoslavne Crkve (Beograd) (ASPC). Lyst delegativ pravoslavnykh ghromad Pidkarpatskijoj Rusi na im'ja serbskijogho patriarkha Dymytrija (Pavlovycha), 1 bereznja 1922 r. [Archives of the Serbian Orthodox Church (Belgrade) (ASPC). Letter from the delegates of the Orthodox communities of Subcarpathian Russia addressed to the Serbian Patriarch Dimitrij (Pavlovic), March 1, 1922]. (in Russian).

Derzhavnyj arhiv Zakarpatskijoj oblasti (DAZO), f. 15, op. 2, spr. 277 [State Archives of the Transcarpathian region (SATR), f. 15, descript. 2, case. 277], na 9 ark. (in Czech).

DAZO, f. 15, op. 2, spr. 285 [SATR, f. 15, descript. 2, case. 285], na 32 ark. (in Czech).

DAZO, f. 63, op. 1, spr. 680 [SATR, f. 63, descript. 1, case. 680], na 118 ark. (in Czech).

DAZO, f. 151, op. 7, spr. 1041 [SATR, f. 151, descript. 7, case. 1041], na 29 ark. (in Hungarian).

DAZO, f. 225, op. 1, spr. 50 [SATR, f. 225, descript. 1, case. 50], na 3 ark. (in Russian).

DAZO, f. r – 1490, op. 4d, spr. 21 [SATR, f. r – 1490, descript. 4a, case. 21], na 78 ark. (in Russian).

Aleksij (Kobaljuk), igumen, 1921. *Vozzvanie k' stojkosti* [Appeal to resilience], *Russkij pravoslavnyj vrstnik*, 7 dekabnja, s. 8. (in Russian).

Arhipastyrskoe Poslanie [Archpastoral Epistle], 1922, *Russkij pravoslavnyj vrstnik*, 4 janvarja, s. 2–3. (in Russian).

Burega, V., 2009. Chechoslovackoe gosudarstvo i pravoslavnoe dvizhenie v Podkarpatskoj Rusi (1919 – 1922) [Czechoslovak state and Orthodox movement in Subcarpathian Rus (1919 – 1922)], *Slavjanskij al'manah 2008*, s. 207–219. (in Russian).

Danylets, I., 2016. Boghoslovjska osvita pravoslavnogho dukhovenstva na Zakarpatti (1910 – 1938 rr.) [Theological education of the Orthodox clergy in Transcarpathia (1910 – 1938)], *Rusyn*, №1, s. 145–158. (in Ukrainian).

Danylets, I., 2017. Podgotovka i provedenie Pervogo sobora Karpatorusskoj pravoslavnoj cerkvi 1921 g. [Preparation and holding of the First Cathedral of the Carpathian Orthodox Church in 1921], *Teoloshki pogledi. Verskonauchni chasopis*, №2, s. 285–300. (in Russian).

Danylets, I., 2018. Navchannja vykhidciv iz Pidkarpatskijoj Rusi v dukhovnykh seminarijakh ta monastyrsjkykh shkolakh Serbskijoj Pravoslavnoj Cerkvy (1920 – 1930 rr.) [Education of people from Subcarpathian Russia in theological seminaries and monastic schools of the Serbian Orthodox Church (1920 – 1930)], *Trudy Kyjivskijoj Dukhovnoj Akademiji*, №29, 2018, s. 291–309. (in Ukrainian).

Danylets, I., 2020. Zbory v s. Bushtyno na Pidkarpatskijoj Rusi v 1922 r. ta obrannja jepyskopa [The Assembly in the Village of Bushtyno in Subcarpathian Rus in 1922 and Bishop Elections], *Acta Patristica*, číslo 22, ročník XI, s. 24–42. (in Ukrainian).

Danylets, I., Pimen (Macola), ijeromonakh, 2009. Pravoslavnyj Svjato-Ioanno-Predtechenskyj cholovichyj monastyr u seli Bedevlja [Orthodox St. John the Baptist Monastery in the village of Bedevlja], *Uzhghorod: Karpaty*, 192 s. (in Ukrainian).

Ego Vysokoprepodobie... [Very Reverend...], 1922, *Russkij pravoslavnyj vrstnik*, 1 marta, s. 7. (in Russian).

Gavriil (Krizina), igumen, 1999. *Pravoslavnaja Cerkov' v Zakarpatt'e (vek XX)* [Orthodox Church in Transcarpathia (XX century)], Kiev, 200 s. (in Russian).

Gorazd, 1922. Z Podkarpatské Rusí, *Za pravdou*, 13 dubna, s. 94. (in Czech).

Khomyn, P., 1922. Cerkovne pytannja na pidkarpatskijoj Rusi [Church question in Subcarpathian Russia], *Nyva*, ljutyj, ch. 2, s. 49. (in Ukrainian).

Khomyn, P., 1922. Cerkovne pytannja na pidkarpatskijoj Rusi Church question in Subcarpathian Russia, *Nyva*, kvitenj, chast. 3–4, s. 128. (in Ukrainian).

Lyst predstavnykiv pravoslavnykh ghromad do patriarkha Serbskijogho Dymytrija, 1 bereznja 1922 r. [Letter of representatives of Orthodox communities to Serbian Patriarch Dimitri, March 1, 1922], 2009, Danylets, I. *Pravoslavna cerkva na Zakarpatti (u pershij polovyni XX st.)* / Peredmov V. Fenycha, Uzhghorod, s. 234–236. (in Russian).

- Marek, P., 2020. «*Obtížný cizinec*». *Vladyka srbské pravoslavné církve Dositej a meziválečné Československo (1920 – 1939)*, Olomouc: UP v Olomouci, 390 s. (in Czech).
- Marek, P., Bureha, V., 2008. *Pravoslavní v Československu v letech 1918 – 1953: Příspěvek k dějinám Pravoslavné církve v českých zemích, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 532 s. (in Czech).
- Marek, P., Lupčo, M., 2013. *Nástin dějin pravoslavné církve v 19. a 20. století*, Olomouc: Centrum pro studium demokracie a kultury, 592 s. (in Czech).
- Nash" Vladyka preosvjashennyj Dosifej [Our Bishop Right Reverend Dositheus], 1922, *Russkij pravoslavnyj vřstnik*", 1 fevralja, s. 3. (in Russian).
- Nišský biskup Dositej, 1922, *Za pravdou*, 23 ledna, s. 25–26. (in Czech).
- Novyj Pravoslavnyj svjashennik" [New Orthodox priest], 1921, *Russkij pravoslavnyj vřstnik*", 16 nojabrja, s. 8. (in Russian).
- O. Igumen" Aleksěj [O. Hegumen Alexey], 1922, *Russkij pravoslavnyj vřstnik*", 17 marta, s. 2. (in Russian).
- Organizacija Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi v" Karpatskoj Rusi [Organization of the Russian Orthodox Church in Carpathian Rus], 1922, *Russkij pravoslavnyj vřstnik*", 17 marta, s. 2. (in Russian).
- Pop, D., Voloshin, T., 2010. *Istorija Podkarpatskoj Rusi cherez prizmu hristianskih idej* [History of Subcarpathian Rus through the prism of Christian ideas], Uzhgorod, 296 s. (in Russian).
- Preosvjashennyj Dosifej episkop" Nishskij i Karpatorusskij [Reverend Dositheus Bishop of Nish and Carpathian], 1922, *Russkij pravoslavnyj vřstnik*", 31 maja, s. 7. (in Russian).
- Protokol" sobranija v" s. Bushtino pravoslavnyh" obshhin" Marm. Zhupy, Karpatskoj Rusi, 1 marta 1922 g. [The protocol of the assembly in the village. Bushtino Orthodox community of Marm. Zhupy, Carpathian Rus, March 1, 1922], 1922, *Russkij pravoslavnyj vřstnik*", 17 marta, s. 1–2. (in Russian).
- Sergij (C'oka), ieromonah, 2013. *Pravoslavie i inocheskaja zhizn' v Zakarpat'e v pervoj polovine XX stoletija* [Orthodoxy and Monastic Life in Transcarpathia in the First Half of the 20th Century], Lipcha, 492 s. (in Russian).
- Srbský biskup Dositej, 1922, *Cech*, 18 ledna, s. 6. (in Czech).
- V" Karpatskiju Rus' [In Carpathian Rus], 1921, *Russkij pravoslavnyj vřstnik*", 12 oktjabrja, s. 7. (in Russian).
- Vnov' rukopolozhennye pravoslavnye svjashenniki [Newly ordained Orthodox priests], 1922, *Russkij pravoslavnyj vřstnik*", 26 aprilja, s. 8. (in Russian).

SUMMARY

PRECONDITIONS AND CONSEQUENCES OF THE «BUSHTYNO'S CHURCH COUNCIL» ON MARCH 1, 1922

Iurii Danylets

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of the Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

The article summarizes the new material on the research topic, analyzes the documents of many archival institutions of different countries. A generalized representation of the Orthodox Church's development in early 1922 is given. The accent is placed on the failures in Bishop's Dositheus (Vasych) activities, which led to the opposition's creation. The author concludes that historiography has previously provided inaccurate information about the course and consequences of the «Bushtyno's Council» of the clergy and laity. Based on archival sources article refutes the assertion of a bishop's election. The article investigates the meeting in the village of Bushtyno on March 1, 1922, determining the composition of the initiative group and the process's ideological leadership. The author argues that the meeting of the laity and part of the clergy should be considered in the context of the jurisdictional confrontation between the Serbian and Russian foreign Orthodox Churches for their influence in Subcarpathian Russia. The critical evidence is the minutes of meetings and government officials reports at various levels, which give grounds to talk about the consideration of many issues. Among them were discussed the insufficient number of priests, the need for rite unification, adherence to discipline. Based on the articles of the 1921 statute, the delegates insisted on nominating a vicar bishop from the local clergy. The meeting participants defended the position of maintaining Serbian jurisdiction but demanded that the church leadership ensure the bishop's constant presence in the diocese. The author claims that voting for an individual candidate on March 1, 1922, did not occur. Letters of petition contain information about the urgency of the bishop's ordination and the needed person's presence. The article pays special attention to Bishop Dositheus's position as a delegate of the Serbian Orthodox Church. After analyzing his reports and personal correspondence, the author claims that, the Serbian bishop strongly disagreed with the local opposition's concessions. Based on the archives, the article investigates the opinion that the only candidate supported by the meeting participants was Abbot Alexei (Kabalyuk).

Keywords: clergy, assembly, Orthodox Church, bishop, jurisdiction.

КАДРОВА ПОЛІТИКА В СИСТЕМІ ВСЕСОЮЗНОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ТОРГЗІН» (ПЕРША ПОЛОВИНА 1930-Х РР.)

Танасюк Вікторія Леонідівна

викладач Тульчинського коледжу мистецтв Вінницької області,
аспірантка кафедри історії України Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини, Умань
E-mail: tanasyk@i.ua

<http://orcid.org/0000-0002-2838-5972>

Чучалін Олександр Петрович

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Умань

E-mail: aleksandr02.1989@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-3876-8237>

У статті аналізуються особливості здійснення кадрової політики у системі Всесоюзного об'єднання «Торгзін» та його українських філій. Метою статті визначено дослідження діяльності державних органів радянської влади щодо формування чисельного складу мережі «Торгзін» та заходів з його якісного покращення. Наукове дослідження побудоване на основі комплексного застосування широкого спектру історичних джерел із означеної проблеми, а також цілісному і системному підходах для розкриття особливостей поширення та функціонування системи «Торгзін» в УСРР першої половини 1930-х рр. Доведено, що важливим фактором у розвитку системи Всесоюзного об'єднання «Торгзін» та її поширенні на територію УСРР стало формування дієвої торговельної мережі та кадрове забезпечення. Зі створенням системи «Торгзін» у Москві було сформовано його правління, яке розширило свою діяльність і на інші радянські республіки. В союзні республіки призначалися уповноважені Всесоюзного об'єднання з обмеженими функціями. Підпорядкування цим уповноваженим республіканських контор було номінальним. Україна була другою, після РСФРР, радянською республікою, що мала добре розвинену мережу «Торгзін». Встановлено, що пік результатів її діяльності припав на голодні 1932 – 1933 рр. З'ясовано, що організація діяльності Всеукраїнської контори «Торгзін» та її обласних осередків на пряму залежали від позиції правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» у Москві. Встановлено, що основним критерієм у формуванні кадрової політики торгзінівської системи стала партійна приналежність, а за національним складом переважали євреї. Регулярні «чистки» апарату «Торгзін» органами Об'єднаногодержавного політичного управління СРСР від «соціально-чужих» елементів спричиняли кадровий голод, долати який керівництво намагалося системою стимулюючих заходів.

Ключові слова: Всесоюзне об'єднання «Торгзін», СРСР, УСРР, Всеукраїнська контора «Торгзін», кадрова політика, торговельна мережа, «чистка апарату», оплата праці.

Постановка проблеми. Курс на прискорену індустріалізацію і ліквідацію приватного сектору в СРСР другої половини 1920-х рр. призвів до формування серйозного дисбалансу в радянській економіці та господарської кризи, вийти з якої радянським керівництвом було вирішено шляхом масштабного політичного і економічного насилья. Одним із інструментів пошуку валюти для держави стала «Спеціальна контора для торгівлі з іноземцями на території СРСР» («Торгзін»), створена постановою Наркомату зовнішньої та внутрішньої торгівлі СРСР 18 липня 1930 р. [Осокіна, 1995, с. 86]. Більшовики розпочали новий економічний експеримент. Оскільки ще 22 квітня 1918 р. декретом Ради Народних комісарів РСФРР «Про націоналізацію зовнішньої торгівлі» радянська держава встановила для себе монопольне право здійснення зовнішньоторговельної діяльності [Архирейський, 2016, с. 208], вилучення у населення цінностей та їх продаж Наркоматом зовнішньої торгівлі СРСР за кордон за валюту міг принести державі значний економічний зиск. Тому уже з

червня 1931 р. магазини «Торгзін» стали обслуговувати не лише іноземців, але і радянських громадян, які отримали право купувати там товари в обмін на наявні у них валюту і побутове золото (каблучки, сережки, натільні хрестики тощо) [Семенова, 2010, с. 35].

Автори даної статті ставлять за мету на основі широкого спектру архівних джерел та опублікованих матеріалів дослідити особливості формування кадрової політики в системі Всесоюзного об'єднання «Торгзін» та її реалізації республіканськими і обласними конторами, чисельний склад всеукраїнської мережі, заходи з його якісного покращення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Створення та функціонування Всеукраїнської контори для торгівлі з іноземцями («Торгзін») у першій половині 1930-х рр. і до сьогодні продовжує залишатися малодослідженою проблемою, яка має суттєве науково-практичне і пізнавальне значення. Діяльність системи «Торгзін» в СРСР, її кадрове забезпечення мали велике значення в соціально-економічному житті радянського суспільства першої

половини 1930-х рр. Історики радянської доби в силу закритості архівів та ідеологічних застережень загалом уникали згадок про Всесоюзне об'єднання «Торгзін», а західноєвропейські й американські вчені, позбавлені доступу до радянських архівних документів, лише констатували факт його існування. З розпадом СРСР та утворенням незалежних держав тема набула актуальності, коло науковців, зацікавлених проблемою, постійно розширюється. Серед російських істориків відзначимо дослідження О. Осокіної [Осокіна, 1995], І. Павлової [Павлова, 2003], В. Толмацького [Толмацкий, 2005], а серед українських – В. Марочка [Марочко, 2003; 2008], О. Мельничук [Мельничук, 2010], В. Даниленка [Даниленко, 2008], О. Попова [Попов, 2007], М. Гороха [Горох, 2014]. Однак, малодослідженою продовжує залишатися і проблема чисельності кадрового складу всеукраїнської мережі, заходи з його якісного покращення.

Виклад основного матеріалу. Торгівля завжди була перспективною та ефективною ланкою економіки держави. Одним із основних напрямків розвитку будь-якої торговельної діяльності є формування дієвої торговельної мережі та її належне кадрове забезпечення. Високий рівень організації обслуговування клієнтів залежить від відповідної кваліфікації її персоналу, його мотивації, командної роботи, дисципліни, здатності і бажання до навчання. За умови грамотної кадрової політики будь-яка організація може досягнути вершин, як і неправильний підбір працівників може негативно позначитися на результатах.

Діяльність системи «Торгзін» розпочалася у Москві з формування його правління, яке складалося з голови, чотирьох заступників та помічника. Аналіз архівних документів дозволяє стверджувати, що за роки існування Всесоюзного об'єднання «Торгзін» (1930 – 1936) змінилося три голови його правління. Усі вони були професійними революціонерами, партійцями та євреями за національністю. Першим головою Всесоюзного об'єднання «Торгзін» був Мойсей Ізраїльович Шкляр, який перебував на цій посаді з січня 1931 до жовтня 1932 рр. Потім його змінив Артур Карлович Шашевський (справжнє прізвище – Гіршвельд). Він був головою правління Всесоюзного об'єднання від жовтня 1932 р. до серпня 1934 р. Останнім очільником організації став Михайло (Меєр) Абрамович Левенсон, який перебував на цій посаді з листопада 1934 р. до остаточної ліквідації організації на початку лютого 1936 р.

Керівний склад «Торгзину» призначався з числа членів ВКП(б). На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 15 грудня 1932 р. було прийнято рішення про віднесення посад управляючих конторами «Торгзину» та їх заступників до номенклатури ЦК КП(б)У, а до номенклатури обкомів – посад директорів великих універмагів і баз. Обкомам партії давалося доручення переглянути склад цих працівників [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 238, арк. 153–155].

За головування в правлінні Всесоюзного об'єднання «Торгзін» М. І. Шкляра, його заступниками були Ю. Бошкович, І. Берлінський, В. Жданов,

М. Азовський, а помічником – Т. Анісімов [Осокіна, 2009, с. 358]. З розширенням діяльності «Торгзину» були утворені його обласні контори на чолі з управляючими, що підпорядковувалися голові правління у Москві. З часом у республіках з'явилися призначені правлінням уповноважені (представники правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» в радянських республіках). Вони працювали в Україні (Харків), Закавказзі (Тифліс), Середній Азії (Ташкент). Вивчення архівних документів дозволяє констатувати, що республіканські представники були фігурами з досить обмеженими повноваженнями. Правління у Москві наділяло їх лише функціями контролю. Уповноважені не розпоряджалися фондами, не мали права вирішувати торгово-оперативні питання. Підпорядкування їм республіканських контор було номінальним. Фактично, приймати рішення, у тому числі й оперативні, могла лише Москва [Осокіна, 2009, с. 54].

Розширення «Торгзину» сформувало його структуру. Обласні контори «Торгзину» та мережа підпорядкованих їм магазинів, торговельних точок, ларьків, кіосків повторювали загальний адміністративно-територіальний поділ СРСР першої половини 1930-х рр. Структура Всесоюзного об'єднання «Торгзін» формувалася з міських, обласних, крайових і республіканських контор, які мали у своєму складі адміністрацію, плановий та комерційний відділи, бухгалтерію.

Україна була другою, після РСФРР, радянською республікою, яка мала добре розвинену торгзінівську мережу. Ще у травні 1931 р. з'явилася Київська контора, яку очолив С. Булавчик, а у серпні була відкрита Харківська, головою якої було призначено Ф. Зазулинського. З 1 серпня 1931 р. було створено Всеукраїнську контору «Торгзін», яка до осені 1931 р. налічувала уже 8 магазинів.

Зі створенням ВУК відразу гостро постала проблема кадрового забезпечення, мала місце часта зміна її керівників. Лише за перших 9 місяців (з 1 серпня 1931 р. до кінця 1932 р.) змінилося 5 очільників (Бронштейн, Котляревський, Гарцен, Шибаєв, А. Перев'язко) [ЦДАВОУ, ф. 539, оп. 17, спр. 365, арк. 4]. З січня 1933 р. до березня 1934 р. Всеукраїнську контору «Торгзін» очолював Йосип Павлович Львов. Його заступником став одесит Арнольд Володимирович Арнольдов, який з березня 1934 по березень 1935 рр. виконував обов'язки комерційного директора ВУК [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 39, арк. 9]. На підставі наказу Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР від 4 березня 1934 р. був підписаний наказ голови правління Всесоюзної контори «Торгзін» про звільнення І. П. Львова від обов'язків управляючого Всеукраїнською конторою «Торгзін» та призначено на цю посаду Йосипа Олександровича Братникова, який очолював ВУК до травня 1935 р. [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 45, арк. 174]. Часта зміна очільників ВУК пояснюється бажанням Кремля бачити на чолі української мережі легко контрольованих, відповідальних та відданих інтересам справи осіб.

До літа 1932 р. структура Всеукраїнської контори «Торгзін» розширилася. Список уже існую-

чих Київської та Харківської контор доповнили Вінницька, яку очолив В. Ванга, Одеська (С. Ушеревич), Дніпропетровська (О. С. Фоменко), Донецька (Маріуполь) (К. Розит) і Чернігівська (С. Рудаєв). Ці контори «Торгзін» в УСРР існували аж до його ліквідації на початку 1936 р. [Марочко, 2003, с. 92]. Номенклатура посад обласних контор визначалася ВУК за погодженням з правлінням Всесоюзного об'єднання і включала посаду управляючого, його заступника, комерційного директора, головного бухгалтера, співробітників валютно-фінансового сектора та сектора кадрів. Директор універмагу з оборотом більше 1 млн крб. в рік призначався Всесоюзним об'єднанням «Торгзін» [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 39, арк. 391].

В апараті контор «Торгзін» постійно функціонували плановий (планово-фінансовий) сектор і бухгалтерія, а також загальний сектор або секретаріат. З розвитком торговельної діяльності «Торгзін» в його конторах з'явилися сектори перевірки виконання завдань; комерційний сектор, який у свою чергу розділювався на спецвідділи за видом товарів: текстильно-трикотажний, взуттєвий, хутряний, продовольчий (хлібно-фуражний і м'ясо-жировий); сектор різних товарів; сектор будівельних матеріалів; хіміко-фармацевтичний сектор тощо [Осокіна, 2009, с. 358].

З часом управлінська структура Всеукраїнської контори «Торгзін» розширилася. Окрім управляючого конторою та його заступника, до складу ВУК входили відділи: управління справами, комерційний, планово-економічний; валютно-фінансовий сектор, центральна бухгалтерія, сектор кадрів, сектор інспекції та юридична частина. Комерційний сектор включав у себе продовольчу, хлібно-фуражну, текстильно-трикотажну, взуттєво-хутрову групи. Загальна чисельність співробітників Всеукраїнської контори «Торгзін» складала, наприклад, на кінець 1934 року 53 особи [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 50, арк. 57].

У процесі діяльності Всесоюзного об'єднання «Торгзін» його структура набула більш якісних організаційних форм. Центр у Москві включав керівництво (голова і його заступники, консультанти старші інспектори і референти); управління справами (загальна частина, група розрахунку, господарська частина, секретна, юридична частини, експедиція і резерв); товарні галузеві спецконтори (продовольча, різних товарів, текстильно-трикотажна, взуттєва, хутряна, портова), а також контора внутрішнього постачання і транспорту, зведено-плановий і валютно-фінансовий сектори, а також головна бухгалтерія. Периферійна частина «Торгзін» складалася із сорока обласних, крайових і республіканських контор. При обласних конторах працювали товарні бази. Крім того, в структурі «Торгзін» була центральна база і база діамантів у Москві, а також імпортна база в Ленінграді.

Станом на лютий 1935 р. до номенклатури Всеукраїнської контори «Торгзін» входили: управляючі обласними конторами, їх заступники, комерційні директори, головні бухгалтери та їх заступники, завідувачі планово-фінансовими відділами, завіду-

вачі спецвідділами, інспектори з кадрів, директори магазинів з квартальним оборотом не менше 50 тис. крб., завідувачі відділами переказів, особливі інспектори, завідувачі прикордонними митними ларьками, директори та співробітники шипчандлерств. Усі вони приймалися на роботу та звільнялися лише з санкції Всеукраїнської контори.

Відповідно до розпорядження Всесоюзного об'єднання «Торгзін» від 22 березня 1935 р. Всеукраїнська контора з 1 квітня була реорганізована в Українське представництво «Торгзін» [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 139, арк. 21]. Штати Українського представництва формувалися з 10 осіб: уповноваженого, заступника уповноваженого з одночасним виконанням функцій консультанта з продовольчих товарів, старшого консультанта з хлібно-фуражних і м'ясо-жирових товарів, старшого консультанта з планово-фінансових питань, старшого консультанта з кадрів з одночасним покладенням обов'язків інспектора особливої інспекції, старшого економіста, секретаря-діловода, машиністки, шофера, кур'єра-сторожа. Загальний квартальний фонд зарплати встановлювався у розмірі 11 810 крб. [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 137, арк. 57]. Скорочувалося 12 посад з попереднього складу ВУК. Апарат Промтоварної бази колишньої Всеукраїнської контори у складі 23 осіб переводився до Київської обласної контори, який також мав бути суттєво скороченим після здійснення відповідної інвентаризації.

Основний критерій у формуванні кадрової політики всієї системи Всесоюзного об'єднання «Торгзін» була партійна приналежність, другорядними стали питання освіти, необхідної кваліфікації та досвіту роботи в торгівлі взагалі. Станом на 1 травня 1932 р. у Всеукраїнській конторі «Торгзін» працювало 19 осіб, у Харківській обласній конторі – 32 особи, а разом з працівниками торговельних пунктів налічувалося 187 штатних працівників [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 3, арк. 4–5]. Всеукраїнська та Харківська контори на цей час разом мали у своєму складі 20 членів компартії, 9 комсомольців, 54 робітники, 9 висуванців, серед них з вищою освітою було лише 3 особи, з середньою – 72. Цікавими є дані національного складу: 56 українців, 40 росіян, 99 євреїв, 2 німці, 4 представники інших національностей [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 3, арк. 5].

Однак, із розширенням мережі кадрова проблема ставала лише гострішою. Якщо до кінця 1932 р. загальна чисельність працівників всеукраїнської мережі «Торгзін» зростала і склала 1420 осіб, то ситуація з їх якісним складом була не найкращою. 76% усіх співробітників мали початкову освіту і лише 32 особи були з вищою освітою. За національним складом серед співробітників обласних контор переважали євреї, чисельність яких у середньому становила 53,4%, росіян – 23,5%, українців – 19,3% [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 9]. Євреї та росіяни в переважній більшості займали керівні посади в обласних конторах та торговельній мережі. Зокрема, євреї перебували на посадах очільників обласних контор, їх заступників,

референтів, інспекторів, директорів магазинів, або їх заступників, керівників міжрайонних баз, продавців, приймальників цінностей, оцінщиків. Наприклад, у Харківській конторі бухгалтерами працювали Р. Азарх, З. Зимилевич, С. Смилянський, Д. Зеленський, Є. Альтшулер. В апараті управління та в магазинах налічувалося 334 особи, з них – 134 євреї. За гендерною ознакою «Торгзін» відносився до чоловічих організацій. Жінки в ній становили в різний час від 26% до 38% [Марочко, 2003, с. 92].

У розпорядженні Всесоюзного об'єднання «Торгзін» від 10 травня 1933 р. було означено про існування на території УСРР уже 189 торговельних точок «Торгзину» [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 24, арк. 204]. Зріс і їх кадровий склад. В обслуговуванні мережі Всеукраїнської контори «Торгзін» тепер уже було задіяно 4375 осіб. За категоріями вони розподілялися наступним чином: працівники прилавка – 1549 осіб, працівники касово-контрольного апарату – 780, бухгалтери – 922 особи, обслуговуючий персонал – 438, співробітники баз і складів – 326, водії – 92, військові сторожі і пожежна охорона – 195, працівники пунктів скупки – 61, працівники майстерень, перукарень, готелів – 12 осіб [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 31, арк. 10]. Дослідження листків обліку кадрів та списків співробітників цього періоду дали можливість прийти до висновку, що чисельність співробітників мережі Всеукраїнської контори «Торгзін» єврейської національності зросла до 80%, які, у переважній своїй більшості, мали середню освіту [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 34, арк. 7].

На початку 1934 р. кадровий склад самої Всеукраїнської контори «Торгзін» нараховував 20 співробітників. До штату входили комерційний директор та його заступник, керівники відділів промислової та продовольчої груп товарів, бухгалтери, економісти, статисти, обслуговуючий персонал [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 33, арк. 221]. Щомісячна зарплата співробітників адміністративно-управлінського апарату Всеукраїнської контори «Торгзін» становила 4 805 крб. Крім того, до складу Всеукраїнської контори входили також 23 співробітники всеукраїнської промбазиса та 8 співробітників торгово-інспекторського апарату Всеукраїнської контори. Витрати на їх щомісячну зарплату складали 9 300 крб. [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 50, арк. 8].

На початок 1935 р. чисельність співробітників мережі Всеукраїнської контори «Торгзін» суттєво зменшувалася. Тепер вона нараховувала у своєму складі 3198 працівників. Цікавими є дані про освітній рівень співробітників. Із усієї цієї кількості працюючих в торгзінській мережі УСРР лише 65 осіб мали вищу освіту, 892 – середню, 2241 особа – нижчу освіту. Іноземною мовою володіли 223 співробітники. Стаж роботи в системі «Торгзін» мали: до одного року – 255 осіб, до трьох років – 296, до п'яти років – 339 осіб. Чисельність жінок, що були задіяні у системі зросла тепер уже до 1182 особи (37%).

Аналіз кадрового складу мережі «Торгзін» в Україні продемонстрував значну плінність кадрів.

Станом на 1 січня 1934 р. кількість кадрів було скорочено на 10%, на 1 січня 1935 р. – на 7% і на 1 квітня 1935 р. – на 4,8% [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 63 арк. 34]. Причинами ставали часті «чистки» апарату, вичерпування коштовностей в українського населення та поступове згортання чисельності мережі.

У діяльності будь-якої організації, підприємства чи установи важливим постає питання обліку кадрів. Тут слід зазначити, що до початку 1933 р. обліку кадрів в обласних конторах ВУК «Торгзін» практично не існувало. На місцях цим питанням не бажали займатися, уникаючи зайвого клопоту. Лише у другому кварталі 1933 р., завдяки титанічним зусиллям керівника ВУК, ситуацію вдалося стабілізувати. Під час прийому на роботу до мережі Всеукраїнської контори «Торгзін» на співробітників почали заводити особові справи, картки обліку, вимагали надавати характеристики. У відділах кадрів були запроваджені особові листки з обліку кадрів, де кандидату потрібно було дати відповіді на широке коло питань. Окрім зазначення прізвища, дати та місця народження, необхідно було також вказувати соціальне походження, професію батьків та свою професію, партійність, членство у профспілковій організації, рівень освіти, перебування за кордоном (де, коли, мета поїздки), участь у виборних органах, знання мов, участь у революційному русі до 1917 р., чи підлягав переслідуванню за революційну діяльність, відношення до військової служби, підпадання під «чистку» партії та держапарату (де, коли, наслідки), партійні стягнення тощо [Мельничук, 2010, с. 100].

Специфіка організації роботи системи «Торгзін» вимагала від її керівництва підбору не лише висококваліфікованих та досвідчених кадрів, але й політично та морально стійких. Як уже зазначалося вище, головний акцент у прийомі на роботу робився на членстві в компартії чи комсомолі, соціальному становищі та походженні. Відділи кадрів обласних контор мали здійснювати ретельну перевірку всіх осіб, що приймалися на роботу. Під час працевлаштування національне походження в основному до уваги не бралася, а от соціальне перевіряли з особливою прискіпливістю. З попередніх місць роботи необхідно було отримати ділові та політичні характеристики. Не допускалися до роботи в системі «Торгзін» «класово-ворожі елементи» та «позбавленці»: колишні торговці, куркулі, підкуркульники, петлюрівці, члени інших, окрім комуністичної, партій і груп, особи дворянського походження, священники, поліцейські та усі, хто був позбавлений радянською владою політичних прав і ті, що перебували під слідством [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 19, арк. 29].

Для роботи з валютними цінностями при призначенні на керівні посади перевага надавалася кадрам, що мали досвід роботи «в органах». Брак освіти, економічних знань і досвіду роботи в торгівлі не були для них перешкодою. Такий підхід з часом став великим привілеєм для місцевої «еліти» і шкодою для самої організації. Призначення на керівні посади не фахівців, а професійних

революціонерів загалом було нормою 1920 – 1930-х рр., оскільки головним обов'язком цих людей було проведення директив партії в життя [Осокіна, 2009, с. 65]. При прийомі на роботу з майбутнім співробітником укладався договір, за яким передбачалося створення керівництвом контори належних умов праці, які б забезпечували співробітнику належне виконання своїх обов'язків та проведення операцій з найменшим ризиком для ввірених йому цінностей. Окремі категорії працівників (касири, завідувачі секціями, комірники, завідувачі магазинами і лавками, завідувачі відділами магазинів) несли майнову відповідальність за недостачу цінностей, переданих під їх відповідальність [Мельничук, 2010, с. 103].

Всесоюзне об'єднання «Торгзін» та його філії, у тому числі і Всеукраїнська контора, постійно потерпали від кадрового голоду. Провокували його різні чинники, у тому числі і «чистки» апарату «Торгзину» від «соціально-чужих елементів», що регулярно проводилися органами ОДПУ в дусі того часу. За висловом Й. Сталіна: «...У системі «Торгзін» класово чужі елементи ще знаходять собі місце» [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 45, арк. 310]. Для вивчення стану роботи відділів кадрів, обласними конторами «Торгзину» практикувалися заходи з самоперевірки апарату. У результаті таких заходів вдавалося з'ясувати, що співробітниками апарату «Торгзину» були малокваліфікованими працівниками, переважна їх більшість не відповідала займаним посадам. Основна мета «чистки» апарату та самоперевірки полягала в пошуку соціально-чужих елементів, які знайшли себе в торгзінівській системі. Так, «завдяки» таким заходам вдалося, наприклад, виявити «... безвідповідальне ставлення директора Складовського магазину у прийомі на роботу бухгалтером колишнього «білого» офіцера» [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 45, арк. 312]. Такі заходи Всесоюзного об'єднання «Торгзін» набули вигляду великої політичної кампанії боротьби з «ворожими» елементами.

Комісія з «чистки» апарату «Торгзину», яка працювала у квітні 1932 р. у своїх звітних документах відзначала, що «... частина особового складу апарату «Торгзину» була засмічена чужими і ворожими елементами... Однак, за останній час до апарату було й залучено здорова частина членів та кандидатів у члени партії, комсомольців і висуванців із числа робітників підприємств, які бажали боротися з недоліками цієї системи» [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 3, арк. 3].

Всеукраїнська контора «Торгзін» також підняла перед ЦК КП(б)У питання про необхідність проведення генеральної перевірки усього апарату «Торгзін» в УСРР з тим, щоб очистити систему від «чужого, злочинного елементу» та укріпити його членами компартії, комсомолу та профспілки. 10 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У була прийнята постанова про формування Комісії з перевірки апарату системи «Торгзін», що складалася зі спеціальних уповноважених Центрального Комітету КП(б)У для проведення цієї роботи. 10 січня 1933 р. ця Комісія приступила до роботи і працювала до

початку березня того ж року [ЦДАВОУ. ф. 4051, оп. 1, спр. 69, арк. 105].

Результати такої «чистки» були вражаючими. Усього на цей час у Всеукраїнській системі «Торгзін» працювали 1711 робітників. У ході перевірки було звільнено з роботи 252 особи, із яких 29 були членами КП(б)У, 15 – комсомольцями, 208 – безпартійними, 185 – як некваліфіковані співробітники, 67 осіб було знято за характеристикою «соціально-чужий елемент». «Особливо високий відсоток засміченості, – як вказувалося у річному звіті ВУК, – було виявлено у Вінницькій (24,4%), Київській (18,7%) і Харківській (18,7%) областях» [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 69, арк. 106]. Комісія звинувачувала управляючих обласних контор та директорів магазинів, які, на її думку, зовсім не приділяли уваги підбору кадрів, їх належній перевірці і повсякденній «чистці».

Виходячи із зроблених висновків перевірки апарату, в управлінні Всеукраїнської контори прийняли рішення про необхідність перевірки також і керівного складу магазинів та баз, оскільки саме їх вважали основними винуватцями у виявленій «засміченості» підпорядкованих їм структур. Одночасно мали піддати повторній перевірці й працівників. 17 квітня 1933 р. секретаріат ЦК КП(б)У виніс відповідне рішення, а відділ кадрів ЦК спустив директивний лист усім обласним парткомам, яким зобов'язав їх відділи кадрів негайно приступити до перевірки кадрів мережі «Торгзину» на місцях [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 69, арк. 106].

Ця кадрова «чистка» тривала з 15 травня до 20 серпня 1933 р. До закінчення перевірки керівного складу магазинів стан кадрів можна охарактеризувати наступним чином: із 4 тис. співробітників до апарату управління належало 216 осіб, 197 були завмагами та їх заступники, 1236 завідувачими відділами, 902 касири, 1449 осіб обслуговуючого персоналу. У результаті роботи Комісії було звільнено з роботи 289 осіб, з яких 125 осіб як «соціально-чужий елемент» та 164 особи як некваліфіковані співробітники. У четвертому кварталі 1933 р. Всеукраїнська контора «Торгзін» нараховувала 4180 працюючих у системі, з яких упродовж року було прийнято на роботу 856 осіб (20%), а звільнено 1093 особи (26,2%). У числі тих, хто втратив роботу, опинилися і 38% директорів магазинів, які були звинувачені у допущенні «засміченості» апарату, зв'язках зі спекулянтами, самозабезпеченні тощо. Піднімалося питання про мобілізацію до системи «Торгзін» півтисячі комсомольців, на що була отримана позитивна відповідь від ЦК ЛКСМ.

Оскільки гостро стояло питання формування якісного кадрового складу, ще у грудні 1932 р. Всеукраїнською конторою «Торгзін» перед правлінням Всесоюзного об'єднання було підняте питання про асигнування коштів на перепідготовку та підготовку кадрів по Україні. У першому кварталі 1933 р. правлінням було дозволено використати для цих цілей 3% від загального фонду зарплати, виділеної для ВУК. На основі цього розпорядження були організовані курси для підготовки продавців: у

Києві – на 60 осіб, в Одесі – на 60 осіб, в Дніпропетровську – на 30 осіб, у Вінниці – на 30 осіб. Однак виконати програму курсів до кінця не вдалося, оскільки правління кошти на їх проведення було вилучило з бюджету обласних контор. Унаслідок цього проведення курсів у Дніпропетровську, Вінниці й Одесі було провалено. Харківська та Київська обласні контори зуміли з великими фінансовими труднощами довести навчання співробітників до кінця. На початку третього кварталу 1933 р. були організовані курси приймальників золота в Києві для 20 осіб, у Харкові для 18 осіб і для 21 особи в Одесі. Їх підготовка та розподіл за місцем роботи були завершені до кінця кварталу.

У четвертому кварталі правлінням Всесоюзного об'єднання «Торгзін» було виділено кошти на підготовку та перепідготовку продавців та завідуючих магазинами. На ці кошти було організовано у Києві та Харкові курси для 60 директорів магазинів, у Києві, Одесі, Харкові та Дніпропетровську – 120 продавців з відривом і 120 продавців без відриву від місця роботи. В Одесі були організовані також курси шипчандлерів. Варто підкреслити, що Всеукраїнська контора «Торгзін» готувала шипчандлерів для портів усього Союзу РСР [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 69, арк. 112]. Однак обмеженість фінансування давалася взнаки. На одного курсанта виділялося 4 крб. добових для харчування і проживання, що було мізерним у порівнянні з тогочасними цінами на ці потреби. Частими були випадки, коли курсанти змушені були залишати навчання через фінансові труднощі.

Оскільки співробітники «Торгзін» мали справу з іноземними громадянами, гостро постала проблема вивчення іноземних мов. Наочним прикладом може служити лист Вінницької обласної контори до Всеукраїнської контори «Торгзін» з проханням асигнування коштів на організацію курсів з вивчення співробітниками обласної контори іноземної мови. Однак у Всеукраїнській конторі були обмежені у коштах, тому заявлені 60 номенклатурних працівників Вінницької обласної контори, що виявили бажання вивчати іноземні мови, отримали відмову. Запропоновано було оволодівати іноземними мовами лише керівному складу обласної контори у складі двох груп: для вивчення німецької або англійської (французької) мов. Групи формувалися не більше, як по 10 осіб. Заняття проводилися 9 разів на місяць по 2 години. Вони мали тривати з 1 жовтня 1933 р. до 1 січня 1935 р. [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 45, арк. 193].

У вересні 1933 р. на колегії Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР розглядалося питання кадрового забезпечення мережі «Торгзін» та ставилося завдання значно посилити кваліфікованими працівниками центральний, республіканський та обласний апарати. Для цього потрібно було переглянути кадровий склад усієї мережі «Торгзін». Для вироблення конкретних пропозицій з цього питання керівництву «Торгзін» виділялося два тижні часу [Постанова].

З призначенням на посаду управляючого Всеукраїнською конторою «Торгзін» Й. Братникова у березні 1934 р. розпочалося наведення порядку в організації діяльності українських обласних контор «Торгзін». Ключовим на порядку денному були ліквідація недоліків у формуванні кадрової політики та виконання директив правління Всесоюзного об'єднання і Всеукраїнської контори «Торгзін». Інспектори від ВУК у квітні 1934 р. здійснили перевірку роботи відділів кадрів та атестаційних комісій обласних контор. Результати були невтішними. Атестаційні комісії існували лише формально, облік кадрів належним чином не здійснювався, за що керівники обласних контор отримали суворі попередження [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 45, арк. 174].

Річ у тім, що обов'язком кожної обласної контори «Торгзін» було проведення самоперевірки кадрового складу. Крім того, діяла атестаційна комісія, яка, до прийняття працівника на роботу, мала би перевірити всі його дані (послужний список, характеристику з попереднього місця роботи, рекомендації членів профспілки тощо). У разі позитивної оцінки атестаційної комісії особа отримувала право оформитися на роботу в систему «Торгзін». Однак, така організація перевірки кадрів була характерною для міст, і то не завжди добросовісно виконувалася. На периферії ж такої роботи не велося [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 45, арк. 193].

Для поліпшення ситуації з кадрового забезпечення, у 1934 р. Всеукраїнською конторою «Торгзін» при обласних конторах та магазинах були створені атестаційні комісії, які фільтрували існуючий кадровий склад та новопризначених співробітників. У результаті було звільнено з роботи 185 осіб: 30 осіб було виявлено як «соціально чужий» елемент, 116 осіб – як некваліфіковані співробітники, порушники трудової дисципліни, не на належному рівні обслуговували клієнтів, 37 осіб – за недостачі та надлишки товарів. Співробітники управлінського апарату обласних контор та директори магазинів перебували на спеціальному обліку Всеукраїнської контори «Торгзін» [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 63, арк. 34].

Тому у Всеукраїнській конторі «Торгзін» намагалися відповідально підходити до належного підбору кадрів. Вважали, що саме вдалою кадровою політикою можна було домогтися виконання усіх поставлених перед українською системою «Торгзін» завдань. Підбір кваліфікованих працівників для керівництва обласними конторами ставало непростим завданням. Прикладом можуть стати звіти Чернігівської обласної контори, які дають нам інформацію про походження і соціальне становище працівників «Торгзін». У 1934 р. більше половини персоналу контори походило з міщан, третина з робітників і тільки 6,5% – з селян. За соціальним станом домінували службовці (72,2%), значно менше було робітників і селян (21,3% і 6,5% відповідно). Досить незначним був партійний прошарок. Наприклад, у січні 1933 р. він не перевищував 15,3%, що було нижче, ніж в середньому по Україні (20,7%).

Гіршим хіба що було становище тільки в Донецькій облконторі – 13%. На кінець року ситуація покращилася, а прошарок членів ВКП(б) і ЛКСМУ зріс до 32,7%. Упродовж 1934 р. відсоток партійців в Чернігівській обласній конторі зменшився з 30% до 17%, а у 1935 р. він не перевищував 18%. На середину 1934 р. тільки троє з дев'яти членів партгруппи контори мали партійний стаж більше десяти років [Горох, 2014, с. 18].

Політика радянської влади з «чистки апарату», у тому числі і в системі «Торгзін», набула до середини 1930-х рр. перманентного характеру. Крадіжки та зловживання його співробітників, притягнення значної кількості працівників облконтор «Торгзину» до відповідальності, серія судових процесів проти них пояснювалися не складною соціально-економічною та політичною ситуацією в країні, а «засміченістю» кадрів «соціально-чужими елементами». Зокрема, керівництво ВУК та обласних контор звинувачували у недостатній увазі до підбору кадрів.

Для виправлення ситуації керівництво Всеукраїнської контори «Торгзін» змушене було розробити серію заходів та довести їх до відома усіх обласних контор системи в УСРР. Розпорядженням по ВУК від 27 лютого 1935 р. управляючих усіх облконтор зобов'язували переглянути увесь кадровий склад, звільнити з роботи співробітників, які не виконували покладених на них завдань. Необхідно було негайно створити контрольні комісії під керівництвом управляючих обласних контор і упродовж березня–червня 1935 р. перевірити володіння технічним умом усіх співробітників системи [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 139, арк. 13].

По всіх торгових пунктах переформатовувався склад атестаційних комісій, які посилювалися членами компартії. Їх зараховували до номенклатури обласних контор. При обласних конторах створювалися атестаційні комісії під головуванням управляючого, на які покладалася обов'язки затвердження протоколів первинних комісій, координація їх роботи, перевірка новоприйнятих співробітників магазинів і баз, які були включені в номенклатуру облконтори. Зі складу співробітників звільнялися особи, що мали в минулому проблеми з законом. До новоприйнятих працівників застосовувалися випробувальні терміни та рекомендації не менше 2 членів партії або профспілки. На кожного співробітника заводилися особові справи. Директори магазинів та баз несли персональну відповідальність за підбір кадрів та належне оформлення на них документів.

Для припинення плинності кадрів та зацікавлення в результатах роботи, розроблялася також і система стимулюючих заходів. Наприклад, при призначенні на посаду керівника обласної контори для кандидата за рахунок «Торгзину» купувалася службова квартира, яка вважалася власністю організації. Співробітники отримували відсотки надбавки за вислугу років: 1 рік безперервної роботи дозволяв додати до основного окладу 5%, за два роки – 10%, за 3 роки – 15%, за 4 роки – 20%. Крім заохочень, для безвідповідальних

працівників існувала і система покарання та штрафів [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 47, арк. 119].

За розпорядженням ВУК «Торгзін» видавали одноразову допомогу для співробітників системи. За розпорядженням політбюро ЦК КП(б)У від 15 грудня 1932 р. торговельну номенклатуру системи «Торгзину» було звільнено від участі у хлібозаготівельних кампаніях, наказано повернути негайно на роботу раніше мобілізованих, зосереджуючи їх на виконанні валютного плану [ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 238, арк. 153–155].

Оплата праці співробітників «Торгзину» залежала від виконання торгово-фінансового плану. Розмір окладу управляючого Всеукраїнською конторою «Торгзін» становив 600 крб на місяць, економіста – 350 крб, бухгалтера – 300 крб., керівника групи оперативного обліку – 300 крб., інспектора – 350 крб., референта продовольчої групи 350 крб., машиністки – 125 крб. [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 43, арк. 78–79]. Покаранням за невиконання плану для працівників крамниць було зниження заробітної плати на третину. Зарплата продавців напряму залежала від кількості реалізованого товару.

На прикладі Вінницької обласної контори «Торгзину» 1933 р. можна простежити, яким було матеріальне забезпечення співробітників обласних контор. Вінницька облконтора у рік видала зарплату адміністрації у сумі 54 тис., працівникам прилавка – 118 тис., завідуючим лавками – 113 тис., учням – 7,3 тис. крб, а всього фонд зарплати склав 826 тис. крб. [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 19, арк. 2]. Середня платня директора облконтори у місяць сягала 260 крб., заступника – 140 крб., продавця – 94 крб., учня – 55 крб., контролерів на торгових базах – 100 крб., товарознавців – 120 крб., охоронців – 113 крб. золотом [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 19, арк. 9].

Співробітники «Торгзину» претендували на різні види премій та заохочень. Їх матеріальне становище, не дивлячись на високі персональні оклади і грошові доплати, визначалося ще й наявністю натурального пайка. Він набував особливої ваги в голодні 1930-ті роки, а будь-які спроби його обмежити призводили до масового відтоку кадрів. Видача пайків ніким не регламентувалася, норми видачі продуктів і промислових товарів не було встановлено. Система видачі пайків як своїм співробітникам, так і заїжджим співробітникам правління засвідчувала ніким не контрольоване розбазарювання експортного фонду, відсутність суворого обліку і контролю за пайковим лімітом.

У результаті роботи Комісії з «чистки» апарату «Торгзину», зокрема, Всеукраїнської контори і Харківської обласної контори упродовж березня–травня 1932 р. було встановлено, що співробітникам видавалися пайки на великі суми. Їх суть зводилася до того, що співробітники отримували від 20 до 150 крб. золотом в рахунок належної їм заробітної плати і вони на свій розсуд могли вибирати наявні в магазині товари з урахуванням цін і ринкової кон'юнктури. Наочним прикладом зиску був той факт, що, наприклад, пуд білого борошна в «Торгзіні» коштував 3 крб. 60 коп., а на ринку за цей пуд

платили до 150 крб. [ЦДАВОУ, ф. 539, оп. 17, спр. 365, арк. 3]. Стає зрозумілим, які можливості мав співробітник «Торгзін» для отримання додаткових прибутків на законних підставах. Крім того, відсутність обліку і контролю давало можливість розкратити і золоті фонди. «Торгзін» став вигідним підприємством для різного роду ділків, які, користуючись ситуацією, зуміли максимально з нього отримати вигоди і вчасно піти, замітаючи за собою сліди назавжди.

Розмір та склад пайка не були сталими. Наприклад, у жовтні 1932 р. спочатку вартість пайка не могла перевищувати 12 крб. золотом. Його вмістом були: 1 кг вершкового масла, 1 кг копченостей, 4 кг борошна пшеничного, 2 кг макаронів, 1 кг рису, 5 банок рибних консервів, 1 кг оселедців, 1 кг сиру голландського, 1 кг цукру, 100 г чаю, 1 брусок господарського мила, 2 бруски туалетного мила [ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 3, арк. 16]. Змінювати склад пайка суворо заборонялося.

Починаючи з другої половини 1935 р. Кремль розпочав процедуру згортання діяльності Всесоюзного об'єднання «Торгзін», яке припинило повністю свою діяльність у січні 1936 р.

Висновок. Отже, ключовим завданням у розвитку системи «Торгзін» та її поширенні на територію України стало формування дієвої торговельної мережі та належне кадрове забезпечення.

Створення системи «Торгзін» розпочалося у Москві з формування його правління, яке поширило свою діяльність і на радянські республіки, призначивши там своїх уповноважених з обмеженими функціями. Підпорядкування їм республіканських контор було номінальним. Україна стала другою, після СРСР, радянською республікою, що мала добре розвинену торгзінівську мережу, пік результатів діяльності якої припав на голодні 1932 – 1933 рр.

Керівний склад «Торгзін» на всіх рівнях призначався з числа членів ВКП(б) і відносився до її номенклатури. Партійна приналежність була визначальною у кадровій політиці влади щодо системи «Торгзін». Опора на ідеологічно загартовані та віддані системі кадри мала сприяти реалізації державної політики з вилучення у населення цінностей та наповнення валютних резервів. Гострота питання якісного підбору кадрів поставили на порядок денний завдання про асигнування коштів на підготовку та перепідготовку кадрів.

Однак розширення мережі, брак кваліфікованих кадрів, регулярні «чистки» апарату «Торгзін» органами ОДПУ від «соціально-чужих» елементів спричиняли перманентний кадровий голод. Система стимулюючих заходів, що поширювалася на співробітників, була покликана зупинити відтік кадрів, заохотити їх до належного виконання своїх обов'язків та унеможливити від протиправних дій.

Список використаних джерел

- Архирейський, Д., 2016. Розвиток зовнішньої торгівлі радянської Росії та України за доби «воєнного комунізму», *Історія торгівлі, податків та мита*, №1–2 (13–14), с. 203–219.
- Горох, Н., 2014. Кадровый состав «Торгсина» (на примере Черниговской областной конторы), *Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины*, вып. 4(85), с. 50–55.
- Даниленко, В., 2008. *Розкратання продуктів та промтоварів госпорганами та системою Торгсину*, Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ, Київ: Фенікс, с. 66–73.
- Марочко, В., 2003. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932 – 1933), *Український історичний журнал*, № 3, с. 90–103.
- Марочко, В., 2008. Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932 – 1933 рр., *Український історик*, № 3–4, с. 194–209.
- Марочко, В., 2008. *Торгсини Києва: хліб за золото*, Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ, Київ: Фенікс, с. 58–65.
- Мельничук, О., 2010. Номенклатура системи «Торгсину» в УСРР (на матеріалах Київської області), *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 19, ч. 2. с. 99–105.
- Семенова, Ф., 2010. Деятельность Вятского отделения Всесоюзного объединения «Торгсин» (1932 – 1936 гг.), *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета*, № 4 (1), с. 35–40.
- Соокина, Е., 1995. За зеркальной дверью «Торгсина», *Отечественная история*, №2, с. 86–104.
- Соокина, Е., 2009. *Золото для индустриализации: «Торгсин»*, Москва: РОССПЭН, 592 с.
- Павлова, И., 2003. Торгсины в Западно-Сибирском крае, *Экономика и организация*, № 3, с. 162–169.
- Постанова №276 колегії Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР про роботу «Торгзін» в другому півріччі 1933 р. – першому півріччі 1934 р. 13 вересня 1933 р. [Online]. Доступно: <http://istmat.info/node/42952> (дата звернення: 08.04.2020 р.).
- Попов, А., 2007. Деятельность в Крыму Всесоюзного объединения по торговле с иностранцами в СССР (1931 – 1936 гг.), *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «История»*, № 1. с. 66–72.
- Толмацкий, В., 2005. Время Торгсина, *Антикварное обозрение*, № 3, с. 66–69.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 539, оп. 17, спр. 365, на 72 арк.
- ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 3, на 112 арк.
- ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 19, на 128 арк.
- ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 24, на 155 арк.
- ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 31, на 165 арк.
- ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 33, на 412 арк.
- ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 34, на 54 арк.
- ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 39, на 503 арк.
- ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 43, на 103 арк.
- ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 45, на 678 арк.
- ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 47, на 151 арк.
- ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 50, на 81 арк.

ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 63, на 163 арк.
 ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 69, на 333 арк.
 ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 137, на 45 арк.
 ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 139, на 58 арк.
 ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 168, на 60 арк.
 Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 6, спр. 238, на 209 арк.

References

- Archirejskyj, D., 2016. Rozvytok zovnishnoyi torgivli radyanskoyi Rosiyi ta Ukrayiny za doby «voyoennogo komunizmu» [Development of foreign trade of Soviet Russia and Ukraine during the era of «military communism»], *Istoriya torgivli, podatktiv ta my`ta*, №1–2 (13–14), s. 203–219. (in Ukrainian).
- Gorox, N., 2014. Kadrovij sostav «Torgsyna» (na primere Chernygovskoj oblastnoj kontory) [Personnel structure of «Torgsin» (on the example of the Chernihiv regional office)], *Yzvestiya Gomelskogo gosudarstvennogo unyversyteta imeny` F. Skoryny*, vyp. 4(85), s. 50–55. (in Russian).
- Danylenko, V., 2008. *Rozkradannya produktiv ta promtovariv gosporganamy ta systemoyu Torgsynu [Theft of products and manufactured goods by economic bodies and the Torgsin system]*, Nacionalna knyha pamyati zhertv golodomoru 1932 – 1933 rokiv v Ukrayini: misto Kyiv, Kyiv: Feniks, s. 66–73. (in Ukrainian).
- Marochko, V., 2003. «Torgsyn»: zolota cina zhyttya ukrayinskyh selyan u roky golodu (1932 – 1933) [«Torgsin»: the golden price of life of Ukrainian peasants during the famine (1932 – 1933)], *Ukrayinskyj istorychnyj zhurnal*, № 3, s. 90–103. (in Ukrainian).
- Marochko, V., 2008. Obmin pobutovogo zolota na chlib v Ukrayini periodu Golodomoru 1932 – 1933 rr. [Exchange of household gold for bread in Ukraine during the Holodomor of 1932 – 1933], *Ukrayinskyj istoryk*, № 3–4, s. 194–209. (in Ukrainian).
- Marochko, V., 2008. *Torgsyny Kyyeva: chlib za zoloto [Torgsins of Kiev: bread for gold]*, Nacionalna knyha pamyati zhertv golodomoru 1932 – 1933 rokiv v Ukrayini: misto Kyiv, Kyiv: Feniks, s. 58–65. (in Ukrainian).
- Melnichuk, O., 2010. Nomenklatura systemy «Torgsynu» v USRR (na materialach Kyivskoyi oblasti) [Nomenclature of the Torgsin system in the USSR (based on materials from the Kyiv region)], *Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky*, vyp. 19, ch. 2. s. 99–105. (in Ukrainian).
- Semenova, F., 2010. Deyatelnost Vyatskogo otdelenyya Vsesoyuznogo ob'edynenyya «Torgsyn» (1932 – 1936 gg.) [Activities of the Vyatka branch of the All-Union Association «Torgsin» (1932 – 1936)], *Vestnyk Vyatskogo gosudarstvennogo gumanytarnogo unyversyteta*, № 4 (1), s. 35–40. (in Russian).
- Osokyna, E., 1995. Za zerkalnoj dveryu «Torgsyna» [Behind the mirrored door of Torgsin], *Otechestvennaya ystoriya*, №2, s. 86–104. (in Russian).
- Osokyna, E., 2009. *Zoloto dlya industryalizatsiy: «Torgsyn» [Gold for industrialization: «Torgsin»]*, Moskva: ROSSPEN, 592 s. (in Russian).
- Pavlova, Y., 2003. Torgsyny v Zapadno-Sybyrskom krae [Torgsins in the West Siberian region], *Ekonomyka y organizatsiya*, №3, s. 162–169. (in Russian).
- Postanova №276 kolegiyi Narkomatu zovnishnoyi torgivli SRSR pro robotu «Torgzinu» v drugomu pivrichchi 1933 r. – pershomu pivrichchi 1934 r. [Resolution №276 of the Board of the National Commissariat of Foreign Trade of the USSR on the work of "Torgzin" in the second half of 1933 – the first half of 1934]. 13 veresnya 1933 r. [Online]. Dostupno: <http://istmat.info/node/42952> (data zvernennja: 08.04.2020 r). (in Ukrainian).
- Popov, A., 2007. Deyatelnost v Krymu Vsesoyuznogo ob'edynenyya po torgovle s ynostranzamy v SSSR (1931 – 1936 gg.) [Activities in Crimea of the All-Union Association for Trade with Foreigners in the USSR (1931 – 1936)], *Uchenye zapysky Tavricheskogo natsional'nogo unyversyteta im. V. Y. Vernadskogo, seryya «Ystoriya»*, №1, s. 66–72. (in Russian).
- Tolmaczkyj, V., 2005. Vremya Torgsyna [Torgsin's time], *Antykvarnoje obozrenye*, №3, s. 66–69. (in Russian).
- Centralnyj derzhavnyj archiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnya Ukrayiny [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Governance of Ukraine] (CzDAVOU), f. 539, op. 17, spr. 365, na 72 ark. (in Russian).
- CzDAVOU [CSASBPGU], f. 4051, op. 1, spr. 3, na 112 ark. (in Russian).
- CzDAVOU [CSASBPGU], f. 4051, op. 1, spr. 19, na 128 ark. (in Russian).
- CzDAVOU [CSASBPGU], f. 4051, op. 1, spr. 24, na 155 ark. (in Russian).
- CzDAVOU [CSASBPGU], f. 4051, op. 1, spr. 31, na 165 ark. (in Russian).
- CzDAVOU [CSASBPGU], f. 4051, op. 1, spr. 33, na 412 ark. (in Russian).
- CzDAVOU [CSASBPGU], f. 4051, op. 1, spr. 34, na 54 ark. (in Russian).
- CzDAVOU [CSASBPGU], f. 4051, op. 1, spr. 39, na 503 ark. (in Russian).
- CzDAVOU [CSASBPGU], f. 4051, op. 1, spr. 43, na 103 ark. (in Russian).
- CzDAVOU [CSASBPGU], f. 4051, op. 1, spr. 45, na 678 ark. (in Russian).
- CzDAVOU [CSASBPGU], f. 4051, op. 1, spr. 47, na 151 ark. (in Russian).
- CzDAVOU [CSASBPGU], f. 4051, op. 1, spr. 50, na 81 ark. (in Russian).
- CzDAVOU [CSASBPGU], f. 4051, op. 1, spr. 63, na 163 ark. (in Russian).
- CzDAVOU [CSASBPGU], f. 4051, op. 1, spr. 69, na 333 ark. (in Russian).
- CzDAVOU [CSASBPGU], f. 4051, op. 1, spr. 137, na 45 ark. (in Russian).
- CzDAVOU [CSASBPGU], f. 4051, op. 1, spr. 139, na 58 ark. (in Russian).
- CzDAVOU [CSASBPGU], f. 4051, op. 1, spr. 168, na 60 ark. (in Russian).
- Centralnyj derzhavnyj archiv gromadskych ob'ednan Ukrayiny [Central State Archive of Public Associations of Ukraine], f. 1, op. 6, spr. 238, na 209 ark. (in Russian).

SUMMARY

STAFF POLICY IN THE SYSTEM OF THE ALL-UNION ASSOCIATION «TORGSIN» (THE EARLY 1930S)

Viktoriia Tanasiuk

Lecturer at Tulchyn Art College of Vinnytsia Region,
Postgraduate Student of the Department Ukrainian History,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman

Oleksandr Chuchalin

PhD in History, Associate Professor of the Department Ukrainian History,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman

The article analyzes the characteristics of implementing the staff policy in the All-Union Association «Torgsin» system and its Ukrainian branches. The article aims to study the measures taken by the state authorities of the Soviet government to form the numerical composition of the Torgsin network and take measures to improve its quality. The research is based on extensive use of various historical sources on this particular issue and holistic and systematic approaches to revealing the distribution and functioning of the Torgsin system in the UkrSSR in the early 1930s. The article proves that an essential factor in developing the system of the All-Union Association «Torgsin» and its spread to the territory of the UkrSSR became the establishment of an effective trade network and human resourcing. After creating the «Torgsin» system in Moscow, they established its administration, which expanded its activities to other Soviet republics. It is important to note that Soviet Republics were appointed the All-Union Association representatives with limited functions. The subordination of their offices to these commissioners was nominal. Ukraine was the second, after the RSFSR, Soviet republic to have a well-developed Torgsin network. The article shows that the peak of its activities occurred during the famine of 1932 – 1933. It clarifies that the organization of the All-Ukrainian agency «Torgsin» and its regional branches directly depended on the position of the All-Union Association «Torgsin» in Moscow. The main criterion in the formation of the Torgsin system's personnel policy was party affiliation, and Jews dominated the ethnic composition. The regular purges of the «Torgsin» apparatus by the bodies of the Joint Political Directorate of the USSR from «socially alien» elements «caused staff shortage,» which they tried to overcome with a system of incentives.

Keywords: All-Union Association «Torgsin», USSR, UkrSSR, All-Ukrainian agency «Torgsin», personnel policy, trade network, purge of the apparatus, labor remuneration.

ІНСТРУМЕНТ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ: УЧАСТЬ КАРПАТСЬКОЇ СІЧІ У ПРОВЕДЕННІ ВИБОРІВ ДО СОЙМУ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ 12 ЛЮТОГО 1939 Р.

Пагіря Олександр Михайлович

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Меморіального музею «Територія Терору», Львів

E-mail: bandusak@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0003-2481-9769>

Стаття присвячена комплексному аналізу участі парамілітарної організації Карпатська Січ у виборчій кампанії до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 р. – одному із наріжних етапів становлення автономії Карпатської України у складі Другої Чехо-Словацької республіки. Автор подає узагальнену характеристику виборчого процесу, який проходив в умовах гібридної політичної системи авторитарної демократії у Другій ЧСР, що була позначена уніфікацією політичного життя навколо урядових партій у чеських, словацьких і карпатоукраїнських землях під гаслом «єдності народу». В пост-мюнхенських політичних реаліях Карпатська Січ, як наймасовіша організація в регіоні, виступила одним із головних союзників влади у підготовці та проведенні виборів, ставши інструментом масової мобілізації виборця. Завдання карпатських січовиків на виборах 12 лютого 1939 р. втім не обмежувалися суто агітацією та пропагандою, а включали також забезпечення безпеки та охорони порядку на виборчих дільницях, протидію ворожій пропаганді, допомогу у формуванні списків виборців тощо. Поряд з цим, разом з іншими органами безпеки Карпатська Січ подекуди виступала зняряддям силового тиску на опозицію. Автор спростовує тезу про те, що карпатські січовики тероризували і залякували населення, щоб змусити останнє голосувати за партію УНО. Для більшості населення волевиявлення 12 лютого 1939 р. мало характер плебісциту щодо політичного курсу уряду А. Волошина та перебування краю у складі триєдиної чехо-словацької федерації. Автор пропонує міжнародну оптику для аналізу виборів 12 лютого 1939 р., зокрема в контексті усвідомленої більшістю виборців загрози угорської окупації. В умовах посиленого відчуття зовнішньої небезпеки електоральна кампанія більше нагадувала фронтову мобілізацію, ніж змагальні виборчі перегони. Як засвідчили результати голосування, переважна більшість місцевого населення прагнула залишитися у складі Другої Чехо-Словацької республіки. Саме так розцінював волевиявлення 12 лютого у Карпатській Україні і празький уряд, який розглядав їх як вияв лояльності мешканців краю до чехословацької держави.

Ключові слова: вибори, Сойм, Карпатська Україна, Карпатська Січ, Друга Чехо-Словацька республіка

Постановка проблеми. Вибори до Сойму 12 лютого 1939 р. були найважливішим етапом у становленні автономії Підкарпатської Русі/Карпатської України та закріпленні її державно-правового статусу у складі федеративної Другої Чехо-Словацької республіки (ЧСР). Голосування посідало вагоме місце у стратегії автономного уряду Августина Волошина, який прагнув отримати електоральну легітимацію та засвідчити перемогу українського напрямку, який після викриття наприкінці жовтні 1938 р. зради лідерів русофілів Андрія Бродія і Степана Фенцика стрімко утверджувався в регіоні в якості домінуючої течії. З іншого боку, автономна влада бажала зміцнити свої позиції перед Прагою та на міжнародній арені, продемонструвати високу національну консолідацію місцевого населення навколо програми своїх дій та покласти крапку у дискусії про ідентичність та національно-політичні прагнення мешканців краю.

Виборча кампанія відбувалася в особливих умовах Другої республіки, яка хоча і була історичним продовженням Першої, насправді стала лише її «блідою тінню». Після Мюнхенського диктату відбулася радикальна трансформація політичного режиму ЧСР в гібридну модель авторитарної демократії, до чого спричинили ганебна

зрада західних держав і звинувачення саме демократії в усіх бідах «національної катастрофи». Зберігаючи фасад конституційної парламентської демократії, політична система Другої Чехо-Словащини була позначена уніфікацією політичного життя навколо урядових партій при одночасній забороні інших партій та організацій, втручанням центрального уряду в діяльність органів місцевого самоврядування, створенням таборів інтернування і трудових таборів, концентрацією влади в руках виконавчої влади, посиленням цензури тощо.

На цьому тлі еволюція політичного режиму в Карпатській Україні в бік авторитаризму була закономірним і природним процесом, який віддзеркалював ці загальнодержавні тенденції. На сході республіки ця трансформація відбулася, до того ж, на тлі екзистенційних загроз від сусідніх Польщі й Угорщини, які протягом п'яти місяців автономії не припиняли спроб дестаблізувати внутрішню ситуацію в краї, у тому числі за допомогою своїх агентів політичного впливу. На відмінну від словацьких автономістів, які протягом 1930-х років планомірно дрейфували в бік авторитаризму і радикального націоналізму, до моменту кризи 1938 р. прихильники Августина Волошина залишалися послідовними демократами й адептами ліберальних

цінностей. Тільки загострення восени 1938 р. внутрішньополітичної боротьби з русофілами, частину яких протегували Варшава і Будапешт, підштовхнуло автономний уряд Волошина обрати авторитарний курс та піти на обмеження певних прав і свобод громадян заради консолідації населення навколо української національної ідеї та лояльного щодо Праги курсу.

Для перемоги на виборах, які в згаданих вище умовах набували більше характеру плебісциту, автономний уряд залучив всю потугу українського громадсько-політичного сектору. Важлива роль у цих планах відводилася парамілітарній Організації народної оборони «Карпатська Січ» (ОНОКС). Ще до офіційного старту виборчої кампанії у середині січня 1939 р. остання встигла утвердитися на карпатоукраїнській сцені в якості провідної громадської та військово-патріотичної організації, що користувалася поважними впливами серед населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вибори до Союму Карпатської України становлять одну з вузлових проблеми в історіографії історії Карпатської України, що знайшла своє висвітлення в працях українських [Стерчо, 1994, с. 121–133; Боллижар, 1993, с. 93; Болдижар, 1998, с. 110; Лемак, 1992; Лемак, 1993, с. 64–65; Вегеш, 2020, с. 332–339; Токар, 2006, с. 228–240; Токар, 2010, с. 149–150; Зан, 2019, с. 62–69; Гиря, 2019, с. 178–185], чеських [Rychlík, 2013, s. 89–91; Hubený, s. 181–190; Поп, 2008, с. 31], словацьких [Švorc, 2007, s. 248; Mosný, 2001, s. 121–122], польських [Dąbrowski, 2007, s. 246; Jarnecki, 2017, s. 207–214], угорських [Botlik, 2000, sz. 222–223] та канадських [Магочій, 1994, с. 147–148] істориків. Увагу дослідників привертають різні аспекти підготовки та проведення перегонів, зокрема особливості партійного будівництва та політичної системи в Карпатській Україні, характер самих виборів та їх результати, участь національних меншин, вплив міжнародних факторів. Деякі автори також побіжно звертають увагу на роль різних акторів, зокрема і Карпатської Січі, в контексті проведення виборчої агітації [Хруленко, 2010, с. 419–422; Буковський, 2013, с. 362–363]. Однак цим далеко не обмежувалася участь ОНОКС у виборах 12 лютого 1939 р. Деякі зарубіжні автори навпаки перебільшують роль останньої, стверджуючи, що партія Волошина змогла здобути перемогу на виборах тільки завдяки залякуванню і терору місцевого населення з боку карпатських січовиків [Botlik, 2000, sz. 222–223]. Це питання потребувало додаткових досліджень із залученням нових джерел.

Мета дослідження – комплексно проаналізувати участь Карпатської Січі у підготовці та проведенні виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939 р. із врахуванням ширшого чехословацького та міжнародного контексту.

Вибори до Союму стали ключовою політичною подією у п'ятимісячному житті автономної Підкарпатської Русі/Карпатської України, яка утвердила її державно-правовий статус у складі ЧСР. Про їхнє непересічне значення згадував британський журналіст Майкл Вінч, який на початку 1939 р. був

відряджений агенцією Reuters у Карпатську Україну: «Протягом вже довшого часу про ці вибори говорили як про «другий важливий крок у розбудові вільної України», тож вони спричинили велике піднесення і хвилювання. Це були перші вибори, що мали відбутися в Карпатській Україні, сподівання, що вони остаточно підтвердять заяву уряду про те, що ця земля є повністю українською, і таким чином уряд виростає в очах Праги і цілого світу» [Winch, 1939, p. 142–143].

Голосування було передбачене конституційним законом чехословацького парламенту від 22 листопада 1938 р. і мало відбутися протягом п'яти наступних місяців. Союм Підкарпатської Русі обирався на рівних, загальних і таємних виборах за принципом пропорційного представництва. Він мав бути скликаний президентом Чехо-Словацької республіки протягом місяця після дня виборів. Союм отримував мандат на зміну назви краю, встановлення офіційної мови діловодства і навчання на території Підкарпатської Русі. 12 січня 1939 р., на основі чехословацького виборчого законодавства та конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі, уряд Августина Волошина призначив голосування на неділю, 12 лютого 1939 р. 18 січня 1939 р. головою Краєвої виборчої комісії був призначений Петро Калинюк, а його заступником Микола Лацанич [Нова Свобода, 23 січня 1939, с. 1].

Після декрету празького уряду від 26 жовтня 1938 р. про розпуск усіх політичних партій на території Чехо-Словацької республіки уряд Волошина припинив діяльність філій чехословацьких партій на території Підкарпатської Русі (на момент 1938 р. їх було 32). Хуст, як і Прага, аргументував цей крок тим, що після Мюнхенської кризи політичні партії перестали виконувати суспільно-консолідаційну функцію, і було взято курс на формування однієї урядової партії.

В умовах зовнішньої загрози і зради західних союзників Друга Чехо-Словацька республіка втрачала залишки свого демократичного устрою, поступово набуваючи авторитарних рис. Польський історик Анджей Малкевич назвав ці процеси «самовбивством демократії»: демонтаж ліберального устрою здійснювався руками самих політиків-демократів, хоч і не без зовнішнього тиску Німеччини. Мюнхенський диктат продемонстрував неефективність ліберальної форми правління, її почали розглядати як одну з причин «національної катастрофи» [Małkiewicz, 2013, s. 11, 330]. Чеські історики характеризують внутрішньополітичний устрій Другої республіки як режим авторитарної демократії, де вся законодавча і виконавча влада концентрувалася в руках уряду і президента, а на зміну багатопартійному плюралізму міжвоєнної доби прийшла уніфікація політичного життя під гаслом «єдності народу» навколо урядових полісил – Партії національної єдності в чеських землях і Глінкової словацької народної партії у Словацькій країні [Gebhart, Kuklík, 2004, s. 47; Lukeš, 1968, s. 164–179].

Ще до Мюнхенської кризи 1938 р. процеси уніфікації успішно пройшли в більшості партій національних меншин Чехословаччини – німців,

поляків та угорців, які прагнули виступити спільним фронтом на переговорах із празьким урядом [Małkiewicz, 2013, s. 242]. Карпатські українці не стали винятком із цієї загальнодержавної тенденції. В умовах підривної діяльності та масштабної пропаганди сусідніх Польщі й Угорщини [Пагіря, 2016, с. 292–323] уряд Волошина намагався консолідувати населення навколо української національно-державної ідеї, а після розпуску партій домогтися утвердження Української Центральної Народної Ради (УЦНР) як єдиної організованої політичної сили в Карпатській Україні. На початку січня 1939 р. у різних куточках Карпатської України відбулися збори делегатів УЦНР, які вимагали від уряду сформував один список на вибори до Союму [Бюлетень Пресової служби Карпатської України, 10 січня 1939, с. 1].

18-24 січня 1939 р. за зразком чеських і словацьких політиків карпатоукраїнська влада створила партію Українське Національне Об'єднання (УНО), центральний провід якої очолив Федір Ревай. До затвердженого 27 січня списку із 32 кандидатів до крайового Союму ввійшли представники розпущених напередодні чехословацьких партій, які стояли на українофільській платформі: десять християнських демократів, десять соціал-демократів (серед них двоє – крайньо лівих поглядів), сім колишніх членів українського крила Аграрної партії, два представники націоналістичної молоді, а також один член німецької партії та двоє безпартійних¹. Серед «списочників» були представники як греко-католицької, так і православної конфесій [Токар, 2010, с. 149–150]. За соціально-професійним складом серед кандидатів у посли Союму було восьмеро хліборобів, шестеро вчителів і професорів, п'ятеро священників, четверо адвокатів, троє редакторів, двоє лікарів, двоє інженерів і двоє суддів [Бюлетень Пресової служби Карпатської України, 1 лютого 1939, с. 3].

Попри те, що програма і статут партії УНО були витримані в дусі українського інтегрального націоналізму, а її членами могли бути лише особи «української народності по походженню і по крові» [ДАЗО, ф. 18, оп. 2, спр. 2, арк. 1–12], при формуванні списку кандидатів дотримано традиційного для краю принципу мультикультурності й інклюзивності щодо представників національних меншин. Із 32 кандидатів троє представляли «лояльні» національні меншини: німець Антон-Ернест Олдофреді, румун Григоре Мойш і чех Мілош Дрбал. Поза списком опинилися угорці, які, за вказівкою Будапешта, проігнорували запрошення уряду висунути свого кандидата й зайняли відверто ворожу щодо виборів у Карпатській Україні позицію, а також євреї, що задовольнялися традиційною для них позицією нейтралітету. Попри це, у листівках останні закликали своїх

одноплемінників голосувати за партію УНО [Штефан, 1977, с. 81–82].

Слід не погодитися з думкою польського історика Міхала Ярнецького, який вважав включення представників національних меншин до виборчого списку УНО виключно пропагандистським жестом уряду [Jarnecki, 2017, s. 208]. Насправді цим рішенням уряд Карпатської України діяв у відповідності до місцевих звичаїв толерантності щодо етнічних меншин як частини локального мультикультурного простору. Водночас він до певної міри продовжував політичні традиції Гуцульської республіки 1918 – 1919 рр., до складу представницького органу якої – Української Народної Ради – входило 38 українців, двоє німців і двоє євреїв [Клочурак, 1978, с. 102–106]. Слід відзначити, що голова цієї ради Степан Клочурак у 1938 – 1939 рр. був політичним секретарем прем'єр-міністра Волошина та членом проводу УНО, а отже, у певний спосіб сам уособлював континуїтет у підходах до державотворення за Карпатами. Підтвердженням дотримання політичних прав національних меншин стало створення ще перед виборами у Карпатській Україні окремих національних рад (німецької, чеської, румунської, угорської тощо) та єврейського бюро, які представляли інтереси відповідних громад перед автономним урядом.

У зверненні до громадян Карпатської України 8 лютого 1939 р. з нагоди виборів до Союму автономний уряд відзначав: «Національні меншини своїм вступленням на спільну листу доказали найкраще, що хочуть відтепер з нами щиро співпрацювати, й тому віримо, що часи ворожнечі та непорозумінь раз і назавжди покінчилися великим актом згоди в одному дружньому державотворчому таборі» [Архів УСБУ в Закарпатській області, ф. 7, спр. 3402, пакет, арк. 2].

Окремі опозиційні сили сформували й подали власні списки кандидатів. Зокрема, так зробили депутати празького парламенту від колишньої Аграрної партії та «Група підкарпатських русинів» на чолі з учителем Михайлом Василенком. Однак Крайова виборча комісія 27 січня 1939 р. відмовила їм у реєстрації, зіславшись на порушення чехословацького виборчого законодавства: заявка було подано не від партії, а від групи. До того ж, опозиція не внесла відповідної грошової застави для участі у виборчих перегонах, а також включила до свого списку осіб, які не давали на це особистої згоди [Нова Свобода, 28 січня 1939, с. 4; Росоха, 1949, с. 30].

Окрім цього, 20 січня 1939 р. Карпатська Січ спільно з державною поліцією завадила висуненню кандидатів від забороненої «Русской Национальной Рады», затримавши учасників (серед них декількох православних священників). Наступного дня, на прохання прем'єр-міністра Августина Волошина, всіх затриманих було звільнено, однак реєстрація була таким чином зірвана. Інший кандидатський список від опозиції конфіскувала нотаріальна канцелярія, а довірену особу русофілів Олександра Грабаря побив член Січі, який водночас був службовцем президії автономної влади [Archiv KPR,

¹ Польський історик Даріуш Домбровський помилково стверджував, що основу партії УНО склали члени «єдиної на той час легальної політичної партії на Закарпатті – Української народної оборони» [Dąbrowski, 2007, s. 246].

inv. č. 914, sign. PR 1465, kart. 14; Нова Свобода, 28 січня 1939, с. 4; Winch, 1939, р. 156–157; Росоха, 1949, с. 30–31; Стахів, 1995, с. 53; Зан, 2019, с. 64].

На період реєстрації кандидатів під домашнім арештом опинився також посол чехословацького парламенту Павел Коссей. Цей факт занепокоїв Прагу, адже йшлося про грубе порушення депутатського імунітету [NA, 1082 PMR, kart. 4146, s. 345]. Втім, як свідчать польські документи, на початку 1939 р. Павел Коссей разом із двома іншими депутатами русофільського спрямування від Підкарпатської Русі, Іваном П'єщакком і Петром Жидовським, тісно співпрацював із польською розвідкою, будучи залученим до проведення пропагандистської акції на території краю в рамках плану нової диверсійної операції Польщі [Домбровський, 2012, с. 294–295, 306]. Використовуючи свій статус і вплив, вони намагалися вести підривну діяльність проти уряду в Хусті, водночас протестуючи у Празі проти «терору» і свавілля з боку українців [Archiv KPR, inv. č. 914, sign. PR 1465, kart. 14, PR 49/39].

Окремий список кандидатів внесли й українські жіночі організації на чолі зі Стефанією Тисовською та Марією Химинець – на знак протесту проти того, що серед кандидатів УНО не виявилось жодної особи жіночої статі. Однак незабаром вони добровільно відкликали свою заявку й публічно оголосили про підтримку УНО [Бюлетень Пресової служби Карпатської України, 8 лютого 1939, с. 3; Stefan, 1954, р. 45; Боржава, 1956, с. 46], вочевидь, не бажаючи розбивати політичну єдність українського табору.

З окремою заявою на підтримку урядової партії виступили 6 лютого 1939 р. також Чеська національна рада і міністр-генерал Лев Прхала, закликаючи чехів у Карпатській Україні голосувати за її список. У підписаній Прхалою відозві проголошувалося: «Кожний голос, відданий проти кандидатського списку, буде успіхом ворогів нашої спільної держави. Кожен голос, відданий за офіційний список кандидатів, є доказом віри в нашу державу та її щасливе майбутнє. За Карпатську Україну, за Чехо-Словацьку республіку!» [Lidově Noviny, 14 února 1939, s. 2].

Автономний уряд докладав чимало зусиль, щоб за короткий період переконати населення в необхідності голосувати за УНО, хоч конкурентної політичної партії на цих виборах не було, а самі вибори відбувалися на безальтернативній основі [Вегеш, 2004, с. 226]. Напередодні голосування урядова політсила провела масштабну пропагандистську роботу серед населення, до якої були активно залучені й українські громадські організації (Карпатська Січ, «Просвіта», «Пласт», театр «Нова сцена»).

Поряд із військово-патріотичною підготовкою своїх членів, одним із важливих напрямків діяльності Карпатської Січі в автономний період була культурно-просвітня робота серед населення та проведення передвиборної кампанії до крайового Союму. Як зазначав діяч ОУН Олег Ольжич («Кандиба»): «П'ять місяців державного життя Карпатської України

пробігали в нерівних та неспокійних умовах. Від самого початку його і до кінця Карпатська Січ була на першому плані всіх його здвигів» [Карпатська Україна в боротьбі, 1939, с. 37]. І справді, попри формально аполітичний характер, ОНОКС відіграла далеко не останню роль у громадсько-політичному житті Карпатської України. З моменту свого створення на установчому з'їзді 9 листопада 1938 р. у Хусті вона за декілька місяців перетворилася на одну з наймасовіших громадських організацій у краї із 15 тис. офіційно зареєстрованих членів і присутністю у майже кожному населеному пункті¹.

Уряд та партія УНО відводила карпатським січовикам вагому роль у підготовці та проведенні виборів. Ще на етапі підготовки до організації голосування Карпатська Січ була залучена разом з Українською Національною Радою до формування виборчих списків. Зокрема, на це орієнтував циркуляр Міністерства внутрішніх справ за підписом А. Волошина від 4 січня 1939 р., який вказував нотарям залучати до складання списків виборців представника місцевої національної ради, а в разі його відсутності – команданта Карпатської Січі [Карпатська Україна (1938 – 1939), 2009, с. 110].

Культурно-освітня діяльність і передвиборчі заходи ОНОКС реалізовувалися за участю створеної у січні 1939 р. «Летючої естради» під керівництвом письменника і режисера Миколи Чирського. Її координацію здійснювало художньо-мистецьке товариство «Говерля» – об'єднання українських письменників, поетів, художників і митців Карпатської України. Січова пересувна трупа у складі кільканадцятьох січовиків і митців була створена ще до офіційного старту виборчої кампанії з метою ознайомлення селян із сучасними творами української літератури, поширення української ідеї та боротьби із впливами ворожої (насамперед, угорської) пропаганди. Своє «бойове хрещення» «естрадівці» отримали у першій половині січня 1939 р. у Тересві, де вони дали концерт у переповненому зацікавленими глядачами приміщенні єврейської корчми. Як видно зі спогадів Чирського, на початковому етапі «Летюча естрада» («театр малого калібру», «летючий фрегат» або «войовничий театр», як називав її режисер) не мала чітко окреслених політичних завдань, окрім розвінчування угорської пропаганди. Однак вже з кінця січня – початку лютого трупа активно долучилася до проведення передвиборчої кампанії до Союму Карпатської України. За кілька тижнів січовики-театрالی об'їздили десятки населених пунктів краю із драматичними виставами, публічними виступами, святковими концертами, масовими політичними здвигами, метою яких було піднести національну та політичну свідомість українського населення краю та мобілізувати його на участь у голосуванні [Чирський, 1940, с. 120–126]. Вже на етапі виборів «Летюча естрада» очолив співробітник референтури

¹ Такі дані про чисельність Карпатської Січі озвучив у лютому 1939 р. міністр уряду Карпатської України Юліан Ревай [Lidově Noviny, 17 února 1939, s. 2].

пропаганди ПУН і культурний діяч із Праги Анатоль Демо-Довгопільський [Самчук, 1999, с. 121].

За візуальний супровід кампанії відповідала мистецька служба ОНОКС на чолі з Михайлом Михалевичем, студентом Академії мистецтв у Празі та керівником мистецького відділу ОУН (1934 – 1942). Її співробітники виготовляли пропагандистські плакати, відозви, листівки і транспаранти виборчого змісту (зокрема, «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля», «Хай живе Українська Закарпатська Держава!»), заклики та гасла («Нація понад усе!»), оформлювали маніфестації, здвиги, урочистості та свята, виготовляли прапори із тризубами [Гірняк, 1979, с. 65–70].

Тим часом, наприкінці січня 1939 р. за вказівкою Головної команди пропагандисти ОНОКС роз'їхалися по населених пунктах краю для здійснення передвиборчої агітації. Про суспільно-політичне значення виборів та завдання січовиків-агітаторів говорила інструкція Головної команди від 30 січня 1939 р.: «1. Ідемо до виборів і голосуємо на листу Батька Волошина; 2. Вибраний нами сойм мав ґрунтувати основи під справжню самостійність Карпатської України; 3. Вибори мають розтрошити впливи чехів, як теж зломити мадярсько-московську агітацію; 4. Вони перші у вільній Карпатській Україні. Мають вони скріпити організованість народних мас, як теж стануть вони виявом їхньої національно-політичної свідомості; 5. Вибори мають дати першу законодатну владу Карпатської України, що угоднюватиме розвій нашого суспільно-господарського життя. Законодатна влада Карпатської України мусить бути у руках українців!!!; 6. Мусить організувати місцевих громадян до безпосередньої активної участі у виборах, та віддати їм справу контролі лист управнених до голосування; 7. До голосування є управнені усі громадяни, що покінчили 21 літ життя; 8. Обов'язком всіх громадян є голосувати за кандидаткою Батька Волошина; 9. Усі громадяни, що не будуть голосувати за цю кандидаткою, заявляються як вороги народу» [ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 18, арк. 30; Наступ, 9 лютого 1939, с. 3].

«Наказ у справі підготовки до виборів», виданий генеральним секретаріатом УНО, передбачав формування своєрідного тандему урядової політсили із Карпатською Січчю у підготовці та проведенні виборчого процесу: «1) Провід місцевих УНО спільно з організацією Січі має вивісти плакати до виборів у визначених місцях. 2) Від суботи вечора до неділі вечора мають бути в поготові всі січовики. 3) УНО і Січ подбають, щоб від суботи полудне до неділі у вечір усі хати були прикрашені державними прапорами. У вікнах мають горіти свічки. 4) У суботу вечір, точно о 18 год. мають провідники УНО наказ, щоб дзвонили усі дзвони. 5) У той самий час згуртується Січ і населення на площі, або в іншому місці. Провідник УНО має виголосити коротку промову про значення виборів. 6) Відтак, організовується похід під проводом Січі на найближчу гору, де запалиться вогонь свободи. Ватру приготують уже по обіді січовики. По відспіванні національного гімну, вернеться цілий

провід назад. 7) В неділю зберуться о пів до 8 год. рано всі січовики, які мають право вибирати, підуть до виборів. Перед кожним приміщенням до виборів буде стояти почесна сторожа Січі» [Кушинський, 1981, с. 99–100].

8 лютого 1939 р. Головна команда Карпатської Січі видала детальні інструкції окружним, районним та місцевим командам, які розписували конкретні завдання січовиків у зв'язку з виборами: 1) В суботу 11 лютого в год. 4-тій вечером всі мусять припинити всяку працю та переодягнутись у святочний одяг, щоб вже о год. 5-тій бути біля церкви. 2) Січовики приходять організованим відділом. 3) Точно в год. 5-30 дзвонитимуть дзвони і заповідать святочну хвилю – «Хвилю волі народу», що йде до виборів, щоб вибрати перший свій законодатний сойм. 4) Враз з дзвонами мусять на видніших верхах вогні, щоб своїм світилом заповісти волю народу. Отже, «Вогні волі» мусять загоріти враз з дзвонами по всій Карпатській Україні. 5) Дзвони дзвонять чверть години. Коли вони замовкають – один із січовиків читає виборче слово. 6) Після слова – знову дзвонять дзвони протягом чверть години. 7) Після дзвонення похід усіх через село. 8) В неділю рано в год. 7-30 січовики машерують селом – як теж дають п'ять стійкових до виборчого льокалю, щоб берегти порядку. 9) В год. 8-мій дзвонять дзвони на знак, що вибори почалися. 10) Січовики організовано – перші йдуть до виборчого льокалю й віддають голоси. Відтак ідуть у село та накликають людей, щоб йшли голосувати. 11) Священники мусять відправити Богослуження в наміренні успішних виборів. 12) Після Богослуження заклика до людей, щоб усі йшли голосувати. 13) По закінченні виборів – перечислення голосів. Вивісити білий прапор перемоги і – дзвони б'ють чверть години – на знак закінчення виборів. Всі команданти в суботу мусять наказати січовикам, щоб на видніших місцях, на верхах розклали великі ватри «Вогні волі». Вогні мусять бути великі й горіти одну годину. Вогні мусять загоріти в час 5-30. Команданти мусять розіслати січовиків по селі, щоб в год. 4-тій люде заперестали праці і спішилися біля церкви» [Архів УСБ України в Закарпатській області, ф. 5, спр. 159, т. 1, конверт № 1].

Як видно із вищенаведених інструкцій, засобами мобілізації виборця в Карпатській Україні напередодні голосування виступали масові походи та багатолюдні зібрання по селах, використання церковних дзвонів, традиційних «вогнів волі», свічок, плакатів, прапорів, співів тощо. Поєднання всіх цих елементів створювало урочисту атмосферу загального піднесення, відчуття історичності моменту та святковий (майже карнавальний) настрій. Важливою подією у день голосування був ранковий похід до церкви, де священник виголошував мотиваційну промову, закликаючи селян брати участь у голосуванні. 12 лютого січовики не просто мали забезпечувати охорону порядку під час процесу волевиявлення, а й активно агітувати за участь громадян у виборах та організувати масові заходи. Водночас звертає на себе увагу той факт, що члени ОНОКС отримували безпосередні вказівки щодо того, як потрібно було голосувати; підтримка уряду

визначалася обов'язком будь-якого громадянина, а всі його противники оголошувалися «ворогами народу». У суспільно-політичному вимірі командування Карпатської Січі розглядало вибори як крок до здобуття повної самостійності Карпатської України, усунення чеських впливів та нейтралізації угорської пропаганди. Голосування мало засвідчити політичну зрілість населення та його консолідацію навколо уряду та його програми.

Незважаючи на загальні декларації підтримки виборів з боку Праги, чехословацькі органи правопорядку подекуди перешкоджали агітаційній кампанії уряду та членів Карпатської Січі. Про те, з якими труднощами стикалися січовики-агітатори «у полях», ілюструє звіт активіста партії УНО інж. Костя Ліневича. Останній за вказівкою генерального секретаря партії УНО Андрія Ворона 5 лютого 1939 р. виїхав у західну частину краю у супроводі чотирьох німецьких членів ОНОКС Ярослава Обрубанецького, Дмитра Ількова, Василя Мороза та Івана Онуфрика. Цікава деталь: автомобіль для цієї подорожі надав сам командир хустського батальйону StOS Антонін Земан. Провівши зустріч з населенням сіл Сіль і Кострино у Великоберезнянській окрузі, група виїхала до сіл Оноківці і Доманиниці, на околицях Ужгорода, де зустріла спротив місцевого коменданта жандармерії капітана Йозефа Новосада. Останній не тільки різко виступив проти проведення будь-яких передвиборчих зібрань поблизу демаркаційної лінії, які розцінював як спробу дестабілізації ситуації, а й наказав заарештувати прибулих агітаторів і конфіскувати їхні листівки (серед них виявилася також листівка проти генерала-міністра Лева Прхали). Обтяженою обставиною виступало також те, що після Росвигівського інциденту між чехословацькими та угорськими військами у передмісті Мукачева (5–6 січня 1939 р.) січовикам було заборонено перебувати у 1,5 км прикордонній зоні з Угорщиною. Тільки внаслідок втручання окружного начальника з Перечина Петра Кралика жандармерія звільнила заарештованих [ДАЗО, ф. 3, оп. 2, спр. 10, арк. 1–4]. У звіті з приводу цього інциденту зв'язковий офіцер при уряді Карпатської України підполковник Карел Лукас писав про «непередбачувану шкоду» для українсько-чеських відносин внаслідок поширення листівок проти Прхали і просив притягнути винних до відповідальності [ДАЗО, ф. 3, оп. 2, спр. 9, арк. 3]. Письменник Улас Самчук також згадував про те, що чеські вояки зривали виборчі плакати УНО у прикордонній смузі [Самчук, 2019, с. 143].

Очевидно, у згаданих випадках йшлося про цілеспрямоване недопущення з боку чехословацьких органів безпеки агітації у прикордонній зоні з метою уникнення непотрібних інцидентів з угорцями. До певної міри такі дії були продиктовані несприйняттям з боку чехословацької жандармерії нових політичних реалій в автономії. Відомо також, що чехословацьке командування виступило проти агітації січовиків у лавах армії, намагаючись у такий спосіб зберегти аполітичність останньої [Jarnecki, 2017, s. 210].

Переддень і день виборів пройшли у цілковито святковій та піднесеній атмосфері загальної національної мобілізації. Очевидець Степан Стойко, який працював учителем початкової школи у с. Новоселиця Тячівського округу, згадував: «Коли були вибори, було якесь таке всенародне підняття і було кинуте гасло відзначити вибори старими традиціями. І тоді по всіх селах по вершинах запалили вогні, і все Закарпаття відзначало таким чином оці вибори, таким традиційним методом запаленням, як тоді казали, ватри. Горіла ватра по карпатських вершинах на знак виборів» [Інтерв'ю з Степаном Стойкою, нар. 14.03.1920 у с. Крицево Тячівського р-ну Закарпатської обл., записане 25.11.2010, інтерв'юєр Тарас Чолій, Архів Меморіального музею «Територія Терору» (Львів)].

Письменник Улас Самчук описував суботню (11 лютого) підготовку у Хусті до голосування, що більше нагадувала призов до війська: «У всіх церквах б'ють дзвони. Чуємо їх звуки, що кличуть кудись народ. На вулицях рух. Похід плякатів, злива плякатів. Нема вікна без тих великих крикливих паперів. З балькона Січової гостинниці кричать мегафони. Марші, українські пісні. На площі з усіх боків сходяться люди. Їх щораз більше й більше. Ось їх море, схвильоване, народне море. Мегафони передають одну, потім другу промову. Знизу чути: «Слава!» Шум, крики... Все летить десь звідси, з того туману й снігу. Люди йдуть туди й назад, все нові й нові. Вулиця забита, тільки між усім видно кіш Січовиків, тих, на яких у ці дні паде стільки обов'язків і так мало хоч якої-будь нагороди» [Самчук, 2019, с. 146].

«Оголошення виборів до сойму викликало величезне піднесення в селі, – згадував К. Ніщименко, урядовий виборчий комісар у с. Березово на Хустщині. – Приготовлення до виборів подобали на приготовлення до великого свята. Село поставило собі завдання, як справу чести, перевести вибори однодушно. Щовечора відбувалися доповіді та дискусії в переповненому шкільному приміщенні. На найвищому гірському вершку недалеко села січовики стягали сухе ріще і дрова, які укладали у високий стіс, щоб його запалили у дні виборів до сойму і тим дати знак на цілу околицю про успішно переведені вибори» [Ніщименко, 1964].

Кореспондент львівської газети «Діло» Роман Голян теж зафіксував у своїх репортажах із Карпатської України святковий настрій, який панував у селах напередодні 12 лютого: «Всюди, куди ми переїздили, зустрічали ще святочні походи з лямпіонами, смолоскипами, а то і з музикою. В темну ніч біла вгору переможна українська пісня, машерували лави двигненого стихійного селянства. Похід ішов або вертався вже від ватри, що розгорілася десь на горі під селом, від тої ватри, що стала кульмінаційною точкою нічної маніфестації. Коло ватри збиралися люди у святочному настрою, слухали промов своїх сільських провідників, відспівували національний гімн: – «Ще не вмерла» ... і серед пісень, здебільша стрілецьких, наново формували похід. Ішли дівчата, хлопці, поважні господарі — навіть дідусі й бабки. Всі святочно

одягнені, якісь розрадувані, захоплені. Ні сніг з дощем, ні дощукульна студінь не могли спинити їхніх маніфестаційних виявів. І не один з нас, наслуховавшись закордонних мадярських радіопередач та начитавшись тенденційно зрєдагованих пресових телеграм, мимохіть оглядався за січовими „терористами“, що з добутиим револьвером... виганяють людей на маніфестацію. А люди з ненавистю в серці, з тугою за мадярами у грудях, ідуть, плачучи... Так вірять ще нині в Будапешті, але ми повірити не могли, бо не бачили ні січовиків з револьверами, ні заплаканих, стероризованих селян. Зате всюди, де ми переїздили, або зупинювали авто, зустрічали нас радісні і піднесені вгору обличчя» [Діло, 23 лютого 1939, с. 1].

Більшість виборців після недільної літургії йшли, на заклик священників, на виборчі дільниці для голосування. Завдяки таким безпрецедентним засобам мобілізації електорату, в чому не останню роль відіграла Карпатська Січ, 12 лютого 1939 р. було зафіксовано рекордну за весь міжвоєнний період виборчу явку: з 284 тис. виборців у волевиявленні взяли участь 263 тис. (92,5%). Високій явці сприяла й норма чехословацького виборчого законодавства, якою передбачався штраф за невиконання громадянського обов'язку (абсентеїзм). За результатами виборів партія УНО здобула масову підтримку населення – 92,4%. Противники партії УНО та українського національно-державного вектору розвитку краю отримали сумарно лише 19 тис. 645 голосів (зокрема, понад 2 тис. голосів проти УНО зафіксовано в Хусті). У 187 населених пунктах було вивішено білі прапори на знак того, що понад 98% голосів віддано за урядову політсилу [ДАЗО, ф. 3, оп. 4, спр. 13, арк. 1–64; Нова Свобода, 15 лютого 1939, с. 6–7; Стерчо, 1994, с. 242–252].

Підкарпатська влада вважала, що результати виборів покладуть край міжнародним торгам щодо майбутнього статусу Карпатської України та заманіфестують усьому світові український характер краю і його прагнення до самостійного життя в рамках триєдиної федерації чехів, словаків та карпатських українців [Нова Свобода, 14 лютого 1939, с. 1]. У промові «Солодкий мій народі!», виголошеній 14 лютого 1939 р., Августин Волошин «з утіхою» констатував «ширу співпрацю» з етнічними групами німців, чехів і румунів, які не лише «кандидували на нашій спільній листі своїх заступників, а також за ту листину голосували» [Волошин, 2002, с. 163].

Окремо слід згадати про участь у виборах євреїв, що були другою за чисельністю (після русинів-українців) і впливом етно-конфесійною групою в Карпатській Україні (становили 12% населення). Не будучи організованими в рамках політичної партії, більша частина з них підтримала урядову партію і в цей спосіб легітимізувала політичний режим Карпатської України. Історик Михайло Зан навіть припускає, що масова солідарність євреїв з урядом Волошина була одним із факторів високої явки на виборах і значного відсотку «за» УНО [Зан, 2019, с. 69].

Зокрема, згадуваний вище журналіст «Діла» Роман Голіян відзначав, що під час виборів євреї

переважно голосували за УНО. Автор пов'язував це з намаганням пристосуватися до нових реалій. «Фактом є, що карпатські українські жиди із завзятих донедавна мадяронів зробилися нині найменш завзятими українофілами, українськими патріотами, з просто калькуляції самозбереження», – писав він [Діло, 23 лютого 1939, с. 1]. Для підкреслення своєї лояльності до автономної влади в багатьох єврейських хатах напередодні голосування були вивішені синьо-жовті прапори [ДАЗО, ф. 18, оп. 3, спр. 91, арк. 6; Гірняк, 1979, с. 53], а деякі євреї (наприклад, у Буштині і Тересві) віталися вигуком «Слава Україні!» і підняттям правої руки вгору [Бірчак, 1940, с. 60; Чирський, 1940, с. 121].

Урядовий виборчий комісар у с. Березово на Хустщині К. Ніщименко пригадував, як напередодні виборів провів зустріч з делегацією місцевої єврейської громади, яка ухвалила рішення про односторонню підтримку єдиного списку партії УНО. Як свідчив автор, свою обіцянку євреї виконали, продемонструвавши цим самим лояльність до автономного уряду [Ніщименко, 1964]. Певна частина євреїв, що була обізнана із утисками своїх одноплемінників в сусідній Угорщині, в такий спосіб намагалася знайти прихильність української влади та не допустити приходу угорців.

Оунівець-січовик Євген Стахів, який напередодні голосування проводив агітацію у селах на Тячівщині, також відзначав електоральну активність євреїв на підтримку урядової політсили: «Після моєї виборчої промови проголосувати всім за листу УНО, за батька Волошина до мене звернулися представники жидівської громади з проханням дозволити в селі встановити дві виборчі урни: окремо для жидів і українців. І коли я заявив, що то проти демократичного виборчого права, євреї мені пояснили: вони хочуть мати окрему урну, бо між населенням є опінія, що вони проти батька Волошина, проти українського уряду. Насправді то не так, і їм потрібна окрема урна на доказ того, що скільки євреїв – стільки є голосів за батька Волошина, бо в селі багато українців-русифілів, які голосуватимуть проти» [Стахів, 1995, с. 54].

Наведені вище свідчення спростовують твердження ізраїльського історика Йєшаюгу Елінека про те, що закарпатські євреї не брали участі у голосуванні 12 лютого 1939 р. [Елінек, 2010, с. 305]. Щоправда, як показали наступні події, «українофільство» єврейського населення виявилось ситуативним і під час окупації Угорщиною Карпатської України воно у своїй більшості вітало прихід угорських військ.

Загалом поділяючи критичні оцінки багатьох дослідників щодо безальтернативного характеру виборів у Карпатській Україні, слід, однак, не погодитися з твердженнями про те, що їхні результати було сфальсифіковано, або що ці вибори стали «виборчим фарсом» [Лемак, 1992; Лемак, 1993, с. 64–65; Болдижар, 1993, с. 93; Болдижар, 1998, с. 110; Поп, 2008, с. 31; Hubený, s. 183; Svoboda, 2014, s. 28] чи були проведені в тоталітарному стилі [Ripka, 1939, p. 262]. Санкції з боку уряду значною мірою унеможливили фальшування. Зокрема, виборчі приписи передбачали покарання – від одного до

шести місяців ув'язнення – за різні порушення в ході виборів [ДАЗО, ф. 3, оп. 4, спр. 13, арк. 12]. Попри окремі випадки недотримання процедури таємності голосування, виявлені закордонними журналістами [Winch, 1939, p. 152–154]¹, системних спотворень волевиявлення не було зафіксовано [Henderson, 1939, p. 282; Pnytzkyj, 1955, s. 187], як і фактів підкупу, характерних для попередніх виборчих кампаній, що проводилися в першій Чехословацькій республіці [Інтерв'ю з Паньком Поповичем, нар. 14.09.1927 у с. Великий Бичків Рахівського р-ну Закарпатської обл., записане 25.11.2010, інтерв'юер Тарас Чолій, Архів Меморіального музею «Територія Терору» (Львів)]. З такою оцінкою погоджується також канадський історик П. Р. Магочій, який зазначає, що вибори «пройшли в спокійній поважній атмосфері, без залякувань і підкупу» [Магочій, 1994, с. 147 – 148].

Деякі автори говорять про терор, до якого начебто вдавалися січовики, щоби змусити громадян віддати голос за проурядову партію. Справді, виборчий процес відбувався під повним контролем членів Карпатської Січі, і чехословацька жандармерія, задля уникнення інцидентів з останніми, не мала права заходити на дільниці [Hubáček František, NA, fond MV I. SR (1075-2), inv. č. 12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083]. Утім, наявні джерела свідчать, що випадки примусу до голосування чи залякування могли бути хіба що поодинокими (хоча інструкції керівництва Карпатської Січі й оголошували всіх, хто голосував проти партії УНО, «ворогами народу», до жодного насильства не дійшло). Зокрема, британський журналіст Александр Гендерсон, який був присутній на виборчій дільниці в Хусті, з неприхованою іронією писав: «Тут не було випадків залякування виборців з боку присутніх членів «Січі» в уніформі, – головним чином тому, що таке залякування не було потрібним. Ці простакуваті селяни ставилися до голосування так само, як і до сплати податків або реєстрації дітей. Щоб уникнути проблем, вони схильні робити те, що скажуть їм освічені пани» [Henderson, 1939, p. 282].

Завдяки присутності членів Карпатської Січі на виборчих дільницях вдалося уникнути збройних провокацій з боку місцевих проугорських сил. Зокрема, січовики спільно із чехословацькою жандармерією та місцевими урядами всіляко протидіяли угорській агітації [ДАЗО, ф. 18, оп. 3, спр. 91, арк. 6]. Для забезпечення спокійного перебігу виборчого процесу уряд Карпатської України тимчасово заклав кордони краю з Угорщиною і Польщею [ДАЗО, ф. 17, оп. 2, спр. 319,

арк. 6]. Будапешт у ті дні готувався до відкритої збройної інтервенції проти Карпатської України, приводом до чого мали стати штучно спровоковані заворушення й інциденти [Поп, 1972, с. 221]. За повідомленням польського посла у Будапешті Леона Орловського, напередодні виборів у Карпатській Україні міністр закордонних справ Угорщини Іштван Чакі звернувся до Гітлера з проханням про дозвіл на вторгнення угорської армії в автономний край задля проведення пацифікації. В якості наступного кроку Будапешт пропонував вивести свої війська та провести в регіоні плебісцит під патронатом Німеччини та Італії. За день до голосування, 11 лютого 1939 р. угорський уряд отримав відповідь від фюрера, який радив дотримуватися рішень Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р. навіть у випадку виникнення серйозних заворушень у Карпатській Україні. Паралельно інтервенції у Будапешті здійснювала італійська сторона, яка всіляко застерігала угорців від вчинення будь-якої акції [AAN, MSZ, sygn. 5436, s. 28]. Як і попереднього разу, 20–21 листопада 1938 р., Берлін виступив проти угорської окупації Карпатської України, вважаючи такі дії передчасними. З метою уникнення провокацій у день виборів чехословацькі війська була відведені від демаркаційної лінії вглиб краю [AAN, MSZ, sygn. 5436, s. 28].

Угорці побоювалися, що діяльність українського уряду Августина Волошина і вибори можуть мати довгострокові наслідки й завдати непоправної шкоди угорським інтересам у краї. Як зазначав чехословацький посол у Будапешті Мілош Кобр, «угорці бояться, що уряд монсеньяора Волошина з його українським спрямуванням міг би дати народу Підкарпатської України те, що йому досі бракувало, тобто сильну національну свідомість, яка могла б цей народ остаточно відвернути від Угорщини» [NA, 1082 PMR, kart. 156].

Після провалу операції «Лом» Польща також готувалася відновити свої диверсії на території краю [AAN, MSZ, sygn. 5436, s. 7–10]. Цьому лише завадила розбіжність запланованих поляками дій з підходами угорської сторони, яка орієнтувалася на позицію Німеччини й не хотіла більше ангажуватися до дріб'язкових справ на зразок диверсійних операцій, на успіх яких сподівались у Варшаві.

Голосування 12 лютого 1939 р. у Карпатській Україні продемонструвало високу суспільно-політичну мобілізацію місцевого населення перед загрозою угорської окупації. Альтернативою могло бути тільки прилучення краю до складу гортистської Угорщини. Попри їхню безальтернативність, вибори стали для населення своєрідним плебісцитом щодо курсу розвитку краю, який проводив уряд Волошина, та щодо перебування краю в складі триєдиної федерації. Про такий характер волевиявлення заявляла сама автономна влада ще напередодні 12 лютого [Нова Свобода, 24 січня 1939, с. 1; Нова Свобода, 5 лютого 1939, с. 1; Наступ, 9 лютого 1939, с. 1]. У цьому вибори в Карпатській Україні були схожі з виборчою кампанією до словацького сойму 18 грудня 1938 р., коли проурядова Партія словацької

¹ Зокрема, характерний епізод описував у своєму репортажі для газети «Українське слово» письменник Улас Самчук. Він згадував, що у деяких населених пунктах селяни домогалися відкритого голосування, щоб у такий спосіб продемонструвати свою одностайну підтримку уряду: «Хочемо доказати, що ми вшитки в єдно. Айно!». У відповідь їм пояснили, що це становитиме порушення виборчого законодавства. [Самчук, 2019, с. 129]. Зокрема, вказівки для виборчих комісій прямо забороняли т.зв. масове або демонстративне голосування, за якого група виборців відкрито оголошувала перед комісією своє рішення голосувати в той чи інший спосіб. [Вказівки для районних виборчих комісій до виборів першого Сойму Карпатської України, Хуст, 1939, с. 21, Фонди Хустського краєзнавчого музею].

національної єдності отримала підтримку 97% виборців [Agráš, 2005, s. 115].

Результати виборів вітав і чехословацький уряд, позицію якого можна проілюструвати повідомленням газети «Lidové Noviny»: «Вибори відповідали на запитання, що підкарпатський народ думає про Чехо-Словацьку федеративну республіку. Якщо 93% виборців: українців, чехів, словаків, німців, угорців, євреїв та інших національностей – голосували за підкарпатську владу, призначену президентом Чехо-Словацької республіки, то вони тим самим висловилися, що виступають за чехо-словацьку спільну державу та відкидають усі спокуси порушити цю єдність і промінати її на іншу державну приналежність [...] Підкарпатська влада виграла вибори, виграла їх і чехо-словацька держава» [Lidové Noviny, 13 února 1939, s. 1].

Як і карпатоукраїнські політики, чеські представники були схильні розглядати вибори 12 лютого 1939 р. як своєрідний референдум на вияв лояльності до Другої Чехо-Словацької республіки. Голосування мало стати певною відповіддю на спроби проугорських діячів організувати восени 1938 р. референдум про приєднання краю до Угорщини. Саме тому Прага не звертала уваги на протести підкарпатських русофілів на чолі з послами Петром Жидовським та Іваном П'єщакком і головою «Карпаторусского національного комітета» Миколою Василенком, які закликали центральний уряд не визнавати результатів волевиявлення 12 лютого і призначити нові вибори [Archiv KPR, inv. č. 914, sign. PR 1465, kart. 14; Archiv KPR, T. 97/21, č. III, kart. 34, mikrofilm č. 97]. На відмінну від них, інший провідний діяч підкарпатського русофільства й перший міністр внутрішніх справ автономного уряду, Едмунд Бачинський, після виборів особисто відвідав прем'єра Августина Волошина, щоби привітати його з успіхом і передати себе у «диспозицію влади Карпатської України» [Бюлетень Пресової служби Карпатської України, 17 лютого 1939, с. 4], тим самим визнавши політичну поразку русофільського руху.

Про позитивне налаштування центральної влади до виборів у Карпатській Україні красномовно свідчать вказівки для преси, видані МЗС Чехо-Словаччини 14 лютого 1939 р. У них, зокрема, йшлося про те, щоб допускати до публікації ті статті й коментарі, котрі оцінювали результати виборів у Карпатській Україні як «іще один успіх внутрішньої політичної консолідації та як поразку недружніх нам елементів. Усі інші статті й коментарі придушувати» [Archiv MZV, Politické věci, kart. 65]. Попри обмежені можливості для висунення опозиційних кандидатів, центральний уряд ЧСР щиро вітав результати виборів 12 лютого 1939 р., як знак підтвердження курсу на збереження Карпатської України у складі триєдиної федерації.

Висновки. Таким чином, вибори до Сойму 12 лютого 1939 р. стали одним із наріжних каменів в

утвердженні автономії Карпатської України у складі ЧСР та її подальшої «суверенізації». Вони сформувавши головний законодавчий орган краю, який в умовах стрімкого розпаду республіки у середині березні 1939 р. заклав правові підвалини карпатоукраїнської державності. На тлі складної міжнародної дипломатичної гри навколо долі краю мешканці Карпатської України чітко заявили про свою національно-державну орієнтацію, можливо чи не вперше в своїй історії.

Серед численних українських організацій, залучених до агітації за урядову політичну силу, вагому роль у підготовці та проведенні виборів до Сойму відіграла парамілітарна організація Карпатська Січ. Спираючись на розгалужену мережу своїх відділів і потужний кадровий резерв в округах, вона виступила одним із головних союзників влади у проведенні кампанії. В політичних реаліях Карпатської України ОНОКС стала інструментом масової мобілізації виборця. Креативні потуги січовиків не вичерпувалися виготовленням плакатів, транспарантів, прапорів, проведенням масових зібрань, маршів і мітингів, але й включали такі передові (як на той час) засоби агітації як театральні та музичні виступи, а також традиційні форми святкувань – церковні дзвони та «ватри волі». Така кампанія нагадувала більше фронтову мобілізацію, ніж звичайні виборчі перегони.

Втім, роль карпатських січовиків у виборах 12 лютого 1939 р. не обмежувалася суто агітаційно-пропагандистськими завданнями. Члени ОНОКС також забезпечували безпеку та охорону порядку на виборчих дільницях (перейнявши цю функцію від жандармерії), протидіяли ворожій пропаганді, брали участь у формуванні списків виборців тощо. В умовах авторитарної демократії та однопартійної системи Карпатська Січ разом із державною поліцією також виступала інструментом силового тиску на опозицію. Однак було б перебільшенням стверджувати, що карпатські січовики тероризували і залякували населення, щоб останнє голосувало за партію УНО, як це роблять деякі історики. Насправді, для більшості населення голосування 12 лютого 1939 р. носило характер плебісциту та було своєрідною формою висловлення довіри до уряду та його програми. Вибори потрібно також аналізувати в контексті тих зовнішньополітичних загроз, які стояли перед Карпатською Україною, зокрема небезпеки угорської окупації. Як показали результати голосування, переважна більшість населення краю прагнула залишатися у складі триєдиної федерації чехів, словаків і карпатських українців. Саме так розцінював волевиявлення 12 лютого у Карпатській Україні і празький уряд, який розглядав їх як вияв лояльності мешканців краю до чехословацької держави. Українська орієнтація була єдиною, яка гарантувала перебування Карпатської України у складі Чехо-Словаччини.

Список використаних джерел

- Archiv Kanceláře prezidenta republiky (KPR), inv. č. 914, sign. PR 1465, kart. 14.
 Archiv KPR, T. 97/21, č. III, kart. 34, mikrofilm č. 97.
 Archiv Ministerstva zahraničních věcí České Republiky (Archiv MZV), Politické věci, kart. 65.
 Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (II RP), sygn. 5436.
 Arpáš, Róbert, 2005. Od autonómie k samostatnosti, *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov. IV. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie, Banská Bystrica 14 – 15 apríla 2005*, Banská Bystrica, s. 8–19.
 Botlik, József, 2000. *Egeštas Subcarpathica: adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX – XX. sz. történetéhez*, Budapest: Hatodik Síp, 318 old.
 Dąbrowski Dariusz, 2007. *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej), 1938 – 1939*, Toruń, 413 s.
 Gebhart, Jan, Kuklík, Jan, 2004. *Druhá republika 1938 – 1939 svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*, Praha – Litomyšl: Paseka, 315 s.
 Henderson, Alexander, 1939. *Eyewitness in Czecho-Slovakia*, London, 335 p.
 Hubený, David, 2014. Podkarpatoruské volby do sněmu a přezkum u Volebního soudu v roce 1939, *Historie – Otázky – Problémy*, № 1, s. 181–190.
 Inytkzyj, Roman, 1955. *Deutschland und die Ukraine 1934-1945*, Tatsachen europäischer Ostpolitik, Volume 1, Erster Band, München, 395 s.
 Jarnecki, Michał, Kołakowski, Piotr, 2017. «Ukraiński Piemont». *Ruś Zakarpacka w okresie autonomii 1938 – 1939*, Warszawa: Wydawnictwo «Oficyna Wydawnicza RYTM», 379 s.
Lidové Noviny. 13 února 1939, s. 1.
Lidové Noviny. 14 února 1939, s. 2.
Lidové Noviny. 17 února 1939, s. 2.
 Lukeš, František. 1968. *Podivný mir*, Praha, 369 s.
 Małkiewicz, Andrzej, 2013. *Samobójstwo demokracji: Czechosłowacja w okresie II Republiki 1938 – 1939*, Zielona Góra, 522 s.
 Mosný, Peter, 2001. *Podkarpatská Rus. Nerealizovaná autonómia*, Bratislava: Slovak Academic Press, 216 s.
 Národní archiv (NA), 1082 PMR, kart. 4146.
 NA, 1082 PMR, kart. 156.
 NA, fond MV I. SR (1075-2), inv. č. 12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083.
 Svoboda, David, 2014. Loučení bez dojetí. Češi a ukrajinská autonómie na Podkarpatské Rusi za druhé republiky, *Paměť a Dějiny*, Praha, № 4, s. 18–30.
 Stercho, Peter, 1971. *Diplomacy of Double Morality. Europe's Crossroads in Carpatho-Ukraine 1919 – 1939*, Carpathian Research Center, 495 p.
 Ripka, Hubert, 1939. *Munich Before and After*, London, 523 p.
 Rychlik, Jan, Rychliková, Magdaléna, 2013. *Hospodářský, sociální, kulturní a politický vývoj Podkarpatské Rusi 1919 – 1939*, Červenec, 183 s.
 Stefan, Augustin, 1954. *From Carpatho-Ruthenia to Carpatho-Ukraine*, New York: Carpathian Star Publishing Co, 48 p.
 Švorc, Peter, 2007. *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918 – 1946*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 318 s.
 Winch, Michael, 1939. *Republic for a day. An eyewitness account of the Carpatho-Ukraine incident*, London, 286 p.
Бюлетень Пресової служби Карпатської України, 1939, 10 січня, с. 1.
Бюлетень Пресової служби Карпатської України, 1939, 1 лютого, с. 3.
Бюлетень Пресової служби Карпатської України, 1939, 8 лютого, с. 3.
Бюлетень Пресової служби Карпатської України, 1939, 17 лютого, с. 4.
Діло, 1939, 23 лютого, с. 1.
Наступ, 1939, 9 лютого, с. 3.
Нова Свобода, 1939, 23 січня, с. 1.
Нова Свобода, 1939, 24 січня, с. 1.
Нова Свобода, 1939, 28 січня, с. 4.
Нова Свобода, 1939, 5 лютого, с. 1.
Нова Свобода, 1939, 14 лютого, с. 1.
Нова Свобода, 1939, 15 лютого, с. 6–7.
 Архів Меморіального музею «Територія Терору» (Львів).
 Архів УСБ України в Закарпатській області, ф. 5, спр. 159.
 Архів Управління СБУ в Закарпатській області, ф. 7, спр. 3402.
 Болдичар, М., 1993. *Закарпаття між двома світовими війнами*, Ужгород, 159 с.
 Болдичар, М., 1998. *Краю мій рідний. Науково-популярні нариси з історії Закарпаття*, Ужгород, 232 с.
 Боржава, Ю., 1956. *Від Угорської Русі до Карпатської України*, Філадельфія, 56 с.
 Буковський, І., 2013. До історії створення Карпатської Січі, *Науковий вісник ЛНУВ МБТ імені С. З. Гжицького*, т. 15, № 3 (57), ч. 4, с. 360–365.
 Вегеш, М., 2004. *Карпатська Україна. Документи і факти*, Ужгород: «Карпати», 431 с.
 Вегеш, М., 2020. *Державотворчі процеси в Карпатській Україні*, Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 552 с.
 Волошин, А., 2002. *Вибрані твори*, Ужгород, 528 с.
 Гірняк, Л., 1979. *На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали*, Нью-Йорк, 339 с.
 Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 3, оп. 2, спр. 9.
 ДАЗО, ф. 3, оп. 2, спр. 10.
 ДАЗО, ф. 3, оп. 4, спр. 13.
 ДАЗО, ф. 17, оп. 2, спр. 319.
 ДАЗО, ф. 18, оп. 2, спр. 2, арк. 1–12.
 ДАЗО, ф. 18, оп. 3, спр. 91.
 Домбровський, Д., 2012. *Польща і Закарпаття: 1938 – 1939*, Київ: «Темпора», 392 с.

Зан, М., 2019. Політична участь етнічних меншин у державотворенні Карпатської України, *Карпатська Україна – незалежна держава: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України (Ужгород, 14–15 березня 2019)*, Ужгород, с.50–76.

Карпатська Україна (1938 – 1939). Збірник архівних документів і матеріалів, 2009 / Упоряд. М. Делеган, С. Вискварко, Ужгород: Карпати, 289 с.

Йешаягу, Й. Елинек, 2010. *Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848 – 1948)*, Фотоматеріали і карти Павла Р. Магочи, Ужгород: Издательство В. Падяка, 492 с.

Карпатська Україна в боротьбі, 1939, Відень: Українська пресова служба, 233 с.

Клочурак, С., 1978. *До волі: Спомини*, Нью-Йорк, 188 с.

Кущинський, А., 1981. *Закарпаття в боротьбі*, Буенос-Айрес, 222 с.

Лемак, В., 1993. *Карпатська Україна 1938 – 1939 років: державно-правовий аспект*, Ужгород, 159 с.

Лемак, В., 1992. Карпатська Україна через призму демократії, *Новини Закарпаття*, 14 березня.

Магочій, П. Р., 1994. *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948)*, Ужгород, 296 с.

Ніщименко, К., Село під час творення державності Карпатської України, *Народня воля*, 21 травня 1964.

Пагіря, О., 2016. Гібридна війна? Угорщини та Польщі проти Карпатської України у 1938 – 1939 рр., *Український визвольний рух* / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, Львів, Збірник 21, с. 292–323.

Поп, И., 2008. *Подкарпатская Русь – Карпатська Україна – Kárpátaljai Területi – Закарпатська Україна*. (1938 – 1945 гг.), Ужгород, 102 с.

Поп, И., 1972. *Чехословацко-венгерские отношения (1935 – 1939)*, Москва: Наука, 247 с.

Росоха, С., 1949. *Соім Карпатської України*, Вінніпег, 96 с.

Самчук, У., 1999. *На білому коні: Спогади*, Львів: Літопис Червоної Калини, 229 с.

Самчук, У., 2019. *Репортажі з Карпатської України* / Упор., вступ. стаття, коментарі А. Жив'юка, Тернопіль: «Богдан», 256 с.

Стахів, С., 1995. *Крізь тюрми, підпілля й кордони*, Київ: Рада, 317 с.

Стерчо, П., 1994. *Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках*, Львів, 288 с.

Токар, М., 2010. Проблеми партійного будівництва в умовах державотворення Карпатської України, *Kárpátoká Ukrajíná (1938 – 1939): Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie venovanej 70-výročiu vyhlásenia štátu Kárpátoká Ukrajíná, v Prešove 5 marca 2009 roka*, Prešov – Užhorod, с. 146–153.

Токар, М., 2006. *Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939)*, Ужгород, 380 с.

Фонди Хустського краєзнавчого музею.

Хруленко, І., 2010. Інформаційно-пропагандистська та культурно-просвітницька діяльність Карпатської Січі, *Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (Львів, 15 квітня 2010 р.)*, Львів, с. 419–422.

Чирський, М., Перший виступ «Летючої Естради», *Проблем: Місячник культури (Прага)*, Річник VII, 1940, березень–травень, ч. 3–5 (80–82), с. 120–126.

Штефан, А., 1977. *Августин Волошин – президент Карпатської України. Спомини*, Торонто, 208 с.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3575, оп. 1, спр. 18.

References

- Archiv Kanceláře prezidenta republiky (KPR), inv. č. 914, sign. PR 1465, kart. 14. (in Czech).
- Archiv KPR, T. 97/21, č. III, kart. 34, mikrofilm č. 97. (in Czech).
- Archiv Ministerstva zahraničních věcí České Republiky (Archiv MZV), Politické věci, kart. 65. (in Czech).
- Arkhiw Memorialnogo muzeju «Terytorija Teroru» (Ljviv). (in Ukrainian).
- Arkhiw USB Ukrainy v Zakarpatskij oblasti, f. 5, spr. 159. (in Russian).
- Arkhiw Upravlinnja SBU v Zakarpatskij oblasti, f. 7, spr. 3402. (in Russian).
- Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (II RP), sygn. 5436. (in Polish).
- Arpáš, Róbert, 2005. Od autonómie k samostatnosti, *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov. IV. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie, Banská Bystrica 14–15. apríla 2005*, Banská Bystrica, s. 8–19. (in Slovak).
- Bjuletnej Presovoji sluzhby Karpatskioji Ukrainy [Bulletin of the Press Service of Carpatho-Ukraine]*, 1939, 10 January, s. 1. (in Ukrainian).
- Bjuletnej Presovoji sluzhby Karpatskioji Ukrainy [Bulletin of the Press Service of Carpatho-Ukraine]*, 1939, 1 February, s. 3. (in Ukrainian).
- Bjuletnej Presovoji sluzhby Karpatskioji Ukrainy [Bulletin of the Press Service of Carpatho-Ukraine]*, 1939, 8 February, s. 3. (in Ukrainian).
- Bjuletnej Presovoji sluzhby Karpatskioji Ukrainy [Bulletin of the Press Service of Carpatho-Ukraine]*, 1939, 17 February, s. 4. (in Ukrainian).
- Boldyžhar, M., 1993. *Zakarpattja mizh dvoma svitovymy vijnamy [Transcarpathia between the two world wars]*, Užhorod, 159 s. (in Ukrainian).
- Boldyžhar, M., 1998. *Kraju mij ridnyj. Naukovo-populjarni narysy z istoriji Zakarpattja [My native land. Scientific and popular essays on the history of Transcarpathia]*, Užhorod, 232 s. (in Ukrainian).
- Botlik, József, 2000. *Egestas Subcarpathica: adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX – XX. sz. történetéhez*, Budapest: Hatodik Sip, 318 old. (in Hungarian).
- Borzhava J., 1956. *Vid Ughorskioji Rusy do Karpatskioji Ukrainy [From Hungarian Rus' to Carpatho-Ukraine]*, Filadelfija, 56 s. (in Ukrainian).
- Bukovskij, I. 2013. Do istoriji stvorennja Karpatskioji Sichi [On the history of the establishment of the Carpathian Sich], *Naukovij visnyk LNUV MBT imeni S.Z. Gzhycjkogho*, T. 15, № 3 (57), Ch. 4, s. 360–365. (in Ukrainian).
- Centralnij derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrainy (CDAVO Ukrainy), f. 3575, op. 1, spr. 18. (in Ukrainian).

- Chyrsjkyj, M., Pershyj vystup «Letjuchoji Estrady» [*The first performance of the «Flying Theater»*], *Probojem: Misjachnyk kuljтуры (Pragha)*, Richnyk VII, 1940, berezenj–travenj, ch. 3–5 (80–82), s. 120–126. (in Ukrainian).
- Dąbrowski, Dariusz, 2007. *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej), 1938 – 1939*, Toruń, 413 s. (in Polish).
- Dąbrowski, D., 2012. *Poljszha i Zakarpattja: 1938 – 1939 [Poland and Transcarpathia: 1938 – 1939]*, Kyjiv: «Tempora», 392 s. (in Ukrainian).
- Derzhavnyj arkhiv Zakarpatskoji oblasti (DAZO), f. 3, op. 2, spr. 9. (in Ukrainian).
- DAZO, f. 3, op. 2, spr. 10. (in Ukrainian).
- DAZO, f. 3, op. 4, spr. 13. (in Ukrainian).
- DAZO, f. 17, op. 2, spr. 319. (in Czech).
- DAZO, f. 18, op. 2, spr. 2, ark. 1–12. (in Ukrainian).
- DAZO, f. 18, op. 3, spr. 91. (in Ukrainian).
- Deposits of the Khust local history museum. (in Ukrainian).
- Dilo [Business], 1939, 23 February*, s. 1. (in Ukrainian).
- Gebhart, Jan, Kuklík, Jan, 2004. *Druhá republika 1938 – 1939 svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*, Praha – Litomyšl: Paseka, 315 s. (in Czech).
- Ghirnjak, L., 1979. *Na stezhkakh istorychnykh podij. Karpatsjka Ukrajina i nastupni roky. Spoghady i materialy [On the path of historical events. Carpatho-Ukraine and the next years]*, Njju-Jork. 339 s. (in Ukrainian).
- Henderson, Alexander, 1939. *Eyewitness in Czecho-Slovakia*, London, 335 p. (in English).
- Hubený, David, 2014. Podkarpatoruské volby do sněmu a přezkum u Volebního soudu v roce 1939, *Historie – Otázky – Problémy*, № 1, s. 181–190. (in Czech).
- Inytskyj, Roman, 1955. *Deutschland und die Ukraine 1934 – 1945*, Tatsachen europäischer Ostpolitik, Volume 1, Erster Band, München, 395 s. (in German).
- Jarnecki, Michał, Kołakowski, Piotr, 2017. «Ukraiński Piemont». *Ruś Zakarpaska w okresie autonomii 1938 – 1939*, Warszawa: Wydawnictwo «Oficyna Wydawnicza RYTM», 379 s. (in Polish).
- Karpatsjka Ukrajina (1938 – 1939). Zbirnyk arkhivnykh dokumentiv i materialiv [Carpatho-Ukraine (1938 – 1939). A collection of archival documents and materials]*, 2009 / Uporjad. M. Deleghan, S. Vyskvarko, Uzhhorod: Karpaty, 289 c. (in Ukrainian).
- Karpatsjka Ukrajina v borotjbi [Carpatho-Ukraine in the fight]*, 1939. Videnj: Ukrajinsjka presova sluzhba, 233 s. (in Ukrainian).
- Klochurak, S., 1978. *Do voli: Spomyny [To freedom. Memoirs]*, Njju-Jork, 188 s. (in Ukrainian).
- Khrulenko, I., 2010. Informacijno-propagandystsjka ta kuljturno-prosvitnyjckja dijalnistj Karpatskoji Sichi [The propaganda and cultural activities of the Carpathian Sich], *Vojenna istorija Ghalychyny ta Zakarpattja. Materialy Vseukrajinskoji naukovoji vjysjkovo-istorichnoji konferenciji (Ljviv, 15 kvitnja 2010 r.)*, Ljviv, c. 419–422. (in Ukrainian).
- Kushhynsjkyj, A., 1981. *Zakarpattja v borotjbi [Transcarpathia in the struggle]*, Buenos-Ajres, 222 s. (in Ukrainian).
- Lemak, V., 1993. *Karpatsjka Ukrajina 1938 – 1939 rokiv: derzhavno-pravovyj aspekt [Carpatho-Ukraine 1938 – 1939: the legal state aspect]*, Uzhhorod. 159 s. (in Ukrainian).
- Lemak, V. *Karpatsjka Ukrajina cherez pryzmu demokratiji [Carpatho-Ukraine through the prism of democracy]*, *Novyny Zakarpattja*, 1992, 14 bereznja. (in Ukrainian).
- Lidově Noviny*. 13 února 1939, s. 1. (in Czech).
- Lidově Noviny*. 14 února 1939, s. 2. (in Czech).
- Lidově Noviny*. 17 února 1939, s. 2. (in Czech).
- Lukeš, František, 1968. *Podivný mir*, Praha, 369 s. (in Czech).
- Maghochij, P. R., 1994. *Formuvannja nacionalnoji samosvidomosti: Pidkarpatsjka Rusj (1848 – 1948) [The formation of a national identity: Podkarpatska Rus']*, Uzhhorod, 296 s. (in Ukrainian).
- Małkiewicz, Andrzej, 2013. *Samobójstwo demokracji: Czechosłowacja w okresie II Republiki 1938 – 1939*, Zielona Góra, 522 s. (in Polish).
- Mosný, Peter, 2001. *Podkarpatská Rus. Nerealizovaná autonómia*, Bratislava: Slovak Academic Press, 216 s. (in Slovak).
- Národní archiv (NA), 1082 PMR, kart. 4146. (in Czech).
- NA, 1082 PMR, kart. 156. (in Czech).
- NA, fond MV I. SR (1075-2), inv. č. 12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083. (in Czech).
- Nastup [Advance]*, 1939, 9 February, s. 3. (in Ukrainian).
- Nishhymenko, K., Selo pid chas tvorennja derzhavnosti Karpatskoji Ukrajiny [The countryside during the statehood of Carpatho-Ukraine], *Narodnja volja*, 21 travnja 1964. (in Ukrainian).
- Nova Svoboda*, 1939, 23 January, s. 3. (in Ukrainian).
- Nova Svoboda*, 1939, 24 January, s. 1. (in Ukrainian).
- Nova Svoboda*, 1939, 28 January, s. 4. (in Ukrainian).
- Nova Svoboda*, 1939, 5 February, s. 1. (in Ukrainian).
- Nova Svoboda*, 1939, 14 February, s. 1. (in Ukrainian).
- Nova Svoboda*, 1939, 15 February, s. 6–7. (in Ukrainian).
- Pahiria, O., 2016. Hibrydna viina» Uhorshchyny ta Polshchi proty Karpatskoji Ukrainy u 1938 – 1939 rr. [The Hybrid War of Hungary and Poland against Carpatho-Ukraine in 1938 – 1939], *Ukrajinsjkyj vyzvoljnyj rukh / Instytut ukrajinoznavstva im. I. Kryp'jakevycha NAN Ukrainy, Centr doslidzhenj vyzvoljnogho rukhu*, Ljviv, Zbirnyk 21, c. 292–323. (in Ukrainian).
- Pop, I., 2008. *Podkarpatskaja Rusj – Karpatsjka Ukrajina – Kárpátaljai Területi – Zakarpatsjka Ukrajina (1938 – 1945)*, Uzhhorod, 102 s. (in Russian).
- Pop, Y., 1972. *Chekhoslovacko-vengerskiye otnosheniya (1935 – 1939) [Czechoslovak-Hungarian relations (1935–1939)]*, Moskva: Nauka, 247 s. (in Russian).
- Ripka, Hubert, 1939. *Munich Before and After*, London, 523 p. (in English).
- Rosokha, S., 1949. *Sojmi Karpatskoji Ukrajiny [Carpatho-Ukraine's Soim]*, Vinnipeg, 96 s. (in Ukrainian).

- Rychlik, Jan, Rychliková, Magdaléna, 2013. *Hospodářský, sociální, kulturní a politický vývoj Podkarpatské Rusi 1919 – 1939*, Červenec, 183 s. (in Czech).
- Samchuk, U., 1999. *Na bilomu koni: Spoghady [On the white horse: memoirs]*, Ljviv: Litopys Chervonoji Kalyny, 229 s. (in Ukrainian).
- Samchuk, U., 2019. *Reportazhi z Karpatsjkoji Ukrajinny [Reporting from Carpatho-Ukraine] / Upor., vstup. stattja, komentari A.Zhyv'juka*. Ternopilj: «Boghdan», 256 s. (in Ukrainian).
- Stakhiv, J., 1995. *Krizj tjurmy, pidpillja j kordony [Through prisons, underground and borders]*, Kyjiv: Rada, 317 s. (in Ukrainian).
- Stercho, P., 1994. *Karpato-Ukrajinsjka derzhava: Do istoriji vyzvolnoji borotjby karpatsjkykh ukrajinciv u 1919 – 1939 rokakh [the Carpatho-Ukrainian state: the history of the liberation struggle of Carpathian Ukrainians in 1919 – 1939]*, Ljviv, 288 s. (in Ukrainian).
- Stercho, Peter, 1971. *Diplomacy of Double Morality. Europe's Crossroads in Carpatho-Ukraine 1919 – 1939*, Carpathian Research Center, 495 p. (in English).
- Stefan, Augustin, 1954. *From Carpatho-Ruthenia to Carpatho-Ukraine*, New York: Carpathian Star Publishing Co, 48 p. (in English).
- Shtefan A., 1977. *Avghustyn Voloshyn – prezident Karpatsjkoji Ukrajinny. Spomyny [Augustyn Voloshyn – the President of Carpatho-Ukraine. Memoirs]*, Toronto, 208 s. (in Ukrainian).
- Svoboda, David, 2014. Loučení bez dojetí. Češi a ukrajinská autonomie na Podkarpatské Rusi za druhé republiky, *Paměť a Dějiny*, Praha, № 4, s. 18–30. (in Czech).
- Švorc, Peter, 2007. *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918 – 1946*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 318 s. (in Slovak).
- Tokar, M., 2010. Problemy partijnogho budivnyctva v umovakh derzhavotvorennja Karpatsjkoji Ukrajinny [The problems of the party building amid state building processes in Carpatho-Ukraine], *Kárpátská Ukrajina (1938 – 1939): Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie venovanej 70-výročiu vyhlásenia štátu Kárpátská Ukrajina, v Prešove 5 marca 2009 roka, Prešov – Užhorod*, s. 146–153. (in Ukrainian).
- Tokar, M., 2006. *Polity`chni partiji Zakarpattya v umovax bagatopartijnosti (1919 – 1939) [The political parties of Transcarpathia amid party pluralism (1919 – 1939)]*. Užhorod, 380 s. (in Ukrainian).
- Veghesh, M., 2004. *Karpatsjka Ukrajina. Dokumenty i fakty [Carpatho-Ukraine. Documents and facts]*, Užhorod: «Karpaty», 431 s. (in Ukrainian).
- Veghesh, M., 2020. *Derzhavotvorchi procesy v Karpatsjkij Ukrajinny [State building processes in Carpatho-Ukraine]*, Užhorod: Vydavnyctvo PP «AUTDOR-ShARK», 552 s. (in Ukrainian).
- Voloshyn, A., 2002. *Vybrani tvory*, Užhorod, 528 s. (in Ukrainian).
- Winch, Michael, 1939. *Republic for a day. An eyewitness account of the Carpatho-Ukraine incident*, London, 286 p. (in English).
- Yeshayahu, A. Jelinek. 2010. Karpatskaja diaspora. Evrei Podkarpatskoj Rusi i Mukacheva (1848 – 1948) [The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo] / Fotomaterialy i karty Pavla R. Magochi, Užgorod: Izdatel'stvo V. Padjaka, 492 s. (in Russian).
- Zan, M., 2019. Polityychna uchastj etnichnykh menshyn u derzhavotvorenni Karpatsjkoji Ukrajinny [The political participation of the ethnic minorities in the state building processes in Carpatho-Ukraine], *Karpatsjka Ukrajina – nezalezhna derzhava: Materialy mizhnarodnoji naukovoji konferenciji, prysvjachenoji 80-richchju progholoshennja nezalezhnosti Karpatsjkoji Ukrajinny (Užhorod, 14–15 bereznja 2019)*, Užhorod, s. 50–76. (in Ukrainian).

SUMMARY

AN INSTRUMENT OF ELECTORAL MOBILIZATION: THE PARTICIPATION OF THE CARPATHIAN SICH IN THE CONDUCT OF ELECTIONS TO THE SOIM OF CARPATHO-UKRAINE ON FEBRUARY 12, 1939

Oleksandr Pahiria

Candidate of History, Senior Researcher at the Memorial Museum of «Territory of Terror», Lviv

The article is dedicated to a comprehensive analysis of the paramilitary Carpathian Sich organization's participation in the election campaign to the Carpatho-Ukrainian Parliament (Soim) on 12 February 1939, which constituted one of the crucial stages in the establishment of the Carpatho-Ukrainian autonomy within the Czecho-Slovak republic. The author presents general characteristics of the electoral process in the context of the Second Czecho-Slovak republic's hybrid political system of authoritarian democracy. The latter was marked by the unification of the political life around government parties in Czech, Slovak, and Carpatho-Ukrainian lands under the motto "unity of the people." In post-Munich realities, the Carpathian Sich, as the most popular non-governmental organization in the region, became the primary government's ally in the campaign's conduct and turned into an instrument of mass electoral mobilization. The engagement of Carpathian Sich members in the 12 February elections was not limited only to canvassing and propaganda but also included the provision of security and order at polling stations, countering enemy propaganda, and assistance in forming voters' lists. Besides, along with other security agencies, the Carpathian Sich became a tool of pressure on the opposition. The author rejects the claim suggesting that Carpathian Sich members terrorized and intimidated the population into casting their votes for the Ukrainian National Union party. For most of the population, the 12 February vote was essentially a plebiscite regarding the political course of the Voloshyn government and the region's stay within the tripartite federation. The author also analyzes the 12 February 1939

elections through an international prism, particularly in the context of the perceived threat of Hungarian occupation. Amid this heightened feeling of insecurity, the electoral campaign more resembled a front mobilization rather than a competitive electoral process. As the vote had shown, the vast majority of the local population wished to remain in the Second Czecho-Slovak republic. It also gave the Prague government a reason to view the elections as a manifestation of the local population's loyalty towards the Czechoslovak state.

Keywords: *elections, Soim, Carpatho-Ukraine, Carpathian Sich, Second Czecho-Slovak Republic.*

«О БЕСЧИНСТВЕ И САМОУПРАВСТВЕ ОТДЕЛЬНЫХ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАКАРПАТСКОЙ УКРАИНЫ» 1944 – 1945 РР.: ДОКУМЕНТИ ДАЗО ПРО ПРАВОПОРУШЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

Мищанин Василь Васильович

доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: vasyi.mistchanyn@uzhnu.edu.ua
Scopus Author ID: 56031499200
<http://orcid.org/0000-0002-1705-0333>

У статті йдеться про складні взаємини окремих бійців Червоної армії з місцевим населенням на території Закарпатської України 1944 – 1945 рр. Автором зроблено аналіз історіографії досліджуваної проблеми, зокрема, відзначено, що в радянські часи, не мого бути й мови про подібну постановку теми, за це могли звинуватити у антирадянщині, підриві авторитету і могутності Червоної армії тощо, що грозило реальними довготривалими термінами ув'язнення за часів сталінізму або посиленням тиском з боку партійних, радянських органів, забороною публікацій і наукової діяльності в період застою. Та й нині історіографія питання обмежується кількома науковими розвідками та публікаціями у закарпатській обласній періодичній пресі. Пояснюється це майже цілковитою відсутністю матеріалів з досліджуваної теми в Державному архіві Закарпатської області, адже матеріали стосовно діяльності представників силових органів, діяльності військових, особливо 1944 – 1945 рр. були знищені під час принаймні трьох чисток архівів протягом 1970 – 1991 рр. Опрацювання матеріалів центральних українських архівів з досліджуваної теми – подальше завдання для дослідників. На основі документів архівної справи фонду п-4 (партійний) Державного архіву Закарпатської області, автором встановлено чимало фактів мародерства, кримінальних злочинів, прямого бандитизму солдатів і офіцерів Червоної армії на території Закарпатської України. Найбільше їх зафіксовано в Ужгородському, Мукачівському, Хустському, Тячівському і Рахівському округах. Це й зрозуміло, адже саме в цих округах розквартирувалось найбільше військових частин (м. Ужгород, м. Мукачево), решта – прикордонні округи. Подеколи від військових страждали навіть члени Комуністичної партії Закарпатської України (КПЗУ), окремі представники сільських народних комітетів та інших органів народної влади. Злочинні дії стосовно місцевого населення здійснювали також працівниками міліції, НКВС і МДБ Закарпатської України. Місцева влада фіксувала ці злочини, проте керівництво Закарпатської України не могло реально вплинути на ситуацію, максимум, що вони могли зробити, апелювати до органів центральної влади.

Ключові слова: Закарпатська Україна, військові, Червона армія, правопорушення, злочини, мародерство.

Постановка проблеми. Радянська історіографія приділяла чимало уваги очищенню Закарпаття від німецько-угорських окупантів у вересні-жовтні 1944 р. військами Червоної армії. Ці питання добре висвітлені в узагальнюючих колективних працях з історії Великої Вітчизняної війни [История, 1962; Украинская ССР, 1975], а також у спогадах учасників тих подій – радянських воєначальників та політпрацівників. Це, зокрема, книги А. Й. Гасиловича, А. А. Гречка, В. С. Левченка, Д. М. Проєктора та інших [Гасилович, 1969; Гречко, 1971; Проєктор, 1960; Левченко, 1960]. У них висвітлено широке коло питань, насамперед воєнно-стратегічне та політичне значення наступальної операції по оволодінню головним Карпатським хребтом. Автори названих праць підкреслюють, що «трудоий люд поневоленого краю з великою радістю зустрічав воїнів-визволителів».

Багатий матеріал міститься в тематичних збірниках, присвячених ювілеям визволення Закарпаття від фашистських загарбників [Они освобождали, 1974; В боях, 1975; Шли полки, 1985; Русин, 1987], авторами яких є маршали, генерали, офіцери Радянського Союзу, колишні керівники партизанських з'єднань і загонів, рядові солдати та підпільники, науковці. Вони наводять численні факти

мужності, відваги, героїзму бійців та командирів Червоної армії, які вони виявили під час бойових операцій у Карпатах.

Визвольна місія Червоної армії на Закарпатті ґрунтовно висвітлена і в дослідженнях істориків. Вони описували хід воєнних дій, розповідали про відвагу і мужність воїнів [Бойко, 1957; Троян, Хайнас, 1964; Жученко, 1969; Жученко, 1976; Куценко, 1970; Куценко, Сабінін, 1975; Жученко, Куценко, 1979], про допомогу радянського командування місцевому населенню у справі відновлення зруйнованого ворогом народного господарства краю [Ткачова, 1970]. Синтезуючою працею можемо вважати монографію професійних істориків «Закарпаття в роки війни» [Довганич, Пашкуй, Троян, 1990], видану за рік до розпаду Радянського Союзу, рецензентом якої виступив старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Між тим всі ці праці несли в собі відповідні ідеологічні кліше: «Грудящі нашої області будуть завжди вдячні легендарній Радянській Армії, партизанам, підпільникам за своє визволення... розпочався новий літопис в історії Закарпаття – літопис будівництва й розквіту нового, щасливого

життя. Будувати його нам допомагали всі народи, і перш за все великий російський народ» [Они освобождали, 1974, с. 6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В радянський період не мого бути й мови про постановку теми у нинішньому її формулюванні. За це автору грозило звинувачення у антирадянщині з усіма витікаючими звідси обставинами: довготривалими термінами ув'язнення за часів сталінщини або посиленням тиском з боку партійних, радянських органів, заборона публікацій і наукової діяльності у застійний період. Та й нині історіографія питання обмежується декількома науковими розвідками [Міщанин, 2003] та публікаціями у закарпатській обласній періодичній пресі [Турянця, 2019; Турянця, 2019а.]. У документально-публіцистичній статті краєзнавець, член НСЖУ Ю. Турянця виділяє окремі блоки питань про правопорушення силовиків під час радянізації Закарпаття: перші злочини військовослужбовців і позиція НРЗУ, порушення правопорядку окремими бійцями Червоної армії, збитки, заподіяні державному майну Закарпатської України військовослужбовцями Червоної армії, правопорушення, вчинені працівниками управління внутрішніх справ, НКВС і МДБ Закарпатської України. Окремі протиправні дії військових викладені і в комплексному дослідженні радянізації Закарпаття 1944 – 1950 рр., щоправда стосуються вони переважно періоду Закарпатської області [Міщанин, 2018, с. 164–168].

Пояснюється це майже цілковитою відсутністю матеріалів з досліджуваної теми в Державному архіві Закарпатської області, адже документи, які стосувалися діяльності представників силових органів, діяльності військових, особливо 1944 – 1945 рр. були знищені під час принаймні трьох чисток архівів протягом 1970 – 1991 рр. Опрацювання матеріалів центральних українських архівів з досліджуваної теми – подальше завдання для дослідників.

На основі документів архівної справи «Переписка с партийными, административными органами, Народными комитетами, воинскими частями о нарушениях совершенных воинами Советской Армии (12 мая 1945 – 29 октября 1945)» фонду п-4 (партійний) Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО) [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, на 84 арк.], автором встановлено чимало фактів мародерства, кримінальних злочинів, прямого бандитизму солдатів і офіцерів Червоної армії на території Закарпатської України. Географічно їх найбільше зафіксовано в Ужгородському і Мукачівському округах (навколо міст розташовувалась значна кількість військових частин), а також прикордонних округах – Хустському, Тячівському і Рахівському. Та й у першу п'ятирічку Закарпатської області чимало правопорушень бійців Червоної армії зафіксовано у т.зв. «Добових оперативних зведеннях» управління МДБ та МВС у Закарпатській області [ДАЗО, ф. р-195, оп. 1, спр. 10, на 211 арк.; ДАЗО, ф. р-195, оп. 1, спр. 39, на 187 арк.; ДАЗО, ф. р-195, оп. 1, спр. 80, на 219 арк.; ДАЗО, ф. р-195, оп. 4, спр. 16, на 126 арк.; ДАЗО, ф. р-195, оп. 4, спр. 17, на 108 арк.; ДАЗО, ф. р-195, оп. 5, спр. 12, на 79 арк.].

Аналізована нами справа містить 84 аркуші документів, датованих від 12 травня до 29 жовтня 1945 р. Це скарги населення, акти завданих збитків, різноманітні інформації окружкомів, сільських та окружних народних комітетів (СНК та ОНК) центральному комітету Комуністичної партії Закарпатської України (КПЗУ), доповідні записки Народної Ради Закарпатської України (НРЗУ) та КПЗУ керівництву військових частин, військовій раді 4-го Українського фронту про злочини скоєні військовими. Зведена інформація фіксувалася у доповідних записках та інформаціях: «Про безчинства і самоправність окремих військових Ужгородського гарнізону» (Арк. 20–21), «Про безчинства і самоправність окремих військових на території Закарпатської України» (Арк. 25–28), «Виписка із спецповідомлення» (Арк. 53–54), «Інформація про деякі мародерські дії військовослужбовців частин Червоної Армії на Закарпатській Україні, щодо мирного населення» (Арк. 77–79), «Інформація про злочинні дії військовослужбовців з боку військових по Закарпатській Україні» (Арк. 80, 80 зворот, 81), «Інформація про деякі мародерські дії військовослужбовців Мукачівського округу, щодо мирного населення» (Арк. 82–83). За приблизними підрахунками в цей період зафіксовано понад 200 правопорушень вчинених червоноармійцями на території Закарпатської України.

Метою нашого дослідження став аналіз матеріалів Державного архіву Закарпатської області, дослідження історіографії про взаємини мешканців Закарпатської України з військовими Червоної армії в перший рік «визволення». Завданнями постало: вияснити причини, які змушували бійців здійснювати адміністративні і кримінальні правопорушення, реакцію місцевої, крайової і республіканської влади та керівництва військових частин на скоєні злочини.

Виклад основного матеріалу. Менш ніж за рік перебування червоноармійців на території Закарпатської України ставлення до них місцевого населення кардинально змінилося. Якщо в жовтні 1944 р. вони асоціювалися, здебільшого, як «визволителі», то на кінець 1945 р., завдяки поведінці окремих військовослужбовців, сприйняття «червоноармійця» мешканцями краю часто викликало негативні реакції.

Вже 23 жовтня 1945 р. голова Народної Ради Закарпатської України І. Турянця, у «цілком секретній» інформації звертався до генерал-майора Веденіна: «При проведенні мітингів присвячених річниці звільнення Радянської України від німецько-фашистських загарбників та підписання «Слова тов. Сталіну» від трудящих Закарпатської України в багатьох селах проявляються виключно збуджені настрої населення стосовно дій окремих солдатів і офіцерів Червоної армії. Виступи на мітингах громадян сіл Сюрте, В. Ратівці, В. Добронь, Соломоново, Р. Комарівці, Кібляри, Гайдош, Невицьке та ін. Ужгородського округу зводяться в основному до того, що, мовляв, ми з нетерпінням чекали визвольну Червону армію, а зараз маємо страх і жах з боку військових...» [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 75]. Відзначимо, що це було не перше звернення голови НРЗУ і секретаря ЦК КПЗУ

І.Туралиці. 27 серпня 1945 року він надіслав інформацію секретарю ЦК КП(б)У Микиті Хрущову «Про деякі мародерські дії військовослужбовців Червоної армії, дислокованих на Закарпатській Україні». У ній йшлося: «У цілому по Закарпатській Україні військовослужбовцями робиться багато зловживань відносно мирного населення. Деякі командири частин ведуть себе як окупанти щодо населення, яке в своїй більшості віддано партії та уряду» [Турянниця, 2019].

Радянська історіографія широко розрекламувала виділення продовольчої допомоги населенню верховинських районів краю. Та не завжди розподіл продуктів серед горян проходив справедливо. Так, в архівній справі зафіксовано звернення Уповноваженого НРЗУ з питань промисловості і торгівлі С. Вайса до військової ради 4-го Українського фронту від 19 травня 1945 р. про фінансові махінації «майора Лаптева» при розподілі хлібного зерна серед населення Н. Веречанського і Воловецького округів. Розподіляючи продукти, майор привласнив собі значні суми грошей. Чиновник просив: «Вирішити це питання, а майора Лаптева притягти до відповідальності, бо його поступок несе небажані політичні настрої...» [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 3].

Зі вступом військ Червоної армії на територію Закарпатської України, їх розквартирування, у військових відразу виникли проблеми із забезпеченням підрозділів продовольством, коней – кормами і т.п. Ці проблеми військові вирішували, в тому числі, й за рахунок місцевого населення. По суті відбувалася експропріація сільсько-господарських продуктів у жителів округу без всякої компенсації [Мищанин, 2003, с. 69–70].

Лише під кінець 1944 р. після численних скарг на такі дії військових Народна Рада Закарпатської України (НРЗУ) спробувала нормалізувати ситуацію. 27 грудня 1944 р. НРЗУ відправила шаблонний лист у всі окружні народні комітети. В листі до Волівського окружного народного комітету (ОНК), зокрема, йшлося: «Із-за відсутності цін, військові частини Червоної Армії були змушені на визволеній території Закарпатської України заготовляти сільськогосподарські продукти без оплати їх вартості». Далі в листі НРЗУ зазначалося, що згідно з декретом НРЗУ від 18 грудня 1944 р. вартість цих продуктів мала бути виплачена в чехословацьких кронах за обов'язковими цінами реалізації. Для прискорення розрахунків з населенням радянським військовим командуванням було створено так званий «тимчасовий виплатний пункт», який діяв з 29 грудня 1944 р. до 10 січня 1945 р. [ДАЗО, ф. р-11, оп. 1, спр. 6, арк. 1–2]. Насправді ж отримати компенсації було майже неможливо із-за недовготривалої роботи виплатного пункту, бюрократичної тяганини, відсутності у значної кількості населення документів встановленого взірця про реквізоване майно (розписки, чекові вимоги) тощо.

Ще однією проблемою для населення Закарпатської України стало нищення врожаю, випасання худоби військовими на сільськогосподарських угіддях селян. Нагадаємо, що саме в цей

час відбувалася земельна реформа НРЗУ, відповідно до якої, земля переходила «в особисту власність безземельних селян» [Постанова, 1944, 30 листопада, с. 3]. А тому земельне питання на Закарпатті для селянства мало ключове значення. Вирішилось воно для закарпатського селянства через декілька років – суцільною колективізацією за радянським зразком.

30 травня 1945 р. голова ОНК в Ужгороді М. Туцканюк, проводячи перевірку населених пунктів Чоп, Саловка, Ашвань, відзначав, що військові «переганяючи худобу, коні, не дивлячись, що яка культура там посіяна наганяють скот, а після того і косять куди б то не попало» [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 4]. Про це він інформував голову НРЗУ І.Турянницю, ЦК КПЗУ, штаб Народної дружини та військового коменданта м. Ужгорода підполковника А. Круглякова.

Керівництво народного комітету с. Чинадієво 4 липня 1945 р. склало протокол про відшкодування збитків «спричинених чинадієвським жителям на полях придорожних в районі села Чинадієва дня 1-го і 2-го липня переходящими кінями 3-го ешелону під командуванням гв. майора Назарова...». У «Протоколі» на 4 сторінках зафіксовано прізвища 95 селян, які ще сподівалися на компенсації від військових за знищений врожай [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 5–6 зворот]. В цей же час збитків від військових зазнало й 69 сімей с. Солочин, 32 – с. Голубине [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 7–10]. Це зафіксовано місцевими чиновниками у відповідних актах. 7 липня 1945 р. подібне повторилося в околиці с. Пасіка.

Ситуація про нищення посівів викликала резонанс. 12 липня 1945 р. керівництво Свалявського ОНК звернулося до уповноваженого НРЗУ у справах землеробства. У ньому, зокрема, відзначалося, що в районі сіл Чинадієво, Солочин, Уклин «нікому нічого не кажучи, нікого не питаючи, нагнали солдати коней на поля, при цьому пошкодивши повністю або частково зернові культури. На питання селян, хто їм дозволив знищувати не тільки пасовища, а й зернові культури вони показували на автомат...». Свалявський ОНК звертався до НРЗУ з проханням, хоч якось вплинути на військових. В подальшому пропонувалося, щоб при передислокації військ керівництво військових частин з приводу «корму для коней» безпосередньо зверталось до сільських народних комітетів, які брали на себе обов'язок цю проблему вирішити: «такою постановкою питання ті сердечні відчуття населення Закарпатської України до доблесної Червоної Армії не тільки не постраждають а навпаки посиляться» [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 11].

Та нищення посівів, насильне заволодіння майном, реквізиції сіна, зерна, картоплі, худоби, птиці, навіть предметів вжитку військовими продовжувалися. Так, 1–2 жовтня 1945 р. при переміщенні військової колони з Дубового до Усть Чорної 190 селян с. Дубового зазнали матеріальних збитків від військових. Про це свідчить акт складений головою СНК та завірений секретарем окружному партії. За приблизними підрахунками військові забрали від селян близько 30 тон сіна.

Частину скормили коням, частину вивезли, спалили, понищили. Від селян військові забрали 52 вівці і 1 козу, 54 шт. домашньої птиці, зерно, продовольчі товари та речі. Навіть у пораненого добровольця Червоної армії П. Бойчука червоноармійці забрали 600 пенге, 4000 рублів, 2 плаття, 3 пари чоловічого і пару жіночого взуття, військові документи [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 61–66].

В період з 27 вересня по 10 жовтня 1945 р. територією Свалявського округу рухалась військова частина. Не дивлячись на те, що сільська влада організувала безкоштовні поставки військовим продуктів і сіна, окремими групами військових самовільно вилучено від селян 147 центнерів сіна, 7 центнерів картоплі, 4 центнери кукурудзи та інші продукти [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 78].

Дослідники радянізації Закарпаття відзначають, що після війни, у краї розквартирували велику кількість військових частин. За рахунок військових збільшилася кількість населення краю [Міщанин, 2018, с. 161]. Цей процес значно пришвидшився після підписання договору між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну (29 червня 1945 р.). Вже 18 липня 1945 р. начальник штабу 27 прикордонного загону Николай Бодрунов у приказковому тоні звертався до секретаря обласного партійного комітету (навіть без називання прізвища): «На сьогоднішній час прикордонний загін знаходиться на шляху до місця дислокації і найближчі 2–3 дні прибуде в Ужгород. Для розміщення штаба загону, розквартирування сімей офіцерського складу і окремих офіцерів потрібно: 1. Під штаб – розміщення в кількості 40 кімнат; 2. Для сімей офіцерського складу – 66 квартир; 3. Для офіцерів одинаків – 22 квартири» [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 12].

Військових не завжди влаштовували приміщення, які виділяла їм НРЗУ. Так начальник гарнізону м. Ужгород Герой Радянського Союзу генерал-майор М. Колдубов вимагав від «секретаря КП/б/ЗУ»: «Виділене раніше приміщення під штаб дивізії по Минаєвській вулиці для розміщення штаба непридатне. Повторно прошу Вас виділити приміщення для розміщення штаба дивізії, що знаходяться у Вашому віданні по вул. Жовтня №29» [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 13].

27 липня 1945 р. голова НРЗУ І. Туряниця отримав «секретного» листа від командувача військами 4-го Українського фронту генерала армії А. Єрьоменко та члена військової ради 4-го Українського фронту генерал-полковника Л. Мехліса. В ньому йшлося, що війська фронту знаходяться на останньому етапі розквартирування, а приміщення під штаб і житловий фонд не відповідають необхідним вимогам. Військові зобов'язували «місцеві торговельні і виробничі підприємства до продажі та виготовлення за готівковий розрахунок меблів та канцелярського обладнання для штабів і квартир генеральського та офіцерського складів Округу» [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 13].

Подеколи виникали конфлікти за приміщення між представниками Державної безпеки Закарпатської України та військовими. Наприклад, шеф державної

безпеки Блохін та секретар окружного комітету комуністичної партії Уршич 20 липня 1945 р. зверталися до центрального комітету КПЗУ з проханням про повернення будівлі в с. Довге, вул. Молотова 243 для державної безпеки, яку раніше, нібито, незаконно зайняли військові [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 14]. Як бачимо, ставлення військових Червоної армії до органу державної безпеки Закарпатської України було зверхнім. Хоча в держбезпеці всі ключові посади на цей час вже займали надіслані сюди росіяни або російськомовні українці зі Східних областей Української РСР.

Квартирне питання червоноармійцями часто вирішувалося силовими, не правовими методами. Виділення помешкання для військових знаходилося у віданні місцевих органів влади. Проте військові на це мало зважали, часто виселяючи власників із їх будинків. Такий факт зафіксовано на березівщині, де у липні 1945 р. від «члена КПЗУ, директора спиртзавода тов. Леврінц незаконно забрали квартиру і меблі для розміщення військових» [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 17].

В середині серпня 1945 р. зав. сектором бібліотек і музеїв НРЗУ проф. Георгій Геровський повернувшись із 20 денного службового відрядження, виявив у своїй квартирі військових, які не пустили власника в своє помешкання [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 53]. Г. Геровський потрапляє під підозру радянських спецслужб, його викликали на допит. Після проведеного обшуку була конфіскована бібліотека та архів професора. Розуміючи неможливість подальшої роботи в Радянському Союзі та побоюючись за власне життя Г. Геровському вдається отримати дозвіл на чехословацьке громадянство. Отримавши його він виїжджає до Пряшева, де провів останні роки свого життя, працюючи в Пряшівському університеті.

Наприкінці серпня 1945 р. військовослужбовці зняли замок і зайняли квартиру директорки центрального методичного кабінету Іванової, яка прибула з Києва для становлення в краї радянської системи освіти. Від вчительки О. Ярошевої, яка проживала в Ужгороді за адресою Сталінградська набережна, 5 червоноармійці силоміць намагалися забрати меблі [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 53 зворот].

Проте ставлення військових до наданого їм майна було вкрай недбалим, злочинним. У архівній справі знаходимо «Акт перевірки стану приміщень в яких розташовується зенітний полк 1861 ЗАП (командир частини майор Заніс)» від 3 серпня 1945 року. В ньому відзначається, що полку, який розташовувався переважно на західній, південній і східній околицях міста Ужгорода для розміщення штабів і гуртожитків були виділені найкращі (дачні) приміщення. Але при перевірці виявилося, що виділені військовим приміщення за короткий час були просто розграбовані. Військові винесли з них все майно і обладнали ними землянки, де розташовувались батареї. В землянках виявлено 21 двері, 32 вікна, 6 диванів, 4 столи, 4 тумбочки, ванні приналежності, зняті з магазинів листи заліза для закриття вітрин. В документі йдеться: «Встановлено,

що по мірі звільнення окремих приміщень підрозділами Zenітного полку, ці приміщення, не без відома офіцерів, методично нищились цими ж підрозділами. Приведені в повну непридатність, потребують великого капітального ремонту, вілла по вул. Підкарпатська 20, в минулому прекрасна 2 поверхова будівля, навколо фруктовий сад, будівля, що обросла диким виноградом, комфортабельне приміщення – зараз приведено до повного занепаду, знято і спалено 21 двері, 5 вікон, поламано все комунальне начиння, знищені перила на сходах, виготовлені з букового полірованого дерева. Це приміщення ще 2 тижні тому було знищено не повністю, були двері, скло у вікнах, зараз приведено до цілковитої непридатності» [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 23].

Інкони військового керівництва користуючись своїм становищем займалися незаконним привласненням майна державних підприємств, установ та організацій тощо. До прикладу, 23 липня 1945 року в м. Ужгороді на міську водо-насосну станцію приїхав капітан – в/ч 11328 Савін, який забрав 40 мішків цементу і просто залишив розписку. В наступні дні цей капітан таким чином забрав ще 120 мішків. Про цей факт голова народного комітету м. Ужгорода Стасев скаржився начальнику гарнізону генерал-майору Веденіну [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 15].

27 липня 1945 р. військові силою, погрожуючи автоматами, забрали 13 штук 6–7 метрового будівельного дерева, яке мало йти на відновлення зруйнованого мосту поблизу с. Забродь [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 18].

В ніч на 28 липня 1945 р. о 3 годині ночі 16 озброєних автоматами військовослужбовців на автомашині № Я-99-910 розібрали черепицю (бл. 300 кв. м.) з підсобного господарства управління народної міліції [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 20].

У своїй статті Ю. Туряниця також наводить низку правопорушень, які стосуються незаконного привласнення червоноармійцями державного майна. Зокрема, у протоколі завідуючого з промислу і торгівлі Мукачівського міського КПЗУ від 22 березня 1945 року зафіксовано, «що радянські бійці забрали з Мукачівського нафтоперегінного заводу всю сировину і матеріали, які були в наявності, тож на заводі нічого не залишилося»; в м. Хуст військові, в/ч генерал-майора Лисінова, самовільно відкривши склад із зерном, відвантажували його на машини і вивозили до військової частини, силоміць відкрили меблевий магазин; у селищі Буштино в державному млині бійці Червоної армії розбили склад і викрали 250-літрову бочку з олією. З ресторану лісової дирекції забрали різних напоїв на 8 500 пенге, військові в/ч 73853 – командир Іванов, що була дислокована в м. Хуст, 4.09.1945-го забрали зі складу спиртзаводу 306 бочок; 28.07.1945 р. у Мукачеві з державного овочево-виноградного розплідника бійці забрали багато конюшини і сіна; в Ужгороді на залізничній станції військовими було викрадено: муки – 762 кг, різних парфумів – 398 штук, усього на 430 тисяч пенге [Туряниця 2019а, с. 6].

Також чимало зафіксовано фактів розбою і крадіжок із приватних помешкань. Так, секретар мукачівського міського КПЗУ С. Ціп повідомляв ЦК КПЗУ, що в проміжку між 27 липня по 10 серпня 1945 р. в Мукачеві по вул. Корятівича, 12 військовими було розбито дім А. Вайсгаус і викрадено речі: 2 рекоме, 2 постелі з матрацами, 1 стіл, 4 стільці, 1 письмовий стіл, 1 дзеркало, 2 одіяла, 2 подушки та інший текстиль [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 47].

У ніч на 3 серпня 1945 р. військовослужбовці в/ч 805 розміщеної в м. Мукачево рядові Є. Архангельський, М. Кудряшев, Ф. Загоруля близько 2 години ночі увірвалися в помешкання жителя с. Страбичова Й. Сірид і «під силою зброї забрали низку носильних речей». Щоправда рядові затримані працівниками міліції потрапили під розслідування, Речі власнику повернули [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 25].

16 серпня військові погрожуючи автоматами забрали віз від С. Мекеш жителя с. Мала Добронь. Після того як його дружина звернулася до поліції вони повернули поламаний віз власнику [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 50].

17 серпня 1945 р. червоноармійці Мудряк і Позняков в Хусті увірвалися в помешкання І. Гібера і погрожуючи зброєю забрали 90 метрів білого сукна, 27 метрів сукна, 14 м різного матеріалу на жіночі плаття, 2 пари чоловічого взуття, 250 пенгів. Потерпілий із скаргою звернувся до командира полку підполковника Школьного. Але той не відреагував, а присутній там Позняков закричав на І. Гібера: «Замовчи бо в Сибір відправлю». І виштовхав його з приміщення [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 26].

ЦК КПЗУ інколи інформував військового керівництва про резонансні злочини військових. Так, від імені ЦК КПЗУ Андрейко звертався до командира 3-го стрілецького корпусу генерал-майора Веденєєва з приводу несанкціонованих заготовок військовими продуктів, хліба і спирту на Берегівщині 25 серпня 1945 року. При цьому п'яний шофер військової частини, яка дислокувалася в Берегові, в селі Барабаш на великій швидкості влетів на авто в стадо корів, вбивши корову селянина-бідняка. ЦК КПЗУ просило розслідувати цю справу [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 51]. На жаль, архівна справа ні містить матеріалів чим закінчилося це розслідування.

Кілька днів перед цим, 21 серпня 1945 р. на дорозі Мукачево-Берегово «перебуваючи в нетверезому стані на великій швидкості в 3-х км від Мукачева збив невідомого чоловіка, який помер» [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 53].

У ніч на 25 серпня 1945 р. в Хусті в помешкання до Д. Дьєрді увірвався п'яний старший лейтенант військової частини №85 Іванов, який побив господарку, порізав у дворі її гусей, спакувавши в мішок разом з іншими речами покинув територію [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 53].

19 серпня 1945 р. в с. в Хусті в квартиру 50-ти річної громадянки А. Роміко увірвалися два червоноармійці і зробили спробу згвалтування. Але А. Роміко почала кричати. Після цього військові пригрозивши вбивством забрали від потерпілої одяг і

пішли [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 26]. У архівні справи зафіксовано й умисні та неумисні вбивства вчинені червоноармійцями на території Закарпаття. До прикладу, 10 серпня 1945 р. в Мукачеві по вул. Невського військові хотіли забрати свиню від громадянина Факана. В результаті конфлікту червоноармійці вбили Факана [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 47].

29 серпня 1945 р. у Волівці сержант Л. Муратов та солдат Д. Прівіденцев розважаючись (проводили нібито «пристрілку» зброї) вбили голову сільського народного комітету, члена КПЗУ О. Селянчика [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 53].

В справі зустрічаємо й прямі погрози та терор військових щодо місцевого населення. Зокрема, в Ужгороді військові, які поселилися на квартирі у вчительки М. Худак постійно влаштовували застілля, ображали її сина. На зауваження М. Худак, що така поведінка недостойна офіцерів Червоної армії, відповіли: «Конституція лише папір, а насправді все не так» [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 53].

В інформації Ужгородського окружкому КПЗУ від 20 вересня 1945 р. вказувалося на чисельні факти, коли червоноармійці самовільно забирають в селах сіно, худобу, дрова, одяг, меблі, а іноді навіть й гроші. Так, у серпні зафіксовано випадок, коли у інструктора окружкому КПЗУ Голод під час його відрядження у села округу невідомі військові забрали гроші й годинник [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 56].

21 серпня 1945 р. п'яними працівниками комендатури м. Мукачево були затримані й знаходились в ув'язненні більше доби секретар Н.-Веречанського ОК КПЗУ Ходанич, його заступник, інвалід війни Доманенко та голова окружної кооперації Куруц. При затриманні молодший лейтенант Афанасьєв з групою автоматників називали їх «бандерівцями», били приладами і ввели під конвоєм по місту. Доманенко зв'язали, а пред'явлений ним партквиток військові назвали «пустим папером». Від затриманого Домашенко без розписки забрали гроші (300 крон), а від Ходанича пістолет. Цікаво, що у допитах приймав участь і майор Гончарук, який перед тим взяв від Н.-Веречанського кооперативного товариства 50 літрів пива і не розрахувався [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 58].

Відомі окремі випадки, коли населення намагалося самостійно захищатися від крадіжок військових. Наприклад, в селі В. Ратівці після трьох крадіжок вуликів господар огоротив пасіку дротом і підключив електричний струм. Вночі 15 жовтня 3 солдати прийшли за рештою вуликів. При спробі зайти на пасіку одного з них оглушило електричним струмом. Червоноармійці хотіли провести розправу з власником будинку і вивели його в поле. Але селяни

вчасно викликали голову Ужгородського окружного комітету Туцканюка. Прибувши на місце події солдати направили на нього гвинтівку, але той вирвав зброю. Після цього бійці поклали оглушеного воїна на віз і зникли [ДАЗО, ф. п-4, оп. 1, спр. 105, арк. 75, 78].

Висновки. Можемо підсумувати, що ставлення населення Закарпатської України до Червоної армії, окремих її представників за перший рік перебування в краї кардинально змінилося. Якщо у жовтні 1944 р. червоноармієць асоціювався з терміном «визволитель», то через рік його сприймали як озброєну небезпечну людину. Ключовими словами аналізованої нами архівної справи можемо вважати «безчинство», «заподіяно збитків», «зламали», «злочин», «злочинці», «крадіжки», «мародерство», «самоуправство», «силою забрали», «силою зброї», «побили», «погрози», «п'яні червоноармійці», «увірвалися» тощо.

Причин такої асоціальної поведінки військових можемо назвати декілька. 1. Не завжди стабільне постачання армії продуктами харчування воїнів та кормом коней, коли голодні солдати йшли на крадіжки, розбої, пограбування задля того, щоб вижити. 2. Покриття правопорушень офіцерами, командирами військових частин подібних злочинів, які й самі не проти були нажитися чужим майном, захопити чинює квартиру тощо. 3. Відчуття вседозволеності «людини зі зброєю», яка вважала, що на «звільненій» нею території можна чинити суд і встановлювати свій порядок.

На жаль, із архівної справи ми не можемо встановити чим завершилися розслідування зафіксованих фактів правопорушень. Бо переписка з військовими, складена у архівній справі, носить односторонній характер. Тут, в основному, зібрана вихідна документація місцевих органів влади (СНК,ОНК), окружкомів партії до НРЗУ, КПЗУ та вже їхні звернення до керівництва військових частин, які дислокувались у краї та командування 4-го Українського фронту. Слід відмітити, що керівництво НРЗУ та КПЗУ робило неодноразові спроби хоча б вказати військовому керівництву на злочинну поведінку окремих червоноармійців. Але, в більшості випадків, факти злочинності воїнів сприймалися ним лише у вигляді інформації.

Подальші пошуки у розробці даної проблеми вбачаємо в розширенні опрацювання джерельної бази теми. Адже фонди ДАЗО містять скудну інформацію про перебування звільнення краю у вересні-жовтні 1944 р., період Закарпатської України (1944 – 1945 рр.). Припускаємо, що частину матеріалів можна віднайти у центральних республіканських архівах м. Києва, але основний масив документів з цього питання зберігається у військових архівах Росії.

Список використаних джерел

- Бойко, М. Ф., 1957. Освобождение Закарпатья Советской Армией и деятельность Народной Рады Закарпатской Украины, *Ученые записки Харьковского университета*, т. 88. с. 371–383.
 В боях за Карпати, 1975, Ужгород, 283 с.
 Гастилевич, А. И., 1969. Через Яблоницкий и Татарский перевалы, *Военно-исторический журнал*, № 10, с. 83–88.
 Гречко, А. А., 1971. *Через Карпати*, Москва, 422 с.

- Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО), ф. п-4, оп. 1, спр. 105, на 84 арк.
 ДАЗО, ф. р-11, оп. 1, спр. 6, на 94 арк.
 ДАЗО, ф. р-195, оп. 1, спр. 10, на 211 арк.
 ДАЗО, ф. р-195, оп. 1, спр. 39, на 187 арк.
 ДАЗО, ф. р-195, оп. 1, спр. 80, на 219 арк.
 ДАЗО, ф. р-195, оп. 4, спр. 16, на 126 арк.
 ДАЗО, ф. р-195, оп. 4, спр. 17, на 108 арк.
 ДАЗО, ф. р-195, оп. 5, спр. 12, на 79 арк.
 Довганич, О. Д., Пашкуй, З. А., Троян, М. В., 1990. *Закарпаття в роки війни*, Ужгород: Карпати, 171 с.
 Жученко, І. Я., 1969. Визволення Закарпаття (вересень – листопад 1944 р.), *Український історичний журнал*, № 10, с. 33–38.
 Жученко, І. Я. 1976. Допомога партизанів і населення Закарпаття Червоній Армії, *Український історичний журнал*, № 10, с. 52–58.
 Жученко, І. Я., Куценко, К. О., 1979. Східно-Карпатська операція – завершальний етап визволення українських земель від фашистських загарбників, *Український історичний журнал*, № 10, с. 54–63.
История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945, 1962, Москва, т. 4, 735 с.
 Куценко, К. О., 1970. Визволення Закарпатської України Радянською Армією (вересень – жовтень 1944 р.), *Український історичний журнал*, № 6, с. 12–17.
 Куценко, К. О., Сабінін, А. С., 1975. Визволення Закарпаття. Червоною Армією інтернаціональний подвиг народів СРСР, *Комуністична партія – натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні*, Київ, с. 95–101.
 Левченко, В. С., 1960. *Сражения в Карпатах*, Москва, 232 с.
 Міщанин, В., 2003. Взаємовідносини окружних народних комітетів Закарпаття з військовими частинами Червоної армії в 1944 – 1950 рр. (на прикладі Волівського округу), *Carpatica-Carpatika*, випуск 22. Проблеми історії політології, етнології та літературознавства, Ужгород, с. 69–76.
 Міщанин, В., 2018. *Радянізація Закарпаття 1944 – 1950 рр.*, Ужгород: РІК-У, 644 с.
Они освобождали Закарпатье, 1974, Ужгород, 254 с.
 Постанова Першого З'їзду Народних комітетів Закарпатської України, який відбувся 26 листопада 1944 р. «Про наділ селян, робітників і службовців Закарпатської України землею і лісом», *Вісник Народної Ради Закарпатської України*. 1944, 30 листопада, №1, Ужгород, с. 3.
 Проэктор, Д. М., 1960. *Через Дуклинский перевал*: (Карп.-Дукл. операція 1944 г.), Москва, 215 с.
 Русин, В., 1987. *На крутих перевалах. Доли назустріч*, Ужгород: Карпати, 337 с.
 Ткачова, Л. І., 1970. Допомога воїнів Червоної Армії трудящим Закарпаття (жовтень 1944 – 1945 рр.), *Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття*: Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соц. революції, 29 червня – 2 липня 1967 р., Ужгород: Карпати, с. 263–269.
 Троян, М. В., Хайнас, В. В., 1964. Двадцятиріччя визволення Закарпаття Радянською Армією, *тези доповідей та повідомлень до наукової конференції, присвяченої 20-річчю визволення Закарпаття Радянською Армією*, Ужгород, с. 3–29.
 Турянниця, Ю., 2019. «Військові заходили до квартир і забирали майно мешканців». *Протиправні дії окремих бійців Червоної армії на Закарпатській Україні*, РІО, 12 жовтня, №41 (1122), с. 6.
 Турянниця, Ю., 2019а. «Військові заходили до квартир і забирали майно мешканців». *Протиправні дії окремих бійців Червоної армії на Закарпатській Україні*, РІО, 2019, 19 жовтня, №42 (1123), с. 6.
Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг., 1975, Киев, т. 3, 460 с.
Шли полки Карпатами, 1985, Ужгород, 309 с.

References

- Bojko, M., 1957. Osvobozhdenie Zakarpat'ja Sovetskoj Armiej i dejatel'nost' Narodnoj Rady Zakarpatskoj Ukrainy [Liberation of Transcarpathia by the Soviet Army and the activities of the People's Council of Transcarpathian Ukraine], *Uchenye zapiski Har'kovskogo universiteta*, т. 88, с. 371–383. (in Russian).
V boiakh za Karpaty [In the battles for the Carpathians], 1975, Uzhhorod, 283 s. (in Ukrainian).
 Gastilovich, A. I., 1969. Cherez Jablonickij i Tatarskij perevaly [Through the Yablunysky and Tatar passes], *Voenno-istoricheskij zhurnal*, № 10, s. 83–88. (in Russian).
 Hrechko, A. A., 1971. *Cherez Karpaty* [Through the Carpathians], Moskva, 422 s. (in Russian).
 Державний архів Закарпатської області (ДАЗО) [State Archive of the Transcarpathian Region (SATR)], f P-4, оп. 1, спр. 105, на 84 арк. (in Russian).
 ДАЗО [SATR], f. r-11, оп. 1, спр. 6, на 94 арк. (in Russian).
 ДАЗО [SATR], f. r-195, оп. 1, спр. 10, на 211 арк. (in Russian).
 ДАЗО [SATR], f. r-195, оп. 1, спр. 39, на 187 арк. (in Russian).
 ДАЗО [SATR], f. r-195, оп. 1, спр. 80, на 219 арк. (in Russian).
 ДАЗО [SATR], f. r-195, оп. 4, спр. 16, на 126 арк. (in Russian).
 ДАЗО [SATR], f. r-195, оп. 4, спр. 17, на 108 арк. (in Russian).
 ДАЗО [SATR], f. r-195, оп. 5, спр. 12, на 79 арк. (in Russian).
 Dovhanych, O., Pashkui, Z., Troian, M., 1990. *Zakarpatia v roky viiny* [Transcarpathia during the war], Uzhhorod: Karpaty, 171 s. (in Ukrainian).
 Zhuchenko, I., 1969. Vyzvolennia Zakarpatia (veresen – lystopad 1944 r.) [Liberation of Transcarpathia (September – November 1944)], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 10, Kyiv, s. 33–38. (in Ukrainian).
 Zhuchenko, I., 1976. Dopomoha partyzaniv i naselennia Zakarpatia Chervonii Armii [Help of partisans and the population of Transcarpathia to the Red Army], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 10, Kyiv, s. 52–58. (in Ukrainian).
 Zhuchenko, I., Kutsenko, K., 1979. Skhidno-Karpatska operatsiia – zavershalnyi etap vyzvolennia ukrainskykh zemel vid fashystskykh zaharbnikiv [East Carpathian operation – the final stage of liberation of Ukrainian lands from fascist invaders], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 10, Kyiv, s. 54–63. (in Ukrainian).

- Istoriya Velikoj Otechestvennoj vojny Sovetskogo Sojuza. 1941 – 1945* [History of the Great Patriotic War of the Soviet Union. 1941 – 1945], 1962, т. 4, Moskva, 735 s. (in Russian).
- Kutsenko, K., 1970. Vyzvolennia Zakarpatskoi Ukrainy Radianskoiu Armiieiu (veresen – zhovten 1944 r.) [Liberation of Transcarpathian Ukraine by the Soviet Army (September – October 1944)], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 6, Kyiv, s. 12–17. (in Ukrainian).
- Kutsenko, K., Sabinin, A., 1975. Vyzvolennia Zakarpattia. Chervonoiu Armiieiu internatsionalnyi podvyh narodiv SRSR [Liberation of Transcarpathia by the Red Army is an international feat of the peoples of the USSR], *Komunistychna partiia – nakhennyyk i orhanizator peremohy radianskoho narodu u Velykii Vitchyzniani viini*, Kyiv, s. 95–101. (in Ukrainian).
- Levchenko, V. S., 1960. Srazheniya v Karpatah [Battles in the Carpathians], Moskva, 232 s. (in Russian).
- Mishchanyn, V., 2003. Vzaiemovidnosyny okruzhnykh narodnykh komitetiv Zakarpattia z viiskovymy chastynamy Chervonoii armii v 1944 – 1950 rr. (na prykladi Volivskoho okruhu) [Relations of the district people's committees of Transcarpathia with the military units of the Red Army in 1944 – 1950 (on the example of the Voliv district)], *Carpatyca-Karpatyka*, випуск 22. Problemy istorii politolohii, etnologii ta literaturoznavstva, Uzhhorod, s. 69–76. (in Ukrainian).
- Mishchanyn V., 2018. *Radianizatsiia Zakarpattia 1944 – 1950 rr.* [Sovietization of Transcarpathia 1944 – 1950], Uzhhorod: RIK-U, 644 s. (in Ukrainian).
- Oni osvobozhdali Zakarpattia'e* [They liberated Transcarpathia], 1974. Uzhhorod, 254 s. (in Russian).
- Postanova Pershoho Zizdu Narodnykh komitetiv Zakarpatskoi Ukrainy, yakyi vidbuvsia 26 lystopada 1944 r. «Pro nadil selian, robitnykiv i sluzhbovtiv Zakarpatskoi Ukrainy zemleiu i lisom» [Resolution of the First Congress of People's Committees of Transcarpathian Ukraine, held on November 26, 1944 «On allotment of land and forest to peasants, workers and employees of Transcarpathian Ukraine»], *Visnyk Narodnoi Rady Zakarpatskoi Ukrainy*, 1944, 30 lystopada, №1, Uzhhorod, s. 3. (in Ukrainian).
- Projektor, D. M., 1960. *Cherez Duklinskij pereval: (Karpato-Duklinskaja operacija 1944 g.)* [Across Duklin Pass], Moskva, 215 s. (in Russian).
- Rusyn, V., 1987. *Na krutykh perevalakh. Doli nazustrich* [On steep passes. Fate to meet.], Uzhhorod: Karpaty, 337 s. (in Ukrainian).
- Tkachova, L., 1970. Dopomoha voyniv Chervonoii Armii trudiashchym Zakarpattia (zhovten 1944 – 1945 rr.) [Assistance of Red Army soldiers to the workers of Transcarpathia (October 1944 – 1945)], *Velykyi Zhovten i rozkvit vozziednanoho Zakarpattia: Materialy naukovoi sesii, prysviachenoii 50-richchiu Velykoi Zhovtnevoi sots. revoliutsii*, 29 chervnia – 2 lypnia 1967 r., Uzhhorod: Karpaty, s. 263–269. (in Ukrainian).
- Troian, M., Khainas, V., 1964. Dvadsiatyrichchia vyzvolennia Zakarpattia Radianskoiu. Armiieiu [Twentieth anniversary of the liberation of Transcarpathia by the Soviets. Army], *Tezy dopovidei ta povidomlen do naukovoi konferentsii, prysviachenoii 20-richchiu vyzvolennia Zakarpattia Radianskoiu Armiieiu*, Uzhhorod, s. 3–29. (in Ukrainian).
- Turianytsia, Yu., 2019. «Viiskovi zakhodyly do kvartyr i zabyraly maino meshkantsiv». Protypravni dii okremykh biitsiv Chervonoii armii na Zakarpatskii Ukraini [«The military went to the apartments and confiscated the property of the residents». Illegal actions of some Red Army soldiers in Transcarpathian Ukraine], *RIO*, 12 zhovtnia, №41 (1122), s. 6. (in Ukrainian).
- Turianytsia, Yu., 2019. «Viiskovi zakhodyly do kvartyr i zabyraly maino meshkantsiv». Protypravni dii okremykh biitsiv Chervonoii armii na Zakarpatskii Ukraini [«The military went to the apartments and confiscated the property of the residents.» Illegal actions of some Red Army soldiers in Transcarpathian Ukraine], *RIO*, 12 zhovtnia, №42 (1123), s. 6. (in Ukrainian).
- Ukrainskaja SSR v Velikoj Otechestvennoj vojne Sovetskogo Sojuza 1941 – 1945 gg.* [Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941 – 1945], 1975, т. 3, Kiev, 460 s. (in Russian).
- Shli polki Karpatami* [Regiments marched through the Carpathians], 1985, Uzhhorod, 309 s. (in Russian).

SUMMARY

«ON THE ATROCITY AND ARBITRARINESS OF INDIVIDUAL SERVICEMEN ON THE TERRITORY OF TRANSCARPATHIAN UKRAINE» 1944 – 1945 YEARS: SATR DOCUMENTS ON THE OFFENSES OF THE RED ARMY

Vasyl Mischanyn

Doctor of History, Docent; Docent of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

The article deals with some Red Army soldiers' problematic relations with the local population in Transcarpathian Ukraine in 1944 – 1945. The author analyzes the historiography of the problem, in particular, noted that in Soviet times, there could be no question of such a statement of the topic. That could be accused of anti-Sovietism, undermining the Red Army's authority and power, etc., threatened real long-term imprisonment under Stalin or increased pressure from party and Soviet bodies, a ban on publications scientific activities in the later period. Even today, the issue's historiography is limited to several scientific investigations and publications in the Transcarpathian regional periodical press. Due to the almost complete absence of materials on the subject in the State Archives of Transcarpathian region, as materials on law enforcement agencies' activities, military activities, mainly 1944 – 1945, were destroyed during at least three cleansing of archives during 1970 – 1991. Archives on the research topic – a further task for researchers. Based on the documents of the archival file of the P-4 (party) fund of the State Archives of the Zakarpattia region, the author established many facts of looting, criminal offenses, direct banditry of soldiers and officers of the Red Army in Transcarpathian Ukraine. Most of them were recorded in Uzhhorod, Mukachevo, Khust, Tyachiv, and Rakhiv districts. That is understandable, in these districts that most military units were housed (Uzhhorod, Mukachevo), the rest – border districts. Sometimes even members of the Communist Party of Transcarpathian Ukraine (KPZU), some village people's committees, and other people's authorities suffered from the military. Police, NKVD, and MGB of

Transcarpathian Ukraine, also carried out criminal actions against the local population. The local authorities recorded these crimes, but the leadership of Transcarpathian Ukraine could not influence the situation. The maximum that they could do was to appeal to the central authorities.

Keywords: *Transcarpathian Ukraine, military, Red Army, offenses, crimes, looting.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94.2:911.3(477.43/44)

DOI: 10.24144/2523-4498.2(43).2020.217366

ВИТОКИ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ ІЛЮСТРАЦІЙ «КВІТКИ БИТВИ» МАЙСТРА ФІОРЕ ФРІУЛАНО ДЕІ ЛІБЕРІ

Палій Людмила Іванівна

аспірантка кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: liudmyla.palii@uzhnu.edu.ua

Стаття присвячена серії італійських манускриптів поч. XV ст. за авторством італійського майстра фехтування Фіоре деі Лібері з Примаріаччо (1350 – 1410). В XV ст. серед італійського та німецького ноблітету було популярно замовляти для себе особисті фехтувальні книги, які були не тільки окремим витвором мистецтва, але й мали персональні дидактичні настанови. Особливість цих джерел полягає у тому, що зміст фехтувального трактату тісно пов'язано з ілюстраціями. Всі малюнки носять пояснювальний характер, тому вони створені з увагою до деталей та репрезентують конкретний фрагмент твору. Подібні акценти звертаються не тільки до тексту, але й до культурного контексту, який мав місце на час появи такого манускрипту. «Квітка Битви» – один з найстаріших європейських фехтувальних трактатів, доступних сьогодні для вивчення. Майстер Фіоре створив його майже наприкінці своєї кар'єри в якості подарунку для Ніколо д'Есте, володаря Феррари. На сьогодні до нас дійшло три редакції цього трактату та декілька версій, творених послідовниками після смерті італійського майстра. Весь цей пласт джерел складає основу італійської фехтувальної традиції, яка отримує подальший розвиток у праці Філіпо Ваді «De Arte Gladiatoria Dimicandi» («Про мистецтво фехтувальника»). Фіоре деі Лібері розробив оригінальну бойову систему, яка відрізняється від німецької традиції не тільки у термінології, але й у презентації. Основна мета статті полягає у тому, щоб простежити витоки художнього стилю, використаного у «Квітці битви», та вплив північно-італійських мистецьких тенденцій на його формування. Попри те, що фехтувальні трактати є досить популярною групою писемних джерел серед дослідників, сьогодні більш ретельна увага зосереджена на бойовій системі трактату чи палеографічних особливостях примірників. Але самі ілюстрації мають не тільки художню цінність, але й зберігають багато ключів, які відсилають нас до традицій північно-італійського треченто та формування мистецьких осередків, які згодом стануть колыскою італійського Ренесансу.

Ключові слова: фехтувальний трактат, середньовічні бойові мистецтва, манускрипт, Ренесанс, ломбардські рукописні мініатюри, італійське треченто.

Постановка проблеми. Про життя західних майстрів фехтування XIV – поч. XV ст. відомо небагато. Це може бути пов'язано з відсутністю у XIV ст. стійкої традиції створювати власні навчальні матеріали, а вже створені роботи підписувати власним ім'ям. Заняття фехтуванням були обмежені не тільки майновим цензом, але й соціальним статусом учня. Постійна конкуренція серед майстрів фехтування також не сприяла поширенню знань про бойові мистецтва, а навпаки, посилювала потребу в збереженні секретів в середині професійної спільноти. Фехтувальні трактати, або фехтбухи (*fencing treatise*, *fencing book*, *fechtbuch*) – це універсальна назва трактатів, присвячених бою зі зброєю. Середньовічні фехтувальні трактати, зазвичай, були компілятивними рукописними творами багатьох авторів. Однак, зустрічалися і праці одного автора чи присвячені тільки одному виду зброї [Treatises, 2018]. Майстер Фіоре зазначає у вступі до свого фехтбуху: «Я повинен сказати вам, що завжди викладав це мистецтво таємно, і тому ніхто не був присутнім на моїх заняттях крім учня, і іноді, його близького родича. Якщо хтось був там по моїй милості, то їм було дозволено спостерігати тільки після того, як вони дали клятву священній таємниці, клятву Віри не розкривати тих прийомів, які вони бачили, коли їх

показував майстер Фіоре» [MS. Ludwig XV 13, fol. 2r]. Крім того, Фіоре, який мав шляхетне походження, прямо забороняє розповсюдження мистецтва бою серед простого люду.

У вступі до «Квітки битви» Фіоре деі Лібері повідомляє, що він народився в маленькому містечку Примаріаччо недалеко від Фріулі у родині сера Бенедетто деі Лібері, нащадка дрібної шляхетської родини. Цей статус родина деі Лібері отримала у 1110 році від імператора Священної римської імперії Генріха IV, що могло свідчити про підданство голови сімейства Імперії, а не аквілейському патріарху. Умовною датою народження майстра Фіоре вважають 1350 рік, спираючись на його власні слова у вступі до «манускрипту Пізані Доссі» (*Pisani Dossi MS*) від початку 1409 року. Вперше ім'я італійського фехтувальника зустрічається в 1383 році в місті Удіне, куди він наймається на службу під час Фріульської міжусобної війни. Одна з вулиць цього міста сьогодні носить ім'я Фіоре деі Лібері [Mele, p. 2–3].

Зовсім немає відомостей про рані роки життя майстра Фіоре. Скупі дані про період професійного становлення не дають чіткого уявлення, де знатний італієць провів близько 20 років свого життя, з ким, крім своїх викладачів спілкувався майбутній

майстер, коли вивчав мистецтво «боротьби, меча та списа». Ці питання постають, якщо розглядати фехтувальні трактати, як іконотексти – взаємоузгодженні системи зображень та текстів. Адже, велику кількість обсягу твору займають ілюстрації. Їх роль – це детальне відображення текстових описів бойових прийомів. Аналіз манускриптів, проведений Кендрою Браун, свідчить про те, що досить часто текст був написаний вже після створення ілюстрацій, про що детальніше буде написано нижче. Якщо почерк трьох примірників «Квітки битви» (*MS. 383*, *MS Ludwig XV 13* та *Pisani Dossi MS*) і міг належати одній руці, то паризька версія має відмінність у помилках та скороченнях. З малюнками все виглядає значно складніше [Chidester, p. 21–22]. На перший погляд однакова манера подання зображального матеріалу та характерні символи, такі як золота корона, поєднують стилістично три редакції фехтувального трактату між собою. Але візуальні зміни у деталях ілюстрацій, різний ступінь промальовки фігур, та своєрідну «деградацію стилю» від ілюстрацій *MS Ludwig XV 13* (1400-ті роки) з колекції Пола Гетті до малюнків у *Pisani Dossi MS* (1409 р.) не достатньо пояснити тільки віком автора, якому на момент написання версії Пізані Доссі повинно бути близько 60-ти років. Звідси постає низка дослідницьких питань: чи дійсно Фіоре Фріулао деї Лібері був єдиним творцем «Квітки битви», чи цей твір є результатом колаборації майстра Фіоре з помітними митцями своєї епохи. За двадцять років досліджень спадщини Фіоре було переглянуто авторство паризької версії «Квітки битви», яка деякий час вважалась помертворою працею [Chidester, p. 21–22, Mondschein, p. 113–114]. Поява нових джерел в розпорядженні дослідників дозволило побачити слід італійської фехтувальної традиції на німецьких землях. Розвиток цього напрямку в Італії після смерті майстра перетворює фехтбухи Фіоре на взірць та своєрідний «канон» структури для нових фехтувальних книг. Символи та кольори використовуються послідовниками італійської традиції без категоричних змін, хоча і триває розробка теоретичної складової.

Основна мета статті полягає у тому, щоб простежити витоки художнього стилю, використаного у «Квітці битви», та вплив північно-італійських мистецьких тенденцій на його формування. Комплексне уявлення культурного контексту, в якому формувався світогляд та відбувалося професійне становлення Фіоре де Прімаріаччо, дозволить зрозуміти, чи мав відомий майстер достатньо знань та навичок для створення повноцінного ілюстрованого манускрипту мінімум в трьох редакціях, та які культурні та соціальні коди він вкладав у свою працю. Або ілюстрації були зроблені під керівництвом майстра Фіоре, але рукою іншої людини. Тенденції, які побутували в мистецькому середовищі північної Італії на передодні Ренесансу, можуть прояснити деякі моменти: чи є стиль цього фехтувального трактату унікальною розробкою видатного майстра мистецтва бою, або ж це своєчасне поєднання традицій та віяній італійського треченто.

Джерела та література. Першу групу джерел складають манускрипти під титулом «Квітка битви». Найкоротшою та, можливо, старішою з редакцій є *Fior di Battaglia* («*The Flower of Battle*», *Bl. 370. A. Ms. M. 0383*). Цей фехтувальний трактат міг бути написаний на початку 1400-х і містить всього 19 сторінок. Оригінал сьогодні зберігається у бібліотеці Пірпонта Мограна (Нью-Йорк, США). За змістом цей манускрипт схожий на іншу версію фехтубуху, відому як *MS Ludwig XV 13* («*The Flower of Battle*», *Ms. Ludwig XV 13*) з музею Пола Гетті (Лос-Анджелес, США). Версія «Гетті» (ймовірно створена близько 1404 року) складається з 49 аркушів, та лишається найповнішою версією «Квітки битви». Редакція, відома як манускрипт Пізані Доссі, *Flos Duellatorum* («*The Flower of Battle*», *Pisani Dossi MS*) містить дату свого створення: 10 лютого 1409 року, складається з 36 аркушів та має двомовний вступ. Обидва джерела складають дует праць італійського майстра, які мають посвяту маркізу Феррари Ніколо д'Есте. Всі три версії мають передмову італійською та, частково, латиною. З тексту передмови відомі деякі факти з життя майстра, імена його учнів, замовників та відомості про авторство фехтувального трактату. Що стосується Паризького манускрипту, питання причетності Фіоре деї Лібері до його створення переглянуто декількома дослідниками. Фехтувальний трактат *Florius, de arte luctandi* («*The Flower of Battle*», *Ms. Latin 11269*) було створено в період з 1410-го до 1420-х років. Однак, до цього манускрипту не збереглася передмова, а його назва була додана вже пізніше, у XVII ст. Хоча за змістом цей манускрипт схожий на примірник з колекції родини Пізані Доссі, деякі особливості оформлення, шрифту та тексту свідчать про інше походження манускрипту.

Другу групу джерел складають манускрипти, які відображають спадкоємність традицій Фіоре деї Лібері не тільки на території Італії, але й за її межами. Італійський майстер фехтування Філіпо Ваді міг бути послідовником традицій майстра Фіоре. Трактат *De Arte Gladiatoria Dimicandi* [*De Arte Gladiatoria*, *MS Vitt. Em. 1324*], написаний у 1480-х роках, за стилем и побудовою нагадує «Квітку битви». Патронами пізанського майстра були сини Ніколо д'Есте, тому він міг бачити обидва фехтбухи родини д'Есте. В цій низці треба відмітити ще одну збірку манускриптів, а саме групу «*Die Blume des Kampfes*», створених в період з 1420-х років до першої чверті XVI ст. За структурою та матеріалом один з них нагадує «Квітку битви». Манускрипт *Cod. 5278* схожий на фехтбух Фіоре чорно-білими малюнками зі штриховкою [*Sammelhandschrift Cod. 5278*]. Однак, фігури не мають золотих корон та підвязок, на відміну від того ж фехтбуху Філіпо Ваді. Структура цього манускрипту також не настільки добре організована, як у італійських майстрів. Всі інші манускрипти з цієї групи тільки частково зберігають елементи традиції фріульського майстра та є збірниками технік від Йоханеса Ліхтенауера до Беліфортіса Кайзера Конрада. Ці фехтбухи можуть бути презентацією більш давньої німецької традиції, яку Фіоре вивчав у німецьких майстрів Йоганна із

Швабії та Ніколаса з Тоблему і згодом, поширив у Італії. Праць вчителів майстра деї Лібері не збереглося, але вони могли надихнути як авторів «Die Blume des Kampfes», так і самого італійського фехтувальника. Не дивлячись на ступінь складності та глибину розробки трактатів, Фіоре деї Лібері, скоріш за все ще не був видатним майстром фехтування наприкінці XIV ст. в центральній Європі. В цей період домінуючими системами були традиція Йоханеса Ліхтенауера в Німеччині та Філіпо ді Бартоломео Дарді в Італії. Тим не менше, ряд пізніх фехтувальних трактатів містить відсилки до мистецтва битви майстра Фіоре Фріулано, що свідчить про прямий вплив його праць на розвиток фехтування в північній Італії. Можливо, німецька традиція, яку наслідував Фіоре, проявила себе окремо від «Квітки битви» та відобразилась у більш пізніх німецьких трактатах [Chidester, p. 11].

Третя група джерел представлена манускриптами 1370 – 1380 років з бібліотеки Амброзіана (Мілан, Італія), які проілюстровані у манері дуже близькій до малюнків «Квітки битви» (*C 214 inf.*, *H 86 inf.* та *L 58 susp.*). Ключі для розуміння художнього стилю приховані в школі ломбардської мініатюри італійського треченто. Більшість цих манускриптів було створено в період, коли Фіоре деї Лібері навчався та мандрував. На момент написання «Квітки битви» італійський майстер міг знаходитися у Мілані та бачити роботи місцевих мініатюристи. Ломбардська школа напряму могла не тільки надихнути Фіоре Фріулано на створення своїх ілюстрацій в даному ключі, але й стати основою стилю фехтувального трактату майстра.

Спадщина Фіоре деї Лібері вивчається більше 10 років. Грег Меле став одним з перших, хто досліджує історичний контекст створення «Квітки битви» та життя самого італійського майстра [Mele, 2011, p. 1–11]. Цей напрямок також активно розвиває Кен Мондшайн [Mondschein, 2011]. Обидва американські дослідники крім аналізу бойової системи та прийомів традиції Фіоре розбирають і художню складову кожного з манускриптів. Група дослідників асоціації «Wiktenauer» почала аналізувати стилістичні особливості кожного манускрипту [Chidester, 2016]. Завдяки досягненням Кендри Браун вдалося відкрити нові деталі процесу створення тексту паризького манускрипту [Florius de arte luctandi, 2016]. Матеріали більшості ломбардських манускриптів було опубліковано та проаналізовано італійським істориком мистецтва Пьетро Тоеска в 1912 році [Toesca, 1912]. Сідні Енглоу першим привернув увагу до імені Фіоре деї Лібері і взагалі, до такої групи джерел, як фехтувальні трактати [Anglo, 2000]. З його фундаментальної праці почалось дослідження та відтворення бойових практик в академічному та реконструкторському середовищі. В подальшому цей напрямок розвивав Даніель Жаке [Jaquet, 2016]. Серед українських дослідників першим, хто почав працювати з «Квіткою битви» Фіоре деї Лібері в контексті рицарської мілітарної технології став Володимир Гуцул [Гуцул, 2018, с. 66–74].

Виклад основного матеріалу. У пошуках витоків художнього стилю ілюстрацій «Квітки

битви» слід звернутися до візуального матеріалу італійського треченто та змін, яких зазнала ломбардська школа під впливом творчості Джотто ді Бондоне. В першу чергу слід окреслити, в якому значенні будуть використовуватись такі поняття як стиль, манера та школа. Джошуа Рейнольдс описав «стиль» (*Stile*) як владу автора над кольорами, словами або фарбами, якими передаються ідеї та почуття. Стиль буде ознакою, пов'язаною зі спільними рисами самих зображень, в той час, коли особливості роботи майстра з зображеннями буде розкрито через манеру. Термін «манера» (*maniera*) в цьому тексті використано в тому значенні, яке йому надавали діячі італійського треченто та кватроченто. Ознака, що притаманна руці конкретного митця і є тою манерою, на яку звертається увага при роботі з візуальним матеріалом. Манера індивідуальна, подібно почерку. В той самий час «техніка» – особливість роботи з конкретними інструментами, художніми засобами та фарбами. Відштовхуючись від цього, визначенням терміну «школа» стає осередок, де поступово наслідувалась манера відомого митця чи її особливі риси: колір, перспектива, світло [Кассен, 2011, с. 327–329].

В манускриптах північної Італії протягом всього XIV ст. простежується стиль, характерний для ломбардських фресок. Візантійські форми, традиційні для живопису Емілії та Ломбардії, починають змінюватися під впливом тосканського мистецтва та готичних мотивів зі сторони Франції. Новий стиль остаточно закріплюється в ломбардському мистецтві з появою Джотто. Ломбардія, надихнувшись тенденціями нового стилю та манерою великого майстра, породила нове покоління майстрів. Поєднання стійких традицій власного мистецтва, нові засоби, прийоми та окремих шлях розвитку перетворили архаїчну ломбардську школу на конкурента Флоренції у північній Італії. Інтенсивність кольору, гра зі світлотінню, витончений реалізм – ця манера створила протипагу флорентійським ідеалізованим формам [Toesca, p. 217]. Традицію Джотто в Мілані продовжує Джованніно де Грассі та Міккеліно ді Безоццо. Тосканські та ломбардські мотиви поширюються у Вероні та Падуї завдяки Альчіеро та Стефано да Дзевіо, а також Джусто де Манубої.

Манускрипт *MS. L58 susp.* привертає свою увагу малюнком пером та мотивами французької мініатюри, характерними для ломбардської школи першої половини італійського треченто [Toesca, 1912, p. 204–206]. Через подібну техніку ще два манускрипти бібліотеки Амброзіана вважалися творами ломбардських майстрів. Однак, *MS. H.86 inf.* та *MS. C.214 inf.* стилістично відрізняються, бо мають відмінну художню манеру виконання та інший ступінь промальовки деталей, ніж в манускрипті *MS. L58 susp.*: товстіший контур, іншу штриховку. Манускрипт *MS. H.86 inf.* не має кольорового заповнення, а контур малюнків слабкий, нечіткий і його виконано зі значно меншим рівнем майстерності, порівняно з ілюстраціями *MS. C.214 inf.* Пьетро Тоеска вважав, що ці два манускрипти виконані різними майстрами з регіону Венето,

порівнюючи їх з ілюстраціями творів Петрарки *MS G.36* [*Libro degli uomini famosi, Ms.G.36*], автором яких був видатніший представник венеціанської школи мініатюри Крістофоро Кортезе [*Toesca, 1912, p. 389*].

Для більшої конкретики використаємо одну з категорій живопису італійського кватроченто, описаних Майклом Баксандамом. З 16-ти категорій звернемося до терміну *disegnatore* – малювальник. Цей термін було пов'язано з лінійним зображенням предмету, яке протиставлялося тональному (заповненому кольором). Джотто ді Бондоне називали майстром пензля, розфарбовувачем (*dipintore*) та майстром стилусу (*stile*). Це свідчить про те, що митець вищого рівня міг працювати у декількох техніках. Крім того, вже в XIV ст. розрізнялося малювання тільки лініями та заповнення малюнку кольором. *Disegno*, як техніка – це поєднання олівця, ліній, зображення граней та перспективи [*Baxandall, 1972, p. 139–141*]. Саме на ці елементи акцентовано увагу при аналізі ілюстрацій та ескізів фресок. Малюнки в *MS. C.214 inf.* найбільше з трьох міланських манускриптів схожі на мініатюри Фіоре деї Лібері. В цьому манускрипті є ще пара деталей, які наближають його до венеціанських мініатюристів. В першу чергу це використання позолоти в зображеннях. Золото могло відображати колір (золотисто-жовтий або білий), світло чи метал, в залежності від коду, який вкладав автор. Наприклад, теологічний код вимагав акцентів у зображенні Трійці. Однак, більшість кольорових акцентів Середньовіччя та Ренесансу впадали у протиріччя один з одним, через що достатньо важко визначити, яка символіка лежить в основі конкретного використання золотого кольору [*Baxandall, 1972, p. 81–82*].

В ломбардській мініатюрі золотий колір майже не зустрічається, в той час коли венеціанські майстри використовують його не тільки для позначення кольору металу, але й фону та в рослинних візерунках. В період пізнього Ренесансу художники взагалі відмовляться від золотих акцентів на користь локального використання перспективи [*Baxandall, 1972, p. 189–190*]. Ломбардські мініатюри можуть взагалі не мати чітких рамок, в той час коли венеціанські мініатюри частіше виконують роль рамки по низу аркуша чи можуть вклинитись в дві колонки тексту, так само, як в *MS. C.214 inf.* Ще одна відсилка до робіт майстрів регіону Венето в мініатюрах *Fior di Battaglia* – це «портрет» майстра Фіоре у версіях для Ніколо д'Есте. Саме таким чином намальовані персонажі і в манускрипті *MS. G.36* (Рис. 1). Однак, суто венеціанська школа мініатюри навряд мала прямий вплив на ілюстрації майстра Фіоре. Проблема полягає у тому, що венеціанці користуються зовсім іншою пропорцією. Якщо звернути увагу на зображення рицарів в мініатюрах Крістофоро Кортезе, одразу кидаються в очі ноги, які у коней та вершників помітно коротші відносно всього тіла (Рис. 2). В той самий час ілюстрації *Fior di Battaglia* мають значно реалістичніші пропорції та об'єми. Подібні пропорції спостерігаються і в *MS. C.214 inf.*, тому якщо його автором і був майстер

з регіону Венето, то це навряд був венеціанський мініатюрист. В цьому регіоні також були поширені ідеї Джотто та ломбардські традиції, про що свідчать фрески в храмах Падуї. Це пояснює, чому ілюмінатора цього манускрипту помилково вважали представником ломбардської школи.

Зображення бойових сцен в манускрипті *MS. C. 214 inf.* особливо цінні. Перспектива, розташування фігур, обладунк, рельєф в тому вигляді, як нам демонструє автор мініатюр – все це ми впізнаємо у версії «Квітки битви» з музею Пола Гетті. Слід зазначити, що розташування фігур у манускрипті *MS. C.214 inf.*, виконано під таки кутом, ніби глядач спостерігає події зі сторони та зверху, що достатньо логічно для аркуша традиційного манускрипту. Більшість мініатюр Фіоре розташовує глядача безпосередньо перед фігурами, ніби викладач показує прийоми наочно та акцентує увагу на конкретних рухах, як під час реального заняття. Однак, обидва манускрипти мають декілька майже ідентичних ракурсів. Акценти, які розставляє автор мініатюр «Квітки битви» – це основна відмінність фехтбуків майстра від інших манускриптів того ж часу.

Для порівняння окремо розберемо зображення людей в обладунку і коней в обох манускриптах. Двобій рицарів (Рис. 3), зіткнення вершників (Рис. 4), композиція (Рис. 5), діагональна перспектива (Рис. 6), фігури, та навіть, коні (Рис. 7) – все це дуже схоже в деталях. Така подібність малюнку свідчить і про те, що ілюстратор не тільки бачив зіткнення на власні очі, але й мав розуміння як це намалювати задовго до появи «Квітки битви». Ким би не був автор мініатюр манускрипту з бібліотеки Амброзіана, він безсумнівно мав якийсь особистий бойовий досвід. Можливо, він сам навчався подібній до Фіоре фехтувальній традиції чи мав можливість обернутися в середині північно-італійської воєнної корпорації, де з природи речей практикувалося мистецтво бою мечем та списом. Не виключно, що ілюстратор *MS. C.214 inf.* та автор ілюстрацій до «Квітки битви» мали один й той самий взірєць для наслідування. Майстер Фіоре зазначав, що мав власні книги бойових мистецтв [*MS. Ludwig XV 13, fol. 2r*]. Наявність подібних книг у автора мініатюр манускрипту *MS. C. 214 inf.* чи можливість бачити подібні твори могла би пояснити таку подібність манери та техніки виконання ілюстрацій в манускриптах з різницею майже в 40 років.

Схожості з фехтбухами Фіоре додає і колористика манускрипту, де акценти розставлені жовтим кольором (в деталях обладунку чи у якості металу корони), а фігури намальовані коричневими лініями з розтушуванням. У венеціанських манускриптах позолота частіше використовується для виразу найвищого ступеню поваги (*Latria*) в біблійських сюжетах. Той факт, що манускрипт *MS. C.214 inf.* створено не менше ніж за 20 років до написання «Квітки битви» говорить про те, що майстер Фіоре бачив якщо не цей манускрипт, то принаймні, подібні малюнки, або, можливо, навчався у послідовника цієї художньої традиції.

В процесі вивчення манускриптів майстра Фіоре Фріулано виникає питання авторства ілюстрацій «Квітки битви». Це в першу чергу продиктовано зовнішніми відмінностями в деталях мініатюр. Зазвичай, автор має свою манеру, яка надає зображенням окремий виразний стиль, в подальшому асоційований з конкретним митцем. У випадку з *Fior di Battaglia* малюнки відрізняються не тільки у версіях, написаних у різний час, але навіть в редакціях, створених для одного замовника. Якщо ми звернемося до самого майстра Фіоре, то у передмові до версії *Ms. Ludwig XV 13* зустрінемо наступне: «*Che io fiore sapiando leger, e scriver e disignare*» – «Я, Фіоре, знайомий з письмом, читанням та малюнком». З цього твердження важко зробити висновок, що Фіоре деї Лібері власноруч намалював всі ілюстрації. Однак, якщо подивитися на цей вираз з іншого ракурсу, то вийде інший контекст: «Я, Фіоре, знайомий з письмом, читанням (тобто освічений) та знаю основи малюнку (тобто можу пояснити що і як треба намалювати)». Про те, що Фіоре не сумнівався в правильності візуальної презентації навчального матеріалу свідчить його твердження що «малюнки вірно відображають як все є насправді», але не говорить, що він їх малює сам. Навіть цитата «*Qui finisce lo libro che à fatto lo scolaro Fiore*» звучить як: «Тут закінчилась книга, яку зробив учень (освідчений?) Фіоре» і не повідомляє напрому, що Фіоре – автор ілюстрацій. Те, що ілюстрації могли бути виконані під його керівництвом та згідно з його власних порад, дозволяє Фіоре назвати себе автором всієї книги. Цю фразу можна зрозуміти і як те, що у деї Лібері був помічник, якому майстер пояснив, що треба малювати. Роль теоретичних настанов у фехтувальному трактаті тотожна ролі ілюстрації [*Ms. Ludvig XV 13, fol.2r*]. При високому рівні таланту професійного ілюстратора без спеціальних настанов майстра зобразити достовірні прийоми було би достатньо складно. Але під керівництвом викладача сторонній художник без зайвих зусиль зміг би намалювати необхідні мініатюри.

Обставини створення манускрипту *Ms. 383* маловідомі. Ілюстрації виконані тушшю з позолотою на коронах та підв'язках. Металеві частини зброї були пофарбовані сріблястою емаллю, яка кородувала з часом до чорного кольору. На кожній сторінці розташовано від однієї до чотирьох мініатюр, в основному комбатантів без латного обладунку. Текст за змістом схожий на *Ms. Ludwig XV 13*, але іноді містить поради, яких у версії з колекції Пола Гетті немає. Хоча ця редакція має передмову італійською, інформація про час створення і замовника в ній відсутня. Частина фехтувального трактату була втрачена, про що свідчить текст манускрипту, який відсилає читача до розділів, яких сьогодні немає [*Chidester, 2016, p. 7*].

Першими, хто поставив під сумніви вірогідність створення малюнків власноруч Фіоре, були дослідники асоціації «Wiktenauer». Вони припустили, що автором малюнків версії з музею Пірпонта Моргана міг бути один з вчителів Пізанелло Альтік'єро да Дзевіо. Один з видатніших послідов-

ників Джотто працював по всій північній Італії та був відомим майстром не тільки фресок, але й книжкової мініатюри [*Kleinhenz, 2004, p. 19–21*]. Але чи міг він дійсно бути автором ілюстрацій до манускрипту Фіоре? В редакції *MS.383* майже нема мініатюр в обладунку. Це значно ускладнює порівняльний аналіз робіт Альтік'єро да Дзевіо з мініатюрами фехтувального трактату, але не робить його неможливим. В такому аналізі ключову роль відіграють коректні критерії. В даному випадку об'єктами порівняння стали зображення коней та обладунків. На перший погляд фрески да Дзевіо мають мало спільного з ілюстраціями «Квітки битви». Однак, якщо ми подивимось на чернетку Альтік'єро під назвою «Взяття міста», датоване 1400 роком, то знайдемо обладунки, схожі на єдине зображення у версії *Ms.383* (Рис.8). На обох зображеннях достатньо чітко промальовані шоломи, латні ноги (особливо наколінник) та руки (латні рукавиці). Зображень коней у фехтувальному трактаті багато, більшість з них має плавні контури, як на ескізі да Дзевіо. В обох випадках малюнки виконані чіткими лініями, об'єм додано за рахунок м'якого розмиття та легкої штриховки, характерних для ескізів Альтік'єро да Дзевіо.

Візуальна подібність робіт падуанського майстра та мініатюр *Fior di Battaglia* дала дослідникам асоціації «Wiktenauer» можливість запропонувати Альтік'єро да Дзевіо в якості ймовірного автора ілюстрацій. Не відомо, чи мав Фіоре Фріулано можливість зустрітися з цим художником. Остання документальна згадка про учня Джотто Альтік'єро датується 1384 роком в міському архіві Падуї. Фіоре деї Лібері відвідує Падую під час двобою свого учня сіра Жана Галеаццо з Мантуї та героя Столітньої війни французького рицаря Жана де Менгра, майбутнього маршала Бусіко в 1395 році [*Mele, 2011, p. 5*]. Якщо *Ms.383* було написано на початку 1400-х, або раніше при умові, що Альтік'єро да Дзевіо ще був живий і лишився в Падуї, Фіоре міг познайомитись з майстром саме в цей час. Напевно стверджувати, що Альтік'єро міг бути автором мініатюр цієї версії «Квітки битви» достатньо важко через малу кількість опосередкованих фактів. Однак, слід зауважити, що саме ескізи да Дзевіо за манерою виконання найбільше схожі на ілюстрації *Ms.383*, тому ця версія потребує подальшого наукового пошуку і більш глибокого аналізу.

Історичний контекст створення фехтбуків для Ніколо д'Есте відомий краще, ніж для інших версій «Квітки битви» завдяки змістовним передмовам італійською (фріульський діалект) та латиною (частина передмови в манускрипті з колекції Пізані Доссі). Довгий час період життя Фіоре Фріулано деї Лібері з 1400-х років до його смерті асоціювали з родиною д'Есте та двором Феррари. Однак, серед документів родини д'Есте не збереглося даних, що майстер Фіоре отримував гроші від когось з родини маркіза. Це могло свідчити як про те, що Фіоре був достатньо близький до маркіза, чи навпаки – не був з ним знайомий напрому. Через це серед дослідників стала популярною версія про те, що Фіоре міг працювати під патронажем герцога Жана Галеаццо

Вісконті, та створити фехтувальні трактати як дипломатичний подарунок для Ніколо д'Есте [Mondschein, 2018, р. 103–104]. Після згадки про Фіоре деї Лібері на турнірі в Падуї він з'являється в Павії у 1399 році для підготовки свого учня Джованіно да Баджо до поединку. Ще декілька учнів майстра також були міланськими підданими, що могло свідчити про популярність його таланту та викладання серед міланського нобілітету. До того ж він міг потрапити до міланського двору через рекомендації свого учня Жана Галеаццо де Мантуя, одного з найкращих капітанів Галеаццо Вісконті. Однак, в цьому самому році герцога Мілану відвідував молодий маркіз Феррари Ніколо д'Есте, тому Фіоре деї Лібері міг познайомитись з ним під час прийому, де зібралась вся рицарська верхівка.

Перший з двох манускриптів для Ніколо датується 1404 роком, але не до кінця зрозуміло, на що спирається ця дата. В передумові до *Ms.Ludwig XV 13* Фіоре перелічує більшість своїх учнів так, ніби вони всі ще живі та добре відомі читачу. Першим з них помер Галеаццо да Мантуя (1406 рік), так що манускрипт з колекції Пола Гетті міг бути написаний до 1406 року. Якщо взяти за основу версію про дипломатичний подарунок для д'Есте від Жана Марії Вісконті (змінив свого батька Жана Галеаццо Вісконті після його смерті у 1402 році і правив до 1418 року), то це виглядає ненадійно, бо Ніколо д'Есте виступив на стороні альянсу проти нового герцога Мілану в 1403 році. Можливо вони заключили перемир'я в 1404 році. Але версія про дипломатичний подарунок все одно не має сенсу. Цим аргументом важко пояснити появу манускрипту Пізані Доссі у 1409 році, бо д'Есте вийшов з венеціанської кондотти у 1405 році. Якщо замовлення герцога Вісконті тут ні до чого, то Фіоре деї Лібері міг написати «Квітку битви» для маркіза Феррари за власною ініціативою, працюючи безпосередньо на Ніколо.

Текст *Ms.Ludwig XV 13* дає зрозуміти, що «Квітка битви» створена згідно побажань Ніколо: «Я зроблю книгу по всім мистецтвам, які мені відомі і використаю залізо (метал? позолота?), темпера та інші (матеріали?), згідно з побажаннями мого Сеньйора» [Ms.Ludwig XV 13, fol.1v]. Ці вимоги могли стосуватись й структури фехтувального трактату. Версія з колекції Пола Гетті має дидактичні настанови, подібні до тих, що написані у MS. 383, однак порядок розділів зовсім інший. Редакція з музею Пірпонта Моргана має структуру, яка відображає скоріш за все власний погляд майстра Фіоре на побудову свого мистецтва бою [Chidester, 2016, р. 15]. Що стосується манускрипту *Flos Duellatorum (Pisani Dossi Ms.)*, то він довгий час сприймався дослідниками, як оригінал. Він був виданий факсимільним способом в 1902 році істориком Франческо Новатті. Початково, обидва фехтувальних трактати, присвячених Ніколо д'Есте, могли бути створені в одному стилі, який задовольняв побажання замовника. Деякі мініатюри *Flos Duellatorum* досить схожі за манерою на версію з колекції Пола Гетті (Рис.9). Однак, частина, яка зображає комбатантів в латному обладунку,

вершників та коней відрізняється. Всі вони виконані зі значно нижчим рівнем майстерності, ніж фігури без обладунку, мають грубіші форми ніг та стоп (Рис.10). Це можна пояснити правками за часів Франческо Новатті для створення якісної факсимілії, якщо оригінал було пошкоджено раніше. При всьому таланті художника майстер міг не розбиратися в деталях рицарського обладунку XV ст. так, як це робив сучасник Фіоре. Тому ці малюнки, скоріш за все, можуть бути технічною компіляцією старої мініатюри без знання предмету.

Стиль мініатюр в *Ms.Ludwig XV 13* візуально відрізняється від версії манускрипту з колекції Пірпонта Моргана. В першу чергу це проявляється в зовсім іншій манері малюнку: більш витончені, але чіткі контури, тверде, але дрібне штрихування та відсутність м'якого «акварельного» розмиття. Тонкий чіткий контур та короткий штрих також зустрічається і в версії з колекції Пізані Доссі. Особливо цікавим є оздоблення передмови *Pisani Dossi Ms.* Вона має рамку з рослинними мотивами та позолотою (скоріш за все була кольоровою) та великі літери з рослинними вставками (подібну літеру має і манускрипт з колекції Пола Гетті). Така манера характерна для венеціанських манускриптів, але реалістичність пропорцій у мініатюрах видає тверду руку ломбардського ілюмінатора.

Виконання мініатюр темперою та позолотою, як того бажав Ніколо д'Есте, потребує спеціального фаху. Якщо Фіоре Фріулано навчався мистецтву ілюмінації манускриптів, то не зазначив цього в жодному зі своїх життєписів. Якщо майстер не малював власноруч мініатюр цих версій «Квітки битви», то до кого він міг звернутися з таким замовленням? В період з 1399 по 1410 рік тільки один майстер поєднував обидва стилі в своїх роботах на найвищому рівні, працював з темперою та позолотою і міг бути безпосередньо в колі знайомств Фіоре деї Лібері. Ломбардський мініатюрист Міккеліно да Безоццо (1370 – 1455 роки) був крупнішим майстром ілюмінації при дворі Жана Галеаццо Вісконті. Будучи родом з Павії, він відправився до Венеції, де і працював, доки не отримав запрошення до Мілану. Міккеліно був ключовою фігурою в ломбардській майстерні мініатюр в Павії і пропрацював на дворі Вісконті до смерті свого патрона Жана Галеаццо в 1402 році. Через неприйняття політики сина Вісконті Жана Марії, майстер переїжджає до Венеції. В Мілан Міккеліно повернувся тільки після 1418 року, де і лишився до своєї смерті [Paoletti, 2005, р. 195–196].

Роботи улюбленого майстра Галеаццо Вісконті привертають увагу в першу чергу манерою, яка нагадує мініатюри обох фехтувальних трактатів для Ніколо. В 1404 році да Безоццо оформив похвальну промову на честь свого покійного патрона Галеаццо Вісконті (*Ms.Lat.5888*, Національна бібліотека Франції, Париж). Крім суто венеціанських мотивів оформлення з позолотою та рослинами, в цій промові є профілі всіх членів родини Вісконті в коронах на золотому тлі. Контури обличчя, промальовка волосся та бороди, корони – все це має чіткі тонкі лінії та легке дрібне штрихування. Але крім цього кожна

сторінка промови містить специфічне оформлення підписів: всі тексти оздоблені рамкою у вигляді свитків. Майже в такі самі свитки вписані вірші на сторінці манускрипту *Pisani Dossi Ms.* (Рис.11). Спільні деталі ми можемо знайти і у фрагменті з іншого манускрипту авторства Міккеліно, який має досить схожі елементи рослинного оздоблення мініатюри, подібні до тих, що намальовані у версії Пізані Досі (Рис. 12). В обох випадках ілюстратор працював з темперою і позолотою.

Основа ілюстрації «Квітки битви» складають приклади бойових прийомів. В фехтувальному трактаті *Ms.Ludwig XV 13*, не дивлячись на масштаб, дуже ретельно промальовані елементи латного обладунку та кінської зброї. Більшість шоломів, зображених в цій версії *Fior di Battaglia*, мають реальні історичні прототипи. В цьому випадку нам необхідно звернутись до тих робіт Міккеліно да Безоццо, де є зображення рицарів. В «Книзі молитви» з колекції Пірпонта Моргана (*M.Ms.944*), датованій 1420 роком, авторство ілюстрацій значиться за Міккеліно. Внизу мініатюри «Христос: Воскресіння» розташовані три рицарі (Рис. 13). Всі обладунки мають чіткі контури, окремо промальовані латні руки та ноги, лікті, коліна, рукавиці. Схожим чином зображено обладунки в *Ms.Ludwig XV 13*, це стосується і шоломів. Міккеліно досить своєрідно малює шоломи, схожі більше на італійські бацінети чи ранні салати. Шолом з подібною викружкою та ребром зображено і у Фіоре деї Лібері (Рис. 14). Всі ці мініатюри об'єднує гармонійна пропорція, чіткий технічний контур та схожий ступінь деталізації. Хто би не був автором ілюстрацій до *Ms.Ludwig XV 13*, його манера найбільше нагадує саме мініатюру Міккеліно да Безоццо. А оздоба позолотою та венеціанські мотиви тільки додають спільних рис з ломбардським майстром.

Якщо автором мініатюр фехтувальних трактатів для Ніколо д'Есте дійсно був Міккеліно да Безоццо, то важливо з'ясувати, на яких засадах він міг стати ілюстратором «Квітки битви». Точна дата, коли саме майстер Фіоре наймається до маркіза Феррари та лишає Павію, невідома. Фіоре деї Лібері мав змогу познайомитись з головним майстром герцога Вісконті в період з 1399 року, коли він прибув до Павії та навчав міланських рицарів своєму мистецтву бою, до від'їзду Міккеліно до Венеції у 1402 році. Ломбардський ілюстратор, при умові знайомства з майстром деї Лібері, міг погодитись допомогти в цій справі через повагу до молодого Ніколо. Покійний патрон ломбардського ілюмінатора був в теплих відносинах з молодим маркізом, який неодноразово відвідував міланський двір. Крім того, д'Есте виступив проти нового герцога Вісконті на стороні Венеції, яка прихистила Міккеліно. З усіх мініатюристів цього регіону манера де Безоццо найбільше подібна до тої, яку мав ілюстратор *Fior di Battaglia*. Відомий міланський майстер володів потрібними знаннями, навичками, рівнем майстерності та авторитетом, щоб задовольнити вимоги володаря Феррари по оформленню його книг. Спільні елементи двох редакцій «Квітки битви» та мініатюр ломбардського ілюстратора дають можли-

вість припустити, що Міккеліно міг бути автором мініатюр в обох версіях фехтувального трактату для Ніколо д'Есте. Можливо, цю роботу виконав хтось з його учнів чи послідовників.

Паризька версія «Квітки битви», або *Ms.Latin 11269* («Флоріс») стала доступна для дослідників завдяки Кену Мондшайну. Він знайшов її в національній бібліотеці Франції в 2008 році і оцифрував за власний кошт. Деякий час вважалося, що це остання робота майстра Фіоре деї Лібері. Майстер фехтування Белінджи ді Торічелла чув від Франческо Новатті, що майстер Фіоре відправлявся до Парижу викладати фехтування в 1418 році та створив там *Florius de Arte Luctandi* в 1420 році. Однак, цим словам Новатті немає документальних підтверджень, невідомо на які данні Франческо Новатті спирався [Chidester, 2016, p. 3]. Скоріш за все, паризький манускрипт був створений при дворі родини д'Есте вже після смерті Фіоре деї Лібері. Можливо, це був подарунок для Ліонелло д'Есте. Про це свідчать деякі зміни в тексті фехтувального трактату, пов'язані з деталями життя замовника. Ліонелло був бастардом Ніколо д'Есте, і його емблемою був леопард (вважалося, що леопард – це бастард лева та гепарда), принаймні цю тварину зображає Пізанелло на медалі для маркіза. В паризькому манускрипті змінені назви прийомів: прийом, який називався у майстра Фіоре «хрест Бастарда» підписано як «Новий хрест». В той же час «Новий хрест» Фіоре замінено на «Леопарда». Це саме стосується і серії прийомів, які підписані як «захист леопарда» та «хвіст леопарда», хоча це може бути відсилка до композицій Фіоре під назвою «Сім мечів», де леопард – одна з ключових фігур.

З усіх трьох робіт Фіоре Фріулану «Флоріс» нагадує манускрипт *Pisani Dossi Ms.*, бо має тільки вірші і виглядає його латинським перекладом з фріульського діалекту. Ілюстрації також схожі на цю версію «Квітки битви», але на відміну від версії 1409 року вони всі розфарбовані. Це єдина версія з кольоровими мініатюрами. По змісту текст має відмінності від версії родини Пізані Доссі: в тексті зустрічаються скорочення в інших місцях, деякі мініатюри значно відрізняються від *Pisani Dossi Ms.* та описані прийоми, яких не має в жодній іншій редакції фехтбуків Фіоре. Франческо Новатті зазначає, що в каталозі бібліотеки родини д'Есте знаходилося ще два манускрипти Фіоре деї Лібері (останній запис про них датується 1508 роком) [Mondschein, 2018, p.106–108]. Можливо, паризька версія *Ms.Latin 11269* базувалася на тому ж самому оригіналі рукопису, з якого було створено факсиміле версії Пізані Доссі. За своєю структурою манускрипт більше схожий на версію з колекції Пірпонта Моргана.

Колористика ілюстрацій *Florius de Arte Luctandi* своїми м'якими зеленими та рожевими кольорами схожа на фрески Пьетро дела Франчески (однак, він почав працювати вже після 1430 року) і дещо відрізняється від натуралістичного реалізму попередніх версій «Квітки битви». Ця версія манускрипту, скоріш за все, була створена до 1436 року (згідно каталогу бібліотеки д'Есте цей

манускрипт з'явився в колекції до утворення нового списку). В цей час при дворі д'Есте працювало багато відомих майстрів: від Пізанелло до Бельбелло ді Павія та Антоніо да Феррара. Через це визначити ілюстратора достатньо важко. Жодних посилань на замовлення ілюстрацій для фехтувального трактату немає в списку мініатюристів, яких наймав двір д'Есте. З іншого боку, в їх канцелярії часто відсутні записи про улюблених майстрів, з якими вони постійно мали справу. Бельбелло ді Павія був послідовником традиції Міккеліно да Безоццо і крім Феррари працював при дворі герцога Вісконті. Однак, він народився тільки в 1430 році і навряд міг бути автором ілюстрацій паризької версії.

Пізанелло був одним з яскравіших представників італійського Ренесансу. Його стиль формувався під впливом трьох видатних майстрів треченто: Джентіле да Фабіано (працював разом з Міккеліно да Безоццо у Венеції), Альтік'єро да Дзевіо (послідовник традиції Джотто в Падуї) та Стефано да Дзевіо (послідовник Міккеліно да Безоццо). В його роботах чітко простежується ломбардська школа. Однак, Пізанелло має більш витончену манеру, ніж автор мініатюр *Ms.Latin 11269*. Можливо, він був автором Біблії, створеної для родини д'Есте, але «Флоріс» занадто простий порівняно навіть з ескізами Пізанелло.

Антоніо Альберті да Феррара виглядає найбільш привабливою кандидатурою з усіх трьох митців. На його стиль також вплинув Джентіле да Фабіано. Особливо цікавими є його фрески з церкви Сан-Франческо у місті Кальї (до 1438 року). Манера зображати вирази обличчя своїх фігур візуально нагадує героїв «Флоріса». Тільки паризький манускрипт має ілюстрації, які передають емоції комбатантів настільки виразно – жодне обличчя не є статичним. Альберті малює очі та руки дуже схожими на ті, як їх зобразив ілюстратор фухтбуху: промальовані повіки, кругле око, товсті пальці. Схожим чином виглядає волосся, форма голови, міміка та контур профілів (Рис. 15). Не збереглося фресок з зображенням коней та обладунку руки цього майстра, але манера Антоніо да Феррара упізнається в малюнках паризької версії. Однак, суто візуальної подібності недостатньо, тому це питання лишається відкритим до появи нових документів з канцелярії родини д'Есте.

Висновки. Кожна з версій «Квітки битви» була створена Фіоре деї Лібері зі своєю метою. Версія *Ms.383* з колекції Пірпонта Моргана лишається загадковою з усіх робіт майстра. Вважати її чернеткою або макетом для замовника примітивно, особливо якщо взяти до уваги її зовсім іншу структуру та стиль мініатюр. Якщо тільки це не була власна версія книги майстра, яку він робив для себе ще до знайомства з маркізом Феррари, з метою систематизувати власні знання в повноцінний твір. *Fior di Battaglia (Ms.Ludwig XV 13)* – фехтувальний трактат, створений за усіма побажаннями замовника, відрізняється від інших копій ретельно промальованими мініатюрами, які задали тон подальшим версіям «Квітки битви». Про версію *Pisani Dossi Ms.* з одного боку достатньо важко дискутувати через

можливі зміни під час створення фіксиміле, а з іншого, саме до *Flos Duellatorum* слід звертатися у пошуках посмертної роботи майстра Фіоре.

Передумова манускрипту з колекції Пізані Доссі значно відрізняється від своїх попередників не стільки змістом, скільки конотацією. Перше, що відрізняє цей вступ – це точна дата. Жодна інша «Квітка битви» не має навіть натяку на час свого створення, майстер пропускає цю деталь і у версії з колекції Пола Гетті. Інформація, яку несе передумова *Ms.Ludwig XV 13*, скоріш репрезентативна, з нотками професійного самопіару та потребою залучитися повагою могутнього патрона. Але *Flos Duellatorum* відображає зовсім інший мотив. Фіоре деї Лібері починає з презентації свого мистецтва, розповідає про формування власної системи та її місця у навчанні, підсумовує знання, які він отримав протягом життя. Текст має дидактичний тон, ніби автор намагається вмістити весь досвід старого майстра, акцентує увагу на порадах, правильному відображенні прийомів та простих для розуміння описах. Саме тут деї Лібері лишає заборону на розповсюдження свого мистецтва бою серед простолюдинів. Цікавим є заклик Фіоре Фріуано до Ніколо д'Есте користуватись саме цією книгою, бо її мистецтво правдиве, дієве і перевірене в дуелях та на війні. «Я не зможу зробити іншої книги, величнішої за цю, бо витратив на неї півроку вірою і правдою, і не хочу більше цих труднощів, бо старість переслідує мене. Нехай береже Господь маркіза Ніколо д'Есте, володаря Феррари, Модени, Парми та Реджо», – повідомляє автор. Особливого драматизму додає вірш в кінці, як остання настанова майстра майбутньому учневі. В такому контексті недоречно розглядати паризький манускрипт, як останню роботу Фіоре, тим паче, що передумова до цієї версії втрачена і невідомо, чи була там якась посвята, презентація чи звернення. Можливо, слід сприймати *Ms.Latin 11269*, як першу спробу наслідування та адаптації традиції Фіоре Фріуано вже після його смерті, про що свідчить не тільки поява кольору, але й зміни, та згодом вдосконалення бойової системи «Квітки битви» в фехтувальному трактаті Філіпо Ваді.

Ідея, що авторами ілюстрацій в фехтувальних трактатах з назвою «Квітка битви» були різні люди побутує серед дослідників не перший рік, через відмінність у деталях мініатюр. Робота з темперою та позолотою потребує окремих знань та навичок, тому лишається невідомим, в кого і коли майстер Фіоре вчився малюнку. Стилістично всі три манускрипти наслідують традиції ломбардської мініатюри, про що свідчить реалізм та пропорція, притаманні цьому напрямку. Венеціанські техніки роботи з позолотою та темперою можна пояснити причетністю до створення манускриптів деяких представників ломбардської школи, які мали досвід роботи у регіоні Венето. Вірогідність того, що Альтік'єро да Дзевіо, Міккеліно да Безоццо та Альберті да Феррара мали відношення до створення «Квітки битви» обґрунтовано тільки на візуальній подібності творів, аналізі технік та манери цих італійських майстрів. Тому ці гіпотези

потребують подальшої розробки та дослідження джерельної бази.

В будь-якому випадку, залучення стороннього ілюстратора для створення манускрипту – звичайна практика в Середньовіччі. Навіть, якщо Фіоре деі Лібері не створював малюнків для жодної зі своїх книг, це не принижує досягнень автора, а навпаки, свідчить про його високий авторитет в своєму середовищі. Майстер фехтування з маленького міста Примаріаччо не тільки навчав мистецтву бою видатніших представників нобілітету північної Італії, але мав змогу спілкуватися з передвісниками

італійського Ренесансу – яскравішими майстрами італійського треченто. Якщо хоч один з вищезгаданих художників мав відношення до створення «Квітки битви» – це свідчить про те, що фехтувальний трактат є повноцінним витвором книжкового мистецтва на рівні з лицарськими романами, але спеціалізований під потреби представників військової еліти. «*Flos Duellatorum*» лишається не тільки унікальним жанром ренесансного манускрипту, але й поєднує в собі ключові ідеї та тенденції мистецтва північної Італії.

Список використаних джерел

- Anglo, S., 2000. *The Martial Arts of Renaissance Europe*, New Haven & London Yale University Press, 384 p.
- Baxandall, M., 1972. *Painting and experience in fifteen-century Italy: A primer in the social history of pictorial style*, second edition, Oxford University Press, 183 p.
- Brown, K., 2016. *Florius de arte luctandi: challenges and discoveries in a contemporary latin translation of fiore dei liberi*. [Online]. Доступно: <https://hroart.com/article/florius-de-arte-luctandi-challenges-and-discoveries-in-a-contemporary-latin-translation-of-fiore-dei-liberi> (дата звернення 23.09.2020).
- Chidester, M., 2016. *The Flower of Battle of Master Fiore Friulano de'i Liberi: Being a concordance of the prefaces and several plays from his four extant manuscripts*. [Online]. Доступно: <http://kresiva.com/wp-content/uploads/2016/11/wiktenauer-Fiore-de-i-Liberi-compilation-2016-1.pdf> (дата звернення 23.09.2020).
- Chidester, M., 2018. *Treatises*. [Online]. Доступно: <https://wiktenauer.com/wiki/Treatises> (дата звернення 23.09.2020).
- De Arte Gladiatoria Dimicandi, MS Vitt.Em.1324. Biblioteca nazionale centrale Vittorio Emanuele II. [Online]. Доступно: https://manus.iccu.sbn.it/opac_SchedaScheda.php?ID=67849 (дата звернення 20.09.2020).
- Fior di Battaglia, Ms. M.383. The Morgan Library & Museum. [Online]. Доступно: <https://www.themorgan.org/collection/renaissance-fightingmanual> (дата звернення 15.09.2020).
- Fior di Battaglia, Ms. Ludwig XV 13. The J. Paul Getty Museum. [Online]. Доступно: <https://www.themorgan.org/collection/renaissance-fightingmanual> (дата звернення 17.09.2020).
- Flos Duellatorum (Pisani Dossi MS). Wiktenauer. [Online]. Доступно: [https://www.wiktenauer.com/index.php?title=File%3AFlos_Dvellatorvm_in_Armis%2C_sine_Armis%2C_Eqvester%2C_Pedester_\(Novati\).pdf&page=1](https://www.wiktenauer.com/index.php?title=File%3AFlos_Dvellatorvm_in_Armis%2C_sine_Armis%2C_Eqvester%2C_Pedester_(Novati).pdf&page=1) (дата звернення 15.09.2020).
- Florius de Arte Luctandi, Mss. Latin 11269. Bibliothèque nationale de France. [Online]. Доступно: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8514426f/fl.item> (дата звернення 20.09.2020).
- Jaquet, D., 2016. *Late Medieval and Early Modern Fight books*, Boston: Brill, 619 p.
- Kleinhenz, C., 2004. *Medieval Italy: An Encyclopedia*, New York: Routledge, 1185 p.
- Libro degli uomini famosi, Ms.G.36. The Morgan Library & Museum. [Online]. Доступно: <http://ica.themorgan.org/manuscript/thumbs/76970> (дата звернення 22.09.2020).
- Manoscritti, L.58 sup., Biblioteca Ambrosiana. [Online]. Доступно: <http://213.21.172.25/0b02da8280051bfa?fbclid=IwAR1jtzNvumvC1IZo76pLjOxJHTEAErKFJmZW-gmZR3F8tE3q2wm-y9qkiAQ> (дата звернення 22.09.2020).
- Manoscritti, H.86 inf., Biblioteca Ambrosiana. [Online]. Доступно: https://manus.iccu.sbn.it/opac_SchedaScheda.php?ID=39281 (дата звернення 22.09.2020).
- Manoscritti, C.214 inf., Biblioteca Ambrosiana. [Online]. Доступно: http://213.21.172.25/0b02da8280051c1c?fbclid=IwAR3CzMyK8o9I-80UI1NzYcIae47RyuxaYv6C5dgpLY_uySnWCXVqDe12H4U (дата звернення 22.09.2020).
- Mele, G., 2011. *According to the Order of My Lord Marchese: Patronage and the Medieval Master at Arms*. [Online]. Доступно: https://www.academia.edu/38076303/According_to_the_Order_of_My_Lord_Marchese_Patronage_and_the_Medieval_Master_at_Arms (дата звернення 21.09.2020).
- Mondschein K., 2018. *On the Art of Fighting: A humanist translation of Fiore dei Liberi's Flower of Battle owned by Leonello D'Este*, Acta Periodica Duellatorum, volume 6, p. 99–135.
- Mondschein K., 2011. *The Knightly Art of Battle*, Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 128 p.
- Paoletti, J., 2005. *Art in Renaissance Italy*, third edition, London: Laurence publishing Ltd., 570 p.
- Prayer book, Ms. M.944. The Morgan Library & Museum. [Online]. Доступно: <http://ica.themorgan.org/manuscript/thumbs/145545> (дата звернення 23.09.2020).
- Sammelhandschrift Cod. 5278. Österreichische Nationalbibliothek. [Online]. Доступно: https://search.onb.ac.at/primo-explore/fulldisplay?docid=ONB_alma21303441670003338&context=L&vid=ONB&lang=de_DE (дата звернення 20.09.2020).
- Sermo factus et recitatus per Magistrum Petrum de Castelleto, Ms. Latin 5888. Bibliothèque nationale de France. [Online]. Доступно: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10020318d/f2.image> (дата звернення 23.09.2020).
- Toesca, P., 1912. *La pittura e la miniature nella Lombardia*, Milano: Tipografia sociale, 594 p.
- Гуцул, В., 2018. Фехтувальний трактат Фіоре деі Лібері да Примаріаччо «Квітка Битви» та лицарські бойові практики другої половини XIV – першої третини XV ст., *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія», вип.2 (39)*, с. 66–74.
- Кассен, Б., 2011. *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей*, Т.2, Київ: Дух і Літера, 488 с.

References

- Anglo, S., 2000. *The Martial Arts of Renaissance Europe*, New Haven & London Yale University Press, 384 p. (in English).
- Baxandall, M., 1972. *Painting and experience in fifteen-century Italy: A primer in the social history of pictorial style*, second edition, Oxford University Press, 183 p. (in English).

Brown, K., 2016. *Florius de arte luctandi: challenges and discoveries in a contemporary latin translation of fiore dei liberi*. [Online]. Доступно: <https://hroarr.com/article/florius-de-arte-luctandi-challenges-and-discoveries-in-a-contemporary-latin-translation-of-fiore-dei-liberi> (дата звернення 23.09.2020). (in English).

Cassin, B., 2011. *Vocabulaire europeen des philosophies: Dictionnaire des intraduisibles*, T.2, Kyiv: Duh & Litera, 488 s. (in Ukrainian).

Chidester, M., 2016. *The Flower of Battle of Master Fiore Friulano de'i Liberi: Being a concordance of the prefaces and several plays from his four extant manuscripts*. [Online]. Доступно: <http://kresiva.com/wp-content/uploads/2016/11/wiktenauer-Fiore-de-i-Liberi-compilation-2016-1.pdf> (дата звернення 23.09.2020). (in English).

Chidester, M., 2018. *Treatises*. [Online]. Доступно: <https://wiktenauer.com/wiki/Treatises> (дата звернення 23.09.2020). (in English).

De Arte Gladiatoria Dimicandi, MS Vitt.Em.1324. Biblioteca nazionale centrale Vittorio Emanuele II. [Online]. Доступно: https://manus.iccu.sbn.it/opac_SchedaScheda.php?ID=67849 (дата звернення 20.09.2020). (in Italian).

Fior di Battaglia, Ms. M.383. The Morgan Library & Museum. [Online]. Доступно: <https://www.themorgan.org/collection/renaissance-fightingmanual> (дата звернення 15.09.2020). (in Italian).

Fior di Battaglia, Ms. Ludwig XV 13. The J. Paul Getty Museum. [Online]. Доступно: <https://www.themorgan.org/collection/renaissance-fightingmanual> (дата звернення 17.09.2020). (in Italian).

Flos Duellatorum (Pisani Dossi MS). Wiktenauer. [Online]. Доступно: [https://www.wiktenauer.com/index.php?title=File%3AFlos_Duellatorvm_in_Armis%2C_sine_Armis%2C_Eqvester%2C_Pedester_\(Novati\).pdf&page=1](https://www.wiktenauer.com/index.php?title=File%3AFlos_Duellatorvm_in_Armis%2C_sine_Armis%2C_Eqvester%2C_Pedester_(Novati).pdf&page=1) (дата звернення 15.09.2020). (in Italian).

Florius de Arte Luctandi, Mss. Latin 11269. Bibliothèque nationale de France. [Online]. Доступно: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8514426f/fl.item> (дата звернення 20.09.2020). (in Latin).

Hucul, W., The Fencing Manual “The Flower Of Battle” by Fiore dei Liberi da Premariacco and Chivalric Fighting Techniques in the Second Half of the 14th Century – the First Third of the 15th Century, *Scientific herald of Uzhhorod university, series: History*, issue 2 (39), p. 66–74 (in Ukrainian).

Jaquet, D., 2016. *Late Medieval and Early Modern Fight books*, Boston: Brill, 619 p. (in English).

Kleinhenz, C., 2004. *Medieval Italy: An Encyclopedia*, New York: Routledge, 1185 p. (in English).

Libro degli uomini famosi, Ms.G.36. The Morgan Library & Museum. [Online]. Доступно: <http://ica.themorgan.org/manuscript/thumbs/76970> (дата звернення 22.09.2020). (in Latin).

Manoscritti, L 58 sup., Biblioteca Ambrosiana. [Online]. Доступно: <http://213.21.172.25/0b02da8280051bfa?fbclid=IwAR1jtzNvumVC11Zo76pLjOxJHTEAErKFJmZW-gmZR3F8tE3q2wm-y9qkiAQ> (дата звернення 22.09.2020). (in Latin).

Manoscritti, H 86 inf., Biblioteca Ambrosiana. [Online]. Доступно: https://manus.iccu.sbn.it/opac_SchedaScheda.php?ID=39281 (дата звернення 22.09.2020). (in Latin).

Manoscritti, C 214 inf., Biblioteca Ambrosiana. [Online]. Доступно: http://213.21.172.25/0b02da8280051c1c?fbclid=IwAR3CzMyK8o9I-80UI1NzYcIae47RyuxaYv6C5dgpLY_uYsnWCXVqDe12H4U (дата звернення 22.09.2020). (in Latin).

Mele, G., 2011. *According to the Order of My Lord Marchese: Patronage and the Medieval Master at Arms*. [Online]. Доступно: https://www.academia.edu/38076303/According_to_the_Order_of_My_Lord_Marchese_Patronage_and_the_Medieval_Master_at_Arms (дата звернення 21.09.2020). (in English).

Mondschein K., 2018. *On the Art of Fighting: A humanist translation of Fiore dei Liberi's Flower of Battle owned by Leonello D'Este*, Acta Periodica Duellatorum volume 6, p.99–135. (in English).

Mondschein K., 2011. *The Knightly Art of Battle*, Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 128p. (in English).

Paoletti, J., 2005. *Art in Renaissance Italy*, third edition, London: Laurence publishing Ltd., 570 p. (in English).

Prayer book, Ms. M.944. The Morgan Library & Museum. [Online]. Доступно: <http://ica.themorgan.org/manuscript/thumbs/145545> (дата звернення 23.09.2020). (in Latin).

Sammelhandschrift Cod. 5278. Österreichische Nationalbibliothek. [Online]. Доступно: https://search.onb.ac.at/primop-explorate/fulldisplay?docid=ONB_alma21303441670003338&context=L&vid=ONB&lang=de_DE (дата звернення 20.09.2020). (in German).

Sermo factus et recitatus per Magistrum Petrum de Castelleto, Ms. Latin 5888. Bibliothèque nationale de France. [Online]. Доступно: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10020318d/f2.image> (дата звернення 23.09.2020). (in Latin).

Toesca, P., 1912. *La pittura e la miniature nella Lombardia*, Milano: Tipografia sociale, 594 p. (in Italian).

SUMMARY

THE ORIGINS OF THE ARTISTIC STYLE OF THE «FLOWERS OF BATTLE» ILLUSTRATIONS BY MAESTRO FIORE FRIULANO DEI LIBERI

Liudmyla Palii

PhD-student of the Department of the Archeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

The article is devoted to the «group» of Italian manuscripts of the beginning XV century, made by the Italian master of fencing Fiore dei Liberi from Primariacco. In the XV century, It was popular among the Italian and German nobility to order personal fencing books. These sources have some peculiarities. The content of the fencing treatise is closely related to the illustrations. All drawings are explanatory, so they are created with attention to detail and represent a specific manuscript fragment. These accents refer to text, and also to the cultural context, which took place at the time of occurrence of the manuscript. The «Flower of the Battle» is one of the oldest European fencing treatises available for study today. Maestro Fiore created it as a gift for Niccolo III de Este, the Lord of Ferrara. Today we have three editions of this treatise and several versions created by followers after the death of the Italian master: the work of

Filippo Wadi De Arte Gladiatoria Dimicandi («On the art of the swordsman»). Fiore dei Liberi developed an original combat system that was different from the German tradition not only in terminology but also in presentation. This article's primary purpose is to trace the origins of the artistic style used in «Flower of the Battle» and how the northern Italian artistic trends influence its formation. Although fencing treatises are a widespread group of group textual sources among researchers today, more attention is focused on the combat system of the treatise or the paleographic features of the text copies. However, illustrations have the artist's value. They retain many keys that set us apart from the traditions of northern Italian training and the formation of art centers, which later became part of the Italian Renaissance.

Keywords: *fencing treatise, medieval martial arts, Renaissance manuscript, Lombard miniatures, Italian trecento.*

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Фрагмент манускрипту Ms.G.36, The Morgan Library & Museum (ліворуч) та портрет Фіоре Ms.Ludwig XV 13, The J. Paul Getty Museum

Рис. 2. Ліворуч мініатюра Крістофоро Кортезе Ms.G.36, The Morgan Library & Museum (fol.46r) та фрагмент "Fior di Battaglia", The J. Paul Getty Museum (Ms.Ludwig XV 13, fol.43v)

Рис. 3. Ліворуч Ms.C.214 inf., Biblioteca Ambrosiana (fol.83v) та праворуч Ms.Ludwig XV 13, The J. Paul Getty Museum (fol. 36v).

Рис. 4. Зверху Ms.C.214 inf., Biblioteca Ambrosiana (fol.37r) та знизу Ms.Ludwig XV 13, The J. Paul Getty Museum (fol. 41r).

Рис. 5. Зверху Ms.C.214 inf., Biblioteca Ambrosiana (fol.8r) та знизу Ms.Ludwig XV 13, The J. Paul Getty Museum (fol. 42r).

Рис. 6. Ліворуч Ms.C.214 inf., Biblioteca Ambrosiana (fol.159v) та праворуч Ms.Ludwig XV 13, The J. Paul Getty Museum (fol. 46v).

Рис. 7. Зверху Ms.C.214 inf., Biblioteca Ambrosiana (fol.133v, fol.83v) та знизу Ms.Ludwig XV 13, The J. Paul Getty Museum (fol. 47r).

Рис. 8. Ліворуч «Взяття міста» Альтік'єро да Дзевіо, 1400 р. та праворуч Ms.M.383, The Morgan Library & Museum (fol. 19r).

Рис. 9. Ліворуч фрагмент Ms. Ludwig XV 13, The J. Paul Getty Museum (fol. 31r), праворуч фрагмент Flos Duellatorum (Pisani Dossi MS, fol. 16b).

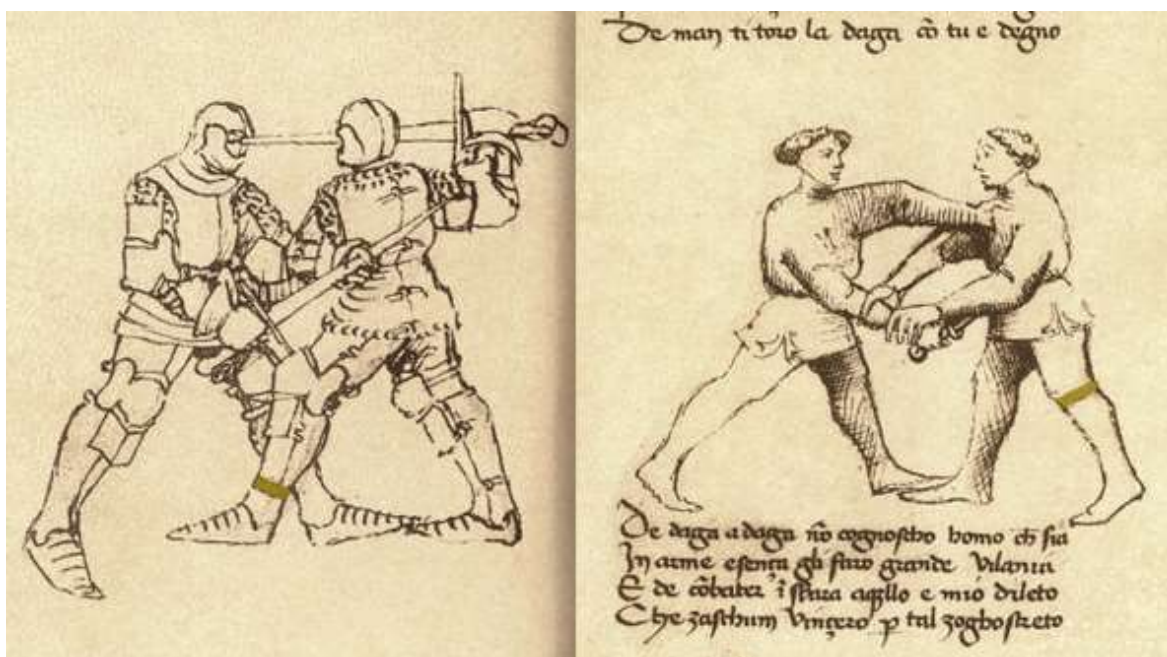

Рис. 10. Flos Duellatorum (Pisani Dossi MS, ліворуч fol. 26b, праворуч fol. 11a).

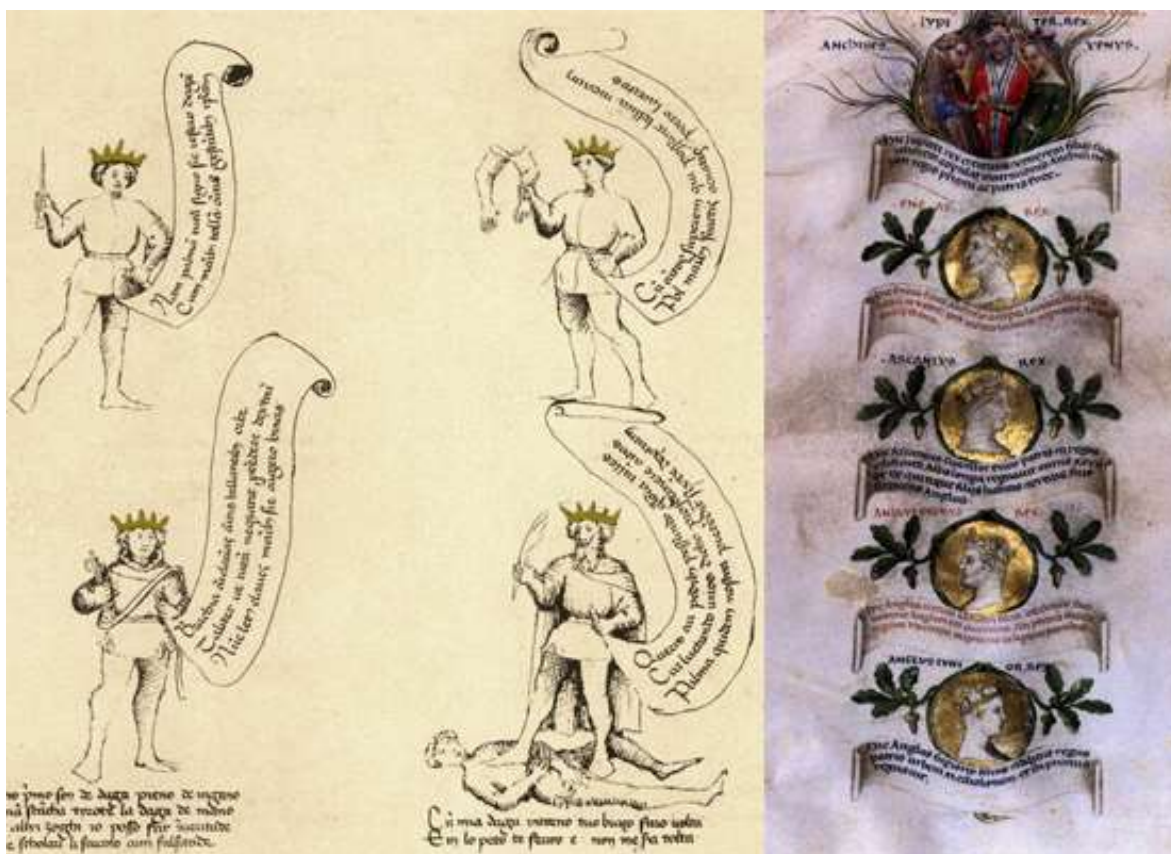

Рис. 11. Ліворуч Flos Duellatorum Pisani Dossi MS, (fol.06a), праворуч Sermo factus et recitatus Ms. Lat.5888, Bibliothèque nationale de France (fol.7r).

Рис. 12. Зверху рослинний фрагмент «Choir Book»: Christ in Majesty (1400 р., Мікеліно да Безоццо), знизу Flos Duellatorum Pisani Dossi MS, (fol.02a).

Рис. 13. "Prayer book: Christ: Resurrection" MS M.944 The Morgan Library & Museum (fol. 26v).

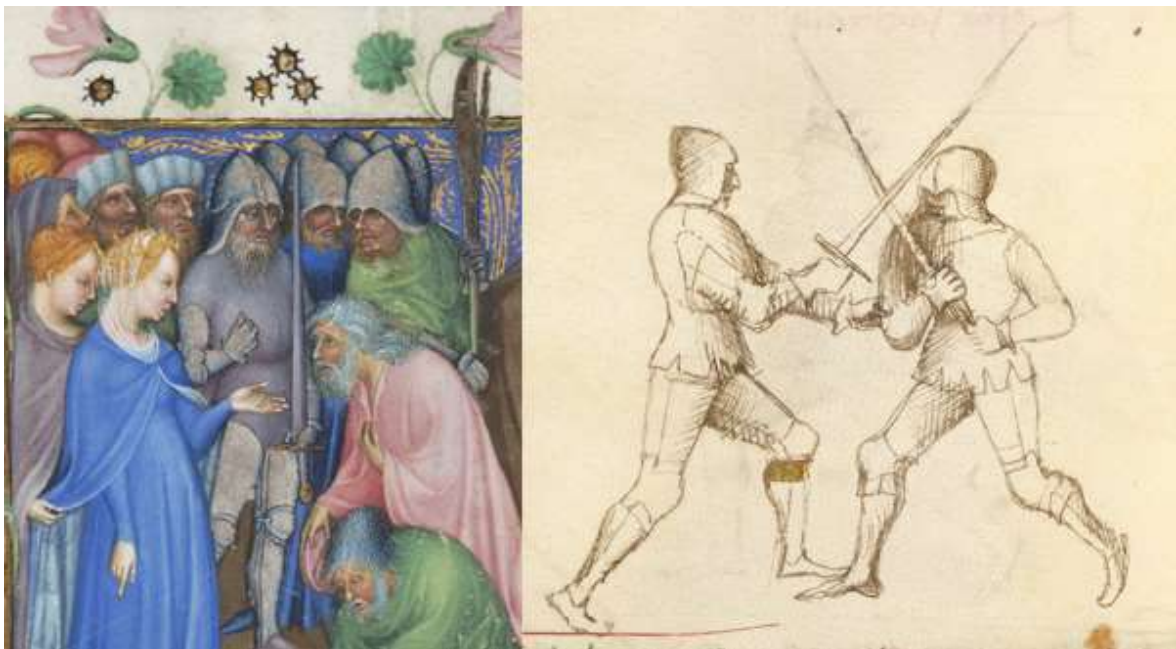

Рис. 14. Ліворуч фрагмент "Prayer book: Christ: Resurrection" MS M.944 The Morgan Library & Museum (fol. 33v), праворуч фрагмент Ms. Ludwig XV 13, The J. Paul Getty Museum (fol. 33v).

Рис. 15. Ліворуч фрагмент фрески церкви Сан-Франческо (1438 р.) Альберті да Феррара, праворуч фрагмент Florius de Arte Luctandi, Ms. Latin 11269. Bibliothèque nationale de France (fol. 37v).

HISTORICAL PERSONALITY AND CONTRIBUTION OF GEORGE III DRUGET IN ZEMPLÉN AND UNG COUNTIES AT THE TURN OF THE 16TH AND 17TH CENTURIES

prof. ThDr. PhDr. Lenčíš Štefan PhD

Director of the Institute of Church History at Catholic University in Ruzomberok, Košice, Slovakia
E-mail: stefan.lencis@ku.sk

Among the many important aristocratic families, the Druget family from Homonna (Humenné), who are among the most influential aristocratic families in Hungary, is an important historical activity. For more than three and a half centuries of operation, the famous Druget family in Hungary created rich historical events. A well-known historian, Matej Bel, wrote at the beginning of the 18th century, looking at the Humenský manor house: «It is the ancient seat of this family, and the castle was so adorned that it was barely the same far and wide ...». Matej Bel's wish had not been fulfilled yet. Neither the Drugetians themselves nor their descendants were interested in revealing their ancient and rich family history for future generations. Through the life of George (György) III Druget (Drugeth), we want to point out that a member of this vital family is at least to a small extent. This year, we commemorate 400 years since the death of Count George III, who at the turn of the 16th and 17th centuries made a significant contribution to the history of the Zemplén and Ung counties. His life was mostly connected with the towns of Homonna (Humenné) and Ungvár (Uzhhorod). George III belonged to one of Hungary's most important family members in the political, economic, cultural, and religious fields. The study of archival sources brings new knowledge. With this work, we want to fill a gap in historical research at least partially. We want to specify the historical events of the most important events associated with George III Drugeth and topics: missionary activity of the Jesuits, the establishment of the college in Homonna (Humenné), and its transfer to Uzhhorod and Uzhhorod Union. At the same time, operating in those fields represents their mutual influence, cooperation, achievement, and difficulties. We want to point out their essential position in decisive historical moments. The work also seeks to refute today's people's often-one-sided attitude towards noble families, who, due to the recent communist past's influence, are still perceived as exploiters and mighty noblemen.

Keywords: Drugeth, castle, count, grammar school, properties, county.

The aim of this paper – on the occasion of 400 years since the death of count George III Druget – is more detailed to present one of the most important figures of this aristocratic family at the turn of the 16th and 17th centuries. This historical figure is significantly recorded in the history of the Zemplén and Ung counties. The paper aims to offer new knowledge in the activity of the researched personality in the cultural and religious field (missionary activity of the Jesuits, the establishment of a college in Humenné and later in Uzhhorod, Uzhhorod Union). The paper, which is based on primary foreign and domestic literature (Borbély, Z., Dongó, G. Gy., Bagin, A., Machala, J., Lacko, M., Szirmay, A., Mészáros, K., Krapka, E. - Mikula, V., Stolárik, S., Lenčíš, Š.), Also enrich new archival sources (Archivum Secr. Vaticanum, ARSI Austria and the State Archive in Prešov).

Count George (György) III Druget, from the famous Druget family, also took an important historical place. He headed Zemplén and Ung counties at the turn of the 16th and 17th centuries, which significantly influenced the historical events in this area. [See: Lenčíš, 2003]. George III Druget was born in 1583 to his father George II and to the mother Euphrozina, née Dóczy. Catherine Nádasdy was married, and they had two children together: Elisabeth and John IX. He died on June 21, 1620. He spent most of his time in Uzhhorod, which he had obtained as a heritage. In the Druget family, the way of inheriting was that the family did not inherit or own property in parts. However, in such a way that family members received their share wherever they had

property. We can often see George as a young man next to his cousin Valentine (Bálint) I. He was a member of the national party, where he was also actively involved. In 1599 (April 1), king Rudolf promoted him to the office of mayor of Ung county. He acquired this office after the death of the former mayor Stephen V. Druget [ŠA Prešov, *Drugeth – Humenné*, inv. no. 80a, sign. I – 80a].

In 1600, at the age of seventeen, he was sentenced to the loss of his castle in Terebes (Trebíšov) and its belongings and death. The reason was the claim that he had committed great violence in six counties against the nobles, especially Peter Zokoly and Simon Bánóci. However, the reality was different. The mentioned nobles Peter Zokoly and Simon Bánóci conceived a great deception against George III the Druget by which they wanted to seize those properties for themselves. They bribed the old maid of countess Eufrozine Dóczy, the widow of George II Druget. The maid had run away from her lady to countess Eufrozine Török, widow of Stephen V Druget, and, under oath not to send her back to her lady, revealed her secret. According to it, George III Druget is not the real son of his parents. Allegedly, when George III was a small child, he fell out of his maid's hands while playing and died. Desperate, the mother closed herself into the room and declared that the child was ill. Then, she left and brought a child from a nearby village to make everything look the same. Afterward, she secretly buried her child. When countess Euphrozina Török found out, she told her son Valentine I. The count realized that if that were true, all the property of George

III would belong to him. He took advantage of the situation and, with 3,000 soldiers, attacked Nevicke castle on the Uzhhorod estate around the feast of All Saints (November 1). Countess Euphrozine Dóczy was at the castle together with her children: George III. and daughter Mária [Borbély, Homonnai Drugeth, 2017, old. 297]. Valentine failed to get to the castle due to strong resistance, so he forced the castle gates to open by stopping water flow to the castle. Eventually, the countess had to give up and managed to escape under challenging conditions with the children to Poland. The military raid on the castle took place at the time when one royal army was in Transylvania, and the other was fighting against the Turks. Count Valentine I outraged the king with this situation, which was also expressed in his accusation: «Against the public order of the Kingdom of Hungary and the Holy Crown, he was not boldly

afraid to stand ...». Subsequently, king Rudolf summoned Valentine and his companion to Pressburg (Bratislava) in 1602. He fell to the displeasure of the king and should have come to justify it. Archduke Matthew, who was the king's brother and other nobles, defended Valentine before the king. The king forgave him, as the charter testifies: «When we look with the eyes of kindness and our kindness of imperial and royal at Valentine Homonna (Humenné), and when we see his good qualities and faithful services which he demonstrated, and after he aroused displeasure in himself, it put it aside for the sake of his transgression and subsequent law. The resulting reputation of eternal faithfulness, we have done, by our imperial grace, to be exempt from legal action of any punishment on our part, or of the royal fiscal against it for a given reason» [MNL – A57, MKL, LR, zv. 5, s. 580–582].

George III Druget

Peter Zokoly, the main initiator of that unfair plan, made sure that even Valentine I, who was lured into a trap, no longer stood in his way. Now, an empty road appeared to him. The court cases had been prolonged too much, as the whole case seemed quite untrue. In the end, however, a verdict was handed down: George III was

sentenced to be beheaded and to lose his property. The damage caused to Zokoly was assessed at HUF 25 000, and in addition to this amount, it was to account for a third of the seized property as a claimant. He was to receive the Terebes (Trebisšov) estate from the Druget estate. This decision provoked anger with his partner

Simon Bánoci. He found out that the Falcons had deceived him [ŠA Prešov DH inv. c. 503. 1. Fasc. 4. №. 10]. He wrote a letter to King Rudolf, to which he also attached a treaty, which they both had signed before that whole situation. In the letter, he objected that the judges awarded Zokoly twenty-five thousand forints as court costs, but his actual costs were barely 30 forints. Count of Humenné's people did not attack Zokoly, but him; his wife was beaten, and yet everything went to Zokoly, since according to the contract concluded in advance, half of the profit should belong to him. Meanwhile, the chamber sought to find a suitable buyer for the confiscated property. After many delays and unsightly calculations, the Bratislava Chamber itself took the monarch's initiative to pardon Druget. *«If it is agreed well with him»*, the chamber wrote in a letter dated March 26, 1602, to king Rudolf, *«more benefit can be expected from him (from Druget) than from Zokoly, who defeats poverty and deprives the wealthy of all their possessions and brings the poor to their heads»*.

At the same time, archduke Matthias spoke with the chamber in favor of George III Druget and warmly recommended him as a brave and trustworthy young man. Because Druget was willing to exchange his possessions for money, the king allowed the «civilly dead» earl to come home for six months in the same year and organize his affairs. Before his journey to his dominion, the count wrote a letter to the king. In it, he described with open sincerity and touchingly the injustices that had happened to him, his mother, and his sister. He also wrote in the letter: «I was 16 years old when our enemies accused us. I didn't know anything; I didn't take part in anything, and I never harmed anyone. And yet, the laws of the homeland condemned me to the loss of my head and property. The plaintiffs longing for my property, although they robbed and plundered my mother's property over the years, were richly rewarded». Finally, he asked the monarch to cancel the sentence and return the property to him.

Subsequently, the king commissioned the chamber to put all things in order with count George. Meanwhile, Druget returned home and personally came to the king. He won the monarch's favor, who granted him mercy and ordered so that his confiscated property was returned to him under certain conditions [Takács, old. 158–160]. One of the conditions was that his castle of Terebes (Trebíšov) with all the facilities would be forwarded to the Royal Chamber [Mazúr, 1973, s. 207]. In 1602, he actually handed over this property to the royal chamber. At the National Assembly meetings in Korpona (Krupina) in November 1605, complaints were made that the property of George III had been mistreated [Réz, 1899, old. 87]. We do not know how that whole thing was handled, but in 1608, his innocence was declared. In 1613, his property was returned to him, as stated in Article 41: «George Druget was found innocent and it is not right to deprive him of his property» [Szirmay, Notitia historica, old. 240].

Together with his cousin Valentine I and Stephen Ilésházy, he also took part in the negotiations that preceded Vienna's peace. He gained that trust from Bocskay. At that time, his work was not significant for two reasons. The first was that the older and more

experienced Valentine, I was in the foreground, and the second reason was that he was still young [Réz, 1899, old. 87].

In 1608, on November 19, he took part in the coronation of king Matthew II. (1608 – 1619). He was the first of the family to convert to the Catholic faith. According to Michal Lacko, his conversion took place as early as 1605. At that time, he was studying in Prague, where he became a Catholic under the influence of the Jesuits and the influence of the later Esztergom Cardinal Peter Pázmány [Lacko, 1957, s. 50].

From 1610 we have a record that a new county governor, George III, was appointed supreme administrator for the Zemplén chair. Druget from Homonna, who had previously been the Ung county mayor [Somogyi, 1902, old. 243], a knight with golden headlands, a master of Hungary's royal cuppers, a royal adviser, and butler. From the preserved decree issued by king Matthew II, we learn that he received this rank for special trust, loyalty, dexterity, and reliable control of public affairs [MNL – A 57, MKL, LR, zv. 14., s. 308]. However, he could not immediately perform the new position because the county's inhabitants rejected that appointment, stating that according to the law, this promotion was to be given to the son of Valentine I – Stephen VI. Stephen VI was a Calvinist and, by law, was to be a hereditary robe, but at the time, he was still a child. King Matthew II justified his decision by saying that he could not entrust such a demanding and challenging office to a minor boy and that he had made this decision reluctantly. The reason was different. The inhabitants of the Zemplén county, who were for the most of the Calvinist faith, feared that George III as a zealous catholic, even against the will of the king, could become very involved in the re-Catholicization of the county. Documents can evidence the refusal of the county against George III. In one letter, the king himself indignantly disapproves of such an attitude and seriously demands George III to be accepted as a supreme mayor of the county. Palatine George Turzo joined the king's side with his admonition, even though he was of Lutheran faith. George III wrote a very courtesy letter about his unpleasant situation. to the sub-mayor of the county. In the end, he added that he was focusing his willingness for the needs of individual inhabitants. The whole problem was finally solved by the sudden death of Stephen VI. (suspicion of poisoning) on March 16, 1612. Interestingly, three days before the death of Stephen VI, his uncle George III had visited him. George III could, therefore, peacefully take over his office. Right at the beginning of his administration, he managed to return the Pauline order's property, who began to return from abroad. They were in Sátoraljaújhely, Olasz, Zsadány, and Sári. The county had administered these estates for several years because the monks fled in fear during Bocskay's uprising [Szirmay, Notitia historica, old. 139–140].

When Bocskay's uprising broke out, the Jesuits were expelled from Transylvania in 1606. On their way to Poland, they passed through eastern Slovakia and found no catholic church from the Transylvanian town of Monostor to Homonna. On their way, they stopped in Humenné, where they were warmly received by count

George III Druget and stayed there for eight days. At that time, count Druget already had two catholic priests with him [Lacko, 1957, s. 53–54].

The young count was zealous for his faith, as evidenced by the fact that on March 10, 1606, Pope Paul V, being concerned about the situation in Hungary, sent several letters to important personalities, including George III, encouraging him to eagerly defend interests of Catholics during the upcoming session in Bratislava [Archivum Secr. Vaticanum, vol. 1. Fol. 248v. et alia copia etiam in vol. 1. A., fol. 451r]. In 1613, he managed to restore the old Pauline monastery in Sátoraljaújhely. The monks scattered from that monastery to various places during Bocskay's uprising.

In 1614, Druget received a golden crown (aureum vellus) from Pope Paul V (1605 – 1621) [Franzen, 1992, s. 333] and the emperor included him among the knights of the Order of the Golden Fleece [Réz, 1899, old. 90].

When the escaping Jesuits from Transylvania stopped in Homonna in 1606, there was father Johannes Argentus among them, who was the head of the Transylvania mission. The count used that opportunity to begin negotiations so that the Jesuits settled down in his city. As the count was interested in the pastoral work of the Jesuits at the Makovice estate and was enthusiastic about them, he also asked Pál Rákóczi to send such missionaries to his estate. Based on that request, in 1608, the provincial of the order sent him father Alfonz Carillo with two priests – John Sentdördi as a court chaplain and for the Slovaks in Homonna and its surroundings and the priest Michal Beška. Initially, they were both accommodated in a county mansion, and later they have donated a Franciscan monastery and a church, who had had to leave the city before the Reformation.

In 1609, father Alexander Dobokai came to Homonna and became the superior of this mission. The archival records from 1612 bring us reports that in the three years of the Jesuits' work in and around Homonna, up to 700 people left the Calvinist faith, and all the townspeople in the town themselves returned to the catholic faith. In 1614, the Jesuits ruled five parishes and, in 1615, took over another six. There was only one Catholic priest in these eleven parishes, and he was very old [ARJ, Austria, vol. 133, fol. 189]. The preserved report does not state which parish was involved. According to the time of the establishment of individual parishes, it is possible to determine with some probability which catholic parishes in the territory of the Humenský estate. It was Homonna, where there were two churches at the time – the parish church of All Saints in the square, where the Jesuits preached in Slovak, and the former Franciscan church, in which the Jesuits preached in Hungarian. Other parishes were in the villages of Cziroka-hosszúmező (Dlhé nad Cirochou), Udva (Udavské), Felsőkörtvélyes (Vyšný Hrušov), Papháza (Papín), Szerelmes (Lubiša), Laborcmező (Zbudské Dlhé), Jánosvölgye (Jankovce), Göröginye (Ohradzany), Barkó (Brekov), Őrmező (Strážske) [Jurovský, 1976, s. 13]. In 1617, the Jesuits administered nine parishes, which formed 36 villages of the Homonna estate. Simultaneously, all these communities had already converted to the catholic faith [Lacko, 1957, s. 54]. In 1634, John Druget asked the bishop of Eger, Imre Lósi,

who had his residence in Jasov, for jurisdiction for the Jesuits to work on a mission in the broader vicinity of Homonna [Székely, 1977, old. 12].

The Jesuits worked not only in Homonna and its surroundings. However, gradually by returning the other nobles to the catholic church, they wanted to have in their court, at least for the time being, one or two Jesuits. The Jesuits left Homonna for a mission, e.g. to Makovica to count Paul Rákóczi from 1612, to Ungvár to the Druget estate from the year 1613, to Kassa (Košice) to the imperial general from 1615, to Munkács to count Miklós Esterházi, to Pácín to count Melchior Alaghy, to Parnó (Parchovany) to countess Barbora Rákóczi from the year 1616, to Szepesvár (Spiš Castle) to Countess Erdődy from 1623, to Eperjes (Prešov) from 1624, to Varannó (Vranov) from 1615 and to Hanusfalva (Hanusovce) from 1637 [Székely, 1977, old. 12].

George III Druget, having been influenced by the missionaries' successful work, Druget also began to consider founding a college. Therefore, in a letter to the General Superior, father Claudio Aquaviva [Borbély, 2015, old. 180], who was in Rome, wrote in 1612 to establish a college in Homonna. The real interest of count George Druget in founding the Jesuit College in Homonna is also evidenced by a letter he had sent to Alexander Dobokai on July 9, 1613. The letter states, among other things: «*I repaired the parish and the school nicely. I also provided you with pensions, only for God to bring you as soon as possible. You yourself should grasp the matter with both hands*». After all the necessary preparations, the Jesuits came to Homonna on November 23 of the same year (1613) [Stolárik, 1995, s. 22–24].

Thus, a community was created, which had been grown to 15 members in 1614. The Jesuits immediately founded a school in which they had a lower and upper grammar class. At that time, however, this community is neither listed as a residence nor a collegium. Its legal existence had not yet been established by the general of the order [Stolárik, 1995, s. 23].

In 1615, the General Superior of the Order, Father Claudius Aquaviva, approved the establishment of a residence and grammar school in Humenné [MNL – Acta Jesuitica. fasc. 14, num. 6]. Subsequently, on July 2 of the same year, George III Druget issued a founding charter of Ungvar's collegium. This charter's content is compendious and precisely expresses the noble intention of its founder [MNL – Acta Jesuitica. fasc. 14, num. 3]. Emperor Matthew II also confirmed the founding charter of the collegium. Priest Alexander Dobokay was appointed the first rector [Krapka – Mikula, 1990, s. 50]. The school began its activities in the school year 1614 – 1615. Priest Leonard Klasovics became its first prefect and led the upper grammar class. George Mojzes, the lower one another master. A year later, the humanities class was added, and at that time, priest Stephen Pongrács was the prefect. The school's development and level grew so much that in 1619, there was already a complete secondary school in Homonna, which also had a rhetoric class. At that time, priest George Mojzes was the prefect of the school, and six masters helped him with his teaching [Lukács, 1982, s. 222].

According to the instructions of its general superior, the Homonna Secondary Grammar School followed the rules of the *Ratio studiorum*. Experienced professors paid attention to the comprehensive education of their students. The Jesuit grammar school was actually a six-year secondary school. The language of instruction was Latin. Among the professors, there were also some Slovaks who had a good influence on Slovak students. Theatre plays enriched the study (in Latin), public rehearsals with awards and academies [Stolárik, 1998, s. 24].

This grammar school was attended mainly by students from aristocratic families from Hungary, but also from Transylvania, Dalmatia, Croatia, and Székely Land [Stolárik, 1998, s. 26–27]. Its high level is also evidenced by the fact that there were many protestant young boys among the catholic students. The chronicler also expressed his appreciation for the grammar school when he wrote: «*Many nobles, including non-Catholics, they come to see our college, admire our youth, highly praise the way they teach and ask to put their sons in our school. A certain educated man dared to say that there is no better grammar school in the whole of Hungary than ours, which is still in its infancy*» [Lacko, 1957, s. 51, 57].

The Jesuits had more than 200 students at their grammar school. Many, because they were far away, got cheaper accommodation and food. The difficulties associated with it were quickly put into order by count George Druget himself, when he ordered the city council how these problems should be specifically addressed [Machala, 1937, s. 42]. In 1619, the grammar school already had 27 professors, six of whom were already masters. It was a time for the collegium's most prolific work [ARSI, Vienna, fol. 210 r – 211 v.]. In 1619, an uprising by Gabriel Bethlen broke out. Before his attack, George III Druget escaped to Poland to his castle in the village of Laszki near Przemyśl [Székely, 1977, old. 8]. The Jesuits also left Homonna. Father A. Dobokay reported it to the General Superior in Rome. He stated that on September 2, 1619, fourteen Jesuits ran away from Poland's rebels at midnight with him (the rector).

Others, who were missionaries in the surrounding, took refuge in Druget castles. In Poland, the Jesuits worked in various collegiums and residences of their Community [Stolárik, 1995, s. 33].

From 1619, the activities of the Homonna grammar school as well as the Jesuit pastoral care, were interrupted. The Jesuits did not return until 1629 or 1630. The historical time between these years remains empty for us [Mészáros, 1861, old. 86]. After they arrived in Homonna, the Jesuits began to prepare for the restoration of the grammar school. In 1632, proper teaching began. Michal Beško, later Gregor Forró and Tamás Jászberényi, became rectors.

John IX Druget, the son of George III, took his father's words to take care of the monks seriously. In 1634, he increased the income of the Jesuits. To 1700 gold coins, he added another 500 gold coins. At the same time, he gave them the villages of Peticse (Ptičie) and Modra as reserves. However, the peaceful activity of the monks did not last long. In 1643, the uprising of George Rákóczi broke out, and John IX Druget escaped to Uzhhorod, where he was safe. The Jesuits did the same and followed the Count to Uzhhorod.

When George Rákóczi and his soldiers got to Homonna, having been full of anger, he destroyed the whole town and the castles of Jeszenő (Jasenov) and Barkó (Brekov) [Székely, 1977, old. 10]. Some of the Jesuits returned to Homonna after December 1, 1645, but they did not restore the collegium. They focused only on pastoral work in and around the city [Stolárik, 1995, s. 34].

Jesuit John IX Druget left in Uzhhorod, where they were safe. They set up a collegium there. Imre Lósi [Rupp, 1876, old. 402–404], a bishop of Eger, had proposed the transfer of the collegium to Uzhhorod to John IX Druget even earlier. The Uzhhorod Collegium began its activities in 1636. The charter for this college was issued on July 31, 1640. Nevertheless, the official transfer of the collegium from Homonna was made by countess Anna Druget née Jakussich, only on October 8, 1648, which was to inform each visitor about that grammar school:

**Ezen épületben elhelyezett Királyi katolikus főgymnasium
alapítottott: Homonnán Drugeth Homonnai Györgya 1613-ban.
Ungvárra áthozta Drugeth Homonnay János gróf 1640-ben [Székely, 1977, c. 10].**

*The royal Catholic grammar school was located in this building,
founded in Homonna by George Druget of Homonna in 1613.
It was moved to Uzhhorod by John Druget of Homonna in 1640.*

The Jesuits worked successfully in the grammar school and pastoral care until the abolition of the order in 1773 [Dongó, 1909, old. 30–32]. The work of the Jesuits was not limited only to pedagogical activities. However, to a large extent, they were involved in pastoral care not only in the city itself but in its surroundings.

It should be mentioned that the Jesuits founded the Marian Congregation in 1639 [Karácsonyi, 1915, old. 219]. Its establishment contributed to the deepening of spiritual life and increased respect for the Virgin Mary. Pastoral work in that direction had brought their fruit because historians state that at that time, the great

forgiveness in Homonna, which was far from a large number of pilgrims, is beginning to be mentioned.

Some, especially Protestant authors, claim that the recatholicization efforts of count George III Druget were just a political move by which he pursued only his benefit [SEE e.g. the work – Réz, 1899].

Upon closer examination of the historical evidence, we have concluded that his conversion and subsequent steps to the re-Catholicization of his estate were sincere. That is evidenced, among other things, by his next initiative – to bring the Ruthenians who were not united with Rome (Orthodox) into the Catholic Church. The

Jesuits, who also met with Orthodox believers in their missionary work, helped him a lot in this work [Herman, 1973, old. 271–272].

The Brest Union of 1596 was an example of the realization of this idea. It united the Catholic Church with the Orthodox Ukrainians and Belarusians living in the then Polish state's Union. This action was held in Homonna in September 1613. At the invitation of count George III, the Greek Catholic Bishop of Przemyśl, Atanáz Krupecký (1610 – 1652), came from Poland. About this activity of George III informed the Roman Catholic bishop Stanislav Sieciński in Przemyśl on November 25, 1613, and the Vatican: «*The Hungarian nobleman George of Homonna, who returned to the Catholic Church, being encouraged by the zeal of the Catholic faith and the efforts to spread the Union among his people, the Greek rite in their districts, addressed me by letter to send the same Krupecký to strengthen the Union among his lieges. I had done so a few days earlier*» [Gajdoš – Konečný – Mušinka, 1999, d. 12].

Important talks followed, then the bishop's sermon, being assisted by two Basilian fathers. For the Orthodox clergy, this unification meant a higher degree of their status because they would not renounce any of their customs and traditions but would only recognize the Pope of Rome as the head of the Church [Bujňák, 1971, s. 221]. Moreover, the count promised them social equality with the Catholic clergy and the youth's access to the newly formed collegium, etc. In this case, it was of great importance for Orthodox clergy to gain the social status that Catholic priests had because the vast majority of Orthodox pastors were of serf origin and remained serves even after their ordination. They had to pay feudal fees and also go to work in the fields. [Lacko, 1965, s. 99].

When the Homonna estate's Orthodox pastors received these promises, the number of fifty of them voted in favor of unification. The date of that ceremonial act was set for the Pentecost in 1614, and it was to take place at a pilgrimage site in Laborczrévi (Krásný Brod) near Mezólaborc (Medzilaborce). However, a good idea did not come into existence because the Union's enemies attacked the assembled and Bishop Krupecký himself. Only the soldiers of George III Druget were rescued [Haraksim, 1991, s. 12–13].

Despite the first failure, further attempts for unification were made. The idea of George III Druget was continued by his son John IX. The preparation intensified, especially before 1645. John IX, however, failed to carry out the father's plan. Only John's wife, Catherine, née Jakussich, managed to realize the original intention happily. She was the sister of the bishop of Eger, George Jakushich. In addition to the Jesuit searches, the Basilians, especially Peter Partenius Petrovics and Gabriel Kosovický, continued with that idea. After many difficulties, based on the invitation of the bishop of Eger, George Jakussich, 63 Orthodox parish priests came to Uzhhorod Castle on April 24, 1646, to unite with the Catholic Church. That event was attended by clergymen not only from Uzhhorod, but also Zemplén, Sáros (Šariš), and Szepes (Spiš) counties. They were returning from Uzhhorod as Catholic clergy of the Greek rite: [Vystrčil, 1992, s. 22]. «*However, our*

unification itself took place in the year of salvation in 1646, on April 24, when Ferdinand III was the Roman emperor, in the Roman Catholic castle church in Uzhhorod, on the estate of the brightest count, George of Humenné» [Lacko, 1965, s. 99]. The document regarding that important act was not made until January 15, 1652.

As mentioned above, Valentine I longed to become a prince of Transylvania. Stephen Bocskay also supported him in this effort when he recommended him to the people of Transylvania in his will. Sigismund Rákóczi, who was the father-in-law of Valentine I. Druget [Hóman – Székfü, 1939, old. 52]. Sigismund was finally elected a prince. However, probably under his neighbor's pressure, the Eger pasha, Sigismund, finally gave up the principality in 1608 for good severance pay. The young Transylvanian Gabriel Bátori began to apply for the principality. In this situation, Valentine I did nothing, and Gabriel Bátori was elected a prince. The new prince did not live long because the Pasha arranged for Bátori's envoy, Ondrej Géci, to become the captain of the bastards and capture and killed the prince himself. While this uprising was taking place, General Sigismund Forgács, together with George III, drew to Transylvania in 1613 Druget to make Druget a prince. However, they encountered the Turks and had to leave. George III Druget, after his wife Catherine, was related to the Bátori family, and therefore, he was to have a particular share in the principality. Gabriel Bethlen also began to make his intrigues, and with his diplomacy, he got the sultan to place him in the principality. The sultan gave him a Turkish leader with an army, and Bethlen occupied Transylvania [Jurovský, 1976, d. 16].

At the imperial meeting in Linz in 1614, it was concluded that it was impossible to stand up against the Turks and also against Gabriel Bethlen. George III Druget was left alone in this situation. In January 1615, several members of Hungary's catholic party met in Deregyő (Drahňov, Michalovce district), where they consulted together on how to remove Gabriel Bethlen, who had sold himself to the Turks and to replace him with George III Druget. Druget was also inclined to the clergy, who received a promise from him that if he succeeded in taking the prince's chair, he would see that the catholic faith spread again in Transylvania. George III, however, had significant opposition in the protestant nobility, and Zemplén county itself was against it. The states of Upper Hungary also met in Kassa (Košice) and assessed the whole situation as unfavorable by George III. For the time being, the fight against Bethlen ceased. In 1616 (March 19), Druget received a letter from the papal secretary encouraging him in a recatholicization plan: «*May God establish relations in the way you hope will be in the interest of the freedom and growth of the Catholic faith*». This letter encouraged George III to further attempts to defeat Gabriel Bethlen, and this time his county did not want to help him. She even fought against him and destroyed some of his property. George's initiatives, as well as the open struggle of the protestants, much exhausted his treasury [Réz, 1899, old. 92].

George III was so fascinated by the idea that he recruited bastards and recruited the Buda pasha Ali Kadzade for help, who liked to make Gabriel Bethlen uncomfortable. To win over the Turks, Druget promised

them the Hungarian cities of Lippa and Jenő if he became a prince. In the case of these places, it was a matter of their return. However, Bethlen overtook him because he managed to expel the Hungarian garrison from these places and handed over the Turks' towns in 1616. Palatine George Thurzó tried to eliminate this whole situation by the conventions in Nagyszombat (Trnava) in 1615 and 1617 [Hóman – Székfü, 1939, old. 69].

The Hungarian Assembly was convened in Pressburg (Bratislava) on March 4, 1618, which did not end according to the protestants' wishes. Therefore, dissatisfied protestants turned for help to the Transylvanian prince Gabriel Bethlen, a staunch supporter of Protestantism in Hungary. The protestant historian described the situation as follows: «*Not knowing where to turn against the great and many monarchs, led by God, they found the ruler of Transylvania through envoys and letters, so that His Majesty may see the setting danger and regret the ecclesiastical communities and the nation of Hungary and come to his aid against persecutor*» [Réz, 1899, old. 94–95]. Gabriel Bethlen took advantage of this situation. Because he gained part of the Hungarian nobility and the Turks' support, in 1619 declared a fight against king Ferdinand II. He invaded eastern Slovakia, occupied Kassa (Košice), and declared himself the head of Hungary. After this victory, he managed to conquer Nagyszombat (Trnava), Érsekújvár (Nové Zámky), and briefly Pressburg (Bratislava). Then he approached Vienna [Đurica, 1996, s. 53].

However, Gabriel Bethlen could not forgive Druget for his ambitions on the princely throne. Druget also got into trouble with the Zemplén peasants and evangelicals. Gabriel Bethlen had the opportunity on August 26, 1619, and set out on a major military campaign, saying, «*For the religious freedom of the protestants in Hungary and Bohemia*». Gabriel Bethlen had generous support from the Turks because he was their great ally. His letter, sent by the Turks to Hungary via their envoys in 1620, states, among other things: «*great praise. May every act in the work of Gabriel Bethlen, the ruler of Hungarians and Transylvania, be happy. May the great God bless your happy work to you, dear Hungarian and merciful Christian nobles, and to all orders. May this letter serve your dignity as our appreciation, so that you may now choose a king, which would necessarily be required. Choose him freely, according to the norms of the law, so that he may be just to you and that he may behave in good faith towards Our clear Port and live in peace with Us. To live honestly with Hungary under his own rule... Given in Our hometown of Constantinople, on the 26th in the month of directing in 1620 of our Prophet Muhammad*» [Szirmay, Notitia historica, old. 149].

In January 1620, Gabriel Bethlen convened an assembly in Pressburg (Bratislava), where they approved his confederation with the Czech and Austrian states and also declared religious freedom. Subsequently, in August, at an assembly in Besztercebánya (Banská Bystrica), he was elected by the protestant nobility as king of Hungary. At the same time, the affairs of the Zemplén people were also resolved there. Gabriel Bethlen declared, among other things: «*That he was*

always inclined to make peace. The armistice was broken by the emperor, because he called the Kozaks from Poland under the leadership of George Druget of Humenné, who ravaged the kingdom on all sides». In article no. 26, it was decided who was to receive the property of George Druget, who died before his confiscation [Szirmay, Notitia historica, old. 149]. At the same time, they expelled the Jesuits from the country and confiscated their property. This assembly also decided that Cardinal Peter Pázmanyto be expelled from Hungary and that his property would be confiscated. Due to the defeat of the Czech estates (protestants) in the battle of Bílá Hora near Prague (November 8, 1620), he began to lose the support of the Slovak and Hungarian nobility [Đurica, 1996, s. 53].

Even in Košice, Gabriel Bethlen ordered his George I Rákóci to punish George III with a special expedition. George III Druget could not be persuaded by force to oppose king Ferdinand II. Bethlen's soldiers took revenge on him by plundering his castles and property. Since count Druget could not oppose them, he went with his wife Catherine to Poland to his estate Laski and hired 8,000 cossacks and attacked George I Rákóci, who, assuming that Druget was already definitively defeated, returned triumphantly to Kassa (Košice) and administered Upper Hungary in Bethlen's name [Kopčan, 1986, s. 115]. This battle was described by the German writer Ketteler as follows: «*There he gathered an army and returned. In contrast, he came out on November 23 at Homonna Rákóczi, whom Bethlen left with part of the army to protect Košice. The two met vigorously in battle, but the lord of Homonna was banished. However, he did not lose his mind at all and returned soon, strengthened after the arrival of reinforcements from Rodelcans and from count Altemisius. He embarked on a fierce battle again, which lasted for two days. Then he retreated to a certain place and the Poles simulated an escape. When the Hungarians and Transylvanians broke their advice, as if they had already achieved victory and began to look more for prey, they returned and easily dispersed the loose bullets, unable to fight. They killed almost all infantry bastards and 1,500 nobles. The other riders and Duke Rákóczi himself fled. There was a great fear in Kassa (Košice) and Eperjes (Prešov). Bethlen himself was also shaken by the defeat brought about by the message, and fearing for his property and his principality, he withdrew from Vienna and sent Ferenc Rhédey with part of the army to tame the lord of Homonna*» [Suchý, 1974, old. 188]. When Rákóczi was expelled, George III Druget, together with the Poles and the hired cossacks, began to plunder the wealthy estates of Rákóczi and Bethlen. From the town of Újhely to Szerencs, he plundered everything by driving away small and large cattle and the population. He returned to Poland with enormous and rich prey [Szirmay, Notitia historica, c. 149]. Bethlen's dream on George III he was punished for confiscating his property, but the report caught him dead [Jurovský, 1976, s. 17].

The military position of George III Druget was of great political importance. He managed to save Vienna and Emperor Ferdinand II by forcing Gabriel Bethlen to renounce the orbit of Vienna and return. In the meantime, the emperor received military aid, and insurgents, despite

Turkish aid, soon had to negotiate with him, which led to the signing of peace in Mikulov on January 7, 1622. Bethlen thus lost the title of king of Hungary and had to return the territories he had wrongly appropriated. However, for the rest of his life, he retained jurisdiction over Transylvania and over the seventh north-eastern capitals of Hungary. He also received the title of Reich Prince. An exception in the jurisdiction over the chairs was, however, the Zemplén and Ung counties, which remained in the possession of the counts of the Druget family [Lacko, 1957, s. 49–50].

Gabriel Bethlen's troops imprisoned and then cruelly tortured three Catholic priests during the occupation of the city of Košice – the Esztergom canon Marek Križin, originally from Croatia, and two Jesuit searchers, Stephen Pongrács from Transylvania, and Melchior Grodziecký from Silesia. They are known as the martyrs of Kassa (Košice) [Bagin, 1989, s. 445–447].

We also learn about George III that for the town of Homonna, he demanded on March 14, 1615, from king Matthew II. (1608 – 1619) permission to collect tolls. In this charter, the king appreciates that *«he made little effort for the general safety of the wanderers and for their benefit he built bridges ... We give him, from our special favor, the right to build a toll booth under these conditions»*. In the next part, the king justifies the justification and importance of Grodecki this toll booth: *«Near the town of Homonna, due to the many dangers on the roads for passengers (and traders), he took care of their safety, had bridges built in the necessary places and to reimburse my expenses»* [ŠA PrešovDrugeth – Humenné, inv. č. 81, sign. I – 81].

At the assembly in 1618, Article 25 also ordered a revision of the dispute between countess Catherine Druget, the wife of George III Druget, concerning the castle of Ecsed, according to an exceptional right granted to the palatine himself [Szirmay, Notitia historica, c. 143]. Based on the Peace of Mikulov, the property was returned to its owners. In the case of George III an order was issued: *«The heirs of the poor count George of Humenné, Mr. Sovereign, after taking over the country, will immediately make their castles and property available to the surviving count's widow as a natural and*

lawful tutor and orphan» [Réz, 1899, old. 96]. The Kassa (Košice) Chamber was to ensure that this property was well managed and later when the children grow up also divided. Stephen Gombos was entrusted with the property management, and they were also assigned a salary, rights, obligations, etc.

George III Druget died in Poland (Laski) on July 21, 1620, at the age of 37. The cause of death was poisoning. On his deathbed, he begged his only nine-year-old son, John IX, to take care of the Jesuits. His body remains were transported by the Jesuits to Nagyszombat (Trnava) and buried in the church of St. Nicholas [Ferkov, 2014, c. 108–109]. George III. together with the palatine George Thurzó and his brother-in-law Peter Zichy, prepared a plan to save the property of Elisabeth Bátori (Lady of Čachtice), who was the mother of Catherine, George's wife. His wife inherited part of this property, and at the same time, he saved Elizabeth (his mother-in-law) from the death penalty [Slovenský biografický slovník, 1986, s. 506–507].

Catherine Druget, born Nádasdy, wife of George III, was buried in the Church of St. Nicholas as her husband [Jurovský, 1976, s. 18].

In evaluating the life of George III, we can say that his involvement in political life has not brought about any significant changes. However, he distinguished himself extensively in the religious field. Its conversion to the Catholic faith, the vocation of the Jesuits to Homonna, and the subsequent establishment of the Jesuit college (Collegium Homonense) brought significant results in the spiritual, cultural, and social spheres. George III had two daughters and one son with his wife Catherine Nádasdy (daughters of Francis and Elisabeth Bátori). Elisabeth's daughter married baron Ladislav Révay († 1667) [Szirmay, Notitia topographica, c. 78], the second daughter Maria became the wife of George Sécsi († 1625). The only son John IX became the successor of the family [Doby, 1897, old. 74–76].

After the death of George III, on June 26, 1622, a new mayor of Zemplén, Melchior Alaghy, was appointed to replace him in the county [MNL – A57, MKL, LR, zv. 7, s. 155].

References

Sources

Archivum Secr. Vaticanum, Armarium 45, vol. 1. Fol. 248v. et alia copia etiam in vol. 1. A., fol. 451r.

Osterreichische Nationalbibliothek in Wien. ARSI Austria: fol. 210 r – 211 v. vol. 133, fol. 189.

Magyar Nemzeti Levéltár, (MNL):

A 57, MKL, LR, zv. 14., s. 308.

A57, MKL, LR, zv. 5, s. 580–582.

A57, MKL, LR, zv. 7, cs. 155.

Acta Jesuitica. Collegium Ungvariense, fasc. 14, num. 3.

Acta Jesuitica. Collegium Ungvariense, fasc. 14, num. 6

Slovenská národná knižnica Martin, Literárny archív, Rukopisy historických knižnic na Slovensku, *Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1599 usque 1647* (sign. RHKS 1425a).

Štátny archív v Prešove (ŠA Prešov). *Drugeth – Humenné*: inv. č. 80a, sign. I – 80a.

inv. č. 81, sign. I – 81.

inv. c. 503. I. Fasc. 4. №. 10.

Literature

- Bagin, A., 1989. De beatis martyribus Cassoviensibus I., *Duchovný pastier*, č. 10, s. 445–447.
- Borbély, Z., 2015. *A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben*, Eger, 255 old.
- Borbély, Z., 2017. Homonnai Drugeth (III.) György hűtlenségi pere (1600–1603), *SZÁZADOK. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata Az alapítás éve 1867*, 2017, 273-310 old.
- Bujňák, J., 1971. Pokusy o úniu v mukačevskej diecéze, *Duchovný pastier*, č. 5, máj 1971, s. 221–223.
- Doby, A., 1897. A gróf Drugeth-család leszármazása, *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*, Sátoralja-Újhely, zv. II., č. III. – IV., 74–76 old.
- Dongó, G. Gy., 1909. A Homonnai Drugeth – kollégium jezsuiták vezetése alatt. *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*, Sátoralja-Újhely, 30–32 old.
- Đurica, M., 1996. *Dejiny Slovenska a Slovákov*, Bratislava, 288 s.
- Ferkov, O. V., 2014. The sources of school education in Zakarpattia, *Tisiačolitia – Millennia 1*, s. 104–1116.
- Franzen, A., 1992. *Malé církevní dějiny*, Praha, 333 s.
- Gajdoš, M. – Konečný, C. – Mušinka, M., 1999. *Rusíni / ukrajinci v zrkadle polstoročia*, Prešov–Užhorod, 157 s.
- Haraksim, L., 1991. Užhorodská únia a Slovensko, *Historická revue*, č. 7, roč. II, s. 12–14.
- Herman, E., 1973. *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.*, München, 271–272 old.
- Hóman, B. – Székfű, Gy., 1939. *Magyar történet IV*, Budapest, 52. old.
- Jurovský, J., 1976. *Drugethovci*, Kalinov, s. 13.
- Karácsonyi, J., 1915. *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig.*, Nagy-Várad, 408 old.
- Kopčan, V., 1986. *Turecké nebezpečenstvo a Slovensko*, Bratislava, 222 s.
- Krapka, E. – Mikula, V., 1990. *Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku*, Dobrá kniha, Cambridge, 526 s.
- Lacko, M., 1957. Humenné, politické, kultúrne a náboženské stredisko na východnom Slovensku v XVII. storočí, *Most 2*, s. 51, 57.
- Lacko, M., 1959. Užhorodská únia, *Most*, č. 5, s. 112–113.
- Lacko, M., 1965. *Unio Užhorodensis ruthenorum carpatiorum cum Ecclesia catholica*, Roma, p. 91–113.
- Lenčíš, Š., 2003. *Šľachtický rod Drugetovcov z Humenného*, Humenné, 183 s.
- Lukács, L., 1982. *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I. Vol. 2. (1601 – 1640)*, Romae, 804 p.
- Machala, J., 1937. *Die Jesuiten in der Ostslowakei zur Zeit der Genenreformation*, Innsbruck, p. 42.
- Mazúr, J., 1973. Pramene k dejinám Slovenska vo Viedenskom štátnom archíve., *Slovenská archivistika*, č. 2, roč. VIII., s. 207.
- Mészáros, K., 1861. *Ungvár története a legrégibb időktől máig*, Pesten, 86 old.
- Réz, L., 1899. *A Drugethek és Homonna reformációja*. Sátoraljaújhely, 162 old.
- Rupp, J., 1876. *Magyarország helyrajzi története III.*, Budapest, 402–404 old.
- Slovenský biografický slovník I.*, 1986. Martin, s. 506–507.
- Somogyi, Z., 1902. *Magyarország főispánjainak története 1000–1903*, Budapest, 256 old.
- Stolárik, S., 1995. *Humenské kolégium a traja košickí mučeníci*, Humenné 98 s.
- Stolárik, S., 1998. Tristoosemdesiate výročie Humenského kolégia, *Humenné – zborník príspevkov k histórii mesta*, Humenné, s. 24.
- Suchý, M., 1974. *Dejiny Levoče I.*, Košice, s. 188.
- Székely, A., 1977. *Jezuiti v Humennom*, Humenné, Rkp., s. 10.
- Szirmay, A., 1803. *Notitia topographica, politica inclyti comitatus Zempléniensi c. Budae*, 240 p.
- Szirmay, A., 1804. *Notitia historica comitatus Zempléniensi c. Budae*, 105–106 p.
- Takács, C., 1900. A Homonnai Druget-család romlása. *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*, Sátoralja-Újhely, zv. 6, č. V., 158–160 old.
- Vystrčil, J., 1992. *Křesťanský východ*, Olomouc, 139 s.

SUMMARY

ОСОБИСТІТЬ ДЬОРДЯ ІІІ ДРУГЕТА ТА ЙОГО ІСТОРИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ У КОМІТАТАХ ЗЕМПЛІН ТА УНГ НА РУБЕЖІ ХVІ – ХVІІ СТ.

prof. ThDr. PhD. Штефан Ленчиш, PhD

професор історії церкви, директор Інституту історії церкви,
Католицький університет в Ружомберку, Кошиці, Словаччина

Серед багатьох аристократів важливу історичну роль має родина Другетів із Гуменного, які є одними з найвідоміших аристократичних сімей в Угорщині. Більше ніж три з половиною століття діяльності знаменитої родини Другетів в Угорщині відзначається багатьма історичними подіями. Відомий історик Матей Бел на початку ХVІІІ століття досліджував історію маєтків і господарство, що лежали в околицях Гуменного. Цей старовинний осідок досліджуваної родини і замок були не лише прекрасно оздоблені і впорядковані, але і мали обширні території. Бажання Матея Бела вивчити історію аристократів так і не було здійснено вповні. Та й сама родина Другетів, ні їх нащадки не були зацікавлені розкривати свою давню і багату сімейну історію для майбутніх поколінь. Через життя Дьордя ІІІ Другета ми хочемо вказати, принаймні в невеликій мірі, на характер цієї важливої сім'ї. Цього року ми відзначаємо 400 років з дня смерті графа Дьордя ІІІ, який на рубежі ХVІ – ХVІІ століть зробив значний внесок в історію комітатів Земплін та

Унг. Його життя було здебільшого пов'язане з містечками Гуменне та Ужгород. Дьордь III належав до одного з найважливіших представників цієї знаменитої родини в Угорщині в політичній, економічній, культурній та релігійній сферах. Вивчення архівних джерел приносить нові знання. Цією роботою ми хочемо хоча б частково заповнити прогалину в історичних дослідженнях. Ми хочемо конкретизувати історичні приклади найважливіших подій пов'язаних з Дьордьом III Другетом і дотичних тем: місіонерської діяльності єзуїтів, створення гімназії в Гуменному та його перенесення в Ужгород та власне Ужгородську унію. У той же час, діяльність у цих сферах представляє їх взаємний вплив, співпрацю, досягнення, а також труднощі. Ми хочемо вказати на їх важливе становище у вирішальні історичні моменти. Дане дослідження також прагне спростувати часто однобічне ставлення сучасних людей до знатних сімей, які через вплив недавнього комуністичного минулого досі сприймаються як експлуататори та могутні дворяни.

Ключові слова: граф, гімназія, Другет, замок, комітат, маєтки.

ЯНОШ Х ДРУГЕТ: ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ ТА МЕЦЕНАТ (1611 – 1645)

Зубанич Ласлов Ласлович

кандидат історичних наук, доцент кафедри, завідувач кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: laslov.zubanych@uzhnu.edu.ua

http://orcid.org/0000-0002-3351-0512

У статті висвітлюються невідомі аспекти життя і політичної діяльності представника аристократії Північно-Східної Угорщини, відомого військового і державного діяча – графа Яноша Другета. Без ретельного вивчення історії родини Другетів історія земель Земплінського та Ужанського комітатів не є повною, але на сьогодні все ж в українській історичній науці бракує монографії, яка б дала повний науковий аналіз діяльності членів цієї родини. За підтримки Габсбургів (королів Угорщини) Другети неодноразово виступали в якості претендентів на княжий престол Трансильванії. Почасті це є і причиною «негативного» сприйняття Другетів в угорській історіографії, яка розглядала Трансильванію (та її правителів – Іштвана Бочкаї, Габора Бетлена і Дьєрдя I Ракоці) як поборників угорської незалежності і релігійної свободи. Це також причина того, що персонажі угорської аристократії по інший бік «барикад», включаючи головного героя статті – Яноша Другета, зазвичай зображувалися у «похмурих тонах». Не дивлячись на це, Янош Другет «побудував» виняткову кар'єру: став наджураном (феїшпаном) двох комітатів, займав пост головного королівського судді, головнокомандувача королівських військ, отримав графський титул, який згодом передав у спадок своїй родині, та переселив єзуїтську гімназію в м. Ужгород. На жаль, його найвидатніша справа була завершена лише після його смерті – 24 квітня 1646 р., коли у церкві родинного замку була проголошена Ужгородська унія. Метою статті є спроба реабілітації доброго імені Яноша Другета. Основне завдання цієї статті – на підставі доступних джерел дати всебічний аналіз кар'єрного зростання Яноша Другета, простежити його політичну та суспільну роль.

Ключові слова: Ужанський комітат, феїшпан, Янош Другет, Північно-Східна Угорщина, король Фердинанд II, князь Дьєрдь I Ракоці, Трансильванія, Унгарія, Єсенева.

Постановка проблеми. «Загалом епоха великої родини Другетів в Угорщині тривала три і три чверті століття. Ця родина прийшла до нас з інших земель, але стала цілком угорською, хоча вона і не залишилася у пам'яті нащадків видатними подіями: гортаючи сторінки історії, серед найбільш значущих родин можна знайти і родину Другетів. Вони прожили історію нашої країни у важливих вчинках і ролях. Були серед них і такі, кого нація згадує з гідною гордістю, бо вони були героями у найблагороднішому сенсі цього слова. Проте були і такі, які діяли на шкоду нашим національним цілям, але через це ми не можемо засудити родину в цілому, бо в кожній сім'ї зустрічаються і слабші характери, тому в своїх непорядних вчинках вони були захоплені виром епохи. Майже скрізь в обох комітатах (Земплін і Унг) можна згадувати декого з Другетів. І в літописі цих комітатів ... не можна оминути цю родину» – пише Ласло Рейз у своїй роботі під назвою «Другети і реформація в Гомонні» [Réz, 1899, old. 102]. Однак, угорська історична наука донині боргує у написанні історії родини Другетів, особливо беручи до уваги події XVI – XVII століття.

Представники родини Другетів спершу відігравали важливу роль у реформації Північно-Східної Угорщини, а згодом підтримували відродження католицизму і заклали основи греко-католицької церкви. Їх маргіналізація, ймовірно, пов'язана з прагненням романтичної угорської історіографії, яка хотіла представити Трансильванське князівство та його правителів (Габора

Бетлена, Дьєрдя I Ракоці) як поборників угорської державності, прав станів та релігійної свободи. Якраз тому, в особі відданих королівському двору католицьких Другетів (насамперед Дьєрдя III та Яноша X) з багатовіковою історією тогочасні, а згодом і сучасні історики, радше бачили в їх особі постійну загрозу на кордоні незалежного Трансильванського князівства.

Метою статті є дослідження життєвого шляху видатного представника роду Другетів, державного діяча та мецената – Яноша X (1611 – 1645), який крім заснування єзуїтського колегіуму був сподвижником підготовки Ужгородської церковної унії – створення греко-католицької церкви.

Стан вивчення проблеми. В останні роки завдяки роботі Гейзи Палфі та інших істориків, які долучилися до програми «Лендюлет» (Lendület), оцінка політичних діячів в Угорському королівстві раннього новітнього періоду стала більш виваженою. У рамках цього процесу, спираючись на дослідження Золтана Борбеля, нам вдалося розширити наші знання про Другетів, насамперед про Дьєрдя III. Вчений влучно сформулював історичну наративу, пов'язану з політичною оцінкою Другетів: «Оцінка Дьєрдя Гомоннаї Другета в угорській історіографії є досить негативною, що можна віднести до протестантської дискусійної літератури, особливо до Петера Альвінці, який зробив його одним із головних героїв *Querella Hungaria*, як зразок зла «папістів» [Borbély, 2015, old. 161]. Те саме бачимо у

неодноразово повторюваній оцінці його сина Яноша у зв'язку з боротьбою проти Дьєрдя I Ракоці.

Важливим джерелом дослідження є документи, які були опубліковані у монографіях з історії Угорського королівства [Fallenbüchl, 1988; Nagy, 1858; Zubánics, 2016], Трансільванського князівства [Monumenta Hungariae Historica 1, 1875], Земплінського [Szirmai, 1804] та Ужанського комітату [Gálócsy, 2000; Mészáros, 1861]. У ході дослідження було використано хроніку Яноша Саларді [Szalárdi, 1980], в якій знайдено багато важливих деталей, що ставить відносини в цілком новому ракурсі.

Виклад основного матеріалу. Янош X Другет (народився у 1611 році у шлюбі Дьєрдя III Другета, феїшпана (надзупана) Ужанського і Земплінського комітатів та Каталіни Надошді. Весілля відбулося 6 січня 1610 року в місті Чейте, а у якості весільного подарунку король Матяш II 23 січня 1610 року призначив Дьєрдя Другета королівським підчашним (*pincenarium regalium magistris*) – один з вищих придворних титулів [Fallenbüchl, 1988, old. 91]. У 1611 році Дьєрдь Другет разом із Жигмондом Форгачем, головнокомандувачем Верхньої Угорщини, здійснили похід на Трансільванію, але головну фортецю Нодьсебен (Sibiu) не змогли взяти, їхня армія зазнала поразки. Вони самі змогли повернутися додому лише через Молдову. Після вбивства князя Габора Баторі, претендентом на трон Трансільванії проти Габора Бетлена став Дьєрдь Другет, якого підтримували імператор, католицькі стани Трансільванії та сам будайський паша. Для втілення своїх планів Другет почав вербувати війська гайдуків, але їх розбив Ференц Редєй, капітан Нодьварода (Oradea). Після поразки Дьєрдь Другет спочатку залишався у своїх маєтках, але в 1616 році вже прийняв участь у перемовинах в Мункачі (Мукачево), де пани Верхньої Угорщини обговорювали план завоювання Трансільванії. Коли в 1619 році трансільванський князь Габор Бетлен напав частину країни, що належала королеві, 1-го вересня гайдуки вчинили напад на Теребеш, щоб схопити Другета. Він із сім'єю знайшов притулок у Речі Посполитій у родинному замку Ласкі (Laski), де почав організувати війська. Він повернувся з кількатисячною армією найманих козаків та 23 листопада 1619 року наніс поразку біля м. Гомонна військам трансільванського князя. Хоча згодом його вдалося витіснити з країни, але цей військовий інцидент похитнув позиції Бетлена в Угорщині. Дьєрдь Другет помер у Польщі 21 червня 1620 року. Як припускають деякі джерела, його отруїли. У 1624 році його поховали у церкві Святого Міклоша в місті Нодьсомбот (Tnava), де естергомський архієпископ Петер Пазмань спорудив надгробок із червоного мармуру [Ludiková, 2002, old. 100].

У кінці походу на Угорщину, 31 грудня 1621 року представники князя Трансільванії Габора Бетлена та короля Угорщини Фердинанда II у моравському місті Нікольсбург підписали мирний договір, згідно з яким Бетлен відмовився від титулу обраного угорського короля (*rex electus*) і повернув королівську корону. Натомість Фердинанд II передав князеві на пожиттєве володіння 7 комітатів Верхньої

Угорщини (крім комітату Унг) та як особисті володіння – замки Токай, Мункач та Ечед. Хоча Нікольсбургський договір окремим пунктом передбачав повернення всіх володінь вдові та сиротам Дьєрдя Другета, маєтки в Гомонні та Чічві залишалися власністю трансільванського князя до 1629 року. Маєтки знаходилися під управлінням намісника Токая, а потім префекта затисянських володінь князя. Садибу в Теребеші Бетлен подарував Дьєрдю Сечі, феїшпану Гемерського комітату, чоловіку Марії Другет (сестрі Дьєрдя III). Каталін Надошді мала намір силою повернути частину володінь за Нікольсбургським рішенням. Наприкінці березня 1622 року козацькі війська прорвалися в Гомонні, де взяли в полон декілька слуг Яноша Ракоці, але результату не досягли.

Після смерті Дьєрдя Другета за наказом князя Габора Бетлена 17 березня 1623 року Фіскальна Палата в м. Кошшо (Кошиці) призначила префектом маєтку Другетів Яноша Гомбоша. Інструкції префекту були викладені у 20 пунктах, а місцем збереження майна Другетів вибрано замок Єсенеv з озброєною охороною, яка складалася із 15 осіб. Ймовірно саме в цей час була складена інвентарна книга (без дати), знайдена в архіві графів Форгач, у якій були перелічені цінні речі вдови Дьєрдя Другета, її сина Яноша та доньки. Інвентар містить різні ювелірні вироби та коштовності, скляний посуд, а також велику кількість зброї та кінної зброї. Описувач зазначає, що до предметів спадку також належала значна церковна утварь (що, можливо, походить із власності ордена св. Павла, схованого в замку Єсенеv) [Rupp, 1868, old. 68].

Через своїх покровителів Каталін Надошді продовжила справу повернення володінь, унаслідок чого в 1625 році державними зборами Угорщини було прийнято Закон XLIV 1625 р. про повернення маєтків: «Про повернення графу Яношу Другету замків Барко і Теребеш, окупованих покійним Дьєрдьєм Сечі та утримуваних його вдовою та нащадками, разом із містечком Землен» [1625. évi törvénycikk]. Однак князь Габор Бетлен проігнорував дане рішення і лише після його смерті маєтки повернулися у власність сім'ї Другетів.

У 1622 році з нагоди коронації жінки (королеви Елеонори Гонзага), на засіданні державних зборів в м. Шопрон король Фердинанд II призначив Яноша Другета спадковим феїшпаном Ужанського комітату (*supremus et perpetuus comes comitatus Ung*) і підвищив його до титулу графа [Csizi, 2014, old. 15]. Хоча сім'я Другетів й раніше користувалася графським титулом (*comes*), цей титул в основному був пов'язаний зі станом королівського сановника державного масштабу чи посадою феїшпана. На жаль, оригінал грамоти не зберігся, ми знаємо про неї лише з інших документів, а також із диплома, виданого на ім'я Кріштофа Банфі в тому ж році [Csizi, 2014, old. 38]. За висновком експертів, одна з особливостей диплома полягає в тому, що набувач (Дьєрдь III Другет) та отримувач (Янош X Другет) – були різні особи – останньому на момент видачі диплома було лише 11 років. У вступі до грамоти детально представлена політична кар'єра Дьєрдя

Другета (1618 – 1620), претендента на трансільванський трон і згодом головного королівського судді – тобто можна припустити, що король Фердинанд II мав намір визнати його заслуги перед державою, присвоєнням титулу його синові. Грамота короля передбачає як титул графа, так і спадкового феїшпана – дарчий лист надає Яношу Другету та його спадкоємцям титул вільного і спадкового графа замку Унг та Ужанського комітату, разом із посадою феїшпана і правом користування червоною восковою печаткою.

У першій половині 1622 року Янош Х Другет, ймовірно за підтримки кардинала Петера Пазманя та графа Міклоша Естергазі, опинився у Відні. Він прибув до столиці Габсбургів у першій половині 1622 року і провів близько десяти років в імператорському місті чи його околицях. Згодом він навчався в єзуїтській гімназії в місті Грац. Середня єзуїтська освіта тоді складалася з 7 класів (латинську базову освіту учні проходили у класах Інфіма та Парва, далі три класи граматики (Приціпіум, Граматика, Синтаксис) і на завершення Поетична та Риторична освіта). Історик Шандор Токач вважає, що під час навчання у Граці та в оточенні родини Баттяні в Нейметуйварі (Güssing), Янош Другет познайомився із далекими родичами, Міклошом та Петером Зріні. За 1625-м річним звітом єзуїтської гімназії в місті Нодьсомбот (Tnava) Янош Другет також записаний як учень-синтаксист. Відповідно до запису від 26 червня 1625 року в угорському реєстрі Віденського університету значиться: «*Illustrissimum etiam Comitem Joannem Drugeth de Homonna, Comitem perpetuum comitatus Ungh et serenissimi archiducis Leopoldi a cubiculo; dedit unum imperialem solidum* (сплатив одну імперську золоту марку)» [Zubánics, 2016, old. 162].

Після того, як офіційний королівський двір у Буді припинив своє існування та переїхав до Відня, державні збори Угорського королівства стали важливим місцем представництва, включаючи коронаційні (короля і королеви) збори та проведення наступних торжеств. У таких важливих випадках «номінальна» (у своїх функціях) придворна знать набула важливого значення, адже повинності, виконувані під час торжеств із нагоди коронації, також показували справжню лінію гідності. На жаль, для членів родини Другетів, через значну відстань їхніх постійних резиденцій та маєтків від королівського двору, можливість зайняти положення придворної знаті практично унеможливила. Винятком із цього був Янош Х Другет, який з 1622 року постійно був присутнім при імператорському та королівському дворі. На торжествах з нагоди коронації Фердинанда III (м. Шопрон, 8 грудня 1625 р.) за королівським столом Янош Другет виконував придворні обов'язки поруч із флорентійським (тосканським) послом Джованні Алтовіті (який займав місце між іспанським послом та королівським паластином) – виливав воду для миття рук і також служив підчашником [Pálffy, 2017, old. 1078].

Янош Другет ймовірно повернувся до своїх маєтків у Земплінському та Ужанському комітатах в 1628 році, що підтверджується грамотою короля Фердинанда II від 6 вересня 1628 року, виданою у

Відні, за якою король нагородив його новою «золотою печаткою, вирізьбленою з червоного рубінового каменю, й прикрашеною коштовностями» [Zubánics, 2016, old. 198]. Інавгурація наджупана (феїшпана) також могла відбутися тільки після 1629 р., оскільки комітат згідно Нікольсбургського мирного договору залишався під юрисдикцією Угорського королівства. У 1629 році Янош Другет став дійсним королівським камергером (*cubicularii, qui tales de facto sunt*), виконуючим фактичну службу й отримував плату за службу (40 форинтів на місяць). Придворні камергери імператорського та королівського двору були «поважними особами, графами, вельможами чи дворянами», які здійснювали особисту службу для імператора у його внутрішніх покоях. У якості відмінного знаку вони носили камергерський ключ на чорній шовковій стрічці. За описом папського нунція Карло Караффи вони подавали сніданок імператору та його найближчій родині. До обов'язків камергерів входило «подавати напої, нарізати їжу та виконувати інше обслуговування столу незалежно від їх посади та рангу» (вони також проводили попередню дегустацию). В їхні обов'язки до обіду також входив супровід правителя до придворної каплиці. Під час перемовин імператора камергери чекали у внутрішньому передпокої, поки не настане час відпочивати. У такі часи два камергери чергували біля спальні протягом усієї ночі. Серед дійсних камергерів угорців було відносно небагато, загалом їх було не більше двох чи трьох. Ймовірно звідси, з часів придворної служби, походять тривалі стосунки Яноша Другета з графом Адамом Баттяні, який також був дійсним камергером між 1630 і 1637 роками (серед архіву Баттяні знаходимо 33 відправлені листи, адресовані Баттяні за період 1635 – 1645 рр.). Камергери також брали участь у придворних заходах, так, з опису Адама Баттяні, серед іншого, ми довідалися про бал-маскарад (Wirtschaft) [Koltai, 2007, old. 87].

Про інші етапи його життєвого шляху можна розповісти лише стисло.

У 1630 році в містечку Пруска (Пороска) Тренчинського комітату Янош Другет одружився з Анною Якушіч з Орбови: «3 червня 1630 р. в містечку Пруска відбулося весілля мого пана Яноша Гомоннай», – згадував у своєму щоденнику його швагор Ласло Реваї. У 1632 році король Фердинанд II призначив Другета феїшпаном Земплінського комітату: «Палатин граф Міклош Естергазі урочисто призначив його в замку Землен, резиденції комітату і разом із тим в спадщині родини Другетів» [Szirmai, 1804, old. 166]. Після смерті головнокомандувача Верхньої Угорщини (*supremus militiae Praefectus*) Міклоша Форгача він зайняв його посаду. Головний королівський суддя Пал Ракоці помер 12 березня 1636 року, а його наступник Янош Другет був призначений 29 квітня 1636 року. Головний королівський суддя (*judex curiae regiae*) – один із головних державних сановників Угорського королівства, третя особа після короля та палатина. Серед членів родини Другетів у XVI ст. Янош Другет був третім, хто отримав цей титул (Балінт Другет I

(1608 – 1609), Дьєрдь Другет III (1618 – 1620) [Fallenbüchl, 1988, old. 72].

Янош Другет у всьому продовжував справу батька. Його дружина Анна Якушіч, сестра Егерського єпископа, багато допомагала йому в цьому. Він повернув до Гомони єзуїтів, яких переслідував Бетлен, а згодом, у 1640 році поселив в Унгварі (Ужгороді), де побудував для них великий монастир. Збереглося кілька листів, написаних у 1641 році. У цих листах, як головний королівський суддя Угорщини, він писав Яношу Баллінгу, капітану замку Мункач, де йшлося про ув'язнення владики Василія Тарасовича (мукачівського єпископа – автор) і вимагав його звільнення. На жаль, через розпо-рошення архівів Другетів, залишилося мало інформації про значну кореспонденцію Яноша X як приватної особи, феїшпана чи головного королівського судді Угорщини. Деякі фрагменти збереглися в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО), проте особливе значення має переписка з колишнім віденським камергером, з яким разом служили, головним капітаном Задунайя – Адамом Баттяні [Koltai, 2002, old. 60]. У сімейному архіві в місті Нейметуйвар (нині в державному архіві Угорщини) зберігся 31 лист, написаний Яношом Другетом, написаний між 1633 і 1645 роками [Batthyany missilisek]. З «місцезнаходження» насе-лених пунктів, де датувалися листи, можна зробити висновок про переміщення автора. Більшість листів було написано з однієї з сімейних резиденцій/маєтків (Ужгород, Гомонна, Терешеш, Сінне, Керестур), але протягом зазначеного періоду він також кілька разів побував у Відні, Нодьсомботі та Айзенштадті. Найбільш інтенсивне листування відбулося в 1641 році, коли Гомоннаї відправив 11 листів до Неметуйвара.

Ми намагаємось реконструювати досить хаотичні події того часу на основі «Багато-страждального угорського літопису» Яноша Соларді (1601 – 1666 рр.). Соларді наводить обмеження релігійної свободи в Угорщині, як офіційну причину військової кампанії 1644 року, розпочату трансільванським князем Дьєрдем I Ракоці. Крім переслідування, літописець згадує й особисті мотиви: «Стосовно себе та самого князівства... багатьма підлими та ганебними словами переважно від генерала з Кошио, графа Яноша Гомоннаї передусім на адресу Дьєрдя Маїталіра/Візника (посилаючись на колесо в гербі родини Ракоці), чий заохочувальні листи до турків 1636 року про збурення проти князя тепер віднайдені. Але що гірше за все: з'явився брудний пасквіль, в якому піддано непристойному терзанню не лише весь княжий дім, але й праведну і бобобоязну старшу княгиню [Жужанна Лорантфі], а для її благочестивого чоловіка стало великою турботою приховати це, щоб не дійшло до її вух, намагаючись усунути гіркоту і напасть від цього» [Illésy, 1891, old. 145–146]. Хоча Яношу Соларді вдалося дізнатися багато чого, про що звичайні люди і не здогадувалися, його висновки, здається, суперечать листуванню між членами родини Ракоці (Дьєрдя I Ракоці, Жужанни Лорантфі, Дьєрдя II

Ракоці, Жігмонда Ракоці) [Monumenta Hungariae Historica 1, 1875, old. 81; 84; 110; 162; 198; 218]. У цих листах не зустрічаємо нічого подібного, вони лише інформують один одного про перебіг військових операцій та про роль Яноша Другета в цьому. У той же час, як впливає із літопису Соларді, а також із листа Дьєрдя I Ракоці [3 серпня 1644 року Дьєрдь I Ракоці до Жужанни Лорантфі]: «Єсеньов здався позавчора. Дружина Гомоннаї з дочкою також здалася Жігмонду Ракоці, але вона змогла залишитися на місці; я і тепер поводився з ними милосердно, усе майно з Гомонни, Ліски та Терешеша ми їм віддали» [Monumenta Hungariae Historica 1, 1875, old. 221]. Ми бачимо, що на прохання графині князь неодноразово помилував її підданих, адже спочатку дозволив захисникам вільно відійти в Токаї, потім в Ужгороді та Єсеньові і залишив їхні маєтки. Про добросусідські стосунки свідчить також пізніший лист Анни Якушіч до Жужанни Лорантфі від 11 вересня 1649 року, що ставить під сумнів звинувачення Соларді та характеризує їх як інструмент політичної пропаганди [Illésy, 1891, old. 220–231; L., 1913, old. 56–57.]. Швидше за все, згадана військова кампанія змогла відбутися не лише через відомі особисті причини, адже Дьєрдь I Ракоці вже раніше домовився про цю кампанію зі шведами. «Негативна пропаганда» про Яноша Другета, можливо, стосувалася передусім минулих подій, коли його батько вторгся разом із польським козацтвом у 1619 році у Земплінський комітат. Тоді Габору Бетлену прийшлося скерувати свій похід у зовсім іншому напрямку. Виходячи з власних помилок у минулому, Дьєрдь I Ракоці постійно слідкував за кроками Другета та його вербуванням у Польщі.

На початку кампанії 1644 року з володінь Яноша Другета до рук Ракоці потрапили замок і маєток в Токаї, подаровані йому королем у 1641 році. Для збереження миру Анна Якушіч «склала грамоту вірності князеві разом із слугами», в той же час, за даними літописця, капітан замку Мункач – Янош Баллінг – отримав завдання стежити за подіями в Ужанському комітаті та вчасно повідомляти свого правителя про них. Згідно з повідомленням, «люд Унгвара не сильно покладався на грамоти віри, а до прибуття війська графиня справді намагалася переслідувати прихильників князя, євангельську знать, багатьох схопила, їх урожай та вино прибрала до Унгвара та Єсеньова... Відчуваючи розвиток подій і не довіряючи Унгвару, графиня перебралася до Єсенева, з більшою надією на виживання там» [Szalárdi, 1980, old. 175]. Капітан замку Мункач мобілізував до свого війська «п'ять сотень кращих піхотинців для служіння в замку зі зброєю та надійними мушкетами...Окрім того, він наказав: усюди у володіннях та на окраїнах, де є чоловіки, здатні тримати зброю в руках, зібрати їх через шляхту, і які у зазначений час чисельністю три тисячі, якщо не більше, разом з фальконами (пушками), вирушили до Унгвара» [Szalárdi, 1980, old. 176]. У своїй роботі «Історія Ужгорода» Кароль Мейсарош пише: «Коли у 1644 році Ракоці рушив з військом на Кошио через Унгвар, тут зустрів

супротив з боку феїшпана Ужанського комітату Яноша Другета, тому піддав сильному обстрілу місто, обитель і школу єзуїтів пошкодив, монахів вигнав з країни, які разом зі своїм отцем Жігмондом Коттої знову знайшли притулок у Кракові» [Mészáros, 1861, old. 87.]. Зі слів Соларді більшість жителів міста – протестанти не чинили опір. Військо нападників «від старої будівлі перед замком [ймовірно будівля колишнього монастиря Паулінів] через частокіл, з його північного краю, перейшли вночі рів і капітан почав обстрілювати ворота фортеці та вікна будівель, перетворених в амбразури» [Mészáros, 1861, old. 72]. Пізніше, успішно заповнивши рів залишками частоколу, вони зайняли фортецю і заставили люд присягнути на вірність Дьєрдо І Ракоці.

Оскільки невеликий загін із Польщі, за дорученням головного королівського судді, грабував навколо Гомонни і напав на трансільванське військо, яке там розташовувалося, князь зважився на облогу головної фортеці Другетів – Єсенев. Під проводом Жігмонда Корніша та Жігмонда Ракоці військо почало обстріл стін замку з облогових гармат. Після того як оборонна система замку зазнала значних пошкоджень, графиня відправила посланців до проводу війська осади, та запропонувала здати Єсенев в обмін на вільний відступ. Доки не надійшла відповідь князя, облога фортеці була призупинена. Дьєрдь І Ракоці погодився на вільний відступ її захисників, «після чого Янош Баллінг зібрав із фортеці усі продовольчі запаси та боєприпаси й перевіз їх до замку Мункач, а за наказом князя всі bastiони замку та уцілілі будівлі були розворушені і залишені непридатними та спустошеними» [Szalárdi, 1980, old. 177]. Облога замку та його підірвання, який був основним прихистком родини Другетів, може бути причиною того, що більша частина сімейного архіву була знищена. В описанні походу 1644 року з різних джерел знаходимо багато посилай на облогу Унгвара та знищення фортець Барко та Єсенев, але не згадується фортеця Невицьке, яка була очевидно знищена у ті ж часи. У результаті походу 1644 року більшість маєтків Другетів перейшла під владу Дьєрдя І Ракоці.

Як і за яких обставин головний королівський суддя та його родина опинилися в Кленовнику (Варошдського комітату), родинному замку графів Драшковичів – завдання подальших досліджень, оскільки, через родинні зв'язки, місцем перебування Другетів за Дунаєм більш логічними були б маєтки родини Надощді (мати Яноша Другета була Каталіна Надощді) у комітатах Шопрон та Ваш), ніж Славонія-Хорватія. Життєвий шлях Гашпара III Драшковича при королівському дворі демонструє багато спільного з кар'єрою Яноша Другета (а також Адама Боттяні), тому можна припустити, що їхні стосунки почалися під час служби у Відні [Koltai, 2002, old. 70]. Кленовник був розбудований у 1616 – 1667 роках, налічував 90 кімнат і був одним із найбільших замків у країні, тому місця для біженців було, мабуть, достатньо. До замку часто навідувався сусідній землевласник Міклош Зріні, який залицявся до дочки

господаря замку Марії-Еузебії. Зі щоденника Петера Кеглевича: «4 червня 1645 року в Кленовнику відбулися заручини графа Міклоша Зріні з дочкою графа Гашпара Драшковича» [Széchy, 1896 – 1902]. Ймовірно члени родини Другетів також були присутні на святковій події. Тим часом, коли розпочалися переговори про мир з Трансільванським князівством, головний королівський суддя кілька разів навідувався у своїх справах у місто Грац, столицю провінції Штірія. У листі з Кленовника від 14 серпня він пише, що Міклош Зріні прибув після обіду з хорошою новою: «8000 воїнів турецького султана в Кандії були знешкоджені, а кілька його кораблів захоплені» [Széchy, Károly, 1896 – 1902]. Очевидно Зріні тривалий час перебував у дворі Драшковичів, адже тут отримав звістку про укладання миру з Дьєрдем І Ракоці. У зв'язку з цим 10 вересня у листі Яноша Другета до Адама Боттяні йдеться: «Мій пане, мир настав; не бути гіршому, але вони зробили це, не звертаючи увагу ні на гідність людей чи нащадків, ані на шкоду іншим. Що це включає і доки триватиме, знає лише Всевишній. Я взагалі не сподіваюся на щось хороше чи виживання, але відчуваю більшу небезпеку, що випливає з цього миру. Його світлість палатин також виправдовується, що це зроблено без його відомо» [Széchy, 1896 – 1902]. Лінцький мир, який готувався, мав вплив на Яноша Другета особисто, оскільки, отриманий ним у 1641 році у якості застави Токай, переходив у володіння Дьєрдя І Ракоці (разом з Тарцалом, Ечедом, Нодьбаньою та маєтком Реґец).

Спочатку весілля Зріні-Драшкович було заплановано на осінь 1645 року, це припущення підтверджується листом Яноша Другета від 3 жовтня 1645 року, в якому він просить Адама Боттяні надіслати йому свого молодого співака: «тому що тут є особи, що одружуються, і я пообіцяв їм» [Széchy, 1896 – 1902]. Весілля врешті відбулося 11 лютого 1646 року в Праунку. У листопаді 1645 року головний королівський суддя, ймовірно, знову вирушив до Грацу, коли раптово помер на кордоні. 22 листопада 1645 року Анна Якушіч у листі до Адама Боттяні із замку Добра (Нойгауз) комітату Ваш вже підписалася, як вдова Яноша Другета Гомоннаї. Ця дата також наводиться в одному із записів зі щоденника Ласло Ревая: «22 листопада бідолашний Янош Гомоннаї, який повертався із заслання в Хорватії, помер по дорозі, його поховали в старій церкві міста Нодьсомбот поруч з його батьком», Антал Сірмої також пише: «У 1645 році про смерть графа Яноша Другета від чуми, чи від кулі, або він закінчив своє життя у вигнанні – невідомо» [Szirmai, 1804, old. 174–175]. Про смерть свого колишнього ворога 14 січня 1646 року Дьєрдь II Ракоці повідомив свого молодшого брата Жігмонда просто: «Гомоннаї помер внаслідок удару [інсульту – автор], наш господар Боттяні живий» [Monumenta Hungariae Historica 1, 1875, old. 359]. Про похорон колишнього головного королівського судді згадується у книжечці під назвою «*Memorabilia de templo, «Metropolitano ad S. Nicolaum Episc. et Confess, в Libera ac Regia civitate Tyrnavia e veteribus*

monumentis eruta complectens», де на сторінці 15 говориться: «*sepultus est cum matre in tumbis stanneis ad latus Evangelii Arae OO. SS. Filium reliquit Joannem de Ungh et Zemplin Comitem, et pariter Curiae Regiae Judicem, qui 1645, aetatis annorum 36 mortuus Tirnaviae uno cum parente tumulo conditus est*» (Граф Янош Другет, головний королівський суддя, спадковий феїшпан Унгвара та комітату Унг, феїшпан комітату Земплен, спочиває разом зі своїм батьком в склепі (інчгуптатус) у свинцевій труні) [Ludiková, 2002, old. 100]. «*Помер 22 листопада 1645 року на 36-му році життя*». Із запису в щоденнику графа Ласло Редєї від 12 квітня 1655 року: «*Descriptio Turnaviensis. 1655... У цьому храмі немає інших примітних речей, окрім вітварів та поховань. Тут спочивають такі: Дьєрдь Гомоннаї, Янош Гомоннаї...*» [Ludiková, 2002, old. 100].

Висновки. З іменем вельможі, який прожив 36 років, пов'язано багато історичних подій, у т. ч. заснування єзуїтської гімназії в Ужгороді, але біографічні відомості про нього до сьогодні були невідомі. На наш погляд, вдалося виконати основну мету – на підставі доступних джерел дати всебічний

аналіз кар'єрного зростання Яноша Другета, простежити його політичну і суспільну роль, а також ми намагались реабілітувати його добре ім'я, та поставити його на гідне місце серед інших «золотих гілок» родинного дерева Другетів. Це підтверджують його ровесники. У першому варіанті (який був опущений у виданні, опублікованому у Відні у 1651 році) епосу «Осада Сигета» його товариш по школі та службі Міклош Зріні серед інших (Адама Боттяні, Ференца Надошді, Ласла Чакі, Ласла Естергазі) так вшановує пам'ять родини Другетів [Széchy, 1896 – 1902]:

«Там на березі ніжна квітка,
Чия надія в його вихованні,
Дюрко Гомоннаї – в тобі дух Паллади,
розум і сміливість, яких іржа не бере.

Будь вірний обом батькам,
Хоча втратиш всі свої добра,
Бо в добру годину тобі відплатиться
Все втрачене з лихвою».

Список використаних джерел

1625. évi XLIV. törvénycikk. Homonnai gróf Drugeth Jánosnak, a néhai Széchy György részéről elfoglalt és ennek az özvegye és utódai kezén tartott Barkó és Terebes várak visszaadásáról, Zemplén mezővárossal együtt [Online]. Доступно: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=62500044.TV&searchUrl=/ezer-evtorvenyei%3Fpagenum%3D18>. (останній візит 27.11.2020).
- Batthyany missilisek, *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára*. [Online]. Доступно: <https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/batthyany-missilisek>. (останній візит 27.11.2020)
- Borbély, Zoltán, 2015. *A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben. PhD-értekezés*, Eger, 255 p. [Online]. Доступно: http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/2/1/Borbely_Zoltan_disszertacio.PDF. (останній візит 27.11.2020).
- Csizi, István, 2014. *Észrevételek a magyar főnemesi címek XVI-XVII. századi történetéhez*, Fons (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok), 21. 38–41, 45–46 old.
- Fallenbüchl, Zoltán, 1988. *Magyarország főméltóságai*, Budapest: Maecenas Kiadó, 159 old.
- Gálocszy, Zoltán, 2000. *Ung vármegye főispánjai és tisztviselői a legrégebb kortól 1867-ig.*, Budapest-Beregszász: Hatodik Síp-Mandátum Kiadó, 95 old.
- Illésy, János Dr., 1891. *Nova Transylvania. Talio, Magyar Könyvszemle*, (16. évfolyam, 1–4. szám), 220–231 old.
- Koltai, András, 2002. *Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban. Batthyány Ádám* (Bécs, 1630–1659), Korall, december, 55–78 old.
- Koltai, András, 2001. *Komédia és diskurzus: Batthyány Ádám följegyzései a császári udvarról, 1635–1641, Levéltári Közlemények*, 72, 1-2, 77–94 pp.
- L., 1913. *Gúnyvers Lorántffy Zsuzsánnáról, Századok*, 56–57 old.
- Ludiková, Zuzana, 2002. *A nagyszombati székesegyház késő reneszánsz és barokk síremlékei. [Late Renaissance and Baroque Sepulchral Monuments in the Nagyszombat (Trnava) Cathedral]*, *Művészettörténeti Értesítő*, 51, 85–106 old.
- Mészáros, Károly, 1861. *Ungvár története, a legrégebb időktől maig*, Pest: Ráth Mór Könyvkereskedése, 114 old.
- Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria. 24.: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése.* (szerk. Szilágyi Sándor), 1875, Budapest, 1644 old.
- Nagy, Iván, 1858. *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. III. kötet (C–D), Pest: kiadja Ráth Mór, 420 old.
- Pálffy, Géza, 2004. *Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról*, *Századok*, 1544 old.
- Réz, László, 1899. *A Drugethek és Homonna reformációja*, Sátoraljúj hely: Zemplén Könyvnyomtató Intézet, 158 old.
- Rupp, Jakab, 1868. *Adalékok az egyházi kincsek történetéhez.*, *Archeológiai Közlemények. A hazai műemlékek ismeretének előmozdítására*, 7. kötet, 1. sz., 65–67 old.
- Szalárdi, János, 1980. *Síralmas magyar krónika*, Budapest: Magyar Heliokon Kiadó, 863 old.
- Széchy, Károly, 1896 – 1902. *Gróf Zrínyi Miklós (1620 – 1664). Magyar történelmi életrajzok*. I–V. Kötet, Budapest: Magyar Történelmi Társulat. [Online]. Доступно: <https://mek.oszk.hu/05800/05842/html/> (останній візит 27.11.2020).
- Szirmai, Antonius, 1804. *Notitia historica comitatus Zempleniensis*, Buda, 371 old.
- Zubánics, László, 2016. *Vitézi végek dicsérete. A nemesség szerepe a XVI–XVIII. századi Északkelet-Magyarország társadalmi fejlődésében*. Ungvár-Budapest: Intermix Kiadó, 292 old.

SUMMARY

JANOS X DRUGETH: STATESMAN AND PHILANTHROPIST, 1611 – 1645

Laslov Zubanych

Candidate of History, Docent and Head of the Department History Hungary and European Integration, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

The paper covers the hitherto unknown aspects of the life and political activity of the representative of the aristocracy of North-Eastern Hungary, prominent military and statesman – count Janos Drugeth, the founder of the Jesuit gymnasium in Uzhhorod. Without a thorough study of the history of the Drugeth family with Italian roots, Zemplén and Ung counties' history is also incomplete – yet historical science still lacks a comprehensive monograph that would present members of this family with scientific thoroughness. During the XIV – XVII centuries, the Homonnai Drugeth family determined the national and regional politics. Among its members, we find robber knights and counterfeiters as well as merciful church builders. Although they were removed from the royal court in the XV century, they managed to preserve and even increase their estates. After their estates remained on the border between the Kingdom of Hungary and the Principality of Transylvania after 1541 (when the Hungarian country was divided into three parts), the political role of the Drugeths became more important again. As royal politicians, with the support of the Habsburgs, the Drugeths repeatedly acted as claimants to the throne in the struggle for the title of the prince of Transylvania. That is partly the reason for the "negative" perception of the Drugeths in Hungarian history, which viewed the Principality of Transylvania (and its rulers – István Bocskai, Gábor Bethlen, and György I. Rákóczi) as champions of Hungarian independence and religious freedom. That is why the Hungarian lords' characters on the other side of the struggle, including the protagonist of the present paper – János Homonnai Drugeth, were usually portrayed in "dark colors." His career and upbringing connected him to the royal court (King Ferdinand II) and the Catholic Church (the Jesuits). He probably supported the Catholic renewal (counter-Reformation) out of personal attachment and conviction. The person from the Transylvanian chronicles, which entered the historical canon, was recorded as a prototype of the «sin of the papacy.» That is probably why only one engraving of him remained intact. However, he ran an exceptional career (he became the high ispán of two counties, became a state judge and chief captain of Upper Hungary), he received the title of count, which was subsequently inherited in his family. The settlement of the Jesuit gymnasium in Uzhhorod is connected to his name. Unfortunately, his most lasting work could only be completed after his death - on April 24, 1646, in the church of his family castle, the unity of the Greek Eastern followers of the area, and the Roman Catholic Church – i.e., the union in Uzhhorod - was proclaimed. One of the crucial tasks of the present paper is to compile the career of János Homonnai Drugeth, its most essential stages, his political and public role based on the available sources, and to attempt to rehabilitate his person.

Keywords: count, Uzh (Ung) county, high ispán, János Drugeth, North-Eastern Hungary, king Ferdinand I), prince György I Rákóczi, Transylvania, Ungvár, Yesenev.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Особистий підпис та печатка головного королівського судді Яноша Другета (з зображенням родинного гербу Другетів), ДАЗО, ф. 4. Наджупан Ужанської жупи., оп. 17, спр. 33. Лист графа Яноша Другета про призначення чиновників, 1644 р., 1 арк.

УГОРСЬКИЙ ФАКТОР У СТВОРЕННІ СЛОВАЦЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ 1919 РОКУ

Бердар Яна Петрівна

аспірантка кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: yanaberdar@gmail.com

http://orcid.org/0000-0002-4741-1638

У даній статті прослідковано ситуацію, яка склалась на словацьких землях в 1919 р. Авторка пропонує підхід, що відходить від домінуючих в радянській історіографії оцінок маріонеткового державного утворення у вигляді Словацької Радянської Республіки. Надається спроба розгляду даних політичних процесів через призму намагань Угорщини утримати словацькі землі у сфері свого впливу. Обґрунтовано бажання Угорщини до відновлення історичних кордонів й акцентовано на відсутності об'єктивних можливостей Будапешта до реалізації цього плану. Авторка наголошує на самосвідомості словаків та зближенні їх з чехами, що знайшло своє відображення в Мартинській декларації. Значна увага в роботі приділена питанню створення Угорщиною ідеологічного підґрунтя до втримання словаків в своїй політичній орбіті. На підставі аналізу документів та опрацювань інших авторів доводиться тривале планування Будапештом цієї акції. У статті значну увагу приділено військовому конфлікту Угорщини, Румунії та Чехословаччини, а також впливу на нього країн Антанті. Розглядається процес проголошення Словацької Радянської Республіки 16 червня 1919 р. у Пряшеві. Звертається увага на підготовку цього процесу як частини зовнішньої політики Угорської Радянської Республіки. Аналізується, що угорський націоналістичний чинник переважав класові погляди угорських соціалістів. У статті дається характеристика головним реформам новоствореної держави, передусім значенню мовної політики, експропріації майна та створенню органів правопорядку. Звертається увага на роль періодичних видань та їх мовну політику. На завершення доводиться залежність Словацької Соціалістичної Республіки від УРР, характеризуються останні дні її існування. Підводиться підсумок, що подібний швидкий курс соціалістичного устрою був приречений на провал через відсутність соціальної підтримки з боку словацького населення на несприятливі міжнародні фактори.

Ключові слова: Словацька Радянська Республіка, Угорська Радянська Республіка, Чехословаччина, Біла Кун, Міхай Карої, Антонін Яноушек, Червона Армія.

Постановка проблеми. Після Першої світової війни сформувалася нова політична карта Центральної та Східної Європи. У 1918 – 1919 рр. в результаті розпаду Австро-Угорської та Російської імперій, а також значного ослаблення Німеччини в регіоні виникло вісім нових держав: Австрія, Угорщина, Чехословаччина, Польща, Литва, Латвія, Естонія та Фінляндія. Однак крім відродження національної самосвідомості, з'явилися й інші тенденції в політиці, зокрема радикалізація робітничого руху привела до низки революцій в Центральній та Східній Європі. Натхненні успіхом більшовиків в Росії, активізувалися місцеві комуністичні партії. Як наслідок – на політичній карті регіону в 1919 р. на короткий час виникли Баварська Радянська Республіка, Угорська Радянська Республіка, Бременська Радянська Республіка, Фінляндська Соціалістична Робітничая Республіка та Словацька Радянська Республіка (далі – СРР).

Серед радянських республік в Центральній та Східній Європі особливе місце займала саме СРР. Її утворення в 1919 р. мало на меті утримати словаків в орбіті угорської політики та не допустити їх союзу з чехами. Появу СРР радянські вчені оцінювали виключно позитивно, акцентуючи увагу на тому, що це був перший досвід створення пролетарської держави в Чехословаччині, а її історія стала «школою пролетарської революції, школою пролетарського

інтернаціоналізму» [Мар'яна, 1970, с. 12]. Звісно, що нині ці оцінки є застарілими та потребують перегляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історіографії зазначена проблема висвітлена неоднозначно. У зарубіжній історіографії питання становлення Словацької Радянської Республіки розглядається переважно в контексті висвітлення зовнішньополітичних та внутрішньополітичних подій. В працях М. Вістора [Vietor, 1969], Я. Шолца [Šolc, 1969] була подана оцінка значення створення першої радянської держави на території Чехословаччини. Окремі аспекти досліджуваної теми в Словаччині та Чехії вивчали Л. Тайтак [Tajták, 1972], Й. Клімко [Klimko, 1979], Я. Рихлік [Rychlík, 1997], М. Адам [Ádám, 1999], Ї. Деймек [Dejmek, 2001], М. Гронські [Hronský, 2001], С. Ірманова [Irmanová, 2002], І. Ромшіч [Romsics, 2006], М. Мігела [Michela, 2009] тощо.

В чеській науці окремі аспекти питань окресленої проблематики знаходимо в фундаментальній праці М. Госіоровського «До історії словацького робітничого руху» [Госіоровський, 1954]. Один з розділів праці присвячений Словацькій Радянській Республіці.

Варті уваги статті таких істориків, як Л. Голотік [Holotik, 1975] угорських – Е. Кіслінг [Kissling, 1969], словацьких – І. Кучма [Kuřma, 1989], П. Шворц

[Švorc, 1999], М. Дуришин [Đurišin, 2010], М. Фурманік [Furmanik, 2014], М. Шмігель [Шмігель, 2017], Я. Джуйко [Džujko, 2019], білоруських – О. Пеганов [Пеганов, 2013]. Дослідження зазначених істориків базовані на архівних документах, ґрунтовно аналізують дане питання в контексті історії Словаччини, однак вони не акцентують увагу на діяльності органів радянської влади в Словаччині в 1919 р. і впливу угорської дипломатії.

Щодо радянської історіографії, то деякі питання розкрито в статтях В. Мар'їної [Мар'їна, 1959; 1970] та В. Худанича [Худанич, 1983]. Здебільшого дана проблематика розкривається заангажовано, аполітизує угорські військові дії, виставляючи їх рятівниками словацьких пролетарів від капіталістів. В сучасній російській історіографії питання проголошення СРР висвітлено в статті І. Дубровіна [Дубровин, 2018].

Щодо українських істориків слід згадати О. Кравчука [Кравчук, 2007], в праці якого розкрито особливості політики Чехословаччини щодо Словаччини, та І. Шніцера [Шніцер, 2014], який висвітлює місце й роль Мартинської декларації в історії словацького народу. Однак, комплексні дослідження з окресленої нами проблеми в українській історіографії відсутні.

Головною метою авторки є дослідити угорський чинник у створенні Словацької Радянської Республіки. Вирішення цього завдання передбачає акцент на розв'язанні кількох завдань: з'ясувати роль проугорських організацій та мовного фактору у створенні СРР; розглянути політичний процес становлення даної держави; дати характеристику найголовнішим її реформам, здійсненим за угорським зразком.

Виклад основного матеріалу. Кінець Першої світової війни переважна більшість населення сприйняла у всій Європі з ентузіазмом та радістю, однак переможені держави не змирились з новим розкладом сил. Угорщина не полишала спроб посилити свій політичний вплив у регіоні Центральної Європи. Кілька місяців Словаччина брала участь у битвах Угорщини з чехословацькою армією. Нарешті, завдяки військовим та дипломатичним зусиллям лідерів Чехословацької Республіки, Словаччина була включена до складу Чехословаччини. Однак напруженість між Угорщиною та Чехословацькою Республікою продовжувалась навіть тоді [Furmanik, 2014, s. 135].

Зазіхання на Словаччину могли мати успіх тільки після створення угорцями певної соціальної бази на словацьких землях. Словацький історик Ладислав Тайтак вказує на пряму директиву угорського уряду М. Карої про створення угорських національних рад на території Словаччини. Ці організації спирались на владні органи і унеможлилювали політичні рухи та виступи в духовно-демократичному аспекті. Однак чи не головним їх ідеологічним вектором було створення серед словацького народу думки про братську спільноту двох народів та втримання Словаччини в політичній орбіті Угорщини [Tajtak, 1972, s. 31–64].

30 жовтня 1918 р. на зборах Словацької національної ради у Мартині було прийнято декларацію словацького народу, яка проголосила словаків частиною «чехословацької нації» у культурному, мовному й історичному аспектах та висунула вимогу «необмеженого права на самовизначення на основі цілковитої незалежності» [Martinska deklaracia, 1998, S-513-514]. Як відзначає історик І. Шніцер, Мартинська декларація 1918 року стала головним документом, який заявляв про розірвання союзу словаків з Угорщиною та санкціонував новий союз з чеським народом. Тим самим декларація стала однією з конституційних основ нової чехословацької держави [Шніцер, 2014, с. 31].

У відповідь на ці події, офіційний Будапешт запропонував словакам створення нової імперії з певною автономією для словаків. Також розглядався варіант спільного парламенту в центрі Будапешта, членами якого були б представники Словацької національної ради, але М. Годжа та представники СНР відхилили цей проєкт [Đurišin, 2011, s. 96].

Ще однією спробою повернути «братній народ» до Угорщини можна вважати створення 9 листопада 1918 року в Ужгороді Угорської національної ради. Вона оголосила про зв'язок від імені українського народу з Угорською демократичною республікою, а також вірність цілісності Угорщини. До цього собору долучився також пражський єпископ Новак, але їх орієнтація на Угорщину не зустріла підтримки місцевого населення [Tajtak, 1972, s. 94].

Подібні ідеологічні впливи мали конкретну теоретичну базу. Варто зокрема згадати поета, архіваріуса з Пряшева та редактора журналу «Наша застава» Віктора Дворчака, який ще в 1906 р. розвинув ідею особливої східнославацької нації, яка була етнічно та мовно відмінна від західних та центральних словаків. Політичним аспектом цієї ідеї була теза про відсутність власного національного життя східнославацької групи і їх приналежність радше до Угорщини та угорської культури [Švorc, 1999, s. 48]. Результатом стало проголошення В. Дворчаком 11 грудня 1918 р. Східнославацької народної республіки в м. Кошице, яка мала так чи інакше зберігати тісні зв'язки з Угорщиною. Окрім нього, проголошення республіки підтримали адвокат Кароль Булісса, євангельський декан Лайош Ліптай та Штефан Маргорін, священник з Гонтьянське Немце – представник словаків із центральної та західної частини країни. Республіка проіснувала трохи більше 2 тижнів, поки у м. Кошице не були введені чехословацькі війська [Michela, 2009, s. 27].

Критичним моментом, який виступив катализатором наступного конфлікту, було захоплення більшовиками на чолі з Б. Куном влади в Угорщині та проголошення Угорської Радянської Республіки (далі УРР) 21 березня 1919 р. Можна вважати слушною думку про те, що соціалісти досягли успіху лише завдяки підробленому листу президента Карої, в якому той відмовлявся від свого уряду на користь пролетаріату Угорщини. Єва Ірманова, однак сумнівається не тільки в тому, що Карої підписав цей документ, але і що взагалі бачив його [Irmanová, 2002, s. 118–119].

Радянська влада в Угорщині відхилила не тільки ультиматум Антанти [Лебов, 1959, с. 86], а й приступила до формування нової Червоної армії. Разом з тим міністр закордонних справ Б. Кун не наполягав на збереженні територіальної цілісності Угорщини, а пропонував визначити її нові кордони за допомогою плебісцитів. Передбачалось, що одночасно з цими пацифістськими деклараціями відбудеться організація спільних військових операцій армій УРР і Радянської Росії проти Румунії і Чехословаччини [Пеганов, 2015, с. 565].

Прокламація «Всім!», датована 22 березня 1919 р., красномовно свідчила про подальші наміри УРР. У ній Революційний уряд заявляв, що «він створить могутню пролетарську армію, за допомогою якої посилить диктатуру праці та сільського господарства не тільки проти угорських капіталістів та землевласників, але і проти румунських боярів та чеської буржуазії» [Slovenská republika rád. Dokumenty, 1970, s. 38].

Виникнення УРР призвело до активізації революційного руху в Словаччині. Словацьке населення відмовлялось йти на призовні пункти для відбудови військової повинності. Ймовірно, угорська пропаганда щасливого радянського життя набирала популярності. В деяких місцях новобранці йшли в гори й створювали збройні партизанські загони (Рожнява). Почастішали випадки нападів на військові гарнізони. Радянська історіографія стверджує, що виступи словацького населення не припинялись і були спричинені крайнім невдоволенням словацького народу через голод, безробіття, низьку заробітну плату та встановлений режим воєнної диктатури [Мар'яна, 1970, с. 5]. Можливо погодитись, що активізації революційного руху в Словаччині посприяла й діяльність представників словацької секції Комуністичної партії Угорщини. Представником словацької секції став А. Яноушек. Після об'єднання комуністичної та соціал-демократичної партій Угорщини в єдину соціалістичну партію, була створена єдина словацька секція цієї партії. В квітні 1919 р. з ініціативи А. Яноушека була організована чеська секція, яка разом з словацькою були об'єднані в чехословацьку секцію [Мар'яна, 1970, с. 6].

Проголошення УРР закономірно змусило Чехословаччину провести мобілізацію і в Словаччині. На нашу думку, словацький народ був невдоволений перш за все втомою від війни. Окрім цього, примусова мобілізація йшла гостро в розріз з гаслами про право на самовизначеність Словаччини. Не варто відкидати й успішність угорської пропаганди, завдяки якій багато словаків відчували культурну близькість з Будапештом, а не з Прагою.

25 березня в Чехословаччині було введено стан облоги, скасована свобода слова, друку та різного роду зібрання. Частина представників лівих соціал-демократів була заарештована 25 березня 1919 р. в Братиславі, 28 березня – в Кошице, 29 березня – в Лученці та був поміщений в контрреволюційний табір в Ілаві [Мар'яна, 1959, с. 344].

Однак кампанія по зриву зближення чехів та словаків й під іншими гаслами. Зокрема, активну участь у цьому взяли й німці-спіши, які відстоювали

тезу про те, що за попередні століття все в Спіші було побудовано німцями. Організаційним центром цього руху був Кежмарок, де була створена Німецька національна рада та прийнято резолюцію, згідно з якою населення історичної області Спіш мала залишатись в угорській державі або проголосити незалежну республіку Спіш [Tajtár, 1992, s. 32].

Попри запевнення уряду щодо невтручання в справу Угорщини, 7 квітня чехословацький міністр національної оборони, лідер соціалістичної партії В. Клофач, після наради з головою місії Антанти генералом Сметсом, видав секретний наказ генералу Піччіоні та генералу Еннок, земському військовому командуванню в Кошицях, про те, щоб війська, підтягнуті до чехословацько-угорської демаркаційної лінії були приведені в бойову готовність. В наказі підкреслювалось, що чехословацькі війська повинні бути готові до вторгнення на угорську територію, яке невдовзі мало бути здійснено спільно з румунською і сербською арміями. Після початку кампанії Генерал Еннок мав налагодити зв'язок з румунською армією, що наступатиме зі Сходу [Госіоровський, 1954, с. 116].

16 квітня 1919 р. війська Румунії розпочали бойові дії проти УРР, а 20 квітня під керівництвом полковника А. Штромфельда Червона Армія Угорщини розпочала бойові дії проти Чехословаччини. Наступ розвивався добре, що створило загрозу для румунської армії. Чехословацька армія приєдналась до румунської тільки 27 квітня 1919 р. Вона рушила на м. Мішкольц і приблизилась до вугільного басейну Шалготар'ян [Худанич, 1983, с. 134]. Нездатність Угорщини чинити опір змусила Б. Куна 1 травня 1919 р. прийняти вимоги Антанти. Задовольнивши свої претензії, Великі держави направили до Угорщини запрошення на Паризьку мирну конференцію на 15 травня 1919 р. Того ж дня Б. Кун відправив телеграму чехословацькому, румунському та сербському урядам, де без заперечень визнавав їх «територіально-національні» вимоги [Adam, 1999, old. 288]. Мало того, Б. Кун пропонував Т. Масарику укласти договір про вільний транзит транспорту, а також договір про охорону національних меншин [Dejmek, Kolář, 2001, s. 304]. Звісно, це не означало, що Угорщина повністю і безапеляційно приймала новий розклад сил в Центральній Європі.

Тим часом чехословацькі та румунські війська продовжували наступ, зайнявши Підкарпатську Русь, м. Мішкольц і вийшовши до р. Тиса. Так і не отримавши відповідь Антанти, 10 травня 1919 р. угорське військо почало контрнаступ проти румунів. Як наслідок, УРР стала розглядатись як «агресор», і запрошення на Паризьку мирну конференцію втратило силу [Romsics, 2006, s. 136].

В середині травня становище на чехословацько-угорському фронті змінилось. Угорська ЧА була поповнена робочими батальйонами, бойовий дух її був піднесений. Невдовзі територіальна цілісність Чехословаччини була поставлена під загрозу діями УРР, яка 20 травня 1919 р. розпочала контрнаступ на чехословацькому фронті, прорвала його і здійснила Північний похід, в результаті якого були звільнені

південна та південно-східна частина Словаччини [Rychlík, 1997, s. 530].

Здавалося, ніщо не зупинить угорську армію під час її «Північного маршу». На західній частині фронту Червона Армія досягла успіху в перший тиждень червня, попри завзятий опір 2-ї полковницької дивізії. Найбільш різко ситуація змінилась на східному фронті, де 6 червня більшовикам без бою здали Кошице, а через три дні червоний прапор височів вже і над м. Пряшів. До кінця першої декади червня угорські війська досягли Бардейова і майже дійшли до польського кордону [Hronský, 1998, s. 176–179].

Для підняття боєздатності чехословацької армії було прийнято рішення про зміну командування. Франція, налякана успіхами угорської ЧА, взяла керування чехословацькою армією у свої руки. 24 травня 1919 р. між чехословацьким та італійським урядами була укладена угода про відкликання генерала Піччіоні та всіх італійських офіцерів на батьківщину, на чолі чехословацької армії були поставлені французькі офіцери. 20 травня генерал Пелле був призначений начальником генерального штабу чехословацької армії, а 4 червня декретом президента – головнокомандуючим всієї чехословацької армії. На чолі військ, діючих в Словаччині, були поставлені генерали Міттельхаусер, Хаборд і Шуллер [Мар'їна, 1959, с. 349].

Маємо зауважити, що вступ угорського війська на територію Словаччини спровокував для Б. Куна та його оточення складну дилему. Потрібно було уникнути клейма агресора та завойовника на міжнародній арені, але разом з тим й зберегти вірність командного штабу, більшість якого прийняла сторону революції тільки через ідею відбудови великої Угорщини.

Прорадянська історіографія зображує радість словаків при вступі угорських військ до Кошице і Пряшева. Однак, на нашу думку, населення було радше невдоволене соціальним аспектом життя, ніж входженням до складу чехословацької держави. Звичайно, Червону Армію могла вітати частина старої угорської повітової адміністрації, чий позиції після 1918 р. похитнулись, однак сумнівним видається твердження про те, що більшість словацького народу сприймали вступ угорських військ як міжнародну допомогу брательному пролетаріату, а не як військове втручання з метою примусового повернення Словаччини під контроль Будапешта. Бійці Червоної Армії ж доволі прямо озвучували перевагу націоналістичної позиції над класовою «Ми передусім угорці, а вже потім комуністи» [Đurišin, 2010, s. 375].

Окрім військової переваги, успіху угорських військ сприяли неукомплектованість і поганий моральний стан чехословацької армії. Територіальне просування угорської армії в гліб Словаччини вимагало швидкого втручання з боку великих держав. Антанта, однак, не мала достатньо сильної армії, і боротьба між чехословацькою та угорською армією продовжувалась (із застосування артилерії, авіації та бронепоездів) [Michela, 2009, s. 35]. Цікаво, що в Празі вирішили використати ці невдачі як

політичну карту, за допомоги якої можна було виправдати нові територіальні претензії. Так вже 5 червня 1919 р. Т. Г. Масарик запропонував Е. Бенешу узгодити на Паризькій мирній конференції окупацію правого берега Дунаю між Братиславою і Комарно і перенесення лінії демаркації до м. Вац, що знаходиться всього в 30 км від Будапешта. Т. Г. Масарик навіть розглядав варіант тимчасового заняття Будапешту і вважав актуальним знову підняти перед Паризькою мирною конференцією проєкт «слов'янського коридору» [Dejmek, Kolář, 2001, s. 346; 352].

В цей час Будапешт приступав до реалізації розвитку радянської платформи на території Словаччини. Зайняття цих територій силою викликало занепокоєння Москви й 9 червня 1919 р. радянський комісар закордонних справ Г. В. Чичерін написав телеграму Б. Куну: «Радіостанції повідомляють, що угорські червоні війська окупуєть неугорські території. Чи не було б доречним дати простір для словацької адміністрації на самовизначення, щоб не підбурювати чеський націоналізм?» [Slovenská republika rád. Dokumenty, 1970, s. 117]. Того ж дня Кун поспішив завітати Москву: «Ми здійснили підготовку для проголошення Словацької Радянської республіки. Декларація відбудеться найближчим часом. Наша національна політика – ленінська» [Slovenská republika rád. Dokumenty, 1970, s. 118]. Ймовірно, під «підготовкою» Б. Кун мав на увазі не тільки військове нав'язування угорсько-радянської дійсності словакам, але й адміністративно-ідеологічну підготовку, що велась до того.

Підняте на з'їзді партії 12 червня 1919 року національне питання Б. Кун прокоментував наступним чином: «Ми повинні підходити до пролетаріату інших національностей, що проживають у нашій країні... особливо тактовно, щоб не образити їх національні почуття. Нарешті, як прихильники Федеративної Республіки, ми прагнемо створити систему союзних рад на основі повної національної та культурної автономії, самоврядування та незалежності» [Slovenská republika rád. Dokumenty, 1970, s. 132–133]. Зрозуміло, що національна і культурна незалежність не передбачалася. На нашу думку, в цьому виступі Б. Кун радше дав розпорядження не «перегинати палку» в процесі мадяризації аби не позбутися народної підтримки. Своє бачення словацької «незалежності» Кун висловлював і раніше, зокрема на засіданні урядової ради 2 червня, де він вимагав проголошення Словацької Радянської Республіки, яка була б «невід'ємною частиною соціалістичної республіки Угорщина» [Slovenská republika rád. Dokumenty, 1970, s. 118].

Тим часом по всій території окупованої Словаччини відбувались нові, «чесні» вибори в місцеві ради. Однак варто зауважити, що члени нових рад намагались якнайшвидше легалізувати своє положення. Активне та пасивне виборче право було відібрано у «колишніх експлуататорів», торговців та духовенства. Це значно зменшувало «демократичність» таких виборів, однак ще більш

яскравим прикладом контролю угорськими активістами виборчого процесу були вибори 12 червня у Кошице. Тоді за офіційного проугорського кандидата проголосувало понад 80% виборців, близько 15% – нейтральні голоси та ніхто не був явно проти [Slovenská republika rád. Dokumenty, 1970, s. 124–125]. Насправді такі результати важко ототожнювати з чесним волевиявленням народу.

Таким чином, головними мотивами угорської політики на словацьких землях було бажання відновити довоєнні кордони, посилити власний міжнародний вплив та послабити позиції чехів через зрив їхнього зближення з словаками. Український дослідник О. Кравчук наголошує також на тому, що однією з причин було також бажання поширити вогонь радянської революції на нові території [Кравчук, 2007, с. 44]. Однак, на наш погляд, в цей час в Будапешті націоналістичні інтереси переважали над ідеологічними.

16 червня було ініційовано проголошення Словацької Радянської Республіки зі столицею у місті Пряшів. 16 червня було невинною датою. В цей день в місто з'їхалась велика кількість населення з околиць Пряшева на базар. Тому звістка про створення СРР повинна була поширитись по сусіднім містечкам та селам. 16 червня о 1 годині відбувся багатотисячний мітинг, на якому були присутні керівники словацької та чеської секцій Соціалістичної партії Угорщини [Мар'яна, 1959, с. 353].

На думку окремих істориків, СРР хоча і була створена з ініціативи та за підтримки УРР, у посадових осіб Револуційної урядової ради при СРР могли бути власні уявлення про плани, політику та завдання СРР, що могло не відповідати мотивам угорських чиновників [Viator, 1969, s. 30].

На мітингу в Пряшеві був обраний Тимчасовий революційний виконавчий комітет, який переніс свою діяльність в Кошице. 17 червня 1919 р. очільник радянського уряду в Словаччині А. Яноушек надіслав радіограму міністру закордонних справ Чехословаччини, в якій йшла мова про створення СРР, а також про прагнення словаків існувати з чехами в одній незалежній державі [Худанич, 1983, с. 136].

Для ефективної діяльності новоутвореної держави необхідні були зміни в адміністративному апараті. На засіданні Тимчасового революційного виконавчого комітету 20 червня 1919 р. була створена Словацька революційна урядова рада на чолі з чеським комуністом А. Яноушеком. Він виконував також (спільно з Е. Пором) і обов'язки міністра закордонних справ. Всього було створено 11 комісаріатів за угорським взірцем: закордонних справ, війни, фінансів, внутрішніх справ, сільського господарства, торгівлі та залізниць, правосуддя, націоналізації та соціалістичного виробництва, освіти, громадського постачання, охорони здоров'я та соціальної справедливості, кожен з яких очолювали два комісари [Мар'яна, 1970, с. 8]. Військовий комісаріат очолював Я. Ваврик і Г. Ковач, комісаріат фінансів – Й. Гамзік та В. Боян, комісаріат внутрішніх справ – Ф. Фегер та Й. Слука, комісаріат сільського господарства – Ш. Мокраш та

Й. Чапаї, комісаріат торгівлі та залізниць – Я. Хіросік та Й. Вареча, комісаріат правосуддя – М. Унар та В. Черні, комісаріат націоналізації та соціалістичного виробництва – С. Чапо та Г. Флейшер, комісаріат освіти – В. Шук та Е. Кромпашкі, а комісаріат громадського постачання – Ш. Стехлік, комісаріат охорони здоров'я та соціальної справедливості – Л. Якаб [Đurišin, 2010, s. 381].

Невдовзі Словацький радянський уряд приступив до проведення реформ, подібних до тих, що раніше відбулися в УРР. Зокрема, було введено загальне виборче право [Госіоровський, 1954, с. 127] (з деякими обмеженнями, про які ми згадували раніше), видано розпорядження про націоналізацію промисловості, банків, поміщицьких та церковних землеволодінь розміром понад 50 га. Однак земля не була поділена між селянами, тому що на ній створювались державні господарства і виробничі товариства сільськогосподарських робітників і найбідніших селян. Були видані декрети про 8-годинний робочий день, збільшення заробітної плати, звільнення селян від податків і т. д. [Мар'яна, 1970, с. 8].

У молодій радянській республіці не могли оминати стороною питання земельної реформи, яка була впроваджена постановою уряду від 23 червня. Згідно з постановою, експропріації підлягали всі володіння розміром понад 100 ютар (1 ютар – приблизно 0,5 га), якщо земельні ділянки знаходилися в одному місці, і понад 300 ютар, якщо вони були розташовані в різних місцях. На експропрійованій землі, що стала власністю держави, створювались державні господарства і виробничі товариства робітників і селян.

Простежимо деякі аспекти цієї політики експропріації на прикладі м. Кошице. Згідно з нормативними актами Кошицької дирекції (ради), перш за все це стосувалось всіх оптовиків та тих роздрібних торговців, які мали понад 10 працівників. Потім всі інші повинні були негайно провести інвентаризацію статків під наглядом «місцевого профспілкового довіреного», який за погодженням із працівниками та власником визначав ціну продажу. Окрім того, будь-яка особа, яка мала у своєму розпорядженні більше від необхідного запасу, повинна була повідомити про це не пізніше 48 годин після опублікування цього положення. Це зобов'язання поширювалось і на тих, хто мав під вартою чужі припаси [Slovenská republika rád. Dokumenty, 1970, s. 137–138]. Звичайно, це викликало широкий простір для зловживань, а також справедливе невдоволення тих людей, які попадали під цю вимушену експропріацію. Дотримання порядку та охорона цих політичних надбань вимагали створення правоохоронного та військового сектору.

Радянський уряд Словаччини приступив до створення словацької Червоної армії. 21 червня 1919 р. був прийнятий її «організаційний статут», в основу якого був покладений статут угорської ЧА, а 24 червня її головнокомандувачем був призначений Ф. Мюнніх – політичний комісар 6-ої дивізії угорської ЧА (який також мав революційний досвід в

Радянській Росії). В обов'язки ЧА входив захист інтересів суспільства від зовнішнього і внутрішнього ворога. Після завершення призову було наказано провести загальну мобілізацію, враховуючи той факт, що через тиск Антанти СРР буде піддана небезпеці у випадку відступу Угорської ЧА [Kissling, 1969, s. 117].

Було прийнято рішення урядової ради про мови, згідно з яким «кожна нація мала право користуватись своєю рідною мовою». Окремі дослідники вважають, що усі мови, включаючи діалекти, були визнані рівними [Michela, 2009, s. 133]. Однак ми розуміємо, що націоналістичні погляди Будапешта передбачали посилення мадяризації краю. Це наочно ілюструється на прикладі періодики того часу. Загалом, у СРР із десяти існуючих періодичних видань словацькою мовою видавалися тільки два. Дрібніші форми друкованої продукції – листівки та плакати, що були створені за часів існування СРР засвідчують таке співвідношення: 85 – угорською мовою, 1 – німецькою мовою, 12 – двомовні (угорська та словацька) і тільки 2 – словацькою мовою [Kučta, 1989, s. 431].

Реальна рівноправність та однакове політичне значення словацької та угорської мов мала суто декларативний характер, адже в цілях Угорщини було не допомогти Словаччині отримати довгоочікувану незалежність, а повернути її в лоно своєї політики.

Школи та навчальні заклади також були націоналізовані. Швидко готувались нові підручники, а друк та розповсюдження преси були централізованими. Вже під час канікул 1919 р. мала відбутися ідеологічна підготовка вчителів, на якій вони мали вивчити основні твори марксизму-ленінізму, історію освіти, вибрані глави конституційного права радянської держави.

Ідеологічний вплив планувалось проводити і через новостворені газети. Зокрема, з 15 червня починає виходити Кошицька «Червона газета». На її сторінках описувалися успіхи Угорської Червоної армії на сході Словаччини, роз'яснювався зміст Декларації Словацької Республіки, пояснювалося чому угорські соціалісти – єдина справедлива сила, на яку може опертися словацький народ [Džujko, 2019, s. 180].

Суди було скасовано, а жандармерію та поліцію замінили на так звану «Червону гвардію». Після вступу угорських військ на територію Словаччини за наказом Будапешта були сформовані військові трибунали. Вони склалися з очільника, судового уповноваженого та кількох суддів, яких обирали ради солдатів, робітників та селян [Klimko, 1979, s. 100]. Встановлювались жорсткі покарання за проступки. Наприклад, смертна кара передбачалась за зраду, повстання, вбивство чи навіть грабж або спричинення повені [Slovenská republika rád. Dokumenty, 1970, s. 40].

Члени словацького революційного уряду здійснили низку заходів для підтримки диктатури пролетаріату. Вони організували акції протесту проти рішення мирної конференції в Кошице та Лученці, оголосили загальну мобілізацію 27 червня та

звернулись до чехословацьких солдатів не воювати з урядом Словаччини. Під тиском імперіалістичних держав угорська ЧА почала окупувати територію Словаччини 30 червня. У цій ситуації подальше існування Словацької республіки стане неможливим [Holotik, 1975, s. 79].

Одразу після проголошення Словацької Радянської Республіки, румунська і чехословацька армії перейшли в наступ. Угорський уряд розумів, що Радянська Росія не протягне «руку допомоги» (яка зайнята Громадянською війною та війною з Польщею). Це змусило Угорщину приступити до перемовин. Її представники погодились вивести війська зі словацької території, однак вимагали виводу румунських військ від Тиси на схід. 24 червня між УРР та Чехословаччиною було проголошено перемир'я.

1 липня в Братиславі нарком П. Агостон домовився з генералом Міттельхаусером про припинення вогню та умови виведення Угорської ЧА з території Словаччини [Šolc, 1969, s. 82]. Відступ угорських військ за чехословацько-угорську демаркаційну лінію 5 липня 1919 р. став початком кінця СРР [Госіоровський, 1954, с. 130].

Водночас як вірно відзначає словацький історик М. Шмігель, Словацька Радянська Республіка була маріонетковою державою та сліпо копіювала угорський досвід – від структури судів, органів державної влади, армії до рівня заробітної плати робітників [Шмігель, 2017, с. 171]. Доказом цього є той факт, що уряд СРР не виступав на міжнародній арені, а про існування такого державного утворення Б. Кун у своїх телеграмах в Париж навіть не згадував. Після відступу Червоної Армії СРР не чинила жодного збройного опору і жодна соціальна верства словацького суспільства не стала на захист «пролетарської революції». Уряд цієї маріонеткової держави 1 липня 1919 р. покинула територію Словаччини разом з угорськими військами та переїхав до Угорської Радянської Республіки [Šolc, 1969, s. 82]. Останні залишки радянської республіки були ліквідовані чехословацькими підрозділами 7 липня 1919 р. [Slovensko. Vojenska kronika, 2007, s. 93]. СРР припинила своє існування, не протримавшись й повних три тижні.

Висновки. Угорська Радянська Республіка активно сприяла поширенню комунізму на сусідніх територіях. Вона планувала зберегти панування Угорщини на словацьких землях шляхом військової інтервенції та формування маріонеткового державного утворення. Цьому передувала активна пропагандистська та ідеологічна політика, започаткована ще до проголошення Угорської Радянської Республіки. Досягнення націоналістичних інтересів можна було прискорити прикрившись гаслами соціалістичної революції та допомоги «братньому народу» від словацьких та чеських капіталістів. Ці плани були реалізовані під час проголошення Словацької Радянської Республіки у червні 1919 р. З перших днів свого існування ця маріонеткова держава сліпо копіювала угорський досвід реформ та не відповідала цілям національно-визвольної боротьби словацького народу. Вважаємо, що спроба

Угорщини реалізувати словацький «радянський експеримент» зазнала краху через відсутність підтримки з боку словацького народу та несприятливого для місцевих комуністів міжнародного фактору.

Список використаних джерел

- Ádám, M., 1999. *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről (1918 – 1919)*. K. I., Budapest, Akadémiai Kiadó, 395 old.
- Dejmek J., Kolář Fr., 2001. *Československo na pařížské mírové konferenci 1918 – 1920. Svazek I (listopad 1918 - červen 1919)*, Praha, 390 s.
- Đurišin, M., 2010. K otázke štátoprávneho postavenia Slovenskej Republiky Rád v roku 1919, *Študentska vedecka konferencia. Zborník príspevkov*, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, s. 371–385.
- Đurišin, M., 2011. Prouhorské štátoprávne a národnopolitické koncepcie na území Slovenska v rokoch 1918 – 1919, *Науковий вісник Ужгородського університету*, серія «Історія», вип., 27, 2011. с. 92–103.
- Džujko, J., 2019. Zabudnuté Tlačové Orgány Slovenskej Republiky Rád, *Dejiny*, 2, s. 180–181.
- Furmanik, M., 2014. Slovenská republika rád na Spiši. In *Z minulosti Spiša XXII: ročenka Spišského dejepisného spolku v Levoči / zost. Ivan Chalupecký*, Levoča : *Spišský dejepisný spolok*, s. 135–148.
- Holotik, L., 1975. Význam Slovenskej republiky rád a hodnotenie jej vzniku a činnosti, *Nové obzory* 17, Košice: Východoslovenské vydavateľstvo pre Múzeum SRR v Prešove, s. 63–82.
- Hronský, M., 2001. *Boj o Slovensko a Trianon 1918 – 1920*, Bratislava: Literárne informačné centrum, s. 327.
- Irmanová, E., 2002. *Maďarsko a versailleský mírový systém*, Ústí nad Labem: Albis International, 409 s.
- Kissling, E., 1969. *A Szlovák Tanácsköztársaság Megalakulása és Működése* [Online]. Доступно: http://acta.bibl.u-szeged.hu/17706/1/tanarkepzo_1969_1_109-120.pdf (дата звернення 28.04.2020).
- Klimko, J., 1979. *Slovenská republika rád*, Bratislava, 221 s.
- Kučma, I., 1989. Sociálna komunikácia Slovenskej republiky rád, *Sociológia*, roč.21. č. 4. s. 432–437.
- Martinska deklarácia, *Dokumenty slovenskej narodnej identity a štatnosti*, Bratislava, 1998, zv. I., s. 513–514.
- Michela, M., 2009. *Pod heslom integrity: slovenska otazka v politike Maďarska 1918 – 1921*, Bratislava: Kalligram, 270 s.
- Romsics, I., 2006. *Trianonská mierová zmluva*, Bratislava: Kalligram, 240 s.
- Rychlík, J., 1997. *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-Slovensko vztahy 1914 – 1945*, Bratislava: AEP, 360 s.
- Slovenská republika rád. Dokumenty / zost. György Milei, Anton Smutný*, 1970, Bratislava: Epoque, 252 s.
- Slovensko. Vojenská kronika / V. Segeš a kol.*, 2007, Bratislava: Perfekt, a. s., Vojenský historický ústav, 200 s.
- Šolc, J., 1969. *Slovensko rozdelené 1919*, Bratislava, 140 s.
- Švorc, P., 1999. Prouhorské integračné snahy na území Slovenska na konci roku 1918, *Historický časopis*, roč. 47. č. 1.
- Tajták, L., 1972. *Národnodemokratická revolúcia na východnom Slovensku v roku 1918*, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 31–64.
- Victor, M., 1969. *Význam a miesto Slovenskej republiky rád v československých dejinách*, Bratislava: Epoque, 51 s.
- Госіоровський, М., 1954. *До історії словацького робітничого руху*, Пряшів: Видавництво культурного союзу українських трудящих, 190 с.
- Лебов, М., 1959. *Венгерская советская республика 1919 года*, Москва: Соцэргиз, 274 с.
- Марьяна, В., 1959. Великая Октябрьская социалистическая революция и развитие революционного движения в Словакии в 1918–20 гг., *Из истории революц. движения народов Чехословакии: сборник статей*, Москва: Изд-во АН СССР, с. 307–387.
- Марьяна, В., 1970. Первый опыт создания пролетарского государства в Чехословакии, *Советское славяноведение*, №4, с. 3–13.
- Пеганов, А., 2015. Чехословакия в политике Будапешта на завершающем этапе Великой войны (от Белградского перемирия 1918 г. до Трианонского мира 1920 г.). *Первая мировая война в судьбах народов Центральной и Юго-Восточной Европы*, с. 555–578.
- Худанич, В., 1983. Создание Словацкой Советской Республики – воплощение ленинских идей социализма, *Великий Октябрь и Венгерская советская республика*, Москва: Наука, с. 131–139.
- Шмигель, М., 2017. Наследники великой революции – Венгерская и Словацкая Советские республики. [Online]. Доступно: <https://lib.vsu.by/jspui/bitstream/123456789/10785/1/168-172.pdf> (дата звернення: 28.04.2020).
- Шніцер І. *Мартиньська декларація 1918 року та її місце в історії словацького народу*, Ужгородські словацькі наукові читання: історія, культура, політика, право, Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. с. 30–36.

References

- Ádám, M., 1999. *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről (1918 – 1919)*. K. I., Budapest, Akadémiai Kiadó, 395 old. (in Hungarian).
- Dejmek J., Kolář Fr., 2001. *Československo na pařížské mírové konferenci 1918 – 1920. Svazek I (listopad 1918 - červen 1919)*, Praha, 390 s. (in Czech).
- Dubrovin, I., 2018. *Vengerskaja Soveckaja Respublika: vzlet i padenie mirovoj revoljucii*. [Hungarian Soviet Republic: the rise and fall of the world revolution]. [Online]. Dostupno: <https://regnum.ru/news/polit/2457218.html> (data zvernennja: 1.05.2020). (in Russian).
- Đurišin, M., 2010. K otázke štátoprávneho postavenia Slovenskej Republiky Rád v roku 1919, *Študentska vedecka konferencia. Zborník príspevkov*, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, s. 371–385. (in Slovakian).
- Đurišin, M., 2011. Prouhorské štátoprávne a národnopolitické koncepcie na území Slovenska v rokoch 1918 – 1919, *Науковий вісник Ужгородського університету*, серія «Історія», вип., 27, 2011. с. 92–103. (in Slovakian).
- Džujko, J., 2019. Zabudnuté Tlačové Orgány Slovenskej Republiky Rád, *Dejiny*, 2, s. 180–181. (in Slovakian).
- Furmanik, M., 2014. Slovenská republika rád na Spiši. In *Z minulosti Spiša XXII ročenka Spišského dejepisného spolku v Levoči / zost. Ivan Chalupecký*, Levoča : *Spišský dejepisný spolok*, s. 135–148. (in Slovakian).
- Ghosiorovskij, M., 1954. *Do istoriji slovackjogho robitnychogho rukhu* [To the history of the Slovak labor movement], Prjashiv: Vydavnyctvo kuljturnogho sojuzu ukrajinsjkykh trudjashhykh, 190 s. (in Ukrainian).

- Holotik, L., 1975. Význam Slovenskej republiky rád a hodnotenie jej vzniku a činnosti, *Nové obzory* 17, Košice: Východoslovenské vydavateľstvo pre Múzeum SRR v Prešove, s. 63–82. (in Slovakian).
- Hronský, M., 2001. *Boj o Slovensko a Trianon 1918 – 1920*, Bratislava: Literárne informačné centrum, 327 s. (in Slovakian).
- Hudanich, V., 1983. Sozdanie Slovackej Soveckoj Respubliki – voploshenie leninskih idej socializma, Velikij Oktjabr' i Vengerskaja sovetskaja respublika [The creation of the Slovak Soviet Republic – the embodiment of Leninist ideas of socialism], Moskva: Naukas. s. 131–139. (in Russian).
- Imranová, E., 2002. *Maďarsko a versailleský mírový systém*, Ústí nad Labem: Albis International, 409 s. (in Slovakian).
- Kissling, E., 1969. *A Szlovák Tanácsköztársaság Megalakulása és Működése* [Online]. Доступно: http://acta.bibl.u-szeged.hu/17706/1/tanarkepzo_1969_1_109-120.pdf (дата звернення 28.04.2020) (in Hungarian)
- Klimko, J., 1979. *Slovenská republika rád*, Bratislava, 221 s. (in Slovakian).
- Kravchuk, O., 2007. *Natsional'na polityka Chekhoslovats'koyi respubliki. 1918 – 1929 rr.* [National policy of the Czechoslovak Republic. 1918 – 1929], Vinnytsya: PP «Edel'veys i K», 248 s. (in Ukrainian).
- Kučma, I., 1989. Sociálna komunikácia Slovenskej republiky rád, *Sociológia*, roč. 21, č. 4, s. 432–437. (in Slovakian).
- Lebov, M., 1959. *Vengerskaja sovetskaja respublika 1919 goda* [Hungarian Soviet Republic of 1919], Moskva: Socjkgiz, 274 s. (in Russian).
- Mar'ina, V., 1959. Velikaja Oktjabr'skaja socialisticheskaja revoljucija i razvitie revoljucionnogo dvizhenija v Slovakkii v 1918 – 20 gg., Iz istorii revoljuc. dvizhenija narodov Chechoslovakii: sbornik statej [The Great October Socialist Revolution and the development of the revolutionary movement in Slovakia in 1918 – 20, From the history of the revolution. movements of the peoples of Czechoslovakia: a collection of articles], Moskva: Izd-vo AN SSSR, s. 307–387. (in Russian).
- Mar'ina, V., 1970. Pervyj opyt sozdaniya proletarskogo gosudarstva v Chechoslovakii, *Sovetskoe slavjanovedenie*, №4 [The first experience of creating a proletarian state in Czechoslovakia, *Soviet Slavic Studies*], s. 3–13. (in Russian).
- Martinska deklaracia, *Dokumenty slovenskej narodnej identity a štatnosti*, Bratislava, 1998, Zv. I, s. 513–514 (in Slovakian).
- Michela, M., 2009. *Pod heslom integrity: slovenska otazka v politike Maďarska 1918 – 1921*, Bratislava: Kalligram, 270 s. (in Slovakian).
- Peganov, A., 2015. Chechoslovakija v politike Budapeshta na zavershajushhem jetape Velikoj vojny (ot Belgradskogo peremirija 1918 g. do Trianonskogo mira 1920 g.). Pervaja mirovaja vojna v sud'bah narodov Central'noj i Jugo-Vostochnoj Evropy [Czechoslovakia in the politics of Budapest at the final stage of the Great War (from the Belgrade Armistice of 1918 to the Trianon Peace of 1920).], s. 555–578. (in Russian).
- Romsics, I., 2006. *Trianonská mierová zmluva*, Bratislava: Kalligram, 240 s. (in Slovakian).
- Rychlík, J., 1997. Češi a Slováci ve 20. století. Česko-Slovensko vztahy 1914 – 1945, Bratislava: AEP, 360 s. (in Czech).
- Shmigel', M., 2017. Nasledniki velikoj revoljucii – Vengerskaja i Slovac'kaja Sovetskije respubliki. [Heirs of the Great Revolution – Hungarian and Slovak Soviet Republics]. [Online]. Dostupno: <https://lib.vsu.by/jspui/bitstream/123456789/10785/1/168-172.pdf> (data zvernennya: 28.04. 2020). (in Russian).
- Slovenská republika rád. Dokumenty* / zost. György Milei, Anton Smutný, 1970, Bratislava: Epoque, 252 s. (in Slovakian).
- Slovensko. Vojenská kronika* / V. Segeš a kol., 2007, Bratislava: Perfekt, a. s., Vojenský historický ústav, 200 s. (in Slovakian).
- Shnicer I. *Martyns'ka deklaracija 1918 roku ta jiji misce v istoriji slovac'kogho narodu*, Uzhhorod'ski slovac'ki naukovy chytannja: istorija, kul'tura, polityka, pravo, Uzhhorod: Polighrafcentr «Lira», 2014, s. 30–36. (in Ukrainian).
- Šolc, J., 1969. *Slovensko rozdelené 1919*, Bratislava, s. 140. (in Slovakian).
- Švorc, P., 1999. Prouhorské integračné snahy na území Slovenska na konci roku 1918, *Historický časopis*, roč. 47. č. 1. (in Slovakian).
- Tajták, L., 1972. *Národnodemokratická revolúcia na východnom Slovensku v roku 1918*, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 31–64. (in Slovakian).
- Vietor, M., 1969. *Význam a miesto Slovenskej republiky rád v československých dejinách*, Bratislava: Epoque, 51 s. (in Slovakian).

SUMMARY

THE HUNGARIAN FACTOR IN THE ESTABLISHMENT OF THE SLOVAK SOVIET REPUBLIC OF 1919

Yana Berdar

Postgraduate Student of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

This article traced the situation in the Slovak lands in 1919. The author proposes an approach that departs from the dominant assessments in Soviet historiography of a puppet state formation in the Slovak Soviet Republic form. An attempt is made to consider these political processes through the prism of Hungary's efforts to keep the Slovak lands under its influence. Hungary's desire to restore its historical borders is substantiated, and the lack of objective opportunities for Budapest to implement this plan is emphasized. The author emphasizes Slovaks' self-consciousness and their rapprochement with the Czechs, which is reflected in the Martin Declaration. Considerable attention is paid to the issue of Hungary's creation of an ideological basis for keeping Slovaks in its political orbit. Based on other authors' analysis of documents and works, Budapest has to plan this action for a long time. The article pays considerable attention to the military conflict between Hungary, Romania, and Czechoslovakia and the influence of the Entente countries on it. The process of the Slovak Soviet Republic proclamation on June 16, 1919, in Presov is considered. Attention is drawn to the preparation of this process as part of the Hungarian Soviet Republic's foreign policy. It is analyzed that the Hungarian nationalist factor prevailed over the class views of the Hungarian socialists.

The article describes the newly created state's main reforms, especially the importance of language policy, expropriation of property, and the creation of law enforcement agencies. Attention is paid to the role of periodicals and their language policy. In conclusion, the Slovak Soviet Republic's dependence on the Hungarian Soviet Republic is proved, the last days of its existence are characterized. It is concluded that such a rapid course of the socialist system was doomed to failure due to the lack of social support from the Slovak population for adverse international factors.

Keywords: *Slovak Soviet Republic, Hungarian Soviet Republic, Czechoslovakia, Bela Kun, Mihai Karoi, Antonin Janoušek, Red Army.*

ПЕРША МІСІЯ АНТАНТИ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ Ж. БАРТЕЛЕМІ (25 СІЧНЯ – 11 ЛЮТОГО 1919 Р.)

Лизень Євген Володимирович

аспірант кафедри всесвітньої історії,

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Івано-Франківськ

E-mail: luge82@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0002-3621-5922>

У статті розглянуто діяльність першої миротворчої місії Антанти на теренах Східної Галичини під проводом французького генерала Жозефа Бартелемі, аналізуються причини її появи та наслідки дипломатичної роботи для обох сторін польсько-українського військового конфлікту 1918 – 1919 рр. Доведено, що поруч з офіційними завданнями члени місії мали важливі доручення і щодо подальшого проникнення і зміцнення в Галицькому регіоні позицій Антанти. Окрім того, місія мала розробити заходи для боротьби з революційним рухом та соціалістичними ідеями в новостворених державах Східної Європи. Не менш важливим її завданням було вивчення обставин польсько-українського конфлікту, оцінка перспектив використання польських та українських військ у боротьбі проти більшовицької Росії. Попри інформаційний характер місії, її члени ще у січні розпочали переговори з українцями та поляками, однак, до реального припинення боїв навколо Львова вони так і не призвели. Прослідковано, що характерною особливістю місії під головуванням Ж. Бартелемі стала її пропольська орієнтація, сформована під впливом масштабної та професійно організованої польськими дипломатами пропагандистської кампанії. Підтвердженням такої думки є те, що місія жваво цікавилася політичним життям у Польщі, станом матеріально-технічного забезпечення польської армії та її здатністю протистояти наступу численних зовнішніх ворогів, якими вважались і українці. Відзначено, що місія Ж. Бартелемі не тільки не помирала втягнуті у війну сторони, а навпаки, нацькувала одну на одну. Вона одночасно обіцяла українцям політичну прихильність Антанти, а полякам – Дрогобицько-Бориславський басейн, який був у руках українців. Зрозуміло, що за таких рекомендацій важко було чекати перемир'я. Державний секретаріат ЗОУНР, не бажаючи втрачати багаті нафтові райони, які були значним джерелом прибутків, відмовився від беззастережної згоди на запропоновану Ж. Бартелемі демаркаційну лінію.

Ключові слова: миротворча місія, Ж. Бартелемі, ЗУНР-ЗОУНР, Польща, Антанта, Східна Галичина.

Постановка проблеми. На сучасному етапі Україна знаходиться в активному процесі розбудови власної державності. Цей процес ґрунтується на зв'язках із іншими державами та міжнародними організаціями й інституціями. В цьому контексті надзвичайно актуальною є розробка проблематики діяльності миротворчих місій під час польсько-української війни 1918 – 1919 рр. Зважаючи на це, варто детальніше зупинитися на розгляді проблеми вирішального впливу політики Антанти щодо припинення польсько-українського військового конфлікту в зазначений період. Адже досвід минулого неоціненно важливий для України в сучасних реаліях російсько-української війни та діяльності міжнародних інституцій у її припиненні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом, проблема діяльності миротворчих місій завжди привертала увагу як українських, так і польських науковців. Деякі аспекти миротворчих процесів в ході польсько-української війни у своїх наукових дослідженнях висвітлювали І. Нагаєвський [Нагаєвський, 1989], І. Дацків [Дацків, 2010], М. Литвин [Литвин, 1998], С. Макаруч [Макаруч, 1998], В. Верига [Верига, 1998], Г.–М. Тичка [Тичка, 2018]. Серед польських вчених, слід відзначити праці М. Клімецького [Klimecki, 2000], Т. Кісілевського [Kisilewski, 2018], М. Кротофіля [Krotofil, 2003]. Особливу увагу, питанню діяльності місій Антанти

на чолі з генералом Ж. Бартелемі, приділила сучасна українська історикня Ганна-Меланія Тичка. Зокрема, вона запропонувала розрізнити дві окремі місії під головування Ж. Бартелемі. Перша з яких діяла у Львові у січні–лютому 1919 р., а друга – наприкінці лютого 1919 р., що є важливим здобутком автора у даній проблематиці.

Метою дослідження є комплексний аналіз генези діяльності першої миротворчої місії Антанти під головуванням французького генерала Ж. Бартелемі в Східній Галичині, та її вплив на долю регіону.

Відповідно до визначеної мети поставлено наступні завдання:

- уточнити часові рамки перебування місії Ж. Бартелемі у Львові;
- дослідити деталі візиту першої місії Ж. Бартелемі в Східну Галичину;
- проаналізувати основні напрямки діяльності та структуру місії під головуванням Ж. Бартелемі;
- розширити коло завдань, які мала опрацювати миротворча місія;
- оцінити наслідки роботи місії Антанти в справі вирішення польсько-українського військового конфлікту;
- визначити ставлення членів місії щодо поляків та українців;

- внести в науковий обіг опрацьований масив інформації з тогочасної періодики як польської так і української.

У статті використано такі загальнонаукові методи: системний, порівняльний, структурний-функціональний, які дали змогу комплексно розглянути проблему діяльності миротворчої місії на чолі з Ж. Бартелемі. Джерельну базу статті становлять архіви неопубліковані та опубліковані документи, тогочасна періодична преса, які дозволяють всебічно проаналізувати досліджувану проблематику.

Виклад основного матеріалу. Вже на першому своєму засіданні Паризької мирної конференції 18 січня 1919 р. Найвища рада Антанти направила ноту до польського уряду, в якій вимагала припинення військових дій проти німців та українців. Метою цієї ноти була сконцентрованість українських військ у боротьбі проти спільного ворога, більшовиків. Власне, для вирішення даної проблеми, від середини січня 1919 р. до Галичини почали скеровуватись місії Антанти, які мали завдання з'ясувати ситуацію в регіоні та, за можливості, примирити ворогуючі сторони польсько-українського військового конфлікту.

Попередні перемовини між поляками та українцями, ініційовані англійським полковником Гаррі Вейдом, зупинила поява в Галичині наприкінці січня 1919 р. чергової антантівської місії, скерованої Антантою. Яка прибула сюди з Салонік через Угорщину під керівництвом французького генерала Жозефа Бартелемі в інформаційних цілях, щоб на місці розглянути перебіг та перспективи польсько-української війни [Chwila, 1919, 26 січня, s. 3]. Адже польсько-українська боротьба в районі Львова перешкоджала впровадженню в життя плану великих держав Заходу, який базувався на тому, щоб польські, румунські, українські та білі-російські війська спільно вели боротьбу проти більшовицької Росії, для чого Заходу потрібно було якнайшвидше зупинити цю війну. З цією метою генерал Ф. д'Еспре, головнокомандувач окупаційних військ Антанти в Південно-Східній Європі, за дорученням маршала Ф. Фоша вислав Ж. Бартелемі на чолі миротворчої місії для припинення воєнних дій [Kisielewski, 2018, s. 185–186].

Очікувана поляками місія Ж. Бартелемі приїхала до Львова вранці 25 січня 1919 р. та відбула на постій у супроводі генерала Т. Розвадовського до палацу Потоцьких на вулиці Коперника [Chwila, 1919, 26 stycznia, s. 1]. О 9.10 на центральному вокзалі їх зустрічали військові та цивільні польські чини Львова під керівництвом генерала Юзефа Лесневського та голови ТПК (Тимчасова правляча комісія) Александра Скарбека, в своєму вітальному слові генерал Ж. Бартелемі, зокрема, зазначив, що представники Антанти прибули до Львова як приятелі поляків [Gazeta Lwowska, 1919, 25 stycznia, s. 3].

Приїзд французько-англійської місії Ж. Бартелемі не був випадковим. Поряд з офіційними завданнями учасники місії мали важливі доручення щодо подальшого проникнення і зміцнення тут позицій

Антанти [ЗУНР. 1918 – 1923: Історія, 2001, с. 404]. Також делегація отримала завдання досконало вивчити політичне, економічне і військово-становище, національно-культурні відносини у регіоні та підготувати змістовний і вичерпний звіт Паризькій конференції. Водночас розглянути на місці перебіг і перспективи польської-української війни, зокрема, чи її варто продовжувати чи домогтися порозуміння між поляками і українцями [Литвин, 1998, с. 262].

Варто підкреслити, що одночасно з місією до столиці Східної Галичини було доставлено 70 вагонів амуніції, для польських військ конфіскованих Антантою в Угорщині. Факт досить красномовно свідчив про симпатії антантівської місії на чолі з французьким генералом. В цьому контексті цікаво зазначити, що саме в Будапешті до місії генерала Ж. Бартелемі приєднались зв'язкові польські офіцери капітан Тадеуш Завіслоцький і Роман Михайловський. А у звіті одного з них зазначалось, що поляки були прийняті французьким генералом «вельми сердечно» [Budny, 1987, s. 191]. Цього ж дня до палацу Потоцьких одразу почали прибувати кур'єри з різноманітними депешами для місії Ж. Бартелемі, о 19.00 на честь приїзду до Львова місії відбувся обід у готелі Краків [Gazeta Lwowska, 1919, 26 stycznia, s. 4].

Тут варто зауважити, в одному з номерів газети «Słowo Polskie» нам вдалося віднайти цікаву інформацію, що початково місія Ж. Бартелемі на запрошення прем'єр-міністра І. Падеревського мала виїхати до Варшави, куди в той час вирушив Г. Вейд. А вже після спільної зустрічі у Варшаві коаліційна місія мала відправитись до Львова орієнтовно 26–28 січня 1919 р. [Słowo Polskie, 1919, 23 stycznia, s. 4]. Чому місія Ж. Бартелемі заздалегідь змінила напрацьований план, та відправилась до Львова – нам не вдалося виявити.

Наступного дня члени союзної місії Ж. Бартелемі та Г. Сміт приймали своїх співвітчизників – мешканців Львова, з'ясували їхнє бачення ситуації, яка склалася навколо міста внаслідок польсько-українського збройного конфлікту, та про їхні особисті потреби [Gazeta Lwowska, 1919, 26 stycznia, s. 4].

Польські інформаційні джерела, посилаючись на віденську газету «Der Abend», писали, що генерал Ж. Бартелемі має очолити армію Антанти, яка готується і буде надіслана в Польщу з Угорщини для боротьби проти «більшовизму», «щоб звільнити Польщу від небезпеки більшовизму» [Słowo Polskie, 1919, 22 stycznia, s. 1]. Про це неофіційне, але далеко не другорядне доручення місії Бартелемі інколи говорили самі ж члени делегації Антанти. Як, наприклад, повідомляла «Gazeta Lwowska», один з її членів заявляв кореспондентові, що хоч місія і не мала спеціального завдання займатися справами торгівлі і постачання, все ж вона не відмовиться від використання своїх спостережень у вигідному для нас напрямку [ЗУНР. 1918 – 1923: Історія, 2001, с. 404].

Члени миротворчої місії детально цікавилися станом польських військових сил у Львові. 27–29 січня 1919 р. відвідали бойові позиції, проводили

розмови з військовими. Хороше враження на них справили генерал Юзеф Лесневський і полковник Міхал Токажевський. Так, 27 січня члени місії полковник Г. Сміт та майор де л'Итуаль виїхали за межі Львова, щоб в товаристві польських офіцерів оглянути кілька відтинків львівського фронту. Г. Сміт виголосив промову перед польськими вояками, зокрема зазначивши: «Хочемо висловити Вам щиросердечну симпатію. Бажаємо Вам відваги та стійкості» [Gazeta Lwowska, 1919, 28 stycznia, s. 2]. А от відвідини протиленної сторони – вважав небажаними для представників Антанти. 31 січня Г. Сміт після тривалої авдієнції у А. Шептицького охарактеризував його в розмові з С. Щепановським, як «запального фанатика». 30–31 січня генерал Ж. Бартелемі особисто провів конференції з Т. Розвадовським, схвально оцінив їх боротьбу з українцями, однак негативно поставився до виконання своїх обов'язків керівництва штабу «Схід» [Klimecki, 2000, s. 167].

З протоколу, надісланого інженером С. Щепановським до Варшави, маємо можливість дізнатись, що 28 січня 1919 р. для перемовин з місією Антанти з'явилась українська делегація у такому складі: сотники О. Букшований, З. Носковський і Н. Гірняк у товаристві бельгійського священника о. Франца Бонна, але до поважних розмов не дійшло з двох причин: 1) українські делегати не мали достатніх повноважень та 2) на думку Ж. Бартелемі «не були представлені досить серйозно». В свою чергу, Ж. Бартелемі критикував о. Ф. Бонна та інших членів делегації за їхню занадто радикальну позицію в польсько-українській війні. Натомість українці більше спілкувались з англійськими членами антантівської місії, які більш прихильно ставились до української справи.

29 січня 1919 р. Ж. Бартелемі, щоб зорієнтуватись в ситуації, прийняв делегацію москвофілів Ореста Гнатишака та редактора «Прикарпатської Русі» д-ра Андрія Алексеви́ча. На запитання Ж. Бартелемі про їх позицію в польсько-українській війні вони представили себе нейтралами, а також противниками вирішення питання кордонів з позиції сили, а справедливо, на Мирній Конференції. Щодо взаємин з поляками москвофіли висловилися за мирне співжиття, так як їхню діяльність можна відновити на території зайнятій Польщею, тому що на українській території немає політичної свободи, там панують терор, розстріли і шибениці. Вони запевняли Ж. Бартелемі, що більшість українського населення Східної Галичини підтримують саме їхню позицію [Нагаєвський, 1989, с. 200]. Таким чином, такі твердження москвофілів та поляків Львова були однією з причиною того, що Ж. Бартелемі зайняв виразно пропольську позицію і в майбутньому приймав ворожі рішення щодо українців.

З самого початку своєї появи у Львові, генерал Ж. Бартелемі не брав безпосередньої участі у польсько-українських переговорах за посередництва англійського полковника Г. Вейда. Однак пізніше звернувся до Міністерства військових сил Франції щодо дозволу участі у перемовинах ворогуючих сторін. Отримавши схвальну відповідь та не

зважаючи на спротив англійських офіцерів, перейняв керівництво місією Антанти до власних рук. Та на першому ж засіданні запропонував лінію розмежування встановити по ріках Буг і Дністер, а Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн тимчасово передати під опіку держав Антанти [Klimecki, 2000, с. 167–168]. Вже 30 січня 1919 р. Ж. Бартелемі надіслав телеграму до французького вищого командування в Салоніках, де висловив свою прихильність до Польщі [Gazeta Lwowska, 1919, 31 stycznia, s. 4].

З повідомлень польських часописів Львова, 1 лютого о 8.30 Ж. Бартелемі, де і'Летуаль та Фордхем виїхали на польсько-український фронт до групи полковника Сікорського. В якого Ж. Бартелемі дізнався про загальну бойову ситуацію та організацію підпорядкованих йому військових частин. Разом вони об'їхали означену частину фронту та оглянули польські резерви. Відділи УГА, побачивши пошвавлення з польської сторони, здійснили артилерійські обстріли, в свою чергу поляки миттєво відповіли, через кілька хвилин обстріли припинились. Після кількогодінного перебування генерала Ж. Бартелемі та інших членів місії на фронті біля 14.00 вони відбули до Мшани, а потім повернулися до Львова. Тут французький генерал знову висловив свою щирю прихильність до Польщі [Gazeta Lwowska, 1919, 8 lutego, s. 2]. Неприємна ситуація з обстрілом УГА союзницької місії в подальшому справила негативне ставлення Ж. Бартелемі щодо українців. Після об'їзду львівського фронту Ж. Бартелемі застудився, діставши інфлюєнцу, тобто «іспанку», епідемія якої лютувала у Галичині, тож кілька днів мусів провести в ліжку. Однак, незважаючи на хворобу, він продовжував працювати над звітами для Паризької мирної конференції [Gazeta Lwowska, 1919, 5 lutego, s. 3].

2 лютого 1919 р. Г. Вейд повідомив з Варшави телеграмою Ж. Бартелемі про схвалення Антантою надсилання продовольчої допомоги для Польщі та про те, що маршал Ф. Фош домовився з німцями про використання порту міста Гданська для прийому та розвантаження американських, англійських і нідерландських вантажів. Загальна тоннажність допомоги складала 6000 тон муки, молока та жиру. Також було схвалено доставку з Швейцарії молока в Львів. А американська місія Червоного Хреста в тих дня вирушила до Польщі з медикаментами та обладнанням для лікарень. Ще однією хорошою новиною для поляків було ухвалення 31 січня 1919 р. тимчасового припинення бойових дій між поляками та чехами, що дозволяло частину військ передислокувати в Галичину [Gazeta Lwowska, 1919, 5 lutego, s. 1].

В цей час поляки та українці намагались самостійно знаходити спільні точки дотику мирного співіснування. Так 1 лютого 1919 р. у Львові між представниками ДС ЗОУНР, уповноваженими листом від 15 січня 1919 р., а саме С. Томашівським, В. Охримовичем і Л. Ганкевичем, та делегатами ТПК м. Львова В. Стесловичем, З. Лясоцьким, А. Скарбеком, А. Гавснером і А. Глажевським була укладена умова обопільного трактування полонених,

поранених та інтернованих вояків обох сторін. В ній зокрема, наголошувалось, що «обидві сторони після підписання цієї умови зобов'язуються безоглядно виконувати міжнародне воєнне право, себто засади Женевських та Гаагських конвенцій». Дана умова складалась із 12 артикулів, які регулювали польсько-українські відносини у справі поранених, полонених та інтернованих осіб сторін військового конфлікту [Вперед, 1919, 5 лютого, с. 1]. Вже 27 лютого 1919 р. представники УНРади у Львові звернулися до польської сторони з питанням, що з того часу як було підписано умову пройшло 26 днів, втім поляки так і не виконують своїх зобов'язань. Тому вони вимагали пояснити ситуацію, яка склалася в цьому питанні з вини поляків [Вперед, 1919, 27 лютого, с. 1].

З перших днів перебування генерала Ж. Бартелемі у Львові, Т. Розвадовський переконався в прихильному ставленні ним до поляків Східної Галичини. Відповідно ставились до місії Ж. Бартелемі й поляки, які потурбувалися про комфортне перебування європейських делегатів, насамперед у Львові. В своєму листі від 3 лютого 1919 р. до прем'єра І. Падеревського Т. Розвадовський висловив думку, що якщо полякам не вдасться самостійно відкинути українські війська від Львова, то їм стовідсотково можна розраховувати на всебічну допомогу як місії Ж. Бартелемі, так і уряду Франції [Archiwum I. Paderewskiego, 1974, s. 34–35]. Польський ТПК в Львові також з довірою ставився до генерала Ж. Бартелемі як до військового дипломата. Попри те, члени ТПК побоювались ініціатив місії Антанти щодо демаркаційної лінії між поляками і українцями, а також тимчасової втрати контролю над Дрогобицько-Бориславським нафтовим басейном [ЦДАЛ, ф. 211, оп. 1, спр. 30, арк. 12]. Разом з тим, для поляків не було таємницею, що Ж. Бартелемі оцінював УНР і УГА дуже критично, що вони й намагались використати [Budny, 1987, s. 199].

Місія Антанти всіляко підтримувала шовіністичні намагання польських властей щодо захоплення українських і білоруських земель під виглядом об'єднання корінних польських територій. Про це яскраво заявляв у своїй відповіді на привітання в Освенцімі, перед приїздом до Львова, сам голова місії Ж. Бартелемі. «Англія і Франція, – говорив він, – готові надати Польщі всіляку допомогу, щоб розділені її частини зрослися знову в єдину цілість». Ж. Бартелемі не один раз підкреслював свою прихильність до Польщі. Дотримуючись політики французького уряду, він заявляв про необхідність перекидання в Польщу армії Ю. Галлера, яка має «створити основу міцної армії для дальшої боротьби з більшовизмом», і запевняв польські власті, що Антанта усіма своїми засобами допоможе їм «в розгромі сильного ворога в особі більшовизму», що «відповідні накази вже дані» [ЗУНР. 1918 – 1923: Історія, 2001, с. 404]. Окрилені заявами посланців Антанти, яка обіцяла будь яку допомогу, польські власті активізували анти-українську пропаганду щодо окупації Східної Галичини. До прикладу прем'єр-міністр І. Падеревський, виступаючи в польському сеймі заявляв,

що ніби то на схід від Львова, споконвічно українська земля, «є твердиною польського духу, вогнищем польської думки» [Kurjer Lwowski, 1919, 24 stycznia, s. 3]. Таким чином, як бачимо, тогочасна польська преса була переповнена заявами про права відродженої Польщі на західноукраїнські землі, а місія Ж. Бартелемі гарантувала полякам свою всебічну підтримку.

Позитивний вплив на пропольську позицію антантівської місії справив представник євреїв Львова доктор Тобіаш Аскеназі. В складеному та відправленому 10 лютого 1919 р. на прохання майора де и'Летуаля меморіалі про єврейські погроми для антантівської місії він описав їх як внутрішні польські проблеми, які розслідуються урядовою комісією [ДАЛО, ф. 257, оп. 1, спр. 45, арк. 1–3]. А в розмові з генералом Ж. Бартелемі і полковником Г. Вейдом висловив згоду галицьких євреїв залишитись в межах Польської держави [ДАЛО, ф. 257, оп. 1, спр. 45, арк. 4–6]. До слова майор де и'Летуаль 5 лютого 1919 р. в товаристві польського підпоручника Александра Залеського відвідав єврейську дільницю Львова, де вони оглянули ряд будинків, які постраждали 22 – 23 листопада 1918 р. Де и'Летуаль детально розпитував свідків єврейських погромів [Gazeta Lwowska, 1919, 5 lutego, s. 3]. Що дозволило місії подати доволі об'ємний звіт про результати свого розслідування. Сам текст звіту був вміщений на 30 сторінках, крім того, до нього додавалось 70 сторінок документів про єврейський погром [Тичка, 2018, с. 88].

На початку лютого 1919 р. у ставці головнокомандувача в Ходорові полковник УГА В. Курманович отримав несподіване завдання. «Виделегували мене із секретарем Бубелою до Львова, – згадував він – у справі переговорів з англійським полковником, делегатом Антанти, відносно демаркаційної лінії чи там завішання зброї». Про ці події 5 лютого станіславський часопис «Стрілець» повідомляв: «Франко-англійська місія під командуванням генерала Бартелемі і полковника Уейда приїхала до Львова і ставить Українцям безумовне домагання відступити Полякам одвічно українські території по Буг». Автор статті Василь Пачовський вважав, що земля та багатства Східної Галичини віддаються полякам за фінансові концесії для тих (Франції С. Л.), хто визначив поляків сферою свого впливу – проти волі українського народу. На його думку в такій ситуації «краще дійти до згоди з совітською Росією» [Стрілець, 1919, 5 лютого, с. 2–3].

На наш погляд, в зв'язку з повідомленнями Ж. Бартелемі французькому уряду про важке становище поляків під Львовом та прихильність англійської місії на чолі з Г. Вейдом до українців спричинила до рішучих дій керівництво Франції. 21 січня 1919 р. маршал Ф. Фош звернувся до очільників Паризької мирної конференції, яка займалася проблемою Східної Галичини, з проханням у майбутньому надсилати на переговори з українцями лише спільні місії, за участю представників Франції, Англії, США та Італії [Литвин, 1998, с. 261]. Наголосимо, що місія Ж. Бартелемі прибула до Кракова 21 січня 1919 р., де

провела зустрічі з польськими політичними та військовими діячами, які зі своєї точки зору описали ситуацію, яка відбувалася навколо Львова.

З метою вивчення ситуації, пов'язаної з польсько-українською війною, Головна воєнна рада держав Антанти на своєму засіданні від 22 січня 1919 р. вирішили відрядити до Польщі велику коаліційну миротворчу місію, складену з двох делегатів по одному військовому і цивільному, від США, Англії, Франції та Італії [Свобода, 1919, 25 січня, с. 1]. 25 січня 1919 р. ТПК у Львові отримав телеграму з Парижу, в ній йшлося про те, що керівники США, Англії, Франції і представник Японії вирішили відрядити до Польщі для полагодження польсько-українського конфлікту спільну місію від держав Антанти, делегувавши до неї по одному представнику. С. Пішон мав підготувати проект інструкцій для даної делегації [ЦДІАЛ, ф. 211, оп. 1, спр. 52, арк 1].

Тож поляки в Львові задалегідь дізнались про прибуття нової місії Антанти, та отримали ґрунтовні інструкції від власного уряду стосовно ведення майбутніх переговорів з українцями за посередництва Антанти. Хоча, як бачимо з повідомлень тогочасної польської преси, в цей час вище керівництво Польщі не мало ні найменшого бажання мирно вирішити польсько-українське військове протистояння, адже сам І. Падеревський в одній з своїх промов заявляв, що «ані Мирна конференція, ані коаліція не встановлять наших східних кордонів. Тут ми не можемо ні на кого надіятись, тому ці кордони маємо встановити самі мечем, і – творити таким чином доконаний факт» [Вперед, 1919, 28 січня, с.1]. Невдовзі С. Пішон надіслав телеграму І. Падеревському, в якій запевнив того, що Франція визнає Польщу в її історичних кордонах [Gazeta Lwowska, 1919, 2 lutego, s. 4].

Французько-англійська місія під керівництвом Ж. Бартелемі та в супроводі польських офіцерів покинула Львів об 11.15 годині 11 лютого 1919 р., та вирушила в напрямку до Варшави. Там вона мала скласти звіт перед коаліційною місією на чолі з Ж. Нулансом. Перед від'їздом генерал Ж. Бартелемі та полковник Г. Сміт подякували за гостинність поляків на протязі трьох тижнів їх перебування у Львові, та що покидають місто з великим багажем інформації про становище в Галицькому регіоні. Вони запевнили поляків, що очікують на сприятливі рішення для них з боку керівництва Антанти.

Прихильність французького генерала до польської громадськості проявилася 10 лютого, цього дня в честь свого від'їзду Ж. Бартелемі запросив на прощальний обід до палацу Потоцьких: Т. Розвадовського з шэфом штабу майором Клегбергом, генерала Лесневського, доктора Хлямтача та інших осіб. Під час обіду Бартелемі виголосив промову, в якій, зокрема, зазначив, що схилив голову перед мужністю польських чоловіків, жінок та дітей у їхній боротьбі. Він емоційно наголосив, що йому хочеться крикнути на весь світ, що справа буде за поляками. Водночас Ж. Бартелемі пообіцяв схилити коаліційну місію Антанти до розв'язання питання про припинення польсько-українського військового протиборства, та

передати якнайшвидше справу врегулювання ситуації в Галичині до Найвищої ради Антанти. Пообіцяв домогтися для поляків всебічної допомоги, а також підтвердив свою прихильність та всього французького народу щодо поляків, закінчивши свою промову вигуком: «Хай живе Польща!» [Gazeta Lwowska, 1919, 11 lutego, s. 4].

Зазначений виступ Ж. Бартелемі є своєрідним підсумком діяльності очолюваної ним місії під час першого перебування у Львові 25 січня – 11 лютого 1919 р. Не здобувши бажаного результату, французький генерал зобов'язувався плідно працювати над цією справою у столиці Польщі.

Як відомо місія Ж. Бартелемі планувала пробути у Львові кілька днів, а її затримка на довгих три тижні, на нашу думку та з повідомлення газети «Chwila», була викликана важкою хворобою Ж. Бартелемі та вимогою польських лікарів Стебровського, Хальбана та Франка дотримуватися ним повно спокою заради швидкого одужання [Chwila, 1919, 9 lutego, s. 1].

11 лютого 1919 р. місія Ж. Бартелемі дісталась до Кракова, а вже ранком 12 лютого виїхала в напрямку Варшави [Gazeta Lwowska, 1919, 12 lutego, s. 4]. Цього ж дня до Варшави прибула спеціальним потягом велика місія Антанти, складена з репрезентантів Франції, Англії, Італії та США. З вокзалу місія виїхала до готелю «Брістоль», де на балконі в товаристві генерала Нісселя голова делегації Ж. Нуланс виголосив промову, закінчивши її такими словами: «Нехай живе Антанта і нерозлучна з нею союзна Польща!». Склад місії був таким: від Італії: генерал Ромеї, амбасадор Джуліо Сезар Монтагна, майор Стабіле, капітан Джакомо Вентурі, капітан Палавічіні, поручник Антонеллі; Англії – сер Ховард, генерал Картон де Віарт, полковник Хеммонд, майор Кінг, полковник Колсон, капітан Моуль, майор Кеннеді, капітан Лоусон, капітан Кернес, журналісти Флері і Аттер; від США – генерал Кернан, амбасадор професор Лорд, капітан Евел, капітан Айнгліх, капітан Ворк, поручник Лукенай, доктор Артовський та журналіст Басс; від Франції – амбасадор Нуланс, консул Гренард, капітан Голуд, секретар де Роб'єн, полковник Монтмарін, майор Вікер, секретар Нуланса де Франдль, капітан Сюзен, доктор Зелінський. В загальному місія Антанти складається з близько 90 осіб [Gazeta Lwowska, 1919, 15 lutego, s. 3].

Після зустрічі з І. Падеревським 12 лютого 1919 р. коаліційна місія була прийнята Ю. Пілсудським. За висловом К. де Віарта, Начальник Держави справив на них приємне враження. Делегація Антанти виклала план розмежування супротивників по демаркаційній лінії Буг – Дністер, причому Ю. Пілсудський погодився передати українцям колію Стрий – Лавочне. На нараді з Ж. Нулансом 15 лютого 1919 р. вирішено провести переговори з командуванням УГА у їхній ставці – Ходорові – й погоджено план перемир'я та демаркаційну лінію між ЗОУНР та Польщею. Українській стороні дані умови пропонувалось прийняти без будь-яких застережень [Литвин, 1998, с. 263].

Зазначена делегація піддавалася потужному тиску з боку поляків і не отримувала об'єктивної інформації про ситуацію на фронті. Ще до початку її діяльності генерали Т. Розвадовський і Ю. Лесневський та дипломат А. Скарбек склали протокол вимог польської сторони. Польща погоджувалася припинити бойові дії і вести розмову про перемир'я лише за умови, що до Польщі відійде частина Галичини по лінії Буг – Дністер зі Львовом і Бориславським нафтовим басейном [Klimecki, 2000, s. 177].

Повертаючись до місії Ж. Бартелемі, та посилаючись на повідомлення польської газети «Goniec Krakowski» зазначимо, що перед приїздом до Варшави делегація Антанти побувала в Ченстохові, де, крім в'яснення політичної та військової ситуації Ж. Бартелемі в товаристві польського генерала Лесневського сходив в монастир на Ясній Горі. Тут французький генерал приніс жертву місцевому преору на «службу Богу за душі полеглих оборонців Львова» [Стрілець, 1919, 19 березня, с. 7]. З вище сказаного можна зробити висновок, що вже після першої поїздки до Львова Ж. Бартелемі прямо заявляв про свою прихильність до поляків, підтримуючи їхні претензії як на Львів, так і на Східну Галичину загалом, водночас нехтуючи історичними правами українців на власні етнографічні терени.

Прибувши до Варшави 13 лютого 1919 р., Ж. Бартелемі та полковник Г. Сміт о 13.00 склали Ю. Пілсудському в Бельведері власний звіт в справі свого побуту та діяльності у Львові [Łukomski, 1994, s. 168]. Водночас Ж. Бартелемі висловив свою симпатію полякам, яка його охопила, з його слів, ще з 1912 р. [Chwila, 1919, 15 lutego, s. 1]. Наступного дня відбулось тригодинне засідання коаліційної місії на чолі з Ж. Нулансом, на якому Ж. Бартелемі склав реферат в справі Шльонська, Львова та Східної Галичини [Gazeta Lwowska, 1919, 16 lutego, s. 5]. На цьому засіданні генерал Ж. Бартелемі запропонував три способи розв'язання польсько-українського конфлікту, з яких досягнення перемир'я було тільки одним єдино правильним на той час. Два інші – це окупація Східної Галичини поляками або поляками та румунами. Ж. Бартелемі доводив, що ЗОУНР не

може стати незалежною самодостатньою державою тому, що в ній зацікавлена тільки інтелігенція, а сільське населення не асоціює себе з потягом до незалежності [Klimecki, 2000, s. 173]. Тут можна тільки здогадуватись, як Ж. Бартелемі стверджував те, жодного разу не побувавши на українській території, контрольованій УГА, та не спілкуючись із урядом ЗОУНР під час свого першого перебування в Львові. Висновок може бути тільки один, французький генерал оперував інформацією, яку йому надавала тільки польська сторона, що й приводило до упередженого його ставлення стосовно державності ЗОУНР.

Варто відзначити, що ще до початку ініційованих переговорів з українцями було зрозумілим – Антанта відверто почала підтримувати Польщу, чим хотіла зміцнити її становище, використовуючи ЗОУНР. На вказаному вище засіданні 15 лютого 1919 р. генерал Ж. Бартелемі міркував над тим, якими засобами можна змусити українців прийняти умови Антанти. При цьому, на думку польського професора А. Чубинського, він «прийняв швидше польський пункт бачення». Французький генерал фальсифікуючи справжній стан речей, намагався довести Ж. Нулансу, що ЗОУНР не є здатний до того, щоб стати державою. Така позиція Ж. Бартелемі цілком збігалась з політикою Франції щодо відродженої Польщі, яка вбачала в останній протизагу Німеччини, небезпека від якої для Франції усувалася тільки тимчасово [Макарчук, 1997, с. 123].

Висновки. Таким чином Ж. Бартелемі та його колегам по першій місії в Східній Галичині не вдалося хоча б тимчасово припинити польсько-українську війну. Тож, не досягнувши результату у Львові, французько-англійська місія відбула до Варшави, щоби скласти звіт своєму новому керівнику Ж. Нулансу та отримати нові директиви щодо своєї подальшої діяльності. Варто підкреслити, що перший період діяльності місії Антанти під проводом Ж. Бартелемі продемонстрував прийняття нею відверто пропольських позицій в сфері їхніх домагань щодо статусу Східної Галичини. В зв'язку з цим ставлення очільників Антанти щодо українців поступово погіршувалось.

Список використаних джерел

- Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego, 1974, t. 2, Wrocław, 700 s.
 Budny, M., 1987. *Misja generala Berthelemy w Polsce w relacji Romana Michałowskiego*, «Niepodległość» (po wznowieniu), t. 15, Nowy-Jork – London, 191 s.
 Kisielewski, A. T., 2018. *Piłsudski, Dmowski i Niepodległość osobno, ale razem*, Poznań: Dom wydawniczy Rebis, 302 s.
 Klimecki, M., 2000. *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918 – 1919*, Warszawa, 291 s.
 Krotofil, M., 2003. *Ukraińska Armia Halicka, 1918 – 1920: organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszłek, 225 s.
 Łukomski, G., Partacz Cz., Polak B., 1994. *Wojna polsko-ukraińska 1918 – 1919. Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium*, Koszalin – Warszawa, 296 s.
 Kurjer Lwowski, 1919, 24 stycznia, s. 3.
 Gazeta Lwowska, 1919, 25 stycznia, s. 3.
 Gazeta Lwowska, 1919, 26 stycznia, s. 4.
 Gazeta Lwowska, 1919, 28 stycznia, s. 2.
 Gazeta Lwowska, 1919, 31 stycznia, s. 4.
 Gazeta Lwowska, 1919, 2 lutego, s. 4.
 Gazeta Lwowska, 1919, 5 lutego, s. 1, 3.
 Gazeta Lwowska, 1919, 8 lutego, s. 2.
 Gazeta Lwowska, 1919, 11 lutego, s. 3, 4.
 Gazeta Lwowska, 1919, 12 lutego, s. 4.

- Gazeta Lwowska*, 1919, 15 lutego, s. 3.
Gazeta Lwowska, 1919, 16 lutego, s. 5.
Chwila, 1919, 26 stycznia, s. 1, 3.
Chwila, 1919, 9 lutego, s. 1.
Chwila, 1919, 15 lutego, s. 1.
Słowo Polskie, 1919, 22 stycznia, s. 1, 3.
Słowo Polskie, 1919, 23 stycznia, s. 4.
 Верига, В., 1998. *Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр.*, Том 1. Львів – Жовква: Вид-во Отців Василян «Місіонер», 524 с.
Вперед, 1919, 28 січня, с. 1.
Вперед, 1919, 5 лютого, с. 1.
Вперед, 1919, 27 лютого, с. 1.
 Дацків, І., 2010. *Дипломатія українських національних урядів у захисті державності 1917 – 1923 рр.*: дис. докт. іст. наук: 07.00.02. Дипломатична академія України при МЗС України: Київ, 489 с.
 Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 257, оп. 1, спр. 45, на 14 арк.
Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923. Історія, 2001; кер. авт. кол й відп. ред. О. Карпенко, Івано-Франківськ: Сівестрія, 628 с.
 Литвин, М., 1998. *Українсько-польська війна 1918-1919 рр.*, Львів: Інститут українознавства НАНУ, 488 с.
 Литвин, М., Науменко, К., 1995. *Історія ЗУНР*, Львів: Олір, 362 с.
 Макаруч, С., 1997. *Українська республіка галичин*, Львів: Світ, 190 с.
 Микитка, Д., 1966. *Українська Галицька Армія*. Т. 2. Воєнно-історична студія, Вінніпег: Видав хоружний УСС Дмитро Микитюк, 383 с.
 Нагаєвський І., 1989. *Історія Української держави двадцятого століття*, Рим: Український Католицький Університет ім. Св. Климента Папи, 486 с.
Републіка, 1919, 19 лютого, с. 4.
Свобода, 1919, 25 січня, с. 1.
Стрілець, 1919, 5 лютого, с. 2–3.
Стрілець, 1919, 19 березня, с. 7.
 Тичка Г.–М., 2018. *Східна Галичина у політиці Франції (1918 – 1919)*: дис. канд. іст. наук: 07.00.02, 07.00.03. ЛНУ ім. Івана Франка: Львів, 285 с.
 Центральний державний історичний архів в м. Львів (ЦДАЛ), ф. 211, оп. 1, спр. 30, на 12 арк.
 ЦДАЛ, ф. 211, оп. 1, спр. 52, на 1 арк.

References

- Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego*, 1974, t. 2, Wrocław, 700 s. (in Polish).
 Budny, M., 1987. *Misja generala Berthelemy w Polsce w relacji Romana Michalowskiego*, «Niepodległość» (po wznowieniu), t. 15, Nowy-Jork – London, 191 s. (in Polish).
Chwila, 1919, 26 stycznia, s. 1, 3. (in Ukrainian).
Chwila, 1919, 9 lutego, s. 1. (in Ukrainian).
Chwila, 1919, 15 lutego, s. 1. (in Ukrainian).
 Datskiv, I., 2010. *Dyplomatiia ukrainskykh natsionalnykh uriadiv u zakhysti derzhavnosti 1917 – 1923 rr.* [Diplomacy of Ukrainian national governments in defense of statehood 1917 – 1923]: dys. dokt. ist. nauk: 07.00.02. Dyplomatychna akademiia Ukrainy pry MZS Ukrainy: Kyiv, 489 s. (in Ukrainian).
 Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (DALO), f. 257, op. 1, spr. 45, na 14 ark. (in Ukrainian).
Gazeta Lwowska, 1919, 25 stycznia, s. 3. (in Ukrainian).
Gazeta Lwowska, 1919, 26 stycznia, s. 4. (in Ukrainian).
Gazeta Lwowska, 1919, 28 stycznia, s. 2. (in Ukrainian).
Gazeta Lwowska, 1919, 31 stycznia, s. 4. (in Ukrainian).
Gazeta Lwowska, 1919, 2 lutego, s. 4. (in Ukrainian).
Gazeta Lwowska, 1919, 5 lutego, s. 1, 3. (in Ukrainian).
Gazeta Lwowska, 1919, 8 lutego, s. 2. (in Ukrainian).
Gazeta Lwowska, 1919, 11 lutego, s. 3, 4. (in Ukrainian).
Gazeta Lwowska, 1919, 12 lutego, s. 4. (in Ukrainian).
Gazeta Lwowska, 1919, 15 lutego, s. 3. (in Ukrainian).
Gazeta Lwowska, 1919, 16 lutego, s. 5. (in Ukrainian).
 Kisielewski, A. T., 2018. *Pilsudski, Dmowski i Niepodległość osobno, ale razem*, Poznań: Dom wydawniczy Rebis, 302 s. (in Polish).
 Klimecki, M., 2000. *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galię Wschodnią 1918 – 1919*, Warszawa, 291 s. (in Polish).
 Krotofil, M., 2003. *Ukraińska Armia Halicka, 1918 – 1920: organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 225 s. (in Polish).
Kurjer Lwowski, 1919, 24 stycznia, s. 3. (in Ukrainian).
 Lytvyn, M., 1998. *Ukrainsko-polska viina 1918 – 1919 rr.* [Ukrainian-Polish war of 1918-1919], Lviv: Instytut ukrainoznavstva NANU, 488 s. (in Ukrainian).
 Lytvyn, M., Naumenko, K., 1995. *Istoriia ZUNR* [History of Western Ukraine], Lviv: Olir, 362 s. (in Ukrainian).
 Łukomski, G., Partacz Cz., Polak B., 1994. *Wojna polsko-ukraińska 1918 – 1919. Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium*, Koszalin – Warszawa, 296 s. (in Polish).
 Makarchuk, S., 1997. *Ukrainska respublika halychyn* [Ukrainian Republic of Galicians], Lviv: Svit, 190 s. (in Ukrainian).
 Mykytka, D., 1966. *Ukrainska Halycska Armiia* [Ukrainian Galician Army]. Т. 2. Voienno-istorychna studiia, Vinnipeg: Vydav khoruzhnyi USS Dmytro Mykytiuk, 383 s. (in Canadian).

- Nahaievskiy I., 1989. *Istoriia Ukrainskoi derzhavy dvadtsiatoho stolittia* [History of the Ukrainian state of the twentieth century], Rym: Ukrainskiy Katolytskyi Universytet im. Sv. Klymenty Papy, 486 s. (in Italian).
- Republika*, 1919, 19 liutoho, s. 4. (in Ukrainian).
- Słowo Polskie*, 1919, 22 stycznia, s. 1, 3. (in Ukrainian).
- Słowo Polskie*, 1919, 23 stycznia, s. 4. (in Ukrainian).
- Strilets* [Sagittarius], 1919, 5 liutoho, c. 2–3. (in Ukrainian).
- Strilets* [Sagittarius], 1919, 19 bereznia, c. 7. (in Ukrainian).
- Svoboda* [Freedom], 1919, 25 sichnia, c. 1. (in in English).
- Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv v m. Lviv [Central State Historical Archive in Lviv] (TCDIAL), f. 211, op 1, spr. 30, na 12 ark. (in Ukrainian).
- TCDIAL [CSHA], f. 211, op. 1, spr.52, na 1 ark. (in Ukrainian).
- Tychka H.–M., 2018. *Skhidna Halychyna u politytsi Frantsii (1918 – 1919)* [Eastern Galicia in the politics of France (1918 – 1919)]: dys. kand. ist. nauk : 07.00.02, 07.00.03. LNU im. Ivana Franka: Lviv, 285 s. (in Ukrainian).
- Veryha, V., 1998. *Vyzvolni zmahannia v Ukraini 1914 – 1923 rr.* [Liberation competitions in Ukraine 1914 – 1923], Tom 1. Lviv – Zhovkva: Vyd-vo Ottsiv Vasyl'ian «Misioner», 524 s. (in Ukrainian).
- Vpered* [Forward], 1919, 28 sichnia, c. 1. (in Ukrainian).
- Vpered* [Forward], 1919, 5 liutoho, s.1. (in Ukrainian).
- Vpered* [Forward], 1919, 27 liutoho, s. 1. (in Ukrainian).
- Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918 – 1923. Istoriia* [Western Ukrainian People's Republic. 1918 – 1923. History], 2001; ker. avt. kol y vidp. red. O. Karpenko, Ivano-Frankivsk: Sivestriia, 628 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

THE FIRST MISSION OF THE ENTENTS UNDER THE LEADERSHIP OF J. BARTHELEMY (JANUARY 25 – FEBRUARY 11, 1919)

Yevhen Lyzen

Postgraduate Student of the Department of World History,
Precarpathian National University named after Vasyl Stefanyk, Ivano-Frankivsk

In the article, the activity of the first peacemaking mission of the Entente is considered on the walks of life of East Galicia under the direction of the French general Joseph Barthelemy, reasons of her appearance and consequences of diplomatic work are analyzed for both parties of the Polish-Ukraine military conflict 1918-1919. Well-proven that alongside with official tasks the members of the mission had important commissions and concerning further penetration and strengthening in the Galicia region of positions of the Entente. A mission had to work out measures for a fight against the revolutionary motion and socialistic ideas in the accrued states of Eastern Europe. Her no less necessary task was studying the Polish-Ukraine conflict circumstances, estimation of prospects of using Polish and Ukrainian troops in a fight against Bolshevik Russia. Without regard to the mission's informative character, her members as early as January began negotiations with Ukrainians and Poland. However, to the real stopping of fights around Lviv, they so not led. It is traced that a characteristic feature of the mission headed by J. Barthelemy was its pro polish orientation, formed under the influence of a large-scale and professionally organized propaganda campaign by Polish diplomats. Confirmation of this opinion is that the mission was keenly interested in Poland's political life, the state of logistics of the Polish army, and its ability to resist the onslaught of numerous external enemies, which were considered Ukrainians. It is noted that the mission of J. Barthelemy not only did not reconcile the parties involved in the war but, on the contrary, incited each other. At the same time, she promised the Ukrainians the political support of the Entente, and the Poles the Drohobych-Boryslav basin, which was in the hands of the Galicians. Such recommendations made it challenging to wait for a truce. The State Secretariat of the Western Ukrainian People's Republic, not wanting to lose affluent oil areas, which were a significant source of income, refused to agree to the demarcation line proposed by J. Barthelemy unconditionally.

Keywords: *peacemaking mission, J. Barthelemy, ZUNR-ZOUNR, Poland, Entente, Eastern Galicia.*

REFLEXION ON THE AFFAIR OF ENGELBERT KUČERA IN THE CZECH PRESS

Marek Pavel

Doctor of Philosophy and Pedagogy; Professor; Professor Emeritus, Department of History,
Faculty of Arts, Palacký University, Olomouc, Czech Republic

Email: pavel.marek@upol.cz

Scopus Author ID: 35178301400

<http://orcid.org/0000-0001-7578-0783>

During World War I and after the establishment of the Independence of Czechoslovakia (1918), the socialist movement in the new republic underwent a stage of opinion differentiation, which resulted in the division of the Czech Social Democratic Party. The left faction became independent in 1921 and formed the Communist Party of Czechoslovakia as part of the 3rd International. Part of the fierce internal-party and later inter-party struggle was also the so-called Kučera's affair caused by the publication of information about the Communist International's demand interpreted by Béla Kun to organise a proletarian revolution in the country, which would also result in the liquidation of the bourgeois Czechoslovak Republic. The report had a negative response with the public and in the press, and the reform-oriented leadership of the Social Democratic Party took advantage of these moods to discredit Communism and the Communist Party. In the period before the First World War, Engelbert Kučera was a young worker in South Moravia and was one of the avid functionaries of the Social Democratic Party. After the outbreak of war, he was drafted into the Austro-Hungarian army and sent to the Southern Front where he soon fell into Russian captivity. After the 1917 Russian October Revolution, his thinking underwent a transformation, and he belonged to the radically oriented Bolsheviks. He joined the Russian Communist Party (Bolsheviks) and was also the founder of the Communist Party of Czechoslovakia in Ruthenia. However, when he returned to his homeland and reflected on Soviet Russia developments during 1917 – 1921 and conditions in the communist movement in Czechoslovakia, his thinking evolved again. Kučera deviated from Bolshevism, leaving the left Marxist wing of social democracy and becoming a critic of violent methods accompanying the societal transformation. He was convinced that the optimal approach to establish socialism was not revolution, but evolution, the path of reforms that was followed by the Czech Social Democratic Party's right-wing. He maintained this belief continuously until his death. The core of the presented article is a stage from Kučera's life journey. It presents data from its most critical phase. The affair caused by Kučera is reconstructed through the evocation of selected articles published in the press published in the Czech lands.

Keywords: Engelbert Kučera, political parties, Communist International, Czechoslovak Republic, press.

Formulation of the issue. In the summer of 1921, an article by Engelbert Kučera, published in Prague's main newspaper *Právo lidu* of the Social Democratic Party, entitled «Prodali vlastní svědomí a příslušníky své strany (They sold their own conscience and members of their party)» [*Právo lidu*, 1921, v. 30, no. 160, July 10th, pp. 1–3; *Žoldněři nepřátel československé republiky* (Mercenaries of the Czechoslovak Republic's Enemies), *Stráž socialismu*, 1921, v. 2, no. 112, July 12, pp. 1–2; *Za sovětské démanty a zlato* (For Soviet Diamonds and Gold), *Hlas lidu*, 1921, v. 36, no. 78, July 14th, pp. 1–2]. The writer, former secretary of the party in Brno and a Russian prisoner during the World War I, a member of the Russian Communist Party – Bolsheviks, the Red Army's political commissioner and founder of the Communist Party of Czechoslovakia in Ruthenia, claimed that the leaders of the Communist International (Béla Kun) gave the communists a task to unleash a revolution in the country in the shortest time possible and erase it from the map of Europe as an artificially established state. When they refused it and claimed that there were no suitable conditions for such an isolated action, they were reminded that they had already received a lot of money, gold, diamonds and jewellery from the Russian Bolsheviks for the preparation, and they were interested in knowing what they did with them.

Kučera received a list with names of Czech emissaries who transported the valuables across borders with the task of using them for communist propaganda and bribing agitators and newspaper editors. The article, of course, provoked an affair that all the national and regional newspapers of that time wrote about.

Study objectives. The present study aims to capture the basic features of this case within the reflection on the reports of contemporary Czech newspapers and magazines that dealt with it. Although this is a partial analytical treatise, we see its significance in the concrete documentation of the relationship between the Social Democratic and Communist parties in the period immediately following the establishment of the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ) constituted by secession of the so-called Marxist left from the Parent social democracy (May 1921). when the former brothers and sisters became the greatest opponents and rivals; literally becoming mortal political enemies. At the same time, it is a contribution showing the behind-the-scenes practices of the communist movement dissemination, which are not specific to the Czech Republic, and specify some elements in the strategy and tactics of the Russian Bolsheviks in Central Europe, using Communist International (CI) structures on this front. The study's factual basis stems from the research results from

Russian, Western European and Czech historians in the relevant archives. These findings confirm the veracity of the statements made by both Engelbert Kučera and the financial dependence of KSČ on foreign financial resources, not only in the process of the party's forming, but also in the following years of its existence during the period of the first Czechoslovak Republic (1918 – 1938).

Analysis of sources and literature. As a preliminary point, it should be stated that although not aimed at a synthetic view on this case in the broader context of the differentiation processes taking place within the Czech Social Democratic Party in the early stages of Czechoslovakia, our study actually represents the first attempt of a broader interpretation of the Kučera affair. Of course, authors dealing with the history of KSČ until 1989 knew it, but due to this topic's delicacy, unlike other partial problems, they did not process it. It was not desirable to publish the fact that the party was not established in a «natural way» of ideological and opinion differentiation, but to admit that foreign financial means also intended to bribe editors, agitators and officials played a large role in this process. In the period immediately following the «Velvet Revolution» in 1989, Czech historians naturally lost interest in the topic regarding the history of the Communist Party. Only after a «breather» of around ten years can we declare a research return to the topic on the history of the communist movement, which for the most part is associated with the activities with regard to the Institute of Contemporary History of the Czech Republic Academy of Sciences and the personality of Prof. PhDr. Zdeněk Kárník, DrSc. (1931 – 2011). We will only mention a few volumes of the editorial series «Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu (Bolshevism, Communism and Radical Socialism in Czechoslovakia)» [Sommer, 2007], which published a number of new contributions by renowned and young researchers critically reacting to works elaborated using Marxist historiography. However, it is interesting that only a minimum of them are devoted to the KSČ genesis issue. The only positive exceptions are the studies of the above-mentioned Z. Kárník, whose interest, however, did not focus on the circumstances of Kučera's case.

Leaving aside various passing references, the Kučera affair has so far been dealt with in a relatively wider form of several lines of information by perhaps only three authors. Poet, literary critic and journalist Antonín Matěj Píša (1902 – 1966); one of the actors in the case and the founder of the Communist Party in Ruthenia, Jan Synek (1880 – 1959); and a researcher at the Slovak Academy of Sciences in Bratislava, Mgr. Juraj Benko, PhD (born 1974). While in the first two cases [Wolker, pp. 458–459; Synek, pp. 202–203], the writers took the positions of KSČ and portrayed Kučera as a fraud and a liar – Píša in a commentary on Wolker's prose «Pravda na nároží (Truth at the Corner)» in connection with a critical edition of the work of Jiří Wolker (1900 – 1924), an untimely deceased Czech proletarian poetry representative, and Synek in a memoir article – among other things, based on a study of CI archival material in Moscow on Kučera's text, J. Benko states: «Many parts of his statement, even those concerning money and

precious stones provided for CI supporters in the Czech movement, are also confirmed by archival and other sources» [Benko, 2012, p. 329].

Kučera's affair is actually primarily a clash of the press bodies two political parties – Social Democratic and Communist. Newspapers argue with each other and present their vision of the event to readers. Therefore, their press bodies are the main source for our research. With regard to the first case, the main paper in Prague, *Právo lidu*, its morning and evening editions, and *Stráž socialismu* from Brno regarding the fact that Kučera then worked in the Moravian capital and published extensively in the paper. We supplement the reports from these two periodicals with a view into the Moravian regional newspapers. *Prostějov* (Olomouc) newspapers, *Nový den* and *Hlas lidu*, became involved in the case due to the fact that one of the emissaries, Jan Synek, transporting valuables from Moscow to Czechoslovakia was the local communist organisation's head during the affair and *Prostějov*, except for *Hodonín*, represented one of the labour movement's traditional centres. This range of regional papers is expanded by the *Hodonín Slovácký sociální demokrat* and the *Ostrava Duch času*. The Communist Party newspapers naturally took over the positions of Prague's *Rudé právo*, but Brno's *Rovnost* was also vehemently involved in the case for similar reasons as the Social Democratic *Stráž socialismu*. From the regional titles, we chose the *Stráž lidu* from *Prostějov*, which had a readership from the whole of Central Moravia, and *Svoboda* from *Kladno*, perhaps representing the most belligerent, most radical communist region in Bohemia. We then balance the information and statements of these periodicals with reports from newspapers of those political directions which are not directly interested in the affair and bring more objectivity to it than is the case of the social democratic and communist press. In this respect, news from the Prague's liberal *Národní listy* and the Brno's *Lidové noviny* are of the greatest importance. However, we also selectively conducted research in the party press, the rural *Venkov*, national-socialist *České slovo* and *Socialistická budoucnost*, catholic *Našinec* and *Den*, as well as in *Peroutka's Tribuna*, *Čas*, *Moravská orlice*, *Pozor*, the German Prague daily *Prager Presse*, etc.

Engelbert Kučera's personality is essentially unknown today, regardless of the fact that he is one of a number of figures standing at the onset of the Czech communist movement in Russia alongside Jaroslav Handlíř (1888 – 1942) [Lazitch, Drachkovitch, pp. 167–168], Alois Muna (1886 – 1943) [Muna, 1919; Lazitch, Drachkovitch, p. 328], Jaroslav Petrлік-Salát (1889 – ?) [Kotyč], František Koza-Permský (1896 – 1942) [Kaplan, J.], Jan Synek [Synek, 1958; Sommer, 1965, pp. 60–62], František Beneš (? – 1946) [Beneš], Antonín Bukač [Sommer, 1961, p. 91], Julius Volek-Choráz [Kol., 1989] etc. [D. P. J., pp. 32–33]. Therefore, our fundamental source of information concerning him are his memoirs completed in 1967. They are stored in the Pilsen city archives and in two volumes, they capture his life stories from 1912 – 1967 [AMP]. Interestingly, he mentions the 1921 affair, although, contrary to expectations, he deals with it on a relatively general level, without a more in-depth explanation and

supplementing and enriching the interpretation intended primarily for the private and non-public spheres with details. Of course, it is a source of a subjective nature containing signs of the apology of his own life story, on the other hand, it is a unique and hardly replaceable source of information regarding his activities and opinions. We approach it critically.

Research results. We divided our own interpretation into two thematic blocks, whereby the first brings basic data from Kučera's biography and the second evokes his own affair through the analysis of the daily press.

Who was Engelbert Kučera (*October 30th, 1889 Rájec u Blanska, †November 21st, 1967 Pilsen), who lived a rich, quite dramatic life with various twists and turns? In front of us lies the faith of a man coming from a socially weak family background (his father worked as a coachman on a large farm, who along with his wife, took care of the household, and had 11 children), and due to his hard work and tenacity, worked first as a trained electromechanical engineer but after the World War I, after leaving Brno to live permanently with his family in Pilsen, he had worked his way up to the position of senior official of the District Sickness Insurance Company and an expert in the field of social care. Although, from a formal viewpoint he did not have a higher education degree (two-year vocational school), this shortcoming was compensated by his natural intelligence and desire for self-education, which, throughout his life, he fulfilled with enthusiastic, fast and continuous reading of books, newspapers and magazines and interest in many disciplines (political science, history, literature, astronomy, radiotelegraphy, astronautics, military), cultural and sporting events, while applying the acquired knowledge through numerous public lectures, but mainly as a publicist. Journalism had literally become his lifelong passion. At home, but also during his stay in Soviet Russia, he wrote hundreds of articles and series for newspapers (especially Pilsen's social democratic press *Nová doba* and *Týden*), but was also translating fiction, short stories and novels from Russian into Czech, including Petruševsky's prose *Fryné* [Petruševskij]. For several years, as an externalist in the above-mentioned Pilsen papers, he led a socio-political column where he informed readers about the claims and rights of insured people, explaining the sickness insurance scheme and searched for the history of health insurance. He also sent his articles to the Prague magazine «*Důchodce a pojištěnec*» and had his «watch» there. He was very proud of this activity, as he saw it as an activity «for the benefit of workers». When listing Kučera's interests, we cannot fail to mention his love of classical music, he particularly loved Opera Arias, and he also had another passion, this time for bowling, a sport that was going through a boom in Bohemia in the 1940s. Especially during the period after World War II, he became involved in the atheistic and cremation movement as a functionary at regional level in the Union of Citizens without Religion and then in the Association of Crematorium and the Association of Friends of Cremation.

However, Engelbert Kučera is most aptly characterised by the nickname *homo politics*. He had

excellent predispositions for involvement in political and public life thanks to his organisational and rhetorical talent. He was able to mutually connect both of these dispositions with circumspect demeanour. Therefore, he enjoyed natural authority and was elected to leadership positions in organisations. From the age of 18, he was a Social Democratic Party member, soon followed by joining the trade union and workers' sports movement. Hence, before the war, as a twenty-five-year-old young man, he had already worked in Hodonín in South Moravia not only as a local secretary but also as a Regional Social Democracy Committee member and a respected functionary of the Workers' Sport Union at regional level.

World War I significantly affected Kučera's life. He was drafted into the Austro-Hungarian army and sent to the Eastern front. However, after three months, in November 1914, he deserted into Russian captivity and ended up in a prison camp near the town of Usman in the Tambov Governorate. Due to the fact that he spoke Russian language quite well, he came in useful as an interpreter and was simultaneously able to establish contacts with the local environment. In April 1915 he obtained a job as a mechanic at the municipal power plant in Usman and later in Tambov, where he became involved in political affairs in August 1917 by joining the Russian Communist Party (Bolsheviks) and, after the October Revolution, he became the chairman of a local communist organisation established by Czech and Slovak prisoners. The prisoners also sent him to Moscow as a delegate to the founding congress of the Communist Party of Czechoslovakia in Ruthenia (May 25–27, 1918) [D. P. J., 1925; Veselý, pp. 103–108; Pichlík, 1991, pp. 416–420; Kárník, 1966, p. 19; Klevanskij, pp. 134–140; Kalvoda, pp. 306–308]. Ideologically, he moved to the position of Bolshevism and became a professional political worker in the Governate's Military Commissariat as the agitation department chairman. In August 1918, he was appointed as a district military commissioner in Usman and, from June 1919 to May 1920, he served as the KSR district committee chairman (b) in Marshansk. Wanting to return to his homeland, he went through a preparatory course for emissaries in Moscow and left for Czechoslovakia to work in illegal communist structures and prepare the ground for a revolutionary coup. He became a member of the illegal leadership of the Marxist left party and officially worked as the secretary of the legal Marxist left party and the Labour Council secretary in Brno [AMP, E. Kučera, *životopis* (AMP, E. Kučera, biography), 1, pp. 3–29]. With regard to himself, he claimed: «I was an ideologically based communist, ready to sacrifice my life for an idea» [Prodali vlastní svědomí a příslušníky své strany (They sold their own conscience and members of their party), *Právo lidu*, 1921, v. 30, no. 160, July 10, p. 3].

The year 1921 can be described as a key period in Kučera's political career. At the beginning, he represented one of the prominent figures of the communist wing in Czech social democracy, mainly applying in its illegal structures. This hypothesis is supported by the fact that the party's illegal committee instructed him to report to the Communist International

in Moscow on the outcome of the December general strike in Czechoslovakia in 1920, which, according to Moscow's intentions, was to result in a Bolshevik coup and the Communist takeover [Olivová, 2000, pp. 121–122; Olivová, Kvaček, 1967, pp. 91–94; Kárník, 1996, p. 493; Vrbata, pp. 330–332; Kocman, pp. 194–196; Burian]. However, according to the official interpretation it was Kučera's trip to Soviet Russia in early 1921 that was the turning point in his radical pro-communist thinking. Negotiations with Béla Kun and the knowledge he gained during his stay in Moscow and in the Tambov Governate allegedly led him to leave the communist movement. The Bolshevik again became a social democrat. In the communist movement's terminology, he took the position of a centrist. After returning to Czechoslovakia on May 9th, 1921, he resigned from all positions and, in July 1921, published an article in the Prague's main daily in relation to the Social Democratic Party, *Právo lidu*, which provoked an affair in the press, whereby we devote our contribution to the reaction. Kučera's justification for leaving the communist movement was not complete in the initial phase of the affair and he gradually expanded his arguments. He was irritated by the fact that in the Czech communist movement's leadership there were people with character deficits, bad reputations, or even delicts of a criminal nature [Sršatá pokřivená Rovnost (Vitriolic and Distorted Rovnost), *Stráž socialismu*, 1921, v. 2, no. 112, July 12, p. 5; K analysis Kučerova odhalení (On the Analysis of Kučera's Revelation), *Duch času*, 1921, v. 23, no. 195, July 27, pp. 2–3]. He did not agree with the Communist Party accepting all of the CI's 21 conditions. He was disgusted by the fact that the material aid received by the Communists from Soviet Russia was being misused by some individuals to their advantage. In one part he writes: «Once it is revealed for what and where a large part of Russian gold, diamonds and money sent for propaganda was used, then, even the last Czech worker must turn away from them in disgust» [Rovnost zase nadává (Rovnost curses again), *Stráž socialismu*, 1921, v. 2, no. 115, July 15th, p. 4]. According to the communist *Stráž lidu*, Kučera was also influenced by the attitudes of his partner and future wife from Tambov. The outbreak of the affair occurred soon after he managed to transport her with his child to Czechoslovakia [E. Kučera mluví... (Kučera speaks...), *Stráž lidu*, 1921, v. 3, no. 110, October 21st, p. 2].

E. Kučera remained a member of the Social Democratic Party until 1948, when the party merged with (was absorbed by) the Communist Party [Malíř, Marek, 2, p. 1171; Fajmon, Balík, Hloušková, p. 33]. However, he continued working in it basically as an ordinary member refusing to accept higher positions. With his attitudes, he belonged to its left wing and his colleagues jokingly called him a «Bolshevik» as his opinion on the Pilsen Social Democrats running this industrial centre in the interwar period was radically critical. On May 9th, 1945, he received an offer to join the party from the Regional Committee of the Communist Party in Pilsen. The Communists wanted to take advantage of his organisational, rhetorical and journalistic predispositions, as well as the fact that he had worked in the resistance movement during the Nazi occupation of Czech lands

and promised to secure a promising career. Kučera rejected the offer despite the threat that during the negotiations he might regret not signing the application. The threat came true after the communist February coup in 1948 [Hanzlík; Kaplan, K.; Veber], when he was fired from his job and found a solution in retiring on the grounds of invalidity. Paradoxically, it was at a time when, as a follower of the idea of the labour movement unity, he welcomed the fusion of social democracy with the Communist Party, filing an application to the Communist Party and was nominated to review (merging) committees managing social democrats during their transfer to the Communist Party. He was quite personally and strongly offended by the fact that the Communist Party did not reciprocate his interest in joining the party.

Kučera's memoirs show that in the final period of his life (in the 1950s and 1960s) he was relatively strongly influenced by communist ideology and propaganda and identified with the idea of building socialism in Czechoslovakia and in the world. Without much misjudgement, we can call him an advocate of Stalinism and communist totalitarianism. For example, he accepted the political processes of the 1950s and during the Cold War defended the Soviet Union's policy against «American soldiers and imperialist aggression», fighting against the dissemination of socialism in the world. On the other hand, his identification with the regime was not absolute, and in many circumstances, he judged the reality critically. As a result of deviating from Marxism principles, he saw the causes of errors, shortcomings and misunderstandings. He believed they arose due to deficits in the educational work of the KSČ. The context of Kučera's conclusions is an unspoken call to revive those values which, in his opinion, were inherent to social democracy and the traditional socialist labour movement [AMP, E. Kučera, životopis (AMP, E. Kučera, biography), 2, pp. 27–86].

The second part of the article is devoted to the reflection of the Kučera's affair from 1921 from the daily press. Due to the fact that the newspapers mostly took over, or paraphrased the facts printed in periodicals published in the centre, the views of three opinion currents are relevant for the interpretation – the social democratic, communist and the one of party newspapers and entities that were not directly involved in the case. We summarise the information with regard to the paper's scope.

The information concerning his personal conversation with CI representative Béla Kun in the spring of 1921 in Moscow, where he was illegally sent together with the Prague functionary of the Marxist left wing and from 1920 the editor of *Rudé Právo*, Oldřich Berger (pseudonym Otto Brenner, 1891 – 1956) [Tomeš, 2005, pp. 33–34; Tomeš, 2006], may be determinate as probably the most serious statement by Kučera (1886 – 1938) [Borsani; Zubov, pp. 623–624; Lazitch, Drachkovitch, pp. 239–241]. In it, Kun rejected the idea of Czechoslovak communists presented and defended by Bohumír Šmeral (1880–1941) [Galandauer; Clergy; Za sovětské dýmanty a zlato (For Soviet Diamonds and Gold), *Hlas lidu*, 1921, v. 36, no. 78, July 14th, pp. 1–2] on the need to coordinate proletarian revolutions in

Central Europe and to only use them in smaller countries when the Communists can ground it on a victorious proletarian revolution in a big country. He called for immediate action to spread the revolution, which must not stop even before an obstacle in the form of nation states. The interest of the world proletariat is decisive. Czechoslovakia is an artificial and temporary product of World War II, whose current borders are still unstable, and the final word in this matter has not yet been spoken. It must disappear from the map of Europe [Nový důkaz proti komunistům (New Evidence Against the Communists), *Stráž socialismu*, 1921, v. 2, no. 118, July 19th, p. 2].

Kun's words outraged both the socialists and the entire Czech population. His words were not only seen as an attack on the restoration of Czech statehood destroyed after 1526 by incorporating the Czech Crown into the Habsburg monarchy, but also on the Czech nation, which, by establishing the republic in 1918, completed the emancipation and modernisation processes taking place since the end of the 18th century and national self-reflection helped it reach the level of advanced European ethnic groups [Kořalka]. Society had difficulties coping with the policies of its southern neighbour, Hungary. After the collapse of the monarchy and the creation of successor states, he did not want to accept the loss of Slovakia and dreamed of the restoration of Great Hungary. The memory of the recent (1919) invasion of the Bolshevik Hungarian Red Army into Slovakia and the bloody clashes and battles with the Czechoslovak army still felt alive, and the Hungarian irredentism [Tomášek] were constantly «reopening» this painful and lively wound. Therefore, the Czech socialist press described Kun as its exponent, a Hungarian adventurer and chauvinist, «a brute and villain of the Hungarian proletariat» [Béla Kun na válečné stopě (Béla Kun on the war track), *Stráž socialismu*, 1921, v. 2, no. 150, August 26th, p. 2], covering the defence of Hungarian national interests with his function in the CI. «The Hungarian Bela Kun did not give up hope that the break-up of Czechoslovakia could fulfil the dream of Hungarian chauvinists to reunite Slovakia with the Hungarian Empire. They are crazy plans of cynical adventurers» [Ke schůzím E. Kučery (To the meetings of E. Kučera), *Nový den*, 1921, v. 3, no. 82, October 15th, p. 1].

Kučera's view into the party's internal affairs was very unpleasant, even directly discrediting, for the communists. He published the fact that the communist movement in Czech lands is in fact run from two centres. The first one is the legal, well-known and elected structures that represent the KSČ before the public and engage in activities in the political system. However, according to the CI regulation, in addition to them there is also the illegal leadership of the party selected in Moscow and controlled from there, composed of trusted and loyal people who are also under the strict control of the emissaries appointed by the CI, in this case Mátyás Rákosi (1892 – 1971) and Gyula Alpari (1882 – 1944), who were connected to Kun. Its personnel form is secret and is not known even to a wider circle of party elites. However, the importance of this body in the party is paramount, because it is the organ that de facto manages it and decides on important matters. The elected party

bodies provide a background that covers the underground structures and their activities. The party's illegal leadership activities were bailed out from Moscow's financial resources, the fact of which the official authorities do not even know [Kulisa mluví, kulisa dělá zeď (Background speaks, background makes a wall), *Večerník Práva lidu*, 1921, v. 10 (30), no. 164, July 23th, p. 1; Gold and Diamonds, *Nový den*, 1921, v. 3, no. 61, July 30th, p. 3].

The explosiveness of Kučera's statement, based on autopsy, as he himself worked in illegal and official party structures, not only consisted in revealing the organisation's management mechanism, but above all in pointing out the suspicious character traits of some influential individuals occurring at these levels of party politics and the consequences resulting from it. In Moscow, Kučera obtained a list of Czech communists who, on their return to Czechoslovakia after captivity or from various trips to Soviet Russia, were carrying various valuables (gold, diamonds, brilliants, rings, gold watches) and money (Russian roubles, English pounds, German marks) intended to bail out the communist movement's requirements for the («technical preparation of the revolution»), primarily to develop propaganda, which also included bribing secretaries, newspaper editors and people usable for this activity [Dokument komunistické politické zvrhlosti (Document on Communist Political Degeneracy), *Hlas lidu*, 1921, v. 36, no. 77, July 12th, p. 2]. It turned out that this material aid did not always reach its destination, and some emissaries misused it and used it for their personal use. This case included the names of today's «anonymous» former Red Army soldiers, as well as prominent figures such as Jan Synek, Alois Muna, Miloš Vaněk, Antonín Zápotocký, Jaroslav Petřík-Salát, Břetislav Hůla, Jaroslav Handlíř, JUDr. Václav Houser, etc. Kučera himself, but especially the socialist press, evaluated, generalised and used these findings for sharp attacks on the communist movement. His conclusions were clear: the communist movement in Czech lands fell into the hands of adventurers, gold and diamond-bribed agents of provocateurs who seemingly serve the workers' interests, but are in fact under the command of Béla Kun, whose only goal is to subvert Masaryk's Republic and plunge the working class and the whole Czechoslovak nation into a new bondage and slavery [Strach před Kučerou (Afraid of Kučera), *Hlas lidu*, 1921, v. 36, no. 81, July 21st, p. 3]. In the higher reaches of the Communist Party, there are people who are corruptible and characterless, they are not driven forward by an idea, but by a desire for profit [Ke Kučerově odhalení (To Kučera's Revelation), *Večerník Práva lidu*, 1921, v. 10, no. 163, July 22nd, p. 2].

The Czech communists were also uncomfortable with Kučera's warning against imitating the Russian model. He appreciated the October Revolution. In his opinion, it had created a deep groove in the history of the Russian nation, influencing conditions in Central and Western Europe and, at least in the initial phase, it brought many good things that the Western European proletariat will learn from. However, it must not become something that we worship, as some communists do [Ke schůzím E. Kučery (To the meetings of E. Kučera), *Nový den*, 1921, v. 3, no. 82, October 15th, p. 1]. Kučera did

not hide the fact that people must be told the truth, and not told fairy tales about Soviet Russia's real situation. People like Šmeral, Olbracht or Doležal saw Potemkin villages. They are «faithful communists» who could only enter the country as owners of several ID documents, stamps and certificates of their orthodoxy. Kučera not only went against this stream in the press, but also using speeches at several meetings (e.g., Prague, Ostrava, Česká Třebová, Tišnov, Olomouc, Prostějov, Staré Město nad Metují, Ústí nad Labem). His speeches were accompanied by tumultuous confrontations between the Social Democrats and the Communists and polemics in the press. Among other things, in Olomouc, Kučera declared: The hoped-for communist paradise is a deceit and the one who defends it is a political windbag [Bechyně, Janík, Kučera v Olomouci (Bechyně, Janík, Kučera in Olomouc), *Nový den*, 1921, v. 3, no. 83, October 19th, pp. 3–4]. In Ostrava, he was physically attacked by the communists led by Dr. Emanuel Vajtauer (1892 – ?) [Čelovský] and he felt his life was threatened [Zdrucující soud ostravského dělnictva nad komunistickými násilníky (Crushing judgement of Ostrava workers over communist criminals), *Duch času*, 1921, v. 23, no. 206, August 2nd, pp. 1–2].

We will now look at the affair from the communist press viewpoint. Its reaction was essentially twofold. On the one hand, these articles emphasised that Kučera's accusations were serious and reflected in relations between the Communist Party and the Social Democratic Party; therefore, the case was also on the agenda of the Communist Party's Central Committee on July 21st, 1921 [Prohlášení (Declaration), *Rudé právo*, 1921, v. 2, no. 171, July 23rd, p. 1]. On the other hand, the Communist Party press bodies tried to downplay the case: «It would be undignified to answer his lies» [Miliony z Ruska (Millions from Russia), *Stráž lidu*, 1921, v. 2, no. 78, July 16th, p. 2]. The press began to compete in the originality of condemning Kučera's statements. They were not only false, but also silly, foolish, and bold, fairy tales from the Thousand and One Nights, inside scoop of the slow news days, canard, but also evidence of political misery and crime, an example of worker betrayal, clever slander, evidence of a campaign against the Communist Party and a smiling affair. The communist press was insulting the author with unscrupulous insults and nicknames such as a grotesque figurine, a lying individual, an empty nobody, a political hustler with great style, disgraceful creature, talkative gossip, liar, villain and blackmailer, rogue, scoundrel, provocateur, opportunist, fraudster, rake, sloppy, exemplary of human degeneracy, political snoop, right-wing rarity, working class traitor, «brilliant king», etc. The communist press reaction to Kučera's revelation shows that the startled Communist Party did not intend to deal with the substance of the accusations, but rather built its apology on discrediting the writer and his background and transfer the essence of the affair to the level of morality.

The Communist Party's press bodies paid most of their attention to finding the motives that led Kučera to appear in public in the opponent newspapers, i.e. Social Democratic party. They concluded that money was in fact behind everything, Kučera's private interests and his distorted character. When he returned from a spring trip

to Soviet Russia in 1921, incidentally bailed out from the party's resources, and from where he had brought his wife and child, he urgently needed money. Firstly, to furnish their new home, but also to ensure a high standard of living. His wife came from a «bourgeois family» and was accustomed to a large income and a lavish lifestyle. That is why Kučera offered the party's leadership the sale of documents concerning the transport of gold, jewellery and money by Czech emissaries from Soviet Russia to Czechoslovakia. He demanded 150,000 crowns, promising to remain silent about everything he learned about the Czech communists in Moscow. However, when the people from the party leadership rejected Kučera's blackmailing proposal, as well as the once traitor Šviha did [Hůla; Marek], he gave the compromising materials to the Social Democracy. It was no accident, because it was the Social Democratic party, with its influential leaders, who were members in the state administration, where he sought rescue and help. He was threatened with imprisonment for bigamy – he had two lawful wives – he did not divorce from his first wife living in Hodonín and married again for the second time in Russia [O těch pěti milionech (On the Five Million), *Red Law*, 1921, v. 2, no. 163, July 14th, p. 7; Kdo je Engelbert Kučera? (Who is Engelbert Kučera?), *Rudé právo*, 1921, v. 2, no. 167, July 19th, p. 1]. «This is the real background to the whole revelation of Engelbert Kučera, the blackmailer and great-style impostor» [Engelbert Kučera, *Rovnost*, 1921, v. 37, no. 190, July 11th, p. 3]. «A man who tried blackmail for stolen documents – according to his own confession – asking for 150,000 crowns and was kicked out, suddenly makes himself extraordinary, a person honest about the fate of the working class, rightfully belongs to the society he joined» [Pan Engelbert Kučera (Mr. Engelbert Kučera), *Rovnost*, 1921, v. 37, no. 146, May 28th, p. 5]. He is not only a blackmailer, but also a traitor to the working classes. «He damns everything he himself preached, and indirectly confesses that he deliberately deceived and lied the anti-supporters of the Communist Party» [Pan Engelbert Kučera (Mr. Engelbert Kučera), *Rovnost*, 1921, v. 37, no. 146, May 28th, p. 5]. «For decent people, there can be no doubt that a man, who detaches himself from his own party today and runs to the enemy's party tomorrow like a talkative gossip, to curse what he himself did until yesterday and 'gossiping' about people, which he used to brown-nose, is a disgraceful creature» [Časové poznámky (Time Notes), *Rovnost*, 1921, v. 37, no. 195, July 16, p. 5].

Through personal attacks on Kučera and attempts to discredit him, the communist press diverted attention from the very essence of the case. Therefore, it manipulated with a fake Kučera letter, which was to convict the writer of blackmailing [Podvodník a vyděrač Kučera (The Impostor and Blackmailer Kučera), *Rovnost*, 1921, v. 37, no. 195, July 16th, pp. 1–2]. The press questioned some facts from Kučera's life in Russia [Richtr]. The campaign against him not only included the statement of B. Kun [Projev soudruha Bely Kuna. «Odhalení» (Speech by Comrade Bela Kun. «Revelation»), *Rovnost*, 1921, v. 37, no. 234, Aug. 25th, p. 1; Rázný projev Bely Kuna proti lživé kampani Kučerově (Bela Kun's vigorous speech against Kučera's

false campaign), *Rudé právo*, 1921, v. 2, no. 199, August 26th, p. 4], but also the People's Commissar for Foreign Affairs Georgiy Vasilyevich Chicherin (1872 – 1936) [Poselství Čičerinovo Francii a Československá republika (Chicherin's Message to France and the Czechoslovak Republic), *Rovnost*, 1921, v. 37, no. 227, August 18th, p. 2]. However, the opinions of these officials did not respond to what Kučera actually said. The press *Rovnost* tried to persuade him to file a criminal accusation for defamation, and when he refused, it presented his attitude as evidence of lying. It urged him to commit suicide by shooting, because this is what every honest person is said to do in case he is convicted of lies and fraud.

The second characteristic feature of communist journalism in the Kučera's affair was the reference to the inspirer of the case. The writers of the articles were convinced that the Social Democratic Party's right-wing leadership was behind everything. The *Rovnost* press did not spare its former colleague: «We do not consider the Kučera case any small feat, because the whole Czechoslovak Social Democratic party is standing fully behind him today. A political party that will even become a part of this state's government in a few weeks and whose leading leaders, standing next to the imposter Kučera, will hold the republic's reins in their hands. It so happened that Kučera's affair is not his own personal affair. The whole Social Democratic Party has taken it as its own, because it is the one that is still trying to get the capital out of it, using it against the Communists». It even put up posters with Kučera's false statements, and it puts the downright liar and the mendacious profiteer on its front shield. It is a moral trigger of the worst kind created by the «proverbial angry hate of the Communists». The party leadership is capable of any wickedness. We are witnessing degeneracy that has never been seen in our public life. «But it's not uncommon for treacherous characters» [Ještě nežaloval! (He hasn't told tales yet!), *Rovnost*, 1921, v. 37, no. 230, August 21st, p. 2]. Even in this case, article writers competed in the originality of condemning the Social Democratic party's behaviour. For example, in *Rudé právo* we can read the following words: The most terrible thing about the whole matter is that Kučera is «in the company of Němec, Tusar, Bechyně, Soukup – murderers of Czech working class». «Today, social democracy represents the disease of the proletariat. It is a working-class scab» [Jak píše dělník o Engelbertu Kučerovi a Františku Benešovi (How a Worker Writes About Engelbert Kučera and František Beneš), *Rudé právo*, 1921, v. 2, no. 215, September 14th, p. 5]. «If the political dynasty from Lidový dům (People's House) and the Castle thinks that they will suppress the communist movement with such gossip, then it shows that it has no idea of the great historical tides that washes the communist party from the sludge that stuck to it here and there, and which the social patriots carefully collect and display in public...» [Probuzené svědomí (Awakened Conscience), *Rudé právo*, 1921, v. 2, no. 258, November 4th, p. 7].

The issue concerning the import and use of gold, valuables and money remained in the communist press virtually without comment and was resolved by a

statement about fabrications of «whining nationalists» who «galvanise the corpse of a rotten Social Democratic party» [Podvodník a vyděrač Kučera (The Impostor and Blackmailer Kučera), *Rovnost*, 1921, v. 37, no. 195, July 16th, p. 1].

The third part of our explanation of the Kučera's affair reflects the attitudes of the newspapers of political parties and entities, which we have identified as not materially involved in the case. They basically acted as a mentor informing their readers about the crisis in the Social Democratic party, or about the character of the Communist party, and reflected on the significance of the event, or sought lessons to learn from it.

The attempt to summarise this whole journalistic stream offers the following conclusions. All the newspapers we reviewed agreed that the information published was serious and shocking. Although in substance, they do not bring something completely new that the public would detect a hint for the first time, but their surprise lies in the fact that 1) they openly inform about the existence of a plan to destroy the Czechoslovak Republic and 2) the reaction of the Communist Party, or its press bodies is not adequate to the situation. Instead of explaining, the press deviates from the essence of the matter, and instead of refuting the facts, they plot personal attacks and move to ridicule people and downplay the case. By publishing other cases where emissaries transported gold, jewellery and money from Soviet Russia to Czechoslovakia, as well as other states to bail out the communist movement's requirements, the press confirms the veracity of Kučera's claims on these issues. «The accusations so serious such as the statement substantiated by certain circumstances, statements and figures that the leaders of the Czech Communist Party are in paid, foreign services, in the service of politics that does not hide its intention to destroy the Czechoslovak Republic when the interests of the internationals so require and, in particular, how Bela Kun strives to do so, are not overcome by jokes and they are not quite as clumsy as the *Rudé právo* tries to depict them to get out of troubles» [Československý stát. Čeští komunisté v cizích službách (Czechoslovak State. Czech Communists in Foreign Services), *Národní listy*, 1921, v. 61, no. 189, July 12th, p. 1]. Authors of the articles see Kučera as a communist who, under the pressure of personal knowledge, awoke, sobered up from the thrill of communistic ideas, they emphasise his patriotic feeling that prefers the nation to internationalism, and generally sympathise with him. The authors believe the allegations of trying to lure money from the Marxist left for handing over compromising materials obtained in Moscow are false. They wonder how it is possible that the Communists in Czechoslovakia are given so much space for their subversive activities and that the state administration has not intervened against them yet. Furthermore, it is sad that their victim is an honest Czech worker who has no idea about their games and the villainous greedy people make him a slave of foreign interests and a traitor of Czech autonomy and independence, a murderer of social progress and prosperity. The fact that there are Czechs selling the Czechoslovak state and nation is not surprising – outcasts and criminals are everywhere. But that there were people

around the press *Rudé právo* who defended them and supported them in their treacherous actions, «this is such a terrible thing that never had and will never have a match». The Communist Party is «an organisation of bought destroyers of their own state» [NA Praha, *Organisace podlosti* (NA Prague, an Organisation of Wickedness), *Národní demokracie*, July 14th, 1921]. The significance of the Kučera's affair lies in the fact that perhaps will finally open the eyes of the masses of people who were seduced by the Communists.

Research conclusions. We consider the E. Kučera's affair, caused by his journalistic speech in the *Právo lidu* newspapers in the summer of 1921, to be an episodic event that fits into the context of the tense relations between the Czech Social Democrats and the Communists at the time. The Social Democratic Party leadership, which was the winner of the April parliamentary elections in 1920 with over 25% of the vote [Kárník, 2000, pp. 123–128], realised that with the Communist Party's establishment, the party was losing a substantial part of its membership base and political positions, and, in the future, the party also had to count with a limited party electorate. Against this threat, the party adopted a whole series of measures, including a systematic anti-communist press campaign in party newspapers and magazines. There can be no doubt that

the propaganda potential of Kučera's behaviour in the spring of 1921 after his return from Soviet Russia was to be used to its advantage. The party provided support to Kučera, who had lifelong oscillations between the visions of socialism and communism, and gave him space for self-presentation, from which the party itself benefited. In this respect, he was the «man of the moment», or a «comet», whose glow quickly faded. On the other hand, we do not intend to downplay this character. The information contained in our article complements the historiography dealing with the history of the Communist Party in Ruthenia, showing that he belonged to the group of its founders and protagonists. At the same time, we see the whole life story of Engelbert Kučera in the spirit of Hannah Arendt's conception as a struggle for the right of man to private political freedom. For his political and public involvement, he chose such activities that he would consider as the optimal share in the form of public affairs, which allowed him to make decisions based on his own moral criterion formed by the social environment in which he lived. The spotty success of his efforts depended on the democratic and totalitarian regimes of the 20th century interfering and limiting his political demeanour.

References

- Adibekov, G. M. (ed.), 2004. *Politburo CK RKP(b) i Komintern 1919 – 1943. Dokumenty*, Moskva: Rossijskaja političeskaja encyklopedija, 608 s.
- AMP, f. Engelbert Kučera (1912 – 1967), k. 406/7, *Životopis*, 1. díl, od narození do konce protektorátu; 2. díl, od května 1945.
- Bechyně, Janík, Kučera v Olomouci. Zdrucující porážka komunistů, *Nový den*, 1921, r. 3, č. 83, 19. 10., s. 3–4.
- Béla Kun na válečné stopě, *Stráž socialismu*, 1921, r. 2, č. 150, 26. 8., s. 2.
- Bela Kun přítelem Československé republiky, *Stráž socialismu*, 1921, r. 2, č. 132, 4. 8., s. 5.
- Beneš, F., 1920. *Agenti-provokatéři v dělnickém hnutí a v republice: řeč redaktora Fr. Beneše před soudem a různé svědecké výpovědi v jeho soudním sporu s československými komunisty*, Moravská Ostrava: Duch času, 30 s.
- Benko, J., 2012. *Bolševizmus: medzi Východom a Západom (1900 – 1920)*, Bratislava: Historický ústav SAV v Prodamu, 218 s.
- Benko, J., 2007. *K možnostiam, metódam a prostriedkom činnosti Kominterny v strednej Európe v prvých rokoch existencie (1919 – 1922): Na hranici legality a ilegality*. Radikálny socializmus a komunizmus na Slovensku (1918 – 1989): spoločnosť medzi demokraciou a totalitou, Banská Bystrica: Katedra histórie fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Historický ústav Slovenskej akadémie vied, s. 11–25.
- Benko, J., 2012. *Sovietske Rusko, Komintern a financovanie komunistického hnutia v strednej Európe 1917 – 1922*. Český a slovenský komunizmus (1921 – 2011), Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Ústav pro studium totalitních režimů, s. 317–332.
- Borsanyi, G., 1993. *The life of a Communist revolutionary. Béla Kun*, Boulder – New York: Columbia University Press, 520 p.
- Burian, E., 1921. „Komunistický puč“ ve světle pravdy, *Rovnost*, r. 37, č. 6, 7. 1., s. 1.
- Cizí peníze a socialistická frakce, *Našinec*, 1921, r. 57, č. 58, 14. 7., s. 4.
- Časové poznámky, *Rovnost*, 1921, r. 37, č. 195, 16. 7., s. 5.
- Čelovský, B., 2002. *Strážce nové Evropy. Prapodivná kariéra novináře Emanuela Vajtauera*. Šenov u Ostravy: Tilia, 204 s.
- Československá republika musí zmizet, *Pozor*, 1921, r. 28, č. 189, 12. 7., s. 2.
- Československo musí zmizet z mapy Evropy!, *Rudé právo*, 1921, r. 2, č. 167, 19. 7., s. 3.
- Československý stát. Čeští komunisté v cizích službách, *Národní listy*, 1921, r. 61, č. 189, 12. 7., s. 1.
- Čeští komunisté v cizím žoldu, *Národní listy* (večerní vydání), 1921, r. 61, č. 188, 11. 7., s. 1–2.
- D. P. J., 1925. *Kdo a jak byl proti nám*, Česká ročenka 2, s. 26–43.
- Dokument komunistické politické zvrhlosti, *Hlas lidu*, 1921, v. 36, no. 77, 12. 7., s. 2.
- Drabkin, J. S., (ed.), 1998. *Komintern i ideja mirovoj pevoljucii. Dokumenty*, Moskva: Nauka, 949 s.
- Engelbert Kučera, *Rovnost*, 1921, r. 37, č. 190, 11. 7., s. 3.
- E. Kučera mluví..., *Stráž lidu*, 1921, r. 3, č. 110, 21. 10., s. 2–3.
- Engelbert Kučera mluví, *Lidové noviny*, 1921, r. 29, č. 366, 24. 7., s. 2.
- Engelberte Kučero, žaluj nás, *Socialistická budoucnost*, 1921, r. 19, č. 165, 17. 7., s. 2.
- Fajmon, H., Balík, S., Hloušková, K. (eds.), 2006. *Dusivé objetí. Historické a politologické pohledy na spolupráci sociálních demokratů a komunistů*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 151 s.
- Firsov, F. I., 2007. *Sekretnye kody istorii Kominterny*, Moskva: AIRO, 576 s.
- Galandauer, J., 1986. *Bohumír Šmeral. 1914 – 1941*, Praha: Svoboda, 513 s.
- Hanzlík, F., 1997. *Únor 1948. Výsledek nerovného zápasu*, Praha: Prewon, 255 s.
- Hůla, B., Když se probudí svědomí, *Rudé právo*, 1921, r. 2, č. 163, 14. 7., s. 1–2.
- Jak píše dělník o Engelbertu Kučerovi a Františku Benešovi, *Rudé právo*, 1921, r. 2, č. 215, 14. 9., s. 5.
- Ještě nežaloval! *Rovnost*, 1921, r. 37, č. 230, 21. 8., s. 2.

- K analýsi Kučeryova odhalení, *Duch času*, 1921, r. 23, č. 195, 27. 7., s. 2–3.
- Kalvoda, J., 1998. *Genese Československa*, Praha: Panevropa, 607 s.
- Kaplan, J., 1986. *Život Františka Kozy Permského (1896 – 1942)*, Hradec Králové: Kruh, 91 s.
- Kaplan, K., 1997. *Pět kapitol o únoru*, Brno: Doplněk, 556 s.
- Kárník, Z., 2000. *České země v éře První republiky, 1. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918 – 1929)*, Praha: Libri, 571 s.
- Kárník, Z., 1966. *První pokusy o založení komunistické strany v Čechách*, Praha: Academia, 67 s.
- Kárník, Z., 1996. *Socialisté na rozcestí. Habsburk, Masaryk nebo Šmeral*. 2. vyd. Praha: Karolinum, 554 s.
- Kdo je Engelbert Kučera?, *Rudé právo*, 1921, r. 2, č. 167, 19. 7., s. 1.
- Kdo jsou podvodníci?, *Právo lidu*, 1921, r. 30, č. 170, 22. 7., s. 2.
- Ke Kučeryově odhalení, *Večerník Práva lidu*, 1921, r. 10, č. 163, 22. 7., s. 2.
- Ke schůzím E. Kučery, *Nový den*, 1921, r. 3, č. 82, 15. 10., s. 1.
- Klevanskij, A. Ch., 1973. *Českoslovenští internacionálisté a legionářský sbor v Rusku*, Praha: Horizont, 250 s.
- Klíř, M., 1964, 1965. Úloha B. Šmerala při vypracování stranicko-taktické orientace KSČ, *Príspevky k dějinám KSČ*, r. 4, č. 5, s. 651–684; r. 5, č. 1, s. 3–40.
- Kocman, A., Pletka, V., Radimský, J., Trantírek, M., Urbánková, L. (eds.), 1969. *Boj o směr vývoje československého státu, 2. červenec 1919–květen 1921*, sv. 2. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 404 s.
- Kol., 1989. *Julius Volek-Choráz. Sborník projevů z ideologické konference OV KSČ v Prostějově konané dne 16. června 1988*, Prostějov: Dům politické výchovy OV KSČ, 59 s.
- Komunistické nesnáze. Další odhalení zatajena, *Tribuna*, 1921, r. 3, č. 165, 15. 7., s. 3.
- Kořalka, J., 1996. *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815 – 1914. Sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*, Praha: Argo, 354 s.
- Kotyk, J., 2018. Anarchokomunista Jaroslav Petrlík – Salát, pozapomenutý pardubický rodák – ke 100. výročí bolševické revoluce, *Zprávy Klubu přátel Pardubicka Pardubice* 53, č. 1–2, s. 61–63.
- Kučera, E., 1921. III. internacionála a Československá republika, *Stráž socialismu*, r. 2, č. 153, 30. 8., s. 1–2.
- Kučeryova odhalení, *Pozor*, 1921, r. 28, č. 193, 16. 7., s. 1.
- Kulisa mluví, kulisa „dělá zed“, *Večerník Práva lidu*, 1921, r. 10 (30), č. 164, 23. 7., s. 1.
- Lazitch, B. M., Drachkovitch, M. M., 1986. *Biographical Dictionary of the Comintern*, Stanford, CA: Hoover Institution Press, 532 p.
- Malíř, J., Marek, P. a kol., 2005. *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004*. Sv. 1 a 2, Brno: Doplněk, 1 825 s.
- Marek, P., 2016. Proces Karla Švihy (1914), Schelle, K., Tauchen, J. (eds.), *Encyklopedie českých právních dějin, 8. Procesy (do roku 1949)*, Plzeň: Aleš Čeněk, s. 190–195.
- Miliony z Ruska, *Stráž lidu*, 1921, v. 2, no. 78, 16. 7, p. 2–3.
- Moskevské peníze na rozbití Československé republiky, *Pondělí. Sportovní věstník*, 1921, r. 3, č. 56, 11. 7., s. 1.
- Muna, A., 1920. *Můj proces. Jak se vyrábějí velezrádné procesy v československé republice za vlády «socialistického» ministerského předsedy*, Praha: Sociální demokrat, 68 s.
- Muna, A., 1919. *Ruská revoluce a československé hnutí na Rusi: Řeč soudruha Muny pronesená na schůzi v Dělnickém domě na Kladně 12. ledna 1919*, 2. vyd., Kladno: Svoboda, 54 s.
- NA Praha, f. MZV, VAMZV, k. 3475 – Organizace podlosti, *Národní demokracie*, 14. 7. 1921.
- NA Praha, f. MZV, VAMZV, k. 3475 – Protikomunistický plakát, *Venkov*, 22. 7. 1921.
- NA Praha, f. MZV, VAMZV, k. 3475 – Kommunismus und Sozialdemokratie, *Prager Presse*, 24. 7. 1921.
- Němci chrání komunisty, *Pozor*, 1921, r. 28, č. 197, 20. 7., s. 2.
- Nový důkaz proti komunistům, *Stráž socialismu*, 1921, r. 2, č. 118, 19. 7., s. 2.
- O těch pěti milionech, *Rudé právo*, 1921, r. 2, č. 163, 14. 7., s. 7.
- Obětovaný národ, *Právo lidu*, 1921, r. 30, č. 160, 10. 7., s. 1.
- Odhalení Engelberta Kučery, *Čas* (večerník), 1921, r. 31, č. 164, 23. 7., s. 2.
- Ochránce zlodějů a koupných duší, *Hlas lidu*, 1921, r. 36, č. 84, 28. 7., s. 3.
- Olivová, V., Kvaček, R., 1967. *Dějiny Československa od roku 1918 do roku 1945*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 583 s.
- Olivová, V., 2000. *Dějiny první republiky*, Praha: Karolinum, 355 s.
- Pan Engelbert Kučera, *Rovnost*, 1921, r. 37, č. 146, 28. 5., s. 5.
- Petruševskij, I. P., 1924. *Fryně*, Plzeň: Nová doba, 150 s.
- Pichlík, K., 1991. *Bez legend. Zahraniční odboj 1914 – 1918. Zápas o československý program*, Praha: Panorama, 419 s.
- Podařená společnost, *Moravská orlice*, 1921, r. 59, č. 121, 31. 5., s. 2.
- Podvodník a vyděrač Kučera, *Rovnost*, 1921, r. 37, č. 195, 16. 7., s. 1–2.
- Poselství Čičerinovo Francii a Československá republika, *Rovnost*, 1921, r. 37, č. 227, 18. 8., s. 2.
- Probuzené svědomí, *Rudé právo*, 1921, r. 2, č. 258, 4. 11., s. 6–7.
- Prodali vlastní svědomí a příslušníky své strany, *Právo lidu*, 1921, r. 30, č. 160, 10. 7., s. 1–3.
- Prohlášení, *Rudé právo*, 1921, r. 2, č. 171, 23. 7., s. 1.
- Projev soudruha Bely Kuna. „Odhalení“, *Rovnost*, 1921, r. 37, č. 234, 25. 8., s. 1.
- Rázný projev Bely Kuna proti lživé kampani Kučery, *Rudé právo*, 1921, r. 2, č. 199, 26. 8., s. 4.
- Richtr, K., Probuzené proletářské svědomí a láska k vlasti, *Rudé právo*, 1921, v. 2, no. 170, 22. 7., s. 2.
- Rovnost zase nadává, *Stráž socialismu*, 1921, r. 2, č. 115, 15. 7., s. 4.
- Tomášek, D., 2005. *Nevyhlášená válka. Boje o Slovensko 1918–1920*, Praha: Epoque, 260 s.
- Vatlin, A., 2009. *Komintern. Ideji, řešení, sud'by*, Moskva: Rossijskaja političeskaja encyklopedija, 374 s.
- Veber, V., 2008. *Osudné únorové dny*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 426 s.
- Vrbata, J. (ed.), 1997. *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914 – 1918, 5. Rok 1918*, Praha: Státní ústřední archiv, 382 s.
- Sommer, K., 1961. *O ustavení marxistické levice a založení KSČ na Prostějovsku*, Prostějov: Komise pro regionální dějiny při OV KSČ, 115 s.

- Sommer, K., 1965. *Z bojů dělnické třídy a KSČ na Prostějovsku v letech 1921 – 1929*, Brno: Blok, 200 s.
- Sommer, V., 2007. Bilance jednoho projektu – KSČ a radikální socialismus 1918 – 1989, *Soudobé dějiny* 14, č. 4, s. 819–829.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, stenografický protokol 73. schůze 15. 7. 1921. [Online]. Доступно: <https://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/073schuz/s073001.htm> (cit. 1. 9. 2020).
- Sršatá pokrivená Rovnost, *Stráž socialismu*, 1921, r. 2, č. 112, 12. 7., s. 5.
- Strach před Kučerou, *Hlas lidu*, 1921, r. 36, č. 81, 21. 7., s. 3.
- Synek, J., 1958. Vzpomínky na léta 1917 – 1921, *Časopis Matice moravské* 77, č. 1/2, s. 198–203.
- Tomeš, J., 2005. *Průkopníci a pokračovatelé. Osobnosti v dějinách české sociální demokracie 1878 – 2005. Biografický slovník*, Praha: Česká strana sociálně demokratická, 249 s.
- Tomeš, J., 2006. Oldřich Eduard Berger. *Biografický slovník českých zemí*, 4. Bene-Bez, Praha: Libri, s. 428.
- Veselý, J., 1954. *Češi a Slovinci v revolučním Rusku 1917 – 1920*, Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 235 s.
- Wolker, J., 1954. *Próza a divadelní hry*, Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 512 s.
- Volkogonov, D., 1994. *Lenin. A New Biography*, New York: Simon and Schuster, 608 p.
- Za sovětské démanty a zlato, *Hlas lidu*, 1921, r. 36, č. 78, 14. 7., s. 1–2.
- Zdrcující odhalení o plánech Moskvy!, *Socialistická budoucnost*, 1921, r. 19, č. 160, 12. 7., s. 1.
- Zdrcující soud ostravského dělnictva nad komunistickými násilníky, *Duch času*, 1921, r. 23, č. 206, 2. 8., s. 1–2.
- Zlato a diamanty, *Nový den*, 1921, č. 61, 30. 7., s. 3.
- Zubov, A., 2014. *Dějiny Ruska. 20. století*, 1, Praha: Argo, 949 s.
- Žoldněři nepřátel československé republiky, *Stráž socialismu*, 1921, r. 2, č. 112, 12. 7., s. 1–2.

SUMMARY

ВІДОБРАЖЕННЯ СПРАВИ ЕНГЕЛЬБЕРГА КУЧЕРИ В ЧЕСЬКОМУ ДРУЦІ

prof. Ph.Dr. PaedDr. Павел Марек, Ph.D.

почесний професор кафедри історії філософського факультету університету Палацького в Оломоуці, Чехія

В період Першої світової війни та після виникнення незалежної Чехословаччини (1918) соціалістичний рух у новій республіці пройшов стадію диференціації поглядів, внаслідок чого відбувся розкол чеської соціально-демократичної партії. Ліва фракція в 1921 р. відокремилась і заснувала Комуністичну партію Чехословаччини у складі III Інтернаціоналу. Частиною запеклої внутрішньопартійної, а згодом – міжпартійної боротьби була й так звана справа Кучери, спричинена оприлюдненням інформації про вимогу Комуністичного інтернаціоналу, інтерпретовану Белою Куном, викликати в країні пролетарську революцію, що призведе також до ліквідації буржуазної Чехословацької Республіки. Повідомлення викликало негативну реакцію громадськості та преси, і керівництво соціал-демократичної партії, орієнтоване на реформи, скористалося цими настроями для дискредитації комунізму та комуністичної партії. Перед Першою світовою війною молодий Енгельберт Кучера працював робітником на Південній Моравії та був одним із затятих функціонерів соціал-демократичної партії. Після оголошення війни він був призваний до австро-угорської армії та опинився на південному фронті. Тут він незабаром потрапив у російський полон. Після жовтневої революції 1917 року його мислення змінилося, і він приєднався до радикально налаштованих більшовиків. Вступив до Російської комуністичної партії (більшовиків) і був також засновником Комуністичної партії Чехословаччини на Русі. Проте, повернувшись на батьківщину та розмірковуючи про розвиток подій у радянській Росії в 1917 – 1921 рр. і ситуацію в комуністичному русі Чехословаччини, Кучера переглянув свої погляди. Він відхилився від більшовизму, залишив ліве марксистське крило соціал-демократії та став критиком насильницьких методів, що супроводжують трансформацію суспільства. Він був переконаний, що оптимальним способом утвердження соціалізму є не революція, а еволюція, шлях реформ, якого дотримувалося праве крило чеської соціал-демократії. Це переконання він зберіг аж до смерті. Змістом представленої статті є уривок життєвого шляху Кучера. У ній представлені дані його найкритичнішого етапу. Справа, спричинена Кучерою, реконструйована за матеріалами окремих статей, опублікованих у друку, що виходив у чеських землях.

Ключові слова: Енгельберт Кучера, політичні партії, Комуністичний інтернаціонал, Чехословацька Республіка, газети.

УТВОРЕННЯ ТА ПЕРЕБУВАННЯ ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ НА ТЕРИТОРІЇ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ (1919 – 1921 РР.).

Попович Тетяна Миколаївна

здобувач кафедри Модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: tetyana.popowi4@ukr.net

У статті надається інформація про утворення чехословацьких військових формувань на території Підкарпатської Русі. На основі архівних матеріалів детально описується процес виникнення, уніфікації та пересування одиниць піхоти, артилерії, кавалерії, авіації, автомобільного війська. Подаються відомості про основні зміни, яких зазнали вказані формування за період 1919 – 1921 рр. Також вказується на труднощі, з якими зіткнулася армія. В основному це були проблеми з житлом та технічним забезпеченням, які найсильніше вдарили по авіації. Армія відіграла дуже важливу роль під час входження краю до складу Чехословацької республіки. Крім того, до 1923 року на Підкарпатській Русі існувала військова диктатура, тому важливо розкрити цей аспект історії нашого краю. Наведені дані доповнюють дослідження на політичну та соціальну тематику міжвоєнного періоду, які є добре висвітленими вітчизняними авторами. Надані матеріали дозволяють зрозуміти, як і коли чехословацькі військові одиниці прибули у карпаторуські землі, які вони мали основні завдання, де розміщувалися, а також – хто ними командував. Зазначається, що період 1919 – 1921 років був ключовим у процесі побудови військового апарату на території Підкарпатської Русі, адже саме за цей час проведено уніфікацію війська, розподілено функції та райони впливу кожної формації. Звичайно, що не всі військові частини, які сюди потрапили, залишилися на Підкарпатській Русі у мирний час, адже у цьому відпала потреба, тому деякі з них повернулися у чеські землі. Таким чином, до 1921 року структура чехословацької армії на Підкарпатській Русі була повністю вибудована. Почали діяти вищі і нижчі військові одиниці, госпіталь, склади та всі необхідні допоміжні установи.

Ключові слова: Підкарпатська Русь, Земське військове командування, піхота, артилерія, кавалерія, авіація, чехословацький полк, чехословацький прапор.

Постановка проблеми. Перша світова війна залишила відкритими багато територіальних питань. На карті Європи з'явилися нові держави, які мали свої претензії. Тоді у велику геополітичну гру втрапила і маленька територія сучасного Закарпаття. У березні 1919 року чехословацька влада скористалася приводом приходу до влади комуністів в Угорщині і на Паризькій мирній конференції зажадала розширення площі підконтрольних земель. Це стосувалося словацьких територій та Підкарпатської Русі. Тож у ході оволодіння східнославацькими землями чехословацька армія окупувала і Підкарпатську Русь. Оскільки це була одна кампанія, то кордон між Словаччиною та Підкарпатською Руссю був досить умовний. Повідомлялося, що конкретні рішення щодо управління краєм не будуть прийматися до стабілізації ситуації та встановлення кордонів. Тож зрозуміло, що під питанням стояло і утворення окремого військового керівництва на Підкарпатській Русі. Спочатку планувалося, що командування буде діяти в Кошицях і до його району будуть зараховані одиниці з нашого краю, але постійні побоювання від зазіхань з боку Угорщини спонукали уповноважити Земське військове командування (далі ЗВК) в Ужгороді. Таке рішення було прийнято ще й з метою наведення порядку в краї після війни.

У вересні 1919 року Підкарпатська Русь офіційно входить до складу Чехословацької республіки, а також розпочинає свою роботу ЗВК Ужгород, що стало поштовхом для формування всього апарату

армійської структури в цілому. Розмежовуються сфери впливу та уповноваження військових формацій, які перебували в той час на Підкарпатській Русі. За короткий час деякі з них припинили своє існування, декотрі повернулися у чеські землі, а окремі трансформувалися в нові утворення, які продовжували виконувати службу в краї. Цим фактам передувало дуже динамічний період. Зайняття карпатських земель провело військо і звичайно, що це відбулося не в один момент. Це був час, який вимагав від командирів як військової сили, так і дипломатичних рішень. Яким же чином відбувалися згадані події? На це питання ми постараємося відповісти нижче.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідити належним чином цю тему дозволяють фонди чеського військового архіву в Празі (Vojenský ústřední archiv–Vojenský historický archiv), зокрема фонд «ЗВК Ужгород» (fond ZVV Užhorod), матеріали якого проливають світло на ранній період формування військової структури у краї Підкарпатська Русь. Також необхідні дані знаходяться в словацькому військовому архіві в Братиславі (Vojenský historický archív, Bratislava), котрі доповнюють відомості із зазначеного вище архіву у Празі.

Щодо історіографії, то на це питання є погляд у чеських істориків. Перш за все слід згадати ґрунтовну працю з військової історії Чехословацької держави у трьох частинах, яка належить перу Карла Страки, а саме «Чехословацька армія у роки побудови та стабілізації: 1918 – 1932 рр.» ч. 2. [Straka, 2013]

Автор висвітлює історію формування військової структури Чехословацької республіки в цілому. Надаються відомості про командирів, вищі військові одиниці та пересування армійських частин після Першої світової війни.

Короткі, але дуже важливі відомості містить праця Філдера Їржі та Слуки Вацлава «Енциклопедія збройних сил Чехословаччини (1920 –1938)» [Fidler, 2006]. Це енциклопедичне видання охоплює великий об'єм матеріалу і надає інформацію про всі військові одиниці, зброю і технічне оснащення чехословацької армії за вказаний період.

Про особливості виникнення та озброєння артилерії можна дізнатися з монографії Їржі Яноушека «Чехословацька артилерія 1918 – 1939» [Janoušek, 2007]. Книга описує побудову артилерії в чехословацькій армії, яка взагалі почала своє формування тільки у 1918 році. Текст підкріплений ілюстративним матеріалом, який дуже добре візуалізує отриману інформацію.

Актуальність тематики полягає в тому, що публікація розкриває тонкощі побудови структури військових одиниць на Підкарпатській Русі в часи входження краю у склад Чехословацької республіки, дозволяє ширше поглянути на історію нашого краю після закінчення Першої світової війни.

Постановка мети і завдань. Авторка ставить за мету дослідити, яким чином чехословацька армія розбудувала свій апарат на території Підкарпатської Русі. Виходячи з цього, головним **завданням** є:

розкрити основні моменти виникнення та уніфікації чехословацької піхоти, кавалерії, артилерії,

авіації та автомобільного війська на Підкарпатській Русі.

Виклад основного матеріалу. Рубежем упорядкування й уніфікації в чехословацькій армії можна вважати кінець вересня 1919 року. Саме в цей час починається демобілізація та перехід війська на мирну службу. До вересня 1919 року територію Підкарпатської Русі зайняли формування східної групи чехословацької армії і в Ужгороді утворилось Земське військо командування (далі ЗВК) на Підкарпатській Русі, що одночасно стало командуванням 10-ої пішої дивізії. Земським військовим командиром призначено французького генерала Еннока (Hennoque). Логічно, що це заклало основу для побудови військового апарату на Підкарпатській Русі.

Після війни армія потребувала впорядкування, яке звичайно ж розпочалася з вищих військових одиниць. Зокрема, 10-та піша дивізія в Ужгороді перейменовувалась у 12-ту. Вона складалася з двох бригад – (19)23-ої та (20)24-ої [VUA-VNA, f. ZVVUžhorod, kart.7, č.j.2109]. Далі, опираючись на постанову Міністерства національної оборони №51.700/1919, розпочалося об'єднання закордонного і внутрішнього війська, яке фактично стартувало 1 січня 1920 року. Закордонні, піші, стрілецькі, мисливські та ін. полки отримували нові назви «чехословацький (піший, артилерійський) полк номер...». Найкраще всі нюанси та зміни можна відбити за допомогою таблиці [VUA-VNA, f. ZVVUžhorod. Kronika. kart.18, inv.č. 2767, s. 125–126].

№ полку	Утворився з				Район перебування 1918/19	Позначка на 1919 р.	Доповнені внутрішніми полками для боїв у Словаччині
	Лег.	Вн.	Мисл.	Угор.			
14	-	67	-	-	Прешов		2 прапори
16	-	-	-	16	Б. Бистриця		1 рота
19	-	65	-	-	Мукачево		2 роти для місцевої служби
20	-	-	-	11	Мукачево	Чс.стр.п.2	срт.п. Ідокинув один прапор і 3 прапори додав лег.п. 32
32	32	34	-	-	Кошице		
36	-	66	-	-	Ужгород		1 прапор
37	-	-	-	9	Кошице	Чс.стр.п.1	Докинута з п.п. 34 один комбінований прапор
45	-	85	-	-	Хуст		Не був виставлений, оскільки його область зайнята аж у серпні 1919 р.
9	-	-	15	-	Левоча		1 прапор
10							Прапор Корнілова надав змішаний відділ піхоти в силі 1 роти і 1 ескадрону, які воювали у рамках Карпатської групи військ.

Із вище наведених даних випливає, що на території Підкарпатської Русі утворилися такі піхотні полки: 19-ий, 20-ий, 36-ий і 45-ий. Далі детальніше зупинимося на історії кожного з них.

Для розуміння номенклатури тактичних одиниць наведемо чехословацькі та відповідні їм українські еквіваленти, оскільки у тексті будемо користуватися оригінальними найменуваннями. Отож, розглянемо складові частини полку починаючи від найменшого з'єднання.

Дружество = відділення

Чета = взвод (чота)

Рота/батарея/ескадрон = рота/батарея/ескадрон

Прапор/хоругва = батальйон

Полк = полк [ДАЗО, ф. 192, оп. 1, од.зб. 52, арк.

13]

Піший полк 19 (п.п. 19). Виник досить пізно, оскільки землі його впливу були зайняті румунськими військами до липня 1919 року. Підконтрольні йому території простягалися від річки Тиси біля с. Вілок (2 км.) та проходили села Білки, Довге, Колочаву, Негровець і висоту 1742 м. (г. Попада). П.п. 19 утворився наказом ЗВК Ужгород від 1 вересня 1920 року із п.п. 111, котрий складався з італійських легіонерів. Командування п.п. 19 вступило у свою чинність 15 вересня 1920 року, але п.п. 19 повністю завершив своє формування аж після приходу новобранців у вересні 1920 року, яких надійшло у кількості 783 чол. і ще 376 чол. в грудні того ж року. До того часу через нестачу солдат та офіцерів, п.п. 19 підпорядковувалися прапори чужих полків. Це були II-ий прапор 28-го пішого полку (далі II/28п.п.) у Воловці, III/30 п.п. у Сваляві та II/30п.п. в Ужгороді, які залишалися під командуванням п.п. 19 аж до того часу, поки він не зміг замінити їх власними силами на початку січня 1921 року. Починаючи з 4 січня 1921 року, «чужі» прапори почали повертатися у чеські землі, зокрема III/30 п.п. відійшов до Великого Мита, а 5 січня до Праги відбув II/28 п.п. Останнім Підкарпатську Русь покинув II/30 п.п., вирушивши 22 березня 1921 року до Великого Мита.

Взагалі така ситуація зумовлювалася тим, що до полку чекали на нових солдат та офіцерів не виснажених війною. Після того, коли ряди поповнювали новобранці, «старі» поверталися у рідні землі на відпочинок.

Отже, у 1921 році п.п.19 зазнавав внутрішніх та дислокаційних змін. 4 січня 1921 року III/19 п.п. замінив II/30 п.п. у Сваляві, зайнявши місто та прилеглі населені пункти, зокрема, 10-та рота 19 п.п. (далі 10/19 п.п.) розмістилася спочатку в Голубиному, а потім в Чинадієві. 12/19 п.п. перебувала у Сваляві до 1 грудня 1921 року, коли разом з технічною ротою перемістилися до Мукачева і розквартирувалися в Паланку (Мукачівський замок). Такою була ситуація на кінець 1921 року [VUA-VNA, f.ZVV Užhorod. Kronika. kart.18, s. 132–133].

Слід зазначити, що часті переміщення полкового складу були зумовлені простою відсутністю належних житлових умов. Розселення по будинках вносило розлад у дисципліні, мукачівські казарми

були в жахливому стані і, навіть там не вистачало для всіх місця, тож частину полку відселили до Паланку.

Піший полк 20. 1 лютого 1919 року утворюється запасний прапор стрілецького полку 2 (чс. стр. п. 2) в Ужгороді із колишнього гонведського полку 11. Командиром став майор Вацлав Трунечек, проте командувати було практично ніким. Солдати прибули сюди із Східної Словаччини у кількості 125 чол. і розмістилися в старих угорських казармах. Службу виконували у демаркаційній смузі. В той час на цьому відрізку було дуже жваво. Про це свідчить той факт, що до кінця квітня 1919 року сюди відправили 289 вояків для підсилення охорони. Зумовлено це було тим, що Ужгород залишався розділеним по річці Уж між угорськими та чеськими військами. Є свідчення про таку подію. До кінця березня 1919 року тут не відбувалося значних інцидентів, але під впливом зміни влади в Угорщині почастишали перестрілки та сутички. Особливо гостро постала проблема 12 квітня 1919 року. Приводом послужило те, що сержант, який служив у чехословацькій армії в Ужгороді, повертався після служби додому до родини, яка проживала на території Підкарпатської Русі, зайнятої угорськими формуваннями. Сторожові з ворожої армії спочатку утрудняли йому перехід додому та звинувачуючи у шпигунстві, а потім взагалі відмовилися пропускати. Ображений вояк повернувся до мосту, шукаючи чеську охорону. За ним пішли угорці і в результаті зав'язалася сутичка, в яку втрутилися частини п.п. 36, котрі прийшли замінити 31-ий легіонерський полк, що готувався до відходу. Угорці, зазнавши значних втрат, повернулися на свій бік. Чеська сторона не уникнула жертв: 7 мертвих і 14 поранених, з яких двоє офіцерів. Для уникнення подібних ситуацій було домовлено про розширення нейтральної зони в околицях Ужгорода. В результаті угорська армія відступила до Минаю і місто повністю перейшло під контроль чеської армії [VUA-VNA, f. ZVV Užhorod. Kronika. kart.18, inv. č. 2767. s. 18].

В результаті такої розв'язки подій, 30 квітня 1919 року прийнято рішення повернути прапор до Моравії, але наступного дня це розпорядження відмінили і 7 червня п.п. 20 перемістився до Мукачева в старі угорські казарми. Також до Мукачева почали повертатися дезертири, які були інтерновані і розміщені у казармах колишнього п.п. 65. До кінця червня тут знаходилося 149 дезертирів.

У 1920-ому році п.п. 20 завершує формування своїх складових частин і покидає територію Підкарпатської Русі. Відбувалося це у наступному порядку: 28 лютого з Мукачева до Сваляви відправився II/20п.п., а звідти 12 грудня до Єлшави (місто у Словаччині Банськобистрицького краю). III/20п.п. з Мукачева переїхав до Берегова, а потім підпорядкувався п.п. 45. I/20 п.п. був самостійним утворенням до 6 лютого 1920 року. Тоді він перемістився до Штитніку (місто в Кошицькому краї, Словаччина) і підпорядкувався п.п. 6. Командування п.п. 20 з Мукачева переїхало до Левоча [VUA-VNA, f. ZVVUžhorod. Kronika. kart.18, s. 135–137.] Таким чином на початок 1920 року більша частина п.п.20

покидає Підкарпатську Русь. Це було зумовлено головним чином тим, що у ньому в районі ЗВК Ужгород не було потреби, адже в той час повністю сформувалися п.п. 19, п.п. 36 та п.п. 45, а також гострою була банальна житлова проблема.

Піший полк 36. Виник із колишнього п.п. 66 21 грудня 1919 року. Його прапори знаходилися на території УНР. Першим на Підкарпатську Русь повернувся III/36 п.п., а саме 1 січня 1920 року. Прапор одразу ж відправився на службу до Великого Березного для перешкодження контрабанді. В кінці січня 1920 року запасна рота III/36 п.п. заклала основу IV/36 п.п. I/36 п.п. на той час знаходився в Теплицях – Шанові, але згодом переправлений на Підкарпатську Русь і розміщений в Дравцях, Минаї та Горянах.

У кінці лютого 1920 року у п.п. 36 з'явилося нове завдання – служба на румунському кордоні, адже чехословацька армія готувалася зайняти і східні території Підкарпатської Русі. I/36 п.п. перемістився з Дравців до Іршави, а 5 березня сюди ж прибув III/36 п.п. з Великого Березного і дислокувався в Сільці – Заріччі, де виконував прикордонну службу аж до приходу полкового командування 10 березня. Обидва прапори підпорядковувались 23 бригаді (командир – французький полковник Пернот).

Станом на 18 березня 1920 року дислокація полку в районі Іршави виглядала так: командири перебували в Іршаві, штаб нараховував 6 офіцерів, 18 солдат, 18 коней і 4 вози. У складі I/36 п.п. було 14 офіцерів, 498 солдат, 40 коней, 13 возів, 4 тяжких і 2 легких кулемети. Розосереджувався прапор у такий спосіб: в Ляниці – 1-ша рота, Білках – 2-га рота, Дубрівці – 3-тя рота, Іршаві – 1-ша кулеметна рота. Кількісний склад III/36 п.п.: 9 офіцерів, 566 солдат, 37 коней, 6 важких кулеметів, 16 возів. Розмістився так: Ком'яти – 7-ма рота, Заріччя – 8-ма і 3-тя кулеметна роти, Сільце – 9-та рота [VUA-VNA, f. ZVVUžhorod, kart.14, s.j. 3355]. Тобто цей полк патрулював демаркаційну смугу з румунами. Як бачимо з вище наведених даних, полк був добре укомплектований, але все-таки був відкликаний для перегрупування. 12 квітня командування полку разом з I, III/36 п.п. перемістилися з Іршави до Мукачева і поселилися в казармах. З одного боку це було хорошим рішенням, адже проживання в будинках, не сприяло дисциплінованості солдат. В Мукачеві полк залишився ненадовго, оскільки вже 16 квітня командування, технічна рота, I, III/36 п.п. поїхали до Чеських Будейовіц. Швидкий переїзд спонукали жакливі умови проживання. Зазначалося, що мукачівські казарми є в убогому стані: стіни не вибілені, а з даху тече, стріха розбита, зі стін відпадає штукатурка. Солдатам, які прибули не було де спати. Ночували по-четверо на двох койках, а деякі взагалі в коридорі [VUA-VNA, f. ZVV Užhorod, kart.7, čj. 2108/1920].

Тож дислокація 36 полку на кінець квітня 1920 року була такою: командири полку, I/36 п.п., III/36 п.п. – Чеські Будейовіце, II/36 п.п. – Піски, IV/36 п.п. – Прахатіце, запасний прапор – Ужгород. 11 травня почалися внутрішні впорядкування в полку, зокрема нове найменування рот, які нумерувалися по-

порядку, при чому 4,8,12/36 п.п. і 16/36 п.п. були кулеметними. Полк поділявся на 4 прапори, загалом 12 піших і 4 кулеметні роти. 3 15 червня «оновлений» полк почав повертатися на Підкарпатську Русь. Першими прибули I/36 п.п. і II/36 п.п., I/36 п.п. вдома приєднався до п.п. 4, а згодом зайняв ужоцький відрізок (простір Великий Березний, Улич, Ставне, Малий Березний), але вже 27 грудня повернувся до Ужгорода. II/36 п.п. був зарахований до п.п. 28 і розміщений в просторі Градіште – Упор – Кожухов – Бранч. У кінці серпня II/36 п.п. повернувся на Підкарпатську Русь у Дравці, а звідти 11 жовтня спочатку до Ужгорода, потім до Чопа.

25 серпня 1920 року полкове командування, провіант, штабний відділ і технічна рота перебралися з Чеських Будейовіц на Підкарпатську Русь і розквартирувалися в Дравцях. 1 жовтня цього ж року в Ужгород приїхав II/36 п.п., який розмістили в ужгородських казармах. До полку було прийнято новачків: 807 чехів і 173 німців. Зарахування пройшло без інцидентів. 20 жовтня 1920 року III/36 п.п. і IV/36 п.п. об'єдналися в один, який 18 січня 1921 року з Чеських Будейовіц прибув до Ужгорода [VUA-VNA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart.18, s. 137–146].

Піший полк 45 «Румунський». П.п. 45 і п.п. 19 були «близнюками», оскільки обидва виникли як запасні формування і материнським для них обох був п.п. 111. П.п. 19 у минулому – це п.п. 65, а п.п. 45 – п.п. 85. Сталим гарнізоном для п.п. 45 мало стати місто Хуст, але технічні причини це унеможливили, тож полк розмістився у Великому Севлюші (Виноградів). Першим командиром призначено підполковника К. Страніка.

Службу п.п. 45 розпочав 15 вересня 1920 року. Йому підпорядковувались прапори інших полків: II/42 п.п., II/21 п.п., III/20 п.п. (8 жовтня відправлений до п.п. 20 і обміняний на II/22 п.п.). Згодом від Земського військового командування надійшов наказ про перегрупування полку: II/20 п.п. і II/42 п.п. – відходили, II/21 п.п. залишався у Великому Бичкові, II/22 п.п. в Хусті. У наказі зазначалося, що обов'язком вище вказаних прапорів є прикордонна служба.

16 грудня сформувався I/45 п.п., 7 січня 1921 року II/45 п.п. і III/45 п.п. Саме вони почали заміняти на постах прапори від «чужих» полків. 10 січня 1921 року з Хуста до Ясіня відбув II/22 п.п., а на його місце прийшов III/45 п.п., одночасно II/45 п.п. зайняв Великий Бичків, щоб перейняти службу від II/21 п.п., який у свою чергу перемістився до Дравців.

15 вересня 1921 року III/45 п.п. переїхав з Хуста до Модри Каменя, а на його місце прийшла I/45 п.п. У Великому Севлюші залишалися частини I/45 п.п., які за наказом ЗВК передислокувалися до Солотвина. Також 27 жовтня 1921 року до Хуста із Севлюша прибув запасний прапор п.п. 45.

На кінець 1921 року дислокація п.п. 45 виглядала так: командування полку, технічна рота, запасний прапор знаходилися в Хусті, I/45 п.п., 2/45 п.п. і 3/45 п.п. – в Солотвині, I/45 п.п. – в Буштині; 4/45 п.п. – в Севлюші; II/45 п.п. – в Ясіні; III/45 п.п. – в Модри Камень. За даними 31 грудня 1921 року, полк

нараховував: 66 офіцерів, 76 ротмістрів, 1696 солдат, 73 коні, 22 вози [VUA-VNA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart.18, s. 152–153].

П.п. 45 приступив безпосередньо до мирної служби. Його обов'язків входило патрулювання кордону, а також слідкуванням за внутрішньою ситуацією в межах сучасних Хустського, Тячівського і Рахівського районів.

Артилерія у чехословацькій армії до 1919 року не існувало. Перша спроба її виникнення датується 16-им вересням 1919 року, коли майор французької місії Пауль Дірейсон перейняв командування 10-ою пішою дивізією. Артилерія на 1919 рік самостійних бригад не мала і цю проблему вирішили таким чином, що для кожної дивізії уповноважувався артилерійський реферат, а в Земському військовому командуванні – земський артилерійський інспектор. У червні 1920 року артилерія була розділена на польову, грубу, гірську, тяжку, а також уповноважувалися «командири артилерійських дивізій» [VUA-VNA, f. ZVV Užhorod, kart. 2, 1919, č.j.40.835/org].

До району ЗВК Ужгород зараховано артилерійський полк 112 (далі а.п. 112), який постав із колишніх грубих австро-угорських артилерійських полків 15 і 60. На початку війни з Угорщиною, артилерії не було, тому в Кошицях створено піший польовий прапор майора Плешніка і дві гірські батареї 15 і 60. У 1919 році в Моравії ці дві батареї об'єднано в одну артилерійську польову батарею 15, яка 18 червня 1919 року перейменувалась у гірську батарею а.п. 112. 4 вересня 1920 року вона розміщується в Ракошині та Мукачеві. Штаб знаходився у школі, солдати і коні розмістилися в приватних будинках.

15 жовтня 1920 року уповноважено командування А.п. 112. Першим командиром призначався майор Карл Дворачек. А.п.112 на кінець 1920 року нараховував 330 солдат і 50 коней. 11 січня 1921 року перемістився з Ракошина до Мукачева в так звані малі казарми [VUA-VNA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart.18, s. 178].

17 грудня 1921 року скасовано назву «Командування артилерії 12 пішої дивізії» і затверджено нову – «Чехословацька польова артилерійська бригада 12». Командиром артилерії на Підкарпатській Русі призначено підполковника Отакара Коржнікова [VNA, Bratislava, f. ZVV Košice, šk.9, s. 343].

Кавалерійський полк 10. Виникнув з колишнього драгунського полку 10. Для мирної служби відправився 6 квітня 1921 року в Берегово на Підкарпатську Русь. 29 квітня його оглянув генерал Паріс. 10-ий кавалерійський полк зараховано до району ЗВК Ужгород і до з'єднання 3-ої кавалерійської бригади в Братиславі [VUA-VNA, f. ZVV Užhorod, kart.7, s.j.53.000/org].

Організація **авіації** розпочалась у вересні 1920 року. В результаті утворились три авіаційні полки. В окрузі ЗВК Ужгород знаходилася 7-ма авіаційна рота (ескадрилья). Командував нею сотник Густав Студений. Рядовий склад і дехто з авіаційного персоналу були переведені з авіаційних польових

сотень 1 та 2. Наглядачами у 7-ої ескадрильї були: надпоручик (нпор.) Юлій Свобода, підпоручик (ппор.) Птак, а пізніше нпор. Сейдл і Новаковський. Пілоти: Гразділ, Янхуба, Горачек, Кубек, Ондік, Янда і Матушек. Ескадрилья мала спочатку два, а пізніше чотири літаки австро-угорського типу «Брандербург».

Ужгородська авіабаза на кінець 1919 початок 1920 року локалізувалася на вулиці Собранецькій, 11 і була у незадовільному стані. Для персоналу належних умов також не було передбачено, тож довелося поселитися над авіа базою та у літніх будиночках серед виноградників.

Через розмоклий аеродром та високий сніг польоти були рідкісним явищем. Наприклад, пілот Янхуба здійснив виліт 28 січня 1920 року, а наступний аж 25 лютого того ж року. Для того, щоб літак зміг startувати, залучили всю ескадрилью для чищення снігу. Це всі польоти за зиму 1919/1920.

У кінці лютого прийнято рішення перемістити 7-му ескадрилью з Ужгорода до Кошиць. Там, під командуванням сотника Елнера, її головними завданнями навесні і влітку 1920 року було фотографування визначеної місцевості і тренування у стрільбі з кулемету [VNA, Bratislava, fondZVV Košice, šk.9, ZVV Užhorod, s. 227–228].

Автомобільне військо. Створення автомобільного війська ускладнювалося відсутністю необхідних матеріалів та спеціалістів, а також казарм, гаражів, майстерень. Перша офіційна назва автомобільного війська – «Управління автомобільного корпусу Міністерства національної оборони». Його помістили в будівлі колишнього автосервісу (цивільна фірма) в Празі VII на Винарській вулиці. Солдати забезпечувалися школою на тій же вулиці, склади вміщені на вул. Інвалідів в Карліні. У лютому 1919 року автомобільний корпус перейменовано на «Управління чехословацькими автомобільними військами», який складався з 14 автоколон. У квітні-червні 1919 року авто відділи розподілено між арміями на західні і східні з'єднання. Одна колона (12-та) відправлена і на Підкарпатську Русь, а саме в Мукачево, якою командував надпоручик Ціглер. Автомайстерня займала будинок на вул. Шумній в Ужгороді. Управляв майстернею надпоручик-інженер Главачек, а потім сотник-інженер Ружічка. Посаду головнокомандувача авто групи займав сотник Реймонд, офіс якого був спочатку в Кошицях, а потім в Ужгороді.

1 березня 1921 року утворений «Чехословацький автомобільний прапор 3» в Братиславі у рамках автомобільного полку в Празі. До його складу увійшла і автомобільна рота №12 на Підкарпатській Русі [VUA-VNA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart.18, s. 192–195].

Телеграфний зв'язок. Після впорядкування в чехословацькому телеграфному полку ліквідована польова телеграфна рота №12 ЗВК Ужгород. Офіцери і солдати перейшли до штабу 2-ої запасної роти п.п.36 і утворили телеграфну чету (взвод) №12, яка підпорядковувалася технічному шефу телеграфної служби ЗВК. Чета складалася з 1-го офіцера і 10-ох солдат. Від 1 листопада 1922 року

діяв склад №12 з телеграфними матеріалами [VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart.18, s.177–178].

Поштовий зв'язок. На початку 1920 року поштові відділення функціонували при 19-ій бригаді в Мукачеві та 20-ій бригаді в Михайловцях. Обмін кореспонденцією з групами Гостаса здійснювався через 20-ту бригаду [VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart.18, s. 176].

Гарнізонний госпіталь в Мукачеві почав функціонувати 10 травня 1919 року і отримав назву «Чехословацький резервний госпіталь в Мукачеві». Займав такі будови по вулиці Казармовій: колишній «Marodtnhaus» (будинок для хворих), «Honvédkorház», Varochův dům, а також муніципальну та приватну будівлі.

Першим керівником госпіталю був підполковник др. Алоїс Розсипал, після нього з 14 вересня 1919 року – др. Едуард Проуза. До госпіталю потрапляли не лише чеські вояки, а й українські, які воювали в Польщі та румунські, котрі допомагали чехам при захисті від угорців. Загалом на червень 1919 року надано допомогу 427-ом пораненим та виписано – 284 ос.

6 червня 1919 року павільйон Varochův dům став звільненим для командного шпиталю з Ужгорода, який приїхав зі своїм персоналом на чолі з командиром др. Йозефом Новаком і 195-ма пораненими. Хворих привезли частково потягом, частково підводами через Середне. Відбулося це внаслідок евакуації перед більшовиками. 13 червня персонал повернувся до Ужгорода.

21 вересня 1920 року запрацювала бактеріологічна лабораторія, спеціальним санітарним лікарем призначено майора др. Бедріша Мюллера [VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart.18, s. 190].

Висновки. Із входженням Підкарпатської Русі до складу Чехословацької республіки почалося формування адміністративного апарату. На перших порах головні позиції та важелі впливу мало якраз військо, оскільки до 1923 року у краї існувала військова диктатура, хоча фактично ЗВК зберігало великий вплив на суспільно-політичні процеси аж до 1925 року, тобто часу його скасування. Армія займалася укріпленням кордону, регулюванням

внутрішніх ситуацій, а також почала пристосовуватись до мирного життя. Розміщення та переформування війська на Підкарпатській Русі тривало майже три роки і було напряму пов'язане з подіями на політичній арені. Найпершими завданнями військових були саме укріплення та контроль кордонів, чим і займалися п.п. 19 та п.п. 36, оскільки була загроза інтервенції з боку Угорщини, а також східні землі Підкарпатської Русі залишалися зайнятими румунами аж до червня 1920 року. Саме п.п. 36 брав безпосередню участь у багатьох маневрах і відсилався то в район Ужгорода, то Іршави, оскільки був повністю укомплектованим і боєздатним.

П.п. 45 найпізніше приступив до своїх обов'язків. Це сталося вже після того, як румунські війська покинули Підкарпатську Русь. Сталим місцем розквартирування для нього стало місто Хуст і залишалося таким аж до 1939 року.

Потреба в деяких формуваннях відпала, що і зазначалося в статті. Коли світ перейшов на мирні рейки, такий невеликий край, як Підкарпатська Русь, потребував значно меншої кількості військових. Тож у результаті п.п. 20 перемістився до Словаччини. Але були формації, котрі вимушено покинули Підкарпатську Русь. Зокрема це стосується авіації, для якої зовсім не було передбачено належних умов. Наш край взагалі не був готовий прийняти ту кількість службовців і військових, які сюди прибули. З цього виплила найбільша проблема, з якою стикнулася чехословацька армія – відсутність житла та соціальних умов. Наявність саме цієї проблеми в майбутньому подарувала Ужгороду цілий урядовий квартал зі зразками архітектури модернізму.

Отже, за час 1919 – 1921 рр., було проведено уніфікацію війська, розподілено функції та райони виконання служби кожним формуванням. Сталим гарнізоном для п.п. 19 стало місто Мукачево, п.п. 36 – Ужгород, п.п. 45 – Хуст і к.п. 10 – Берегово. Таким чином, до 1921 року структура чехословацької армії на Підкарпатській Русі була повністю вибудована. Почали діяти вищі і нижчі військові одиниці, госпіталь, склади та всі необхідні допоміжні установи.

Список використаних джерел

- Fidler, Jiří, Sluka, Václav, 2006. *Encyklopedie branné moci Republiky československé 1920 – 1938*, Praha: Libri, 768 s.
- Janoušek, Jiří, 2007. *Československé dělostřelectvo 1918 – 1939*, Praha: Corona, 194 s.
- Maskalik, Alex, 2012. *Elita armády: Československá vojenská generalita 1918 – 1992*, Banská Bystrica, 1030 s.
- Straka, Karel, Kykal, Tomáš, 2013. *Československá armáda v letech budování a stabilizace 1918 – 1932*. Díl 2, Praha: Ministerstvo obrany České republiky, 198 s.
- Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv (VUA-VHA), fond ZVV Užhorod, kart. 2, 1919, č.j.40.835/org.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart.7, č.j. 2109.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart.7, c.j. 53.000/org.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart.7, č.j. 2108/1920, I str. Velitelství 23 p. Brigády. Zpravy v oblasti Mukačeva.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart.14, c.j. 3355.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika. kart. 18, inv. č. 2767. Poměry v Užhorodě. s.18.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika. kart. 18, inv. č. 2767. Splynutí zahraničního a domácího vojska. s. 125-126.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika. kart.18, inv. č. 2767. Pěší pluk 19. s. 132–133.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika. kart.18, inv. č. 2767. Pěší pluk 20. s. 135–137.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart.18, inv. č. 2767. Pěší pluk 36. s. 137–146.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart.18, inv. č. 2767. Pěší pluk45. s. 152–153.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart. 18, inv. č. 2767. Poštovní spojení. s.176.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart. 18, inv. č. 2767. Polní telegrafní setnina. s. 177–178.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart.18, inv. č. 2767. Automobilní vojsko. s. 178.

- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart.18, inv. č. 2767. Posadková nemočnice v Mukačevě. s. 190.
VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart.18, inv. č. 2767. Dělostřelectvo. s. 192–195.
Vojenský historický archiv (VHA), Bratislava, fond ZVV Košice, šk. 9, Dělostřelectvo. s. 343.
VHA, Bratislava, fond ZVV Košice, šk. 9. Letectví. s. 227–228.
Державний архів Закарпатської області, ф. 192, оп. 1, spr. 52, на 57 арк.

References

- Derzhavnyj arkhiv Zakarpatskoi oblasti [State Archives of the Transcarpathian region], f. 192, op. 1, spr. 52, na 57 ark. (in Czech).
- Fidler, Jiří, Sluka, Václav, 2006. *Encyklopedie branné moci Republiky československé 1920 – 1938*, Praha: Libri, 768 s. (in Czech).
- Janoušek, Jiří, 2007. *Československé dělostřelectvo 1918 – 1939*, Praha: Corona, 194 s. (in Czech).
- Maskalik, Alex, 2012. *Elita armády: Československá vojenská generalita 1918 – 1992*, Banská Bystrica, 1030 s. (in Czech).
- Straka, Karel, Kyal, Tomáš, 2013. *Československá armáda v letech budování a stabilizace 1918 – 1932*. Díl 2, Praha: Ministerstvo obrany České republiky, 198 s. (in Czech).
- Vojenský ústřední arhiv – Vojenský historický arhiv (VUA-VHA), fond ZVV Užhorod, kart. 2, 1919, č.j.40.835/org. (in Czech).
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart.7, č.j. 2109. (in Czech).
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart.7, c.j. 53.000/org. (in Czech).
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart.7, č.j. 2108/1920, I str. Velitelství 23 p. Brigády. Zpravy v oblasti Mukačeva. (in Czech).
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart.14, c.j. 3355. (in Czech).
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart.14, c.j. 3355. Poměry v Užhorodě. s. 18. (in Czech).
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika. kart.18, inv. č. 2767. Splynutí zahraničního a domácího vojska. s. 125–126. (in Czech).
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika. kart. 18, inv. č. 2767. Pěší pluk 19. s. 132–133. (in Czech).
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika. kart. 18, inv. č. 2767. Pěší pluk 20. s. 135–137. (in Czech).
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart. 18, inv. č. 2767. Pěší pluk 36. s. 137–146. (in Czech).
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart. 18, inv. č. 2767. Pěší pluk 45. s. 152–153. (in Czech).
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart. 18, inv. č. 2767. Poštovní spojení. s.176. (in Czech).
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart. 18, inv. č. 2767. Polní telegrafní setnina. s.177–178. (in Czech).
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart. 18, inv. č. 2767. Automobilní vojsko. s. 178. (in Czech).
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart. 18, inv. č. 2767. Posadková nemočnice v Mukačevě. s. 190. (in Czech).
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod. Kronika, kart. 18, inv. č. 2767. Dělostřelectvo. s. 192–195. (in Czech).
- Vojenský historický archiv (VHA), Bratislava, fond ZVV Košice, šk. 9, Dělostřelectvo. s. 343. (in Czech).
- VHA, Bratislava, fond ZVV Košice, šk. 9. Letectví. s. 227–228. (in Czech).

SUMMARY

FORMATION AND DISLOCATION OF CZECHOSLOVAKIAN ARMY UNITS ON THE TERRITORY OF SUBCARPATHIAN RUS (1919 – 1921)

Tetiana Popovych

Post-graduate student of the Department of Modern Ukrainian History and Foreign Countries,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

This article describes the information about the creation of Czechoslovakian army units on the territory of Subcarpathian Rus. The article explains the creation, unification, and dislocation of infantry, artillery, cavalry, aviation, and automobile units based on archival materials. Moreover, this research illustrates the principal changes and challenges that these units encountered during 1919 – 1921. These were problems with dwelling and technical providing, which influenced mostly aviation. The army played an essential role when the region became a part of the Czechoslovak Republic. Furthermore, martial law was provided in Subcarpathian Rus until 1925, so it is essential to determine this aspect of the region's history. This research expands on the interwar period's historiography of political and social topics, which is covered enough by the local researchers. This article allows an understanding of how and when Czechoslovakian military units arrived at the Subcarpathian Rus territories, their primary targets, their location, and whom they were commanded. The period of 1919 – 1921 was crucial in creating a military structure on the territory of Subcarpathian Rus. During this period, the army was unified, and functions and the fields of each unit's influence separated. Nevertheless, not all military units that had appeared here stayed in Subcarpathian Rus in peaceful times because there was no need for this, so some came back to Czech lands. Thus, the structure of the Czechoslovak army in Subcarpathian Rus was entirely built up until 1921. Moreover, higher and lower military units, hospitals, depots, and all necessary additional formations started functioning.

Keywords: Subcarpathian Rus, region's army command, infantry, artillery, cavalry, aviation, Czechoslovakian regiment, Czechoslovakian rapor.

ЛОКАЛЬНІ ВІЙНИ ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ НА БЛИЗЬКОМУ ТА СЕРЕДНЬОМУ СХОДІ І ЇХНІЙ ВПЛИВ НА МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В РЕГІОНІ

Лавер Олександр Георгійович

кандидат фізико-математичних наук,
доцент, завідувач кафедри інформатики та фізико-математичних дисциплін,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: oleksandr.laver@uzhnu.edu.ua
Scopus Author ID: 57205291987
Researcher ID: G-1589-2019
<http://orcid.org/0000-0001-9493-4119>

Матяшовська Беата Олександрівна

старший викладач кафедри інформатики та фізико-математичних дисциплін,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: beata.matyashovska@uzhnu.edu.ua
Researcher ID: G-1577-2019
<http://orcid.org/0000-0002-5944-9748>

Шумило Наталія Ярославівна

старший викладач кафедри інформатики та фізико-математичних дисциплін,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: natalia.shumilo@uzhnu.edu.ua
Researcher ID: G-1639-2019
<http://orcid.org/0000-0002-4463-8132>

В пропонованій публікації розглядається питання статистики втрат населення країн Близького та Середнього Сходу в результаті воєн, військових, етнічних та релігійних конфліктів упродовж 2017 – 2020 рр., та їхній вплив на міграційні процеси у країнах регіону за вказаний проміжок часу. Дана публікація є продовженням наших досліджень із вказаної проблематики за період 2001 – 2016 рр., які були проведені нами в попередніх роботах. В пропонованій публікації порівнюються людські втрати країн Близького та Середнього Сходу з аналогічними втратами населення країн пострадянського простору, країн Євросоюзу, та Американського континенту упродовж 2001 – 2020 рр. Показано, що величезна кількість біженців та внутрішньо-переміщених осіб у країнах Близького та Середнього Сходу є наслідком воєн та конфліктів, які десятиріччями велися у країнах цього регіону. В пропонованій публікації вивчається динаміка чисельності основних груп біженців з регіону: палестинських, сирійських, афганських біженців, та біженців з Ємену за досліджуваний період часу. Вивчається також проблема гастарбайтерів у країнах регіону, у тому числі українських заробітчан в Ізраїлі. Наводяться дані про чисельність біженців з Близького та Середнього Сходу у країнах Євросоюзу та у ряді інших держав світу. Пропонована публікація включає в себе наступні підрозділи: порівняльний аналіз людських втрат у війнах і конфліктах XXI століття (2001 – 2020 рр.) по країнах пострадянського простору, державах ЄС та Америки, і країн Близького та Середнього Сходу, уточнені дані стосовно чисельності палестинських, сирійських, афганських біженців, та біженців з Ємену за досліджуваний період часу, їхнє розміщення у країнах регіону. А також: чисельність внутрішньо-переміщених осіб у країнах регіону, взаємовідносини біженців з корінним населенням та урядами приймаючих країн, питання іноземних гастарбайтерів у країнах регіону, статистичні дані стосовно чисельності біженців з країн Близького та Середнього Сходу.

Ключові слова: країни Близького та Середнього Сходу, біженці, внутрішньо-переміщені особи, війни, військові втрати, втрати цивільного населення, нижня, середня та верхня оцінки втрат, міграційні процеси, гастарбайтери, українські заробітчани.

Метою пропонованої публікації є уточнення чисельності основних груп біженців та внутрішньо-переміщених осіб по країнах Близького та Середнього Сходу за період 2001 – 2020 рр., а також їхній вплив на міграційні процеси у країнах Середземномор'я та Європейського Союзу за досліджуваний період часу. **Завдання**, які поставили автори пропонованої публікації були наступними: - поширити результати наших досліджень на 2017 –

2020 роки; - уточнити чисельність біженців, внутрішньо-переміщених осіб, та гастарбайтерів у країнах Близького та Середнього Сходу, а також українських заробітчан в Ізраїлі за період 2017 – 2020 рр.; - дослідити вплив воєн та військових конфліктів, які ведуться у регіоні на розвиток міграційних процесів у країнах Середземномор'я, і в першу чергу у державах Євросоюзу за 2017 – 2020 роки. Вказані вище мета та завдання, стали теоретичною основою

пропонованої публікації. Одержані в публікації результати можуть бути уточнені шляхом подальших досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Втрати населення країн Близького та Середнього Сходу у війнах і конфліктах ХХ століття проаналізовані у монографіях [Лавер, 2002] та [Ерліхман, 2004]. У ХХІ столітті втрати населення держав регіону, які і надалі залишалися театром активних бойових дій, та пов'язані з цим проблеми біженців та внутрішньо-переміщених осіб, вивчалися у монографії [Лавер, 2018]. Деякі статистичні дані з цього питання наведені також у публікації [Лавер, Матяшовська, Шумило, 2019]. Проте, зауважимо, що відповідні статистичні дані за досліджуваний

проміжок часу розкидані по великій кількості інтернет – ресурсів. З цієї причини, зведення усіх цих даних до купи з метою якнайкращого висвітлення досліджуваної проблеми, є актуальним завданням.

Виклад основного матеріалу.

Статистична Таблиця 1, складена нами на основі аналізу відкритих джерел, як вітчизняних так і зарубіжних, а також даних монографії [Лавер, 2018, с. 684–685, 688], та публікацій [Лавер, О., Лавер, В., Науковий вісник, 2020], [Лавер, О., Лавер, В., Міжнародний Науковий Вісник, 2020], [Лавер, Геополітика України, 2020] дає детальну інформацію щодо інтенсивності бойових дій у країнах Близького та Середнього Сходу порівняно з іншими регіонами нашої планети:

Таблиця 1. Втрати народонаселення у війнах і конфліктах по деяких регіонах Земної кулі за 2001 – 2020 роки.

№ N п/п	Назва регіону	Нижня оцінка втрат	Середня оцінка втрат	Верхня оцінка втрат	Військові втрати
1.	Країни пострадянського простору	33 177	36 079	48 055	23 492
2.	Країни Євросоюзу	1 006	1 156	1 317	183
3.	Країни Американського континенту	37 099	43 229	45 628	20 558
4.	Країни Близького і Середнього Сходу	997 877	1 308 424	1 544 867	771 400

Якщо вести мову про середні оцінки втрат, то тільки за період 2011 – 2019 років жертвами громадянської війни у Сирії стало 549 251 чоловік, у Іраку за цей же період часу загинуло 132 359 чоловік, за період 2015 – 2019 років жертвами громадянських воєн у Афганістані та Ємені стали відповідно 147 616 і 152 072 чоловік, що багатократно перевищило, як випливає з вищенаведеної таблиці, втрати народонаселення інших регіонів нашої планети.

Наслідком згадуваних воєн і конфліктів стали багатомільйонні маси злиднених людей – біженців та внутрішньо-переміщених осіб (ВПО). На кінець 2019 року у світі нараховувалося 79,5 млн. людей, які вимушено покинули свої домівки, включаючи 45,7 млн. ВПО, 26 млн. біженців, та 4,2 млн. шукачів притулку [Figures at a Glance – UNHCR, 2020]. Не дивно, що через постійні війни найбільш чисельні групи біженців зосереджені саме у досліджуваному

регіоні. Це – палестинські біженці, які знаходяться у вигнанні 72 роки, біженці з Афганістану – у вигнанні 42 роки, біженці з Сирії та Ємену, і т. д. Не меншою є й кількість ВПО по країнах, де проходять бойові дії. Багатомільйонні маси злиднених та розлючених людей не тільки підривають стабільність приймаючих держав, у яких вони знаходяться, та 'висять' важкою ношею на організаціях ООН, на зразок УВКБ ООН та БАПОР, але і є прямою загрозою для країн ЄС, куди з країн регіону в пошуках кращої долі щороку направляються тисячі біженців та нелегальних мігрантів.

1. Розміщення біженців. Реальністю ХХІ століття є той факт що переважна кількість біженців розміщується у країнах, які розвиваються, а не у розвинутих державах. Якщо перейти на мову відсотків, то ситуація по окремих роках виглядатиме так [Лавер, 2018, с. 439], [84% беженцев, 2019]:

Таблиця 2. Розміщення біженців по розвинутих країнах та країнах що розвиваються (у %).

№п/п	Назва держав	2002	2013	2015	2019
1.	Країни, що розвиваються	70	86	90	84
2.	Розвинуті країни	30	14	10	16
3.	Загалом	100	100	100	100

Стосовно країн Близького та Середнього Сходу, дані наведеної вище таблиці слід розуміти так, що переважна більшість біженців від воєн та конфліктів осідає в сусідніх країнах та у державах регіону. Розглянемо основні групи біженців.

1.1. Палестинські біженці. Арабо-ізраїльські війни ХХ – ХХІ століть мали катастрофічні наслідки для палестинського народу, який у їх результаті

перетворився на народ-біженця. Так, на кінець 2019 року палестинців нараховувалося усього 13,35 млн. чоловік, з них 5,039 млн. (37,75%) – мешкало у державі Палестина, 1,597 млн.(11,96%) – в Ізраїлі, 5,986 млн. (44,84%) – у інших арабських країнах, та 727 000 (5,45%) – в інших країнах світу [REPORT: Over 13 Million, 2019]. Стосовно кількості палестинських біженців, то вважається, що їх є 5,9

млн. чоловік, причому з цього числа 5,3 млн. перебувають під опікою організації БАПОР (англійською UNRWA), а решта – під опікою УВКБ ООН (англійською UNHCR) [Лавер, Матяшовська, Шумило, 2019, с. 149], [В мире порядка, 2018]. Уточнені дані говорять про 5,6 млн. палестинських біженців які знаходяться під опікою БАПОР на кінець 2019 року [Figures at a Glance – UNHCR, 2020], хоча називається і більш висока цифра – 7,2 млн. палестинських біженців [Лавер, Матяшовська, Шумило, 2019, с. 149]. Практично 100% палестинських біженців проживають у сусідніх країнах, у тому числі 39 % у Йорданії, 24,4% у Секторі Газа, 17% на Західному Березі, 10,5% в Сирії та 91% у Лівані [Лавер, Матяшовська, Шумило, 2019, с. 149]. Близько третини біженців проживають у 61 таборі для біженців [Лавер, 2018, с. 452], причому багато з цих таборів перетворилися фактично на міста. Так, у таборі Джабалія (Західний Берег) мешкало 110 тис. біженців, у таборі аль – Бакаа (Йорданія) – 104 тис. (за іншими даними 300 тис.) біженців, і т. д. [Лавер, 2018, с. 530]. Рівень життя палестинських біженців є вкрай низьким. Наприклад, у Секторі Газа 77% біженців живуть в умовах бідності, а рівень безробіття серед молоді складає понад 70% [Лавер, 2018, с. 149]. Все це штовхає палестинців у обійми до ісламських екстремістів, що у свою чергу підвищує напруженість у країнах регіону. Той факт, що палестинські біженці знаходяться понад 72 роки в умовах вигнання, і третина їхньої кількості проживає в таборах для біженців, має наслідком їхню маргіналізацію, що у свою чергу виступає дестабілізуючим фактором у регіоні.

1.2. Сирійські біженці. Динаміка чисельності сирійських біженців за період 2011 – 2018 рр. була досліджена нами у монографії [Лавер, 2018, с. 534–536], та у публікації [Лавер, Матяшовська, Шумило, 2019, с. 149]. У 2016 році 95% сирійських біженців проживали у сусідніх країнах, або в країнах регіону [Лавер, 2018, с. 536], а на початку 2020 року кількість сирійських біженців становила 6,7 млн. чоловік, причому 93,7% жили в сусідніх країнах [Syria refugee crisis, 2020]. Можна припустити що наведені відсотки та кількість сирійських біженців є ще вищими, оскільки близько 500 000 біженців з Сирії, які не мають такого статусу проживають у Саудівській Аравії [Syria's refugees feel, 2015], та така ж кількість сирійських біженців, також без статусу, проживають у країнах Перської затоки [Syrian refugees, 2016]. Ці країни не підписали Конвенцію ООН про статус біженців у 1951 році – тобто не мають ніяких юридичних зобов'язань щодо них. Сирійських біженців вони називають 'арабськими братами і сестрами, які зазнали нещастя (лиха)' [Syria's refugees feel, 2015]. Частина сирійських біженців, як і палестинських, проживають у спеціальних таборах. Наприклад, з понад 670 000 сирійських біженців, які зареєстровані у Йорданії УВКБ ООН, близько 19% живуть у таборах [10 Facts about, 2019]. Табір Zaatarі, у якому проживає 78 000 біженців, фактично є містом [10 Facts about, 2019]. Загалом, у Йорданії є 3 табори для сирійських біженців, у яких проживає 140 000 чоловік, у Туреччині в 22 таборах проживає 220

000, а у Іраку у 40 таборах проживає 90 000 біженців з Сирії [Syria refugee camps, 2020]. Положення сирійських біженців, особливо у таборах є таким же важким, як і положення палестинських біженців.

1.3. Біженці з Афганістану. У 2020 році, з 2,7 млн. зареєстрованих УВКБ ООН афганських біженців, на території сусідніх держав – Пакистану та Ірану, проживало 90% їх числа [Глава ООН, 2020], [Figures at a Glance – UNHCR, 2020]. Насправді, з урахуванням незареєстрованих, число біженців з Афганістану є набагато більшим. Так, у 2018 році, згідно даних уряду Афганістану нараховувалося 5,6 млн. біженців з цієї країни, а з урахуванням мігрантів – 7 234 531 чоловік [Лавер, Матяшовська, Шумило, 2019, с. 148]. Тому, наведений вище відсоток 90%, насправді є вищим. Наприклад, у 2010 році, на території Пакистану та Ірану перебувало 96,9% афганських біженців, з них 34% мешкали в Ірані, та 62,9% – в Пакистані [Лавер, 2018, с. 537]. Як і у випадку з палестинськими, або сирійськими біженцями, значна частина афганських біженців (у Пакистані понад 37%) проживала у таборах для біженців [Лавер, 2018, с. 452]. Наприкінці 2019 року в Ірані нараховувалося 1 млн. зареєстрованих та 1,5 – 2 млн. незареєстрованих біженців з Афганістану, у Пакистані – 1,4 млн. зареєстрованих та 1,18 – 1,28 млн. незареєстрованих біженців [Field Listing, 2020]. Після Пакистану та Ірану найбільша за чисельністю громада афганських біженців була зареєстрована в Туреччині – 170 000 осіб у 2020 році [Field Listing, 2020].

1.4. Біженці з Ємену. З'явилися після 2015 року, коли у країні розгорілася громадянська війна, ускладнена втручанням у неї військ Саудівської Аравії та просаудівської коаліції. У 2018 році нараховувалося 190 352 біженців з цієї країни [Yemen emergency, 2018].

1.5. Біженці з Іраку. Донедавна були чисельною групою біженців у регіоні. Наприклад, у 2007 році нараховувалося загалом 2 527 090 біженців з Іраку, з них 87,61% мешкали у сусідніх державах, 5,54% – у державах регіону (загалом 93,15 %), а 2,01% у країнах ЄС [Лавер, 2018, с. 533]. Після того, як з країни були виведені війська проамериканської коаліції, і Ірак був оголошений безпечною державою, біженців попросили додому. Вже у 2013 році у сусідніх країнах залишилося 211 116 іракських біженців [Лавер, 2018, с. 534]. Певна їх кількість у регіоні залишається і дотепер: 28 268 у Ірані (2018), 15 699 у Сирії, (2018), 142 000 у Туреччині (2020), 6 752 у Єгипті (2020), 67 266 в Йорданії (2020) [Field Listing, 2020].

1.6. Біженці з африканських країн у Ізраїлі. Еміграція біженців з Африки до Ізраїлю активно проходила упродовж 2006 – 2013 рр. Станом на грудень 2013 року в Ізраїлі було 64 000 біженців, яких влада країни вважала трудовими мігрантами [Незаконна імміграція з Африки, 2019]. Більшість – 90% походили з Еритреї та Судану, а решта 10 % – з інших африканських країн, в основному з Кенії, Сомалі, Чаду, і т.д. [Незаконна імміграція з Африки, 2019]. Внаслідок активних дій влади Ізраїлю, за період 2014 – 2018 рр. країну

залишили 20 000 мігрантів з Африки [Abdullaev, Ramin, 2018]. Якщо у 2012 році в Ізраїлі знаходилося 37 000 біженців з Еритреї [Лавер, 2018, с. 531], то у 2018 році їх залишилося 14 516 чоловік [Field Listing, 2020], хоча до остаточної депортації усіх нелегалів з Африки, які би хотіли одержати статус біженця в Ізраїлі ще далеко.

2. ВПО – тобто внутрішньо-переміщені особи, це громадяни даної країни, які внаслідок бойових дій втратили житло та засоби для існування, стали біженцями у власній країні, але її територію не покинули. Їхня чисельність у країнах регіону є вражаючою: в Афганістані – 1,9 млн. чоловік (2019) [UNHCR urges greater support, 2019], в Сирії – 6,1 млн. (2020) [Syria refugee crisis explained, 2020], в Туреччині – 1,097 млн. (2018), у Ємені – 3 647 250, на Західному березі та у Секторі Газа – по 238 тис. (2018), в Іраку – 1 414 632 (2019), в Лівані – 11 тис. (2018) [Field Listing, 2020].

3. Взаємовідносини біженців з корінним населенням та органами державної влади країн регіону. Зрозуміла річ, що маючи першочерговим завданням облаштування і забезпечення власних ВПО, приймаючі держави регіону зовсім не раді додатковим сотням тисяч, і навіть мільйонам голодних ротів – біженців з інших країн, тим більше, що забезпечення біженців знову таки лягає на плечі приймаючих держав. Ситуація з біженцями у країнах регіону упродовж 2001 – 2016 рр. була нами детально проаналізована у монографії [Лавер, 2018, с. 460–470, 487–500]. З того часу, а саме за період 2017 – 2020 рр. положення зовсім не покращилося. **По-перше**, як і раніше, утримування біженців на своїй території обходиться у 'солідну копійчку' приймаючим державам, оскільки допомога з боку міжнародних організацій є вкрай недостатньою. Наприклад Туреччина, за словами її Президента Р. Ердогана витратила на утримання біженців 40 млрд. доларів [Ердоган заявив, 2020], які за інших обставин могли би бути перенаправлені на інші цілі. Ердоган додав, що обіцяних 6 млрд. євро протягом 2019 року на утримання біженців, Туреччина від країн ЄС, які обіцяли передати цю суму через міжнародні організації, так і не отримала [Ердоган заявив, 2020]. **По-друге**, поява величезної кількості біженців дестабілізує місцевий ринок праці, оскільки біженці, згоджуючись на всі умови роботодавців, фактично відбирають у місцевих жителів робочі місця, що має наслідком часті сутички та бійки між ними та біженцями. Влада приймаючих держав з свого боку намагається полегшити життя біженців. Так, за період 2016 – 2019 рр., уряд Йорданії видав 100 000 дозволів сирійським біженцям на роботу у країн [10 Facts about, 2019]. Але, якщо врахувати, що кількість сирійських біженців перевищує 670 000 чоловік [10 Facts about, 2019], то це зовсім небагато. Інші країни світу зовсім не бажають переважувати свої ринки праці зайвими робітниками. Тому, наприклад у 2019 році, у 'третій' країні вдалося переселити тільки 107 800 біженців [ООН: за 10 лет, 2020]. Вказані причини штовхають біженців у кримінальний сектор економіки приймаючих держав. **По-третє**, велика кількість біженців у приймаючих

держав деформує демографічну структуру цих країн. Наприклад, у Лівані сирійські та палестинські біженці склали понад 30% населення країни [Lebanon – Factsheet, 2020]. Вказаний відсоток у Йорданії є ще більшим. Наприклад, у Йорданії у 2020 році нараховувалося 2 242 579 палестинських біженців, 656 103 зареєстрованих сирійських біженців [Field Listing, 2020], та 90 000 біженців з інших країн [World Report 2020]. Реальна кількість біженців є ще вищою. Так, наприклад, кількість сирійських біженців, як зареєстрованих, так і незареєстрованих у Йорданії, за деякими оцінками становила 1,3 млн. чоловік [Conor de Lion, 2020]. **По-четверте**, попри те, що їм надано притулок, біженці налаштовані, як правило опозиційно, а у багатьох випадках вороже до керівництва приймаючих держав. Наприклад, палестинські біженці ще у 1971 році зробили невдалу спробу захопити владу у Йорданії, у 1990 – 1991 рр. підтримали президента Іраку С. Хусейна під час захоплення ним Кувейту, за що потім були масово вигнані з країни, після початку громадянської війни у Сирії у 2011 році вони виступили проти режиму Б. Асада, і т. д. Тобто, з точки зору керівництва приймаючих держав біженці у їхніх країнах – це важка ноша, від якої необхідно якнайшвидше позбавитися.

4. Питання депортації біженців. Повернення біженців додому є дуже складною проблемою. Якщо у 1990 – ті роки додому щороку поверталось у середньому 1,5 млн. біженців, то за останнє десятиріччя це число впало до 385 000 щороку [Шелудкова, 2020], а за 2019 рік склало 317 000 чоловік [ООН: за 10 лет, 2020]. До того ж біженці зовсім не прагнуть повертатися у приймаючих країн до своїх рідних домівок. Опитування, проведене ООН ще у 2013 році показало, що 83% афганських біженців не виявили ніякого бажання повертатися додому [Лавер, 2018, с. 537]. Натомість, уряди Пакистану та Ірану організували їхню примусову репатріацію. За період 2001 – 2018 рр. було репатрійовано 7 169 753 афганських біженців, проте 72% з цього числа знову полишили Афганістан [Лавер, Матяшовська, Шумило, 2019, с. 148]. Цікавим є те, що з наведеної цифри примусових репатріантів, нараховувалося тільки 3 265 репатріантів з європейських та арабських країн [Лавер, Матяшовська, Шумило, 2019, с. 148]. Аналогічною є й ситуація з сирійськими біженцями. З 6 985 282 біженців на кінець серпня 2018 року, додому побажали повернутися тільки 24,51% їх числа, тобто 1 712 234 чоловік [Лавер, Матяшовська, Шумило, 2019, с. 148]. Цікавим також є те, що з сусіднього Лівану повернутися додому побажало 91,09% сирійських біженців, які знаходилися у цій країні, з Туреччини – тільки 8,38%, а з Німеччини – 32,75% сирійських біженців [Лавер, Матяшовська, Шумило, 2019, с. 148]. Іншими словами, чим краще живеться біженцям у тій чи іншій приймаючій державі, тим меншим є їхнє бажання повертатися у рідні краї, де нічого доброго їх не чекає. Реальністю сьогодення у країнах регіону стало взаємне розміщення біженців у сусідніх державах. Як ми згадували вище, у Пакистані у 2019 році

нараховувалося 1,4 млн. зареєстрованих та 1,18 – 1,28 млн. незареєстрованих біженців з Афганістану [Field Listing, 2020]. І у той же час, на території Афганістану у 2020 році знаходилося під юрисдикцією УВКБ ООН 72 065 біженців з Пакистану, які втекли від бойових дій на півночі цієї країни [Country – Afghanistan, 2020]. У 2018 році нараховувалося 190 352 біженців з Ємену, а також 280 692 біженців з інших країн у Ємені [Yemen emergency, 2018], у першу чергу 253 755 біженців з Сомалі (2020) [Situation Horn of Africa, 2020]. І у той же час, на території Сомалі налічувалося 13 153 біженців з Ємену (2019) [Field Listing, 2020]. Враховуючи той факт, що вказані країни зруйновані кровопролитними громадянськими війнами, а згадувані категорії біженців знаходяться під опікою УВКБ ООН, приходимо до висновку, що мінімальні пайки, які видає біженцям ця міжнародна організація, все ж краще, аніж голодне життя на батьківщині, а тому повертатися додому цим біженцям немає ніякого резону.

5. Біженці з регіону у країнах Євросоюзу та у інших країнах світу. Не маючи ніяких перспектив у регіоні, біженці з держав Близького та Середнього Сходу, у прямому смислі цього слова розбігаються по інших державах світу. Так, біженці з Афганістану просили притулку в 2004 році у 72 країнах світу, у

2013 році – у 82, а у 2015 році – у 92 країнах світу [Лавер, 2018, с. 538]. У 2006 році біженці з Іраку були зафіксовані у 70 – ти країнах світу [Лавер, 2018, с. 439], а у 2018 році сирійські біженці добивалися надання їм статусу біженця у 45 країнах світу [Лавер, Матяшовська, Шумило, 2019, с. 148]. У тому ж році близько 500 біженців з Ємену попросили притулку у Південній Кореї [S.Reach, Tomothy, 2018], і т. д. Тут потрібно уточнити, що просять притулку в інших країнах ті з біженців, кому це дозволяють робити їхні статки. Наприклад, за переправлення 1 біженця з Афганістану до Європи контрабандисти просили 8 000 доларів США, а до країни призначення платилося окремо: наприклад до Франції ще плюс 4 000 доларів [Закат Европы, 2018]. Інші контрабандисти за дорогу з Афганістану до Туреччини просили 1 500 євро плюс 1 400 євро до Болгарії або Сербії. За подальшу дорогу – наприклад до Угорщини біженці платили окремо [Закат Европы, 2018]. Ще приклад. Біженці з Еритреї за дорогу з Еритреї до Ізраїлю платили контрабандистам 3 500 доларів [Закат Европы, 2018]. Тобто, з урахуванням статків, таку дорогу можуть подолати далеко не всі біженці. Нижченаведена таблиця дає уяву про кількість біженців з країн Близького та Середнього Сходу у деяких державах Євросоюзу та по ЄС у цілому станом на 2018 рік [Field Listing, 2020].

Таблиця 3. Розміщення біженців з країн Близького і Середнього Сходу по державах ЄС.

Країна	Сирія	Афганістан	Ірак	Іран	Туреччина
Франція	15 822	18 534	8 131	–	11 196
Німеччина	532 065	126 018	136 463	41 150	24 036
Швеція	109 343	28 204	12 693	6 485	–
Великобританія	9 720	9 839	–	17 231	–
Інші країни	201 674	83 949	26 077	5 772	–
Загалом по ЄС	868 624	266 544	183 364	70 638	35 232

Зауважимо, що велика кількість біженців з країн Близького та Середнього Сходу створює серйозні проблеми для країн ЄС. Так, у 2018 році в одній Німеччині перебувало 1,8 млн. претендентів на надання їм статусу біженця у цій країні, включаючи тих, чиє клопотання було відхилене, а також тих, хто очікував депортації з країни, а таких було 190 000 чоловік [Число соискателей статуса, 2019]. Більшість відмов була у громадян Афганістану, Іраку та Сербії [Число соискателей статуса, 2019]. Тим не менше, у 2019 році країни ЄС надали статус біженця 295.800 мігрантам (у 2018 році було 316.200 позитивних відповідей), причому з цього числа 27% становили сирійці, 14% – афганці, а 13% – громадяни Венесуели [Figures at a Glance – UNHCR, 2020]. Цікавим є також те, що Німеччина прийняла 71% біженців з Сирії, та 41% – з Афганістану, зате Іспанія прийняла 94% біженців з Венесуели [27 стран, 2020]. На підставі цього прикладу бачимо, що Іспанія прийняла етнічно – близьких біженців, оскільки у венесуельців з іспанцями одна і та ж мова, культура і релігія, в той час, як про Німеччину цього сказати не можна. Хоча з іншого боку, тільки 20% прийнятих у Німеччині біженців мають право на безстрокове перебування у цій країні [Число соискателей статуса, 2019].

Додамо, що **Греція** та **Кіпр** є 'східними воротами' Євросоюзу, через які до країн ЄС намагаються потрапити біженці з країн Близького та Середнього Сходу. Так, Греція у 2019 році прийняла 74 910 біженців (у 2018 році – 64 795 чоловік), а Кіпр у 2019 та 2018 роках – відповідно 12 695 та 7 610 біженців [Число беженцев на Кипре, 2020]. Ці дві країни мають найвищий відсоток клопотань про надання статусу біженця серед держав ЄС: на Кіпрі 14 495 а у Греції 6 985 клопотань на 1 млн. чоловік населення [Число беженцев на Кипре, 2020].

Зауважимо, що біженці з країн Близького та Середнього Сходу, які отримали легальний статус, займають невисокі місця на 'соціальній драбині' країн Євросоюзу. Так, згідно [Успенская, 2020], у Німеччині понад 50% біженців та мігрантів з країн згаданого регіону були зайняті низькокваліфікованою працею, у той час, як середній показник серед громадян країни, які зайняті такою працею складає усього 16%. І у той же час тільки 4% біженців та мігрантів з країн Близького та Середнього Сходу були зайняті висококваліфікованою працею [Успенская, 2020].

Якщо вести мову про інші держави світу, то в **Австралії** у 2018 році перебувало 11 932 біженців з Афганістану та 10 702 – з Ірану, а у **США** – 1 198

біженців з Афганістану [Field Listing, 2020]. У 2018 році США прийняли 62 сирійських біженців, в той час як Канада усього прийняла 68 000 сирійських біженців [Todd Zoe, 2019].

В Україні, у 2019 році, не рахуючи ВПО з Криму та Донбасу, перебували біженці з понад 60 країн світу, проте їхнє число було порівняно невеликим: близько 2 600 біженців, з яких порядку 1 800 визнані біженцями, а ще близько 800 отримали статус осіб, які потребують додаткового захисту, та 6 000 чоловік, які чекали на підтвердження статусу, або оскаржували відмову про надання їм статусу біженця у суді [Бабич, 2019], [Невероятные истории, 2019]. Значна частина цих біженців походила з Сирії та Афганістану. Одержати статус біженця на Україні досить важко: наприклад, у 2018 році тільки 8 чоловік було визнано біженцями, та ще 37 чоловік визнано такими, які потребують додатковий захист [Королева, 2018].

6. Гастарбайтери у країнах Близького та Середнього Сходу. У країнах регіону, попри всі складнощі, є чимало робіт, виконувати які з задоволеннями ідуть заробітчани з інших регіонів земної кулі. Наприклад, в Йорданії у 2020 році нараховувалося 1,2 млн. нелегалів – заробітчан та 500 000 заробітчан, які працювали легально [Jordan Population, 2020]. У Лівані у 2020 році працювало 250 000 заробітчан [World Report 2020: Lebanon]. Заробітчани у цих країнах походять в основному з Шрі-Ланки, Ефіопії, Філіппін і Бангладеш. Уряди країн регіону захищають свій ринок праці від заробітчан – нелегалів. Вище ми описували дії Ізраїлю стосовно гастарбайтерів з Африки, які видавали себе за біженців. Ще один приклад. За період з березня 2017 року і по липень 2019 року уряд Саудівської Аравії депортував з країни близько 300 000 нелегальних мігрантів з Ефіопії [Record numbers of refugees and migrants, 2019].

7. Українські гастарбайтери в Ізраїлі. З'явилися у 2013 році, коли була зафіксована 1 заява громадянина України про надання йому статусу біженця в Ізраїлі [Харченко, 2019]. Станом на середину жовтня 2017 року таких заяв від громадян України вже нараховувалося 15 000 [Каташинская, 2017]. Оскільки в Україні йде війна, а українські громадяни оголошували себе біженцями з зони бойових дій, то перевірка кожної такої заяви могла тривати кілька років. У цей час громадяни України нелегально працювали в Ізраїлі. Середня заробітна плата у них складала 2 000 – 3 000 доларів у місяць, мовних проблем, оскільки роботодавці спілкувалися з українськими заробітчанами російською мовою, також не було [Таки депортация, 2017]. Оскільки велика кількість нелегальних українських заробітчан, які ніде не були зареєстровані і отже, не платили податків, підірвала ізраїльський ринок праці, уряд країни у жовтні 2017 року оголосив Україну, а також Грузію безпечними країнами. На практиці вказане рішення означало те,

що заяви від українських громадян про надання їм статусу біженця замість кількох років розглядалися протягом тижня, і у випадку невідповідності вказаним критеріям стосовно цього статусу, заявники негайно депортувалися додому. Щоправда, заяви від уродженців Донецької та Луганської областей розглядалися за окремою процедурою [Каташинская, 2017]. Вказані міри одразу дали ефект, оскільки тільки у 2018 році на Україну було депортовано 5 000 українських нелегальних гастарбайтерів, багатьох з яких розвертали назад прямо в аеропорту [Харченко, 2019]. Проте кількість українських нелегалів – заробітчан в Ізраїлі все одно залишається високою – за оцінкою посла Ізраїлю в Україні, Джоеля Ліона, порядку 20 000 чоловік станом на другу половину 2019 року [Израиль изменит процесс, 2019]. Річ у тім, що попри ізраїльські депортації, існує постійне джерело поповнення українських нелегалів у цій країні. За словами згаданого посла Ізраїлю в Україні, Джоеля Ліона – це українські туристи яких щороку до Ізраїлю прибувало близько 100 000 чоловік [Посол назвал число, 2019]. Так от, за даними посла, з цього числа туристів, порядку 10% складають потенційні нелегали – заробітчани, яких одразу розпізнати досить важко [Посол назвал число, 2019]. В усякому випадку грошові перекази українських заробітчан з Ізраїлю перевищували грошові перекази з Італії, або з Польщі. Наприклад, у 2019 році українські заробітчани переказали додому 12 млрд. доларів, у тому числі 18% названої суми надійшло зі США, **17% – з Ізраїлю**, з Італії – 9%, а з Росії та Польщі – по 7% з загального числа надісланих коштів [12 млрд. доларів, 2020].

Висновки. В пропонованій публікації показано, що людські втрати у війнах, які велися і ведуться по країнах Близького та Середнього Сходу у ХХІ столітті, багатократно перевищують втрати у війнах і конфліктах по таких регіонах, як країни пост-радянського простору, або держави Америки, чи Євросоюзу, що, у свою чергу, має наслідком появу набагато чисельнішої армії біженців та внутрішньо-переміщених осіб, аніж у згаданих регіонах. Показано, що біженці на Близькому і Середньому Сході переважним чином розміщуються у сусідніх державах, або у державах регіону, причому їхні відносини з корінним населенням та урядами приймаючих держав є досить складними. Це все множиться на величезну кількість внутрішньо-переміщених осіб, які є наслідком воєн та військових конфліктів у регіоні, що ще більше ускладнює ситуацію, свідченням чому є міграція вихідців з цих держав до країн Євросоюзу. Держави Близького та Середнього Сходу активно захищають свій ринок праці від нелегалів – заробітчан. Це стосується також і заробітчан з України, які починаючи з 2013 року нелегально працюють в Ізраїлі, хоча в даному випадку виправити ситуацію може тільки відповідна угода між урядами України та Ізраїлю.

Список використаних джерел

10 Facts about the Syrian Refugee crisis in Jordan... 31.12.2019. [Online]. Доступно: <https://www.unhcr.org/12449> (дата звернення: 2020).

- 12 млрд. доларів перевели 'заробітчани в Україну'. 2020, Українська правда, 16.02.
- 27 стран – членов ЕС в прошлом году предоставили статус беженца 295 тысячам 800 человек. 27.04.2020. [Online]. Доступно: <https://www.trt.net.tr/2020/04/27/> (дата звернення: 12.09.2020).
- 84% беженцев оседают в развивающихся странах. 18.07.2019. [Online]. Доступно: <https://www.unhcr.org/20463> (дата звернення: 31.08.2020).
- Abdullaev, Ramin. Беженцев из Африки вынуждают покинуть Израиль. 18.02.2018. [Online]. Доступно: <https://www.aa.com.tr/> (дата звернення: 10.09.2020).
- Conor de Lion. ' The fates of the refugees and their Jordanian hosts are intertwined '... 25.03.2020. [Online]. Доступно: <https://www.marketwatch.com/> (дата звернення: 27.08.2020).
- Country – Afghanistan (Islamic Republic of) – Data.unhcr.org. 23.03.2020. [Online]. Доступно: <https://data2.unhcr.org/afg> (дата звернення: 21.09.2020).
- Field Listing:: Refugees and International Displaced persons. 2020. [Online]. Доступно: <https://www.cia.gov/library/fields> (дата звернення: 19.08.2020).
- Figures at a Glance – UNHCR. 2020. [Online]. Доступно: <https://www.unhcr.org> (дата звернення: 15.08.2020).
- Jordan Population 2020 (Demographics, Maps, Graphs). 17.02.2020. [Online]. Доступно: <https://worldpopulationreview.com> (дата звернення: 20.08.2020).
- Lebanon – Factsheet. 4.02.2020. [Online]. Доступно: <https://reliefweb.int/report/> (дата звернення: 5.08.2020).
- Record numbers of refugees and migrants... 22.08.2019. [Online]. Доступно: <https://reliefweb.int/report> (дата звернення: 14.09.2020).
- REPORT: Over 13 Million Palestinians Worldwide by 2020. 31.12.2019. [Online]. Доступно: <https://imemc.org/article/report...> (дата звернення: 3.09.2020).
- S.Reach, Tomothy, Bison, Kaitlyn. Answering the question: should South Korea accept refugees? 14.12.2018. [Online]. Доступно: <https://www.lowyinstitute.org/the-internet/> (дата звернення: 4.09.2020).
- Situation Horn of Africa. Somalia Situation. – Data unhcr.org. 2020. [Online]. Доступно: <https://data2.unhcr.org/situations> (дата звернення: 23.08.2020).
- Syria refugee camps. 2020. [Online]. Доступно: <https://en/m/Wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 2.09.2020).
- Syria refugee crisis explained – USA for UNHCR. 24.02.2020. [Online]. Доступно: <https://www.unrefugees.org/news> (дата звернення: 27.07.2020).
- Syrian refugees: why won't the oil-rich Gulf States take them in? 30.01.2016. [Online]. Доступно: <https://lejournalinternational.fr/...> (дата звернення: 17.08.2020).
- Syria's refugees feel more welcome in than in the Gulf... 4.05.2015. [Online]. Доступно: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2015-09-04/> (дата звернення: 3.08.2020)
- Todd, Zoe. By the numbers: Syrian refugees around the world. 19.11.2019. [Online]. Доступно: <https://www.pbs.org/wgbh/article> (дата звернення: 23.07.2020).
- UNHCR urges greater support for displaced Afghans. 31.12.2019. [Online]. Доступно: <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific> (дата звернення: 16.08.2020).
- World Report 2020: Jordan Human Rights Watch [Online]. Доступно: <https://www.hrw.org/2020/Jordan> (дата звернення: 1.09.2020).
- World Report 2020: Lebanon Human Rights Watch. [Online]. Доступно: <https://www.hrw.org/2020/Lebanon> (дата звернення: 29.08.2020).
- Yemen emergency. – UNHCR. 9.02.2018. [Online]. Доступно: <https://www.unhcr.org> (дата звернення: 25.08.2020).
- Бабич, Оксана, 2020. Всемирный день беженцев. Стоит ли сочувствовать беженцам? Украинская правда, 20.06.
- В мире порядка 12,5 млн. палестинцев, половина из них беженцы. 20.06.2018. [Online]. Доступно: <https://arab.com.ua/> (дата звернення: 17.08.2020).
- Глава ООН: мир должен действовать и помогать афганским беженцам. 21.02.2020. [Online]. Доступно: <https://www.unhcr.org/ru/22311> (дата звернення: 20.08.2020).
- Закат Европы. Часть 3. Великое переселение народов. Афганистан: беженцы в Европе. 9.04.2018. [Online]. Доступно: <https://qaz123wsx456edc.livejournal.com/> (дата звернення: 6.09.2020).
- Израиль изменит процесс проверки украинцев – нелегалов, – Джоэль Лион. 23.08.2019. [Online]. Доступно: <https://tus.uatv.ua/> (дата звернення: 8.09.2020).
- Каташинская, Алена. Израиль признал Украину безопасной страной и ускорил процедуру депортации украинских нелегалов. 18.10.2017. [Online]. Доступно: <https://kr.ua/politics/589614> (дата звернення: 17.08.2020).
- Королева, Евгения. Новые украинцы. Кто бежит в Украину из России, Сирии и Афганистана. 4.12.2018. [Online]. Доступно: <https://focus.ua/Ukraine/> (дата звернення: 17.09.2020).
- Лавер, О. Г., 2002. *Війни та народонаселення країн світу в ХХ столітті. Статистичне дослідження. Наукова монографія*, Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно – видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 304 с.
- Лавер, О. Г., 2018. *Війни та народонаселення країн світу у ХХ – ХХІ століттях (1900 – 2016 рр.): монографія вид. 2 – е, допов.*, Ужгород: РІК–У, 760 с. [Online]. Доступно: <https://dspace.uznu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/23862/1/> (дата звернення: 5.09.2020).
- Лавер, О. Г., 2020. Етнічні конфлікти і міграційні процеси в країнах ЄС: соціолого – політичний аспект (2017 – 2020 рр.), *Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць*. Випуск 1(24). / ред. кол.: І.І. Черленяк (гол. ред.) та ін., Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», с. 74–82.
- Лавер, О. Г., Матяшовська, Б. О., Шумило, Н. Я., 2019. Проблема біженців та нелегальних мігрантів у світлі новітньої статистики, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія ІСТОРИЯ. Випуск 2(41)*, Ужгород: «Говерла», с. 143–155.
- Лавер, О. Г., Лавер, В. О., 2020. Війни і політичний тероризм на Американському континенті та їхній вплив на континентальні міграційні процеси (2017 – 2020 рр.), *Міжнародний Науковий Вісник. Спецвипуск 1(21)*. За матеріалами науково-практичної конференції «Міграційна політика України в умовах глобалізації: досвід управління та ризики сьогодення» та міжнародного наукового семінару на тему «Європейська дипломатія в умовах еволюції інституціональної системи ЄС» (м. Ужгород, 24 березня–15 квітня 2020 р.), с. 94–106.

Лавер, О. Г., Лавер, В. О., 2020. Втрати населення країн пострадянського простору від воєн, етнічних конфліктів та терористичних атак упродовж 2001 – 2019 рр., Науковий вісник Ужгородського університету. Серія ІСТОРІЯ. Випуск 1(42)? Ужгород: «Говерла», с. 258– 269.

Невероятные истории беженцев... 25.09.2019. [Online]. Доступно: <https://112.ua/Статьи> (дата звернення: 24.08.2020).

Нелегальная иммиграция из Африки в Израиль. 17.08.2019. [Online]. Доступно: <https://ru.m.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 9.08.2020).

ООН: за 10 лет число людей, вынужденно покинувших свои дома удвоилось. 18.06.2020. [Online]. Доступно: <https://news.un.org/ru/story/> (дата звернення: 12.09.2020).

Посол назвал число приезжающих в Израиль нелегальных мигрантов с Украины. 22.01.2019. [Online]. Доступно: <https://www.rbc.ua/rus/news/> (дата звернення: 13.08.2020).

Таки депортация... 23.10.2017. [Online]. Доступно: <https://amp.strana.ua/articles/analysis/100237> (дата звернення: 18.08.2020).

Успенская, Анастасия, Вендрик, Юри, 2020. Мигранты в Германии: права ли была Меркель, открывшая двери сотням тысяч беженцев? БС, 24.08.

Харченко, Александра. 'Высылают сотнями'. Почему в Израиле началась новая волна депортации украинцев. 7.01.2019. [Online]. Доступно: <https://strana.ua> (дата звернення: 23.07.2020).

Число беженцев на Кипре за год выросло на 67% – Вестник Кипра. 25.03.2020. [Online]. Доступно: <https://www.vkcrpus.com/society> (дата звернення: 30.08.2020).

Число соискателей статуса беженца в ФРГ увеличилось до 1,8 млн. 19.07.2019. [Online]. Доступно: <https://www.dw.com/> (дата звернення: 10.09.2020).

Шелудкова, Ирина, 2020. ООН: рекордный рост числа беженцев. Евроньюс, 8.06.

Эрдоган заявил, что Турция не будет сдерживать 1,5 миллиона беженцев. 3.03.2020. [Online]. Доступно: <https://www.ukrinform.ru/> (дата звернення: 8.08.2020).

Эрлихман, В. В., 2004. *Потери народонаселения в XX веке. Справочник*, Москва: Русская панорама, 175 с.

References

10 Facts about the Syrian Refugee crisis in Jordan... 31.12.2019. [Online]. URL: <https://www.unhcr.org/12449> . / (date of treatment: 2.09.2020). (in English).

12 mlrd. dolariv perevelu 'zarobiychanu v Ukrainu'[\$ 12 billion was transferred by workers to Ukraine]. 2020,Ukrains'ka pravda,16.02. (in Ukrainian).

27 stran – chlenov ES v proshlom godu predostavili statua bezhenca 295 tisyacham 800 chelovek. [Last year, 27 EU member states granted refugee status to 295,800 people]. 27.04.2020. [Online]. URL: <https://www.trt.net.tr/2020/04/27/> ((date of treatment: 12.09.2020). in Russian).

84% bezhencev osedayut v razvivuyushchihsy stranah.[84% of refugees settle in the lands and develop].18.07.2019.[Online].URL:<https://www.unhcr.org/20463> (date of treatment: 31.08.2020). (in Russian).

Abdullaev, Ramin. Bezhencev iz Africi vinuzhdayut pokinut Izrail. [Refugees from Africa force to leave Israel]. 18.02.2018 . [Online]. URL: <https://www.aa.com.tr/> (date of treatment: 10.09.2020). (in Russian).

Conor, de Lion. ' The fates of the refugees and their Jordanian hosts are intertwined '.... 25.03.2020. [Online]. URL: <https://www.marketwatch.com/> (date of treatment: 27.08.2020). (in English).

Country – Afghanistan (Islamic Republic of) – Data.unhcr.org. 23.03.2020. [Online]. URL: <https://data2.unhcr.org/afg> (date of treatment: 21.09.2020). (in English).

Field Listing:: Refugees and International Displaced persons.... 2020. [Online]. URL:<https://www.cia.gov/library/fields> (date of treatment:19.08. 2020). (in English).

Figures at a Glance – UNHCR. 2020. [Online]. URL: <https://www.unhcr.org> (date of treatment: 15.08.2020). (in English).

Jordan Population 2020 (Demographics,Maps,Grahs). 17.02.2020. [Online]. URL: <https://worldpopulayionreview.com>(date of treatment: 20.08.2020). (in English).

Lebanon – Factsheet. 4.02.2020. [Online]. URL:<https://reliefweb.int/report/> (date of treatment: 5.08.2020). (in English).

Record numbers of refugees and migrants... 22.08.2019. [Online]. URL: <https://reliefweb.int/report/> / (date of treatment: 14.09.2020). (in English).

REPORT: Over 13 Million Palestinians Worldwide by 2020.31.12.2019. [Online]. URL: <https://imemc.org/article/report...> (date of treatment: 3.09.2020). (in English).

S.Reach, Tomothy, Bison, Kaitlyn. Answering the question: should South Korea accept refugees? 14.12.2018. [Online]. URL: <https://www.lowyinstitute.org/the-internet/> (date of treatment : 4.09.2020). (in English).

Situation Horn of Africa. Somalia Situation. – Data unhcr.org, 2020. [Online]. URL: <https://data2.unhcr.org/situations> (date of treatment: 23.08.2020). (in English).

Syria refugee camps, 2020. [Online]. URL: <https://en.m/Wikipedia.org/wiki/> (date of treatment: 2.09.2020). (in English).

Syria refugee crisis explained – USA for UNHCR, 24.02.2020. [Online]. URL: <https://www.unrefugees.org/news> (date of treatment: 27.07.2020). (in English).

Syrian refugees: why won't the oil – reach Gulf States take them in? 30.01.2016. [Online]. URL: [https://lejournalinternational.fr/...](https://lejournalinternational.fr/)(date of treatment: 17.08.2020). (in English).

Syria's refugees feel more welcome in than in the Gulf...4.05.2015. [Online]. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2015-09-04/> (date of treatment: 3.08.2020). (in English).

Todd, Zoe. By the numbers: Syrian refugees around the world. 19.11.2019.[Online].URL: <https://www.pbs.org/wgbh/article/> (date of treatment: 23.07.2020). (in English).

UNHCR urges greater support for displaced Afghans. 31.12.2019. [Online].URL: <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific> (date of treatment: 16.08.2020). (in English).

World Report 2020: JordanIHuman Rights Watch [Online]. URL: <https://www.hrw.org/2020/Jordan> (date of treatment: 1.09.2020). (in English).

World Report 2020: LebanonIHuman Rights Watch. [Online]. URL: <https://www.hrw.org/2020/Lebanon> / (date of treatment: 29.08.2020). (in English).

- Yemen emergency. – UNHCR. 9.02.2018. [Online]. URL: <https://www.unhcr.org> (date of treatment: 25.08.2020). (in English).
- Babich, Oxana, 2020. Vsemirnij den bezhencev. Stoit li sochustvovat bezhencam? [Babich, Oxana, 2020. World Refugee Day. Is it worth sympathizing with refugees?]. Ukrainskaya pravda, 20.06. (in Russian).
- V mire porjadka 12,5 mln. Palestincev, polovina iz nih bezhenci. [There are about 12.5 million Palestinians in the world, half of them refugees] 20.06.2018. [Online]. URL: <https://arab.com.ua/> (date of treatment: 17.08.2020). (in Russian).
- Glava OON: mir dolzhen deistvovat i pomogat afganskim bezhencam. [UN chief: peace must act and help Afghan refugees] 21.02.2020. [Online]. URL: <https://www.unhcr.org/ru/22311> (date of treatment: 20.08.2020). (in Russian).
- Zakat Evropu. Chast 3. Velikoe pereselenie narodov. Afganistan: bezhencu v Evrope. [Sunset of Europe. Part 3. The great migration of peoples. Afghanistan: Refugees in Europe]. 9.04.2018. [Online]. URL: <https://qaz123wsx456edc.livejournal.com/> (date of treatment: 6.09.2020). (in Russian).
- Izrail izmenit process proverki ukraincev – nelegalov, – Djoel Lion. [Israel will change the process of checking Ukrainians – illegals, – Joel Lyon] 23.08.2019. [Online]. URL: <https://rus.uatv.ua/> (date of treatment: 8.09.2020). (in Russian).
- Katashinskaya, Alena. Izrail priznal Ukrainu bezopasnoj stranoj I uskoril procedure deportacii nelegalov. [Katashinskaya, Alena. Israel has recognized Ukraine as a safe country and hastened the deportation of Ukrainian illegals]. 18.10.2017. [Online]. URL: <https://kp.ua/politics/589614/> (date of treatment: 17.08.2020). (in Russian).
- Koroleva, Evgenia. Novie ukrainci. Kto bezhit v Ukrainu iz Rossii, Sirii I Afganistana. [Koroleva, Evgenia. New Ukrainians. Who flees to Ukraine from Russia, Syria and Afghanistan]. 4.12.2018. [Online]. URL: <https://focus.ua/Ukraine/> (date of treatment: 17.09.2020). (in Russian).
- Laver, O. G., Matyashovs'ka, B. O., Shumilo, N. Ya., 2019. Problema bizhenciv ta nelegalnih migrantiv u svitli novitnoi statistuku [The problem of refugees and non-legal migrants in a light of newest statistics], Naukovui visnik Uzhgorodskogo universitetu. Seriya ISTORIA. Vipusk 2(41), Uzhgorod: «Goverla», s. 143–155. (in Ukrainian).
- Laver, O. G., 2002. Vjni ta narodonaselennya krain svitu v XX stolitti. Statistichne doslidjennya. Naukova monografija. [Wars and population of world countries in XXth century. Statistical study. Monography], Uzhgorod: Gosprozrahunkovij redakcijnno – vidavnicnij viddil upravlinnya u spravah presi ta informacii, 304 s. (in Ukrainian).
- Laver, O. G., 2018. Vjni ta narodonaselennya krain svitu u XX – XXI stolittjah (1900 – 2016rr.). [Wars and population of world countries in XX – XXI century (1900 – 2016)]: monographia / vid. 2–ge, dopov., Uzhgorod: RIK–U, 760s. [Online]. URL: <https://dSPACE.UZNU.UA/jspui/bitstream/lib/23862/1/> (date of treatment: 5.09.2020). (in Ukrainian).
- Laver, O. G., 2020. Etnichni conflicti i migracijni procesu v krainah kraïnah ES: sociologo – politichnij aspect (2017 – 2020 rr.). [Ethnic conflicts and migration processes in EU countries: socio-political aspect (2017–2020)], Geopolitica Ukraini: istoriya I suchasnist: zbirnic naukovih prac. Vipusk 1(24)/ red. col.: I.I. Cherlenyak (gol.red.) ta in. Uzhgorod: DVNZ «UzhNU», s. 74–82. (in Ukrainian).
- Laver, O. G., Laver, V. O., 2020. Vjni i politichnij terorism na Amerucans'komu kontinenti ta ihnij vpliv na continental'ni migracijni procesu (2017 – 2020 rr.), [Wars and political terrorism on the American continent and their impact on continental migration processes (2017 – 2020)], Mizhnarodnij Naukovij Visnic. Spesvipusk 1(21). Za materialamu naukovo – practichnoi konferencii «Migracijna politika Ukraini v umovah globalizacii: dosvid upravlinnya ta ruzuku s'ohodennya» ta mizhnarodnoho naukovoho seminaru na temu «Evropejska diplomatiya v umovah evolucii institucional'noi sistumu ES» (m. Uzhgorod, 24 bereznja – 15 kvitnja 2020 r.), s. 94–106. (in Ukrainian).
- Laver, O. G., Laver, V. O., 2020. Vtrati naseleennya krain postradyans'kogo prostoru vid voen, etnichnih conflictiv ta terorustchnuh atak uprodovzh 2001 – 2019 rr., [Losses of population of post-USSR countries caused by wars, ethnic conflicts and terrorist attacks during 2001 – 2019], Naukovij visnic Uzhgorods'kogo universitetu. Seriya ISTORIYA. Vipusk 1(42). Uzhgorod: «Goverla», s. 258–269. (in Ukrainian).
- Neveroyaynie istorii bezhencev... [Incredible stories of refugees]. 25.09.2019. [Online]. URL: <https://112.ua/Статьи/> (date of treatment: 24.08.2020). (in Russian).
- Nelegal'naya immigratsiya iz Afriki v Izrail' [Illegal immigration from Africa to Israel]. 2019. [Online]. URL: <https://ru.m.wikipedia.org/wiki> (date of treatment: 9.08.2020). (in Russian).
- OON: za 10 let chislo ludei, vinuzhdanno pokinuvshih svoi doma udvoilos. [UN: In 10 years, the number of people forced to leave their homes has doubled]. 18.06.2020. [Online]. URL: <https://news.un.org/ru/story/> (date of treatment: 12.09.2020). (in Russian).
- Posol nazval chislo priezhayushchih v Izrail nelegalnih migrantov s Ukraini. [The Ambassador mentioned the number of illegal migrants arriving in Israel from Ukraine]. 22.01.2019. [Online]. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/> (date of treatment: 13.08.2020). (in Russian).
- Taki deportaciya... [Such deportation...]. 23.10.2017. [Online]. URL: <https://amp.strana.ua/articles/analysis/100237/> (date of treatment: 18.08.2020). (in Russian).
- Uspenskaya, Anastasiya, Vendrik, Yuri, 2020. Migranty v Germanii: prava li byla Merkel', otkryvshaya dveri sotnyam tysyach bezhentsev? [Uspenskaya, Anastasia, Vendrik, Yuri, 2020. Migrants in Germany: Was Merkel Right in Opening the Doors to Hundreds of Thousands of Refugees?]. BBC, 24.08. (in Russian).
- Harchenko, Alexandra. 'Visilayut sotnyami'. Pochemu v Izraile nachalas novaya volna deportacii ukraincev. [Kharchenko, Alexandra. Hundreds are sent. Why a new wave of deportation of Ukrainians has begun in Israel]. 7.01.2019. [Online]. URL: <https://strana.ua> (date of treatment: 23.07.2020). (in Russian).
- Chislo bezhencev na Kipre za god viroslo na 67% – Vestnic Kipra. [The number of refugees in Cyprus increased by 67% over the year]. 25.03.2020. [Online]. URL: <https://www.vkcprus.com/society/> (date of treatment: 30.08.2020). (in Russian).
- Chislo soiskatelei statusa bezhencu v FRG uvelichilos do 1.8 mln. [The number of applicants for refugee status in Germany has increased to 1.8 million]. 19.07.2019. [Online]. URL: <https://www.dw.com/> (date of treatment: 10.09.2020). (in Russian).
- Sheludkova, Irina, 2020. OON: recordnij rost chisla bezhencev. [Sheludkova, Irina, 2020. UN: record increase in the number of refugees]. Euronews, 8.06. (in Russian).
- Erdogan zayavil, chto Turcia ne budet sderzhivat 1,5 milliona bezhencev. [Erdogan said Turkey would not detain 1.5 million refugees.] 3.03.2020. [Online]. URL: <https://www.ukrinform.ru/> (date of treatment: 8.08.2020). (in Russian).
- Erlihman, V.V., 2004. Poteri narodonaseleniya v XX veke. Spravochnik [Losses of population in XX century. Reference boor], Moskva: Russkaja panorama, 175 s. (in Russian).

SUMMARY

THE MIDDLE EAST LOCAL WARS AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY, AND THEIR INFLUENCE ON MIGRATION PROCESSES IN THE REGION

Oleksandr Laver

Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Docent; Professor, Head of
The Department of Computer Science, Physical and Mathematical Sciences,
SHEE «Uzhhorod National University»

Beata Matyashovska

Senior Lecturer of Department of Information Science and Physics and
Mathematics Disciplines,
SHEE «Uzhhorod National University»

Nataliya Shumilo

Senior Lecturer of Department of Information Science and Physics and
Mathematics Disciplines,
SHEE «Uzhhorod National University»

The proposed publication examines the statistics of population losses in the Middle East due to wars, military, ethnic and religious conflicts during 2017 – 2020 and their impact on migration processes in the region. This publication is a continuation of our research on this issue for 2001 – 2016, which we conducted in previous works. The publication compares the Middle East's human losses with similar losses of the post-Soviet space population, the EU, and the Americas during 2001 – 2020. It is shown that the significant number of refugees and internally displaced persons in the Middle East is a consequence of wars, which have been conducted for decades in the countries of this region. The publication examines the dynamics of the number of significant refugees: Palestinian, Syrian, Afghan refugees, and refugees from Yemen for the period 2017 – 2020. The problem of guest workers in the region, including Ukrainian workers in Israel. Data on the number of refugees from the Middle East in the European Union and several other countries are given. The proposed publication includes the following sections: a comparative analysis of human losses in wars and conflicts of the XXI century (2001 – 2020) in the post-Soviet space, the EU and America, and the Middle East, updated data on the number of Palestinians, Syrians, Afghan refugees and refugees from Yemen for the study period 2017 – 2020, their placement in the region. Also: the number of internally displaced persons in the region, the relationship of refugees with indigenous peoples and host governments, the issue of foreign guest workers in the region, statistics on the number of refugees from the Middle East.

Keywords: *The Middle East countries, refugees, internally displaced persons, wars, military losses, civilian population losses, lower, middle and upper estimates of losses, migration processes, guest workers, Ukrainian workers.*

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК: 930=161.2(043)

DOI: 10.24144/2523-4498.2(43).2020.217458

ФРАНЦУЗЬКІ ЗВ'ЯЗКИ ФАЛЬШИВОМОНЕТНИКІВ В УКРАЇНІ В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ

Бойко-Гагарін Андрій Сергійович

кандидат історичних наук, завідувач сектором проблем фондової роботи,

Національний музей історії України, Київ

E-mail: boiko.gagarin@gmail.com

Researcher ID: N-6985-2017

<http://orcid.org/0000-0003-4610-3665>

<https://publons.com/researcher/2062309/andrii-s-boiko-gagarin/>

У цій статті, спираючись на збережені в архівних справах та публікаціях українських газет імперської доби свідчення, описано та проаналізовано випадки «французького» сліду в фальсифікації грошей. Перші згадки про потрапляння до України підробок із Франції пов'язані із фінансовою диверсією Наполеона I Бонапарта під час Війни 1812 року. Завезення виготовлених у м. Парижі підробок зазнала також Австрія під час воєнного конфлікту 1806 – 1809 років. Після цього в Міністерстві Фінансів Російської імперії почали чітко усвідомлювати високу імовірність виявлення в державі підроблених французьких монет. Про це свідчать звіти експертів російських митниць, яким були відомі підробки французьких срібних 2 та 5 франкових монет. Французькі золоті та срібні монети були добре відомі населенню в Австро-Угорщині, галицька преса повідомляє про виявлення подібних підробок у далеких від України регіонах імперії та світу, виготовлених, до того ж, за допомогою різних технологій. Фальсифікаторів французьких монет було викрито у м. Відні та Будапешті, зафіксовані випадки обпилювання автентичних монет. Також на сторінках галицької преси повідомлено про виявлення потужного угруповання фальсифікаторів французьких грошей у самій Франції та тодішній колонії – у Тунісі. Випадки затримання фальшивомонетників уродженців Російської імперії відомі в м. Парижі, а також фальсифікатора французьких грошей викрито у м. Варні. У Російській імперії газетна періодика поступово розкриває епізоди виявлення у м. Києві значної партії підробок золотих французьких монет, а також завезення вірменами фальшивих грошей з м. Парижу та Ніцци. Злочинцям вдалося створити декілька потужних міжнародних угруповань, які за рахунок чіткої організації тривалий час виготовляли у Франції підробки російських кредитних білетів, у подальшому збуваючи їх у віддалених регіонах імперії: на Кавказі та в Сибіру, а також крупних містах: Москві, Києві, Кракові та заселеному на той час росіянами Харбіні.

Ключові слова: фальшивомонетництво, грошовий обіг, Російська імперія, Австро-Угорщина, Франція, газетні повідомлення, архівні студії, наполеондор, франк, Париж, Ніцца.

Постановка проблеми. Проблема фальшування грошей у XIX столітті інколи виходила за межі українських земель у складі Російської чи Австро-Угорської імперій, досягаючи міжнародних масштабів. Відомі факти не лише підробки іноземних монет у різних регіонах Російської імперії, а також ввезення фальшивих грошей іноземцями, у тому числі цілеспрямованих фінансових диверсії на рівні урядів країн у військовому [Орлик, Бойко-Гагарін, 2017] чи політичному протистоянні [Бойко-Гагарін, 2019]. Також на території України в імперську добу фальшивомонетники не оминули увагою іноземні монети, серед яких нами виявлено чимало свідчень про зв'язок із Францією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день в українській та зарубіжній історіографії відсутня комплексна праця, яка б висвітлювала проблему фальшування грошей у імперіях Романових та Габсбургів у багатогранному вимірі. Вивченню окремих питань фальшування грошей в Австро-Угорщині в українській історіо-

графії приділено увагу А. Бойко-Гагаріним [Бойко-Гагарін, 2020], С. Орлик [Орлик С., 2018] та О. Огуєм [Огуй, 2004-б], окремі аспекти фальшування в Російській імперії досліджено Я. Адріановим [Адріанов, 2016], Л. Квізикавичусом [Квізикавичус, 2006], А. Бойко-Гагаріним [Бойко-Гагарін, 2017] та І. Колобовою [Колабава, 2008]. Методологічний базис дослідження фінансової історії Австро-Угорської [Орлик В., 2007] та Російської імперії закладено професором В. Орликом [Орлик В., Орлик С., 2019].

Метою статті ми бачимо висвітлення та аналіз зв'язків російських та австрійських фальшивомонетників із Францією, а також введення у науковий обіг зафіксованих за даними тогочасних джерел випадків фальшування французьких монет в Україні в імперську добу.

Виклад основного матеріалу. Перші згадки про слід фальшивомонетників із Франції в грошовому обігу України стосуються широко відомої фінансової диверсії французького імператора Наполеона I

Бонапарта проти Російської імперії під час Війни 1812 р., яка згадується у наукових працях ще з того ж XIX ст. [Трутовский, 1898, с. 169]. Фінансові диверсії були характерним інструментом боротьби у зовнішній політиці Наполеона I. Протягом війни проти Австрії у 1806-1809 рр. за ініціативи імператора були сфальсифіковані пруські монети та австрійські банкнотці. Ще задовго до вторгнення французьких військ на території сучасних України та Білорусі французький імператор наказав таємно підробити в м. Парижі російські асигнації (Рис. 1) для покриття частини витрат на утримання армії та підриву економіки Російської імперії [Kotsur, Voiko-Gagarin, 2019].

У подальшому відомствами Російської імперії постійно трималось на контролі питання можливості завезення підробок із Франції. У підготовленому для робітників митниць Монетною комісією Міністерства Фінансів «Описі відмінних ознак срібних монет, підроблених гальванічним чином», складеному у 1845 р., повідомлялось про низку відмінних рис підробок монет, згадуючи при цьому, що досі техніку нанесення різцем на гурті вдвлених літер було відомо експертам: «.../ тільки випадки у побачених підроблених дво-франкових з жолобчастим гуртом та п'яти франкових, карбованих до введення у вжиток монето-стикуючих станків розсувної гайки, за допомогою якої наносяться на гурт опуклі літери» [ДАХО, ф. 7, оп. 2, спр. 48, арк. 2–2 зв.].

У середині XIX століття фальшиві французькі гроші з'явилися також у сусідній Австро-Угорській імперії. Про фальшивий французький наполеондор – монету у 50 франків 1853 р., який було випадково знайдено у Сторожинецькому р-ні Чернівецької обл. – повідомляє О. Огуй [Огуй, 2008, с. 141]. Також у 1861 р. у мешканця м. Чернівці Грицька Ткача було конфісковано фальшиві російські гроші, а на території Буковини з'явилися фальшиві наполеондори, виготовлені таємно фальшивомонетниками в м. Трієсті [Огуй-а, 2004, с. 75]. Підроблені в той час монети 20 франків 1862 р. та 1 фальшивий франк зразка 1863 р. (Рис. 2) зі знахідок на території Словаччини публікують З. Шустек та Я. Тірпак [Sustek, Tírpak, 2017, s. 82].

15 червня 1883 р. син головного редактора газети «Odessaer Zeitung» (нім. «Одеська газета») громадянин Ярмолінський виїхав у м. Варну для організації там типо-літографії. Пізніше болгарська поліція запідозрила та викрила в його помешканні фабрику з підробленими французькими 20 та 100 франковими банкнотами, при затриманні Ярмолінський вчинив збройний супротив [Киевлянин, 1883, с. 3].

У 1892 р. в м. Будапешті було викрито групу сербів, які займалися підробкою французьких 10-франкових банкнот, збуваючи їх у м. Відні, Будапешті та Берліні [Галицкая Русь, 1892, с. 3]. Французькі гроші були відомими та поширеними в Австро-Угорщині також і після проведення в імперії грошової реформи 1892 р. Актуальними для населення були і повідомлення про виявлення незаконного виробництва підробок на території французьких колоній. 13 серпня 1896 р. львівська

газета «Галичанин» інформує про викриття великої партії фальшивих французьких грошей у Тунісі: «Дрібні весті. [...] В Тунісе відкрито фабрику фальшивих банкнотів французьких и сконфіковано лише 100.000 штук готових стофранків» [Діло, 1896-а, с. 3]. Пізніше на шпальтах газети публікується нова звістка про фальшивомонетників у Франції: «Шайка підроблювачів монет, що складалась із 145 осіб, потрапила до рук поліції у Парижі. Підроблювачі пускали до обігу золоті 20- та 10-франкові монети, добувши із їх нутра золото та замінивши його сріблом» [Галичанин, 1896, с. 3]. Також занепокоєння серед населення викликало повідомлення про майстерне обпилювання французьких золотих монет з подальшим склеюванням різних половин, що призводило до зменшення їх ваги. Добре організовану групу таких шахраїв викрито у м. Парижі – повідомила газета «Діло» у 1896 р. [Діло, 1896-б, с. 2].

Також нами зафіксовано випадки затримання громадян Російської імперії, які займалися підробкою грошей у Франції з метою збуту їх у Росії. Із виготовленням у Франції підробок російських кредитних білетів пов'язана історія голови банди фальшивомонетників із міжнародним розмахом – Дунаєвського. Як повідомляє «Аккерманское Слово», діяльність зловмисника розпочалась ще в 1908 р. з появи фальшивих грошей у м. Баянсушу неподалік м. Харбін [Аккерманское Слово, 1913, с. 3], яку було організовано добре знаним у тій місцевості служителем Китайсько-Східної залізниці Т. Простаконим [Черниговское Слово, 1908, с. 3]. Дунаєвський разом із підробленими грошима було викрито та затримано на шляху прямування його з м. Ніцци до Російської імперії, митники в м. Олександрові виявили у валізі подвійне дно, заповнене фальшивими грошима. Згодом злочинця було передано суду: «У справі фальшивомонетників Варшавська судова палата після дводенної наради винесла вирок, яким затверджено вирок окружного суду по відношенню до головних винних процесу, Дунаєвського та Евальда, засуджених до десятилітньої каторги. Семеров замість десятилітньої засуджений до восьмилітньої каторги. Педасов та Кіреєв – до трьох місяців в'язниці. Двоє виправдані» [Ведомости одесского градоначальства, 1915, с. 3]. Пізніше було затримано також інших спільників банди Денаєвського, які привозили у Царство Польське фальшиві російські кредитні білети з м. Ніцци: «Фабриканти фальшивих сто рублевих. До м. Москви доставляються етапом з м. Варшави головні герої «фабрики фальшивих російських сторублів» у Франції – Готхард Левенталь та Емілія Володко. Як відомо, французька влада видала їх Росії, доставивши злочинців до м. Варшави. Діяльність шайки досягла на стільки широкий розмах, що представники «фабрикантів грошей» Левенталь та Володко діяли у найвіддаленіших куточках Росії – на Кавказі та в Сибіру, у Царстві Польському і т.п. Серед розповсюджувачів фальшивих грошей були люди найрізноманітніших професій. В них відбувались обшуки та вилучення, а потім вони відправлялись у м. Москву. Цікаво

відмітити, що більшість із них один одного не знали і до тюрми знайомі не були. Діяли особливі роз'їзні агенти «комівояжери», що збували «товар із Ніцци». Левенталь та Володко будуть поміщені до Бутирської пересильної тюрми, де вже знаходяться близько 20 осіб, заарештованих по цій справі» [Полтавский Вестник, 1913, с. 4]. Інформація про зловмисників згодом дійшла до м. Києва. «Фальшиві кредитки. Київський губернатор повідомляє керівникам поліції Київської губ., що внаслідок припису головного начальника постачання армії Південно-Західного фронту, головний керівник округу показав, що згідно наявних свідчень, у м. Кракові трапляються багато російських паперових грошей – 10, 25 та 100 рублевого номіналу з датою 1909. Можливо, що вони підроблені, тому рекомендується ставитись з особливою обережністю до прийому цих грошей від приватних осіб» [Київ, 1915, с. 4]. Таким чином, діяльність потужного міжнародного угруповання збувальників підробок, виготовлених у м. Ніцца, було викрито та знешкоджено.

У 1911 р. у м. Києві збут фальшивих грошей та поштових марок було налагоджено втікачем фальшивомонетником з м. Парижу на прізвище Назар'янц, який продовжив свою незаконну діяльність у м. Києві. Злочинець змінив своє прізвище, хоча був викритий після затримання своїх спільників турків. Інший учасник банди Аведьянц, який влаштував кондитерську на розі вул. Безаківської (нині вул. Симона Петлюри – автор) та Жилианської, покінчив життя самогубством 21 лютого 1911 р. на ст. Лозова [Южная Копейка, 1911, с. 4]. Спочатку газета «Кієвская Почта» у 1911 р. повідомляла у загальних рисах про збут росіянами фальшивих марок: «Арешт росіян. Париж, 23 лютого. Поліція заарештувала дев'ятьох уродженців Росії, звинувачуваних у збуті фальшивих французьких поштових марок» [Кієвская Почта, 1911-а. с. 3]. Далі газета «Кієвское Утро» надає вже більш розширену інформацію про затриману групу фальшивомонетників, які також були причетні до тероризму: «Російські фальшивомонетники та бомбисти у

м. Парижі. У м. Парижі, як телеграфують московські газети, заарештовано двох студентів вірмен із Росії. У них знайдено фальшиві монети. Вони пояснили, що фальшиві гроші отримали від декого Назар'янца. При обшуку у останнього знайдено чудово обладнана лабораторія для виготовлення фальшивих монет та підривних снарядів. За словами дружини Назар'янца, останній за експропріацію був засуджений у м. Петербургу до смертної кари, згодом помилуваний та засланий на безстрокову роботи. Деякий час тому назад Назар'янц втік, оселився у м. Парижі та зайнявся викладанням практичної хімії своїм співвітчизникам. На питання представника поліції чи виготовляв Назар'янц вибухові речовини, остання відповіла, що не знає. Так само пані Назар'янц не змогла надати відповідь відносно виготовлення фальшивих монет» [Кієвское Утро, 1910, с. 3]. Ще один «французький» епізод стався в м. Києві того ж року – спробу обміну підроблених 200 фальшивих французьких золотих монет зразка 1818 р. було виявлено поліцією у заарештованих Ф. Козакець та К. Ківерцева [Кієвская Почта-б, 1911. с. 4].

Висновки. Отже, спираючись на збережені в архівних справах та публікаціях українських газет імперської доби свідчення, ми встановили «французький» слід у фальсифікації грошей. Перші згадки про потрапляння до України підробок із Франції пов'язані із фінансовою диверсією під час Війни 1812 року. Надалі в Міністерстві Фінансів чітко усвідомлювали наявність імовірності виявлення у Російській імперії підроблених французьких монет із дорогоцінних металів, про що свідчать звіти експертів російських митниць.

Французькі золоті та срібні монети були добре відомі населенню в Австро-Угорщині, галицька преса повідомляє про виявлення подібних підробок також французьких колоніях, виготовлених за допомогою різних технологій. У Російській імперії газетна періодика поступово розкриває епізоди виявлення у м. Києві значної партії підробок золотих французьких монет, а також завезення вірменами до міста фальшивих грошей з м. Парижу та Ніцци.

Список використаних джерел

Архіви

Державний архів Херсонської області (ДАХО), фонд 7. Херсонська митна застава., опис 2, справа 48. Розпорядження керівника Одеського митного округу про спостереження за недопущенням ввезення у Росію фальшивих грошей та ввезення платинової монети. Рік 1845, арк. 2–2 зв.

Газети

- Арест русских. Киевская Почта, № 619, 25 февраля, Киев, 1911. с. 3.
 Велику шайку фальшовників викрито в Парижі, Діло, Ч. 269, 29 падолиста (11 грудня), Львів, 1896. с. 2.
 Дробны вести, Діло, Ч. 172, 1 (13) серпня, Львів, 1896. с. 3.
 Монетный двор на реке Сунгари, Черниговское Слово, № 530, 5 сентября, Чернигов, 1908, с. 3.
 По делу фальшивомонетчиков. Ведомости одесского градоначальства, Одесса, 1915, № 110, с. 3.
 Поддельщики банкнотов, Галицкая Русь, № 29, 6 (18) февраля, Львов, 1892. с. 3.
 Русские фальшивомонетчики и бомбисты в Париже, Кієвское Утро, № 61, воскресенье, 17 октября. Киев, 1910, с. 3.
 Фабрика фальшивых ассигнаций, Аккерманское Слово, № 420, 28 мая, Аккерман, 1913, с. 3.
 Фабриканты фальшивых сторублевок, Полтавский Вестник, № 3118, 3 мая, Киев, 1913, с. 4.
 Фальшивомонетчики в Киеве, Южная Копейка, № 58 (89), 1 марта. Киев, 1911, с. 4.
 Фальшивомонетчики, Кієвская Почта, № 647, пятница, 25 марта, Киев, 1911, с. 4.
 Фальшивые кредитки, Киев, Киев, 1915, № 443. с. 4.

Фальшивые французские кредитные билеты приготовленные в Одессе, Киевлянин, № 144, 5 июля. Киев, 1883, с. 3.
Шайка поддельщиков монет. Галичанин, Ч. 269, неделя, 1 (13) декабря. Львов, 1896, с. 3.

Література

- Kotsur, V., Boiko-Gagarin, A., 2019. Napoleon russian forged assignments in Naddniproshchyna (over Dnipro land), East European historical bulletin, Drohobych, (11), p. 66–77.
- Sustek, Z., Tirpak, J., 2017. Falsovanie minci v 19. a na pociatku 20. storocia: zmeny technologie vyroby a zlozenia kovov, vyber nominalne, Numizmatika, № 27, Bratislava, s. 73–85.
- Адрианов, Я., 2016. Фальшивые монеты трех последних столетий в жизни и в нумизматике. Российская империя. РСФСР. СССР. Альбом-Каталог, Пермь, 2016, 177 с.
- Бойко-Гагарин, А. С., 2017. Половина матрицы фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова, Банковский вестник, 12 (653), Минск, с. 57–68.
- Бойко-Гагарин, А. С., 2019. Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом XIX ст., Наукові записки з української історії, (46), Київ, с. 207–218. DOI: 10.31470/2415-3567-2019-46-207-218.
- Бойко-Гагарин, А. С., 2020. Фальсифікація монет та банкотетлів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел, Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія», 1 (42), Ужгород, с. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.
- Квизикевичус, Л., 2006. Подделка билетов в Виленской губернии в 19 – втором десятилетии 20 в., Тезисы докладов, Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. Вильнюс, 26–28 апреля 2008, г. Вильнюс, с. 235.
- Колабава, І. Н., 2008. Скарбы фальшиваванетчыкаў са збору нумізматычнага кабінета Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны, (4), Мінск: БДУ, с. 55–59.
- Огуй, О. Д., 2004-а. Фальшування монет у період Австрійської та Золотої коронної валют на Буковині (на архівному матеріалі). Р.Ф. Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндльські читання», Чернівці, 22 23 травня 2004 р., Ч. 2., Вишніця: Черемош, с. 75.
- Огуй, О., 2004-б. Фальшиві паперові гроші на Буковині XIX – XX ст., Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології, Т. 1 (17), Чернівці–Прут, с. 10–25.
- Огуй, О., 2008. Монетні знахідки на Буковині. Системно-квантитативне зіставлення, 2 Вид., Чернівці: «Рута», с. 141.
- Орлик, В. М., Орлик, С. В., 2019. Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України, Універсум історії та археології, Том. 2 (27), Вип. 2., Дніпро, с. 5–27.
- Орлик, В., 2007. Селянство України в фіскальній політиці імперій Романових і Габсбургів, Проблеми історії України XIX – початку XX ст., Вип. 13, с. 83–86.
- Орлик, С. В., 2018. Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны, Банкаускі Веснік, Минск, (2), с. 51–54.
- Орлик, С. В., Бойко-Гагарин, А. С., 2017. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни, Український нумизматичний щорічник, Переяслав-Хмельницький, № 1, с. 143–164.
- Трутовский, В. К., 1898. Из истории чеканки иностранных монет в России, Труды Московского нумизматического общества, Том 1, Москва: Типография и Словолитня О.О. Гербека, Чернышевский пер., 5., с. 169.

References

- Adrianov, Ja., 2016. Fal'shivye monety treh poslednih stoletij v zhizni i v numizmatike. Rossijskaja imperija. RSFSR. SSSR. Al'bom-Katalog [The fake coins of the last three centuries in life and numismatics. The Russian empire. The RSFSR. The USSR. Album-Catalog.], Perm' (in Russian).
- Arest russkih. [The arrest of Russians], Kievskaja Pochta [The Kyiv Post. The newspaper], № 619, 25 fevralja, Kiev, 1911, p. 3. (in Russian).
- Boiko-Gagarin, A., 2019. The new data on the implementation of the counterfeit money from England to the Russian empire in the XIX century, The scientific Notes on Ukrainian History, (46), pp. 207–218. DOI: 10.31470/2415-3567-2019-46-207-218 (in English).
- Boiko-Naharin, A. S., 2020. Falsyfikatsiia monet ta bankotsetliv v Avstro-Uhorskii imperii za danymy ukrainskykh dzherel. [The counterfeiting of coins and bankotettes in the Austro-Hungarian Empire according to Ukrainian sources], Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii «Istoriia». [Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Historical Series], 1 (42), s. 300–322. (in Ukrainian).
- Boiko-Gagarin, A. S., 2017. Polovina matrytsy falshivomonetchika dlya poddelki rublya Nikolaya II Romanova [Half of the counterfeit's mold to fake the ruble of Nikolai II Romanov], Bankovskiy vestnik [The Banking Bulletin], Minsk, 12 (653), s. 57–68 (in Russian).
- Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti [State Archives of Kherson region], fund 7. Khersonska mytna zastava [Kherson customs post], desc. 2, case 43. Rozporiadzhennia kerivnyka Odeskoho mytnoho okruhu pro sposterezhennia za nedopushchenniam vvezennia u Rosiiu falshyvykh hroshei ta vvezennia platynovoi monety [The order of the head of the Odessa customs district on supervision over prevention of import to Russia of counterfeit money and import of a platinum coin], year 1845, s. 2–2 rev. (in Russian).
- Drobny vesty [Small news], Dilo [The Business. The newspaper], P. 172, 1 (13) August, Lviv, 1896, p. 3. (in Russian).
- Fabrika fal'shivyh assignacij [The fabric of the forgery assignments]. Akkermanskoe Slovo [The Ackerman Word. The newspaper], № 420, 28 maja, Akkerman, 1913, p. 3. (in Russian).
- Fabrikanty fal'shivyh storubleвок [The fabricants of the forgery 100 roubles], Poltavskij Vestnik [The Poltava Messenger. The newspaper], № 3118, 3 maja, Kiev, 1913, p. 4. (in Russian).
- Fal'shivomonetchiki [The counterfeiters]. Kievskaja Pochta [The Kyiv Post. The newspaper], № 647, pjatnica, 25 marta, Kiev, 1911, p. 4. (in Russian).
- Fal'shivomonetchiki v Kieve [The money counterfeiters in Kyiv], Juzhnaja Kopejka [The South Kopeck. The newspaper], № 58 (89), 1 marta, Kiev, 1911, p. 4. (in Russian).

- Fal'shivye francuzskie kreditnye bilety prigotovlennye v Odesse [The forgery French credit bills produced in Odessa], Kievljanin [The Kievan. The newspaper], № 144, 5 ijulja. Kiev, 1883, p. 3. (in Russian).
- Fal'shivye kreditki [The counterfeited credit bills]. Kiev [The Kyiv. The newspaper], Kiev, 1915, № 443, p. 4. (in Russian).
- Kolabava, I. N., 2008. Skarby fal'shivamanetchykau sa zborau numizmatychnaga kabineta Belarusskaga dzjarzhaunaga universitjeta. [Treasures from counterfeiters from the collection of the Belarusian State University numismatic cabinet]. Krynicaznaustva i specyjal'nija gistorychnija dyscypliny, 4, s. 55–59. (in Belorussian).
- Kotsur, V. P. & Boiko-Gagarin, A. S., 2019. Napoleon russian forged assignations in Naddniprianshchyna (over Dnipro land). East European historical bulletin, 11, s. 66–77. (in English).
- Kvizikjavichus, L., 2008. Poddelka biletov v Vilenskoj gubernii v 19 – vtorom desjatiletii 20 v. [The counterfeiting of the credit bills in Vilno province in XIX – the second decade of XX cent.], Abstract of Papers. Mezhdunarodnaja numizmaticheskaja konferencija, posvjashhennaja 150-letiju Nacional'nogo muzeja Litvy [International Numismatic Conference dedicated to the 150th anniversary of the National Museum of Lithuania], pp. 235. (in Russian).
- Monetnyj dvor na reke Sungari [The mint on the Sungari river], Chernigovskoe Slovo [The Chernigov Word. The newspaper], № 530, 5 sentjabrja, Chernigov, 1908, p. 3. (in Russian).
- Ohui, O. D., 2004. Falshuvannia monet u period Avstrijskoj ta Zolotoj koronovoi valiut na Bukovyni (na arkhivnomu materiali). [Counterfeiting of coins during the Austrian and Gold korona currencies in Bukovyna (based on the archival material)], Abstract of papers. R.F. Kaindl i ukrainska istorychna nauka. Materialy Mizhnarodnoho naukovoho seminaru «Kaindlivski chytannia», pp. 74. (in Ukrainian).
- Ohui, O. D., 2004. Falshyvi paperovi hroshi na Bukovyni XIX – XX st. [Counterfeit paper money in Bukovina in the 19th – 20th centuries], Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkeolohii y etnolohii, T. 1 (17). (in Ukrainian).
- Ohui, O. D., 2008. Monetni znakhidky na Bukovyni. Systemno-kvantityatyvne zistavlennia. [Coin finds in Bukovina. System-quantitative comparison], Ed. 2, Chernivtsi: «Ruta». (in Ukrainian).
- Orlik, S. V., 2018. Rossijskie fal'shivye kreditnye bilety v Galicii v gody Pervoj mirovoj vojny [Russian fake credit tickets in Galicia during the First World War], Bankauski Vesnik, 2, s. 51–54. (in Russian).
- Orlyk, S. V. & Boiko-Haharin, A. S., 2017. Falshyvomonetnytstvo v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny [Money counterfeiting in Ukraine during the WWI], Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk [The Ukrainian Numismatic Annual], 1, s. 143–164. (in Ukrainian).
- Orlyk, V. M. & Orlyk, S. V., 2019. Teoretyko-metodolohichni ta dzhereloznavchi problemy ekonomichnoi istorii Ukrainy [Theoretical-methodological and source problems of economic history of Ukraine], Universum istorii ta arkeolohii. [Universum of history and archeology], Vol. 2 (27), Ed. 2, Dnipro, s. 5–27. (in Ukrainian).
- Orlyk, V. M., 2007. Selyanstvo Ukrainy v fiskal'nyy politytsi imperii Romanovykh i Habsburhiv [The peasantry of Ukraine in the fiscal policy of the Romanov and Habsburg empires], Problemy istoriyi Ukrainy XIX-pochatku XX st. – The problems of the History of Ukraine of XIX – beginning XX cc., 13, s. 83–86 (in Ukrainian).
- Po delu fal'shivomonetchikov [To the case of counterfeiters], Vedomosti odesskogo gradonachal'stva [The journal of the Odessa city government. The newspaper], Odessa, 1915, № 110, p. 3. (in Russian).
- Poddel'shhiki banknotov [The banknotes counterfeiters], Halytskaia Rus [The Galician Rus'. The newspaper], № 29, 6 (18) fevralja, L'vov, 1892, p. 3. (in Russian).
- Russkie fal'shivomonetchiki i bombisty v Parizhe [Russian counterfeiters and bombers in Paris], Kievskoe Utro [The Kyiv Morning. The newspaper], № 61, voskresen'e, 17 oktjabrja, Kiev, 1910, p. 3. (in Russian).
- Shajka poddel'shhikov monet [The gang of the coin counterfeiters], Halychanyn [The Galician. The newspaper], P. 269, Sunday, 1 (13) dekabrja, L'vov, 1896, p. 3. (in Russian).
- Trutovskij, V. K., 1898. Iz istorii chekanki inostrannyh monet v Rossii [To the history of the foreign coins minting in Russia], Trudy Moskovskogo numizmaticheskogo obshhestva [Proceedings of the Moscow Numismatic Society], Vol. 1, Moskva: Tipografija i Slovolitnja O.O. Gerbeka, Chernyshevskij per., 5. pp. 182. (in Russian).
- Velyku shaiku falshovnykov vykryto v Paryzhy [A large gang of counterfeiters was exposed in Paris], Dilo [The Business. The newspaper], P. 269, 29 of November (11 of December), Lviv, 1896, p. 2. (in Russian).

SUMMARY

THE FRENCH COIN COUNTERFEITERS RELATIONS IN UKRAINE DURING THE IMPERIAL AGE

Andrii Boiko-Haharin

PhD, head of the sector of the treasure work problems,
National museum of Ukrainian history, Kyiv

In this article, based on the evidence preserved in archives and publications of the Ukrainian newspapers of the imperial era, we identified the cases of «French» traces in the money counterfeit. The first episode of income of the money forgeries to Ukraine from France is connected with Napoleon's financial sabotage during the War of 1812. Austria also experienced the import of counterfeits made in Paris during the military conflict of 1806-1809. After that, the Russian Ministry of Finance was well informed about the possibility of detecting the counterfeit French coins made of precious metals in the Russian Empire, as was evidenced by customs experts reports, who knew about the forgeries of the French silver 5 and 2 franc coins. The French gold and silver coins were well known to the population of the Austria-Hungarian empire. The Galician press reported the public about discovering similar counterfeits in the world and empire regions located even far from Ukraine, also made using various technologies. The French coins' counterfeiters were exposed in Vienna and Budapest, cases of pollination of the authentic coins were also recorded. The Galician press reported the discovery of a powerful group of the French money counterfeiters of French money in

France itself and the colony of Tunisia. The cases of detention of counterfeiters among natives from the Russian Empire were known in Paris. Moreover, the Russian counterfeiter of French money was exposed to Varna. In Russian Empire, the newspaper periodicals gradually revealed an episode of the discovery in Kyiv of a large consignment of counterfeit French coins and the importation of transporting from Paris and Nice of the counterfeit money by Armenians. The criminals managed to create several powerful international criminal groups, which because of the precise organization have produced the forgeries of Russian credit bills in France for a long time, selling them later in a different far from each other regions: the Caucasus and Siberia, as well as huge cities like Moscow, Kyiv, Krakow and settled mainly by Russians city of Harbin.

Keywords: counterfeiting, money circulation, Russia empire, Austro-Hungarian empire, France, newspaper publications, archive studios, napoleon coin, franc coin, Paris, Nice.

ІЛЮСТРАЦІЇ

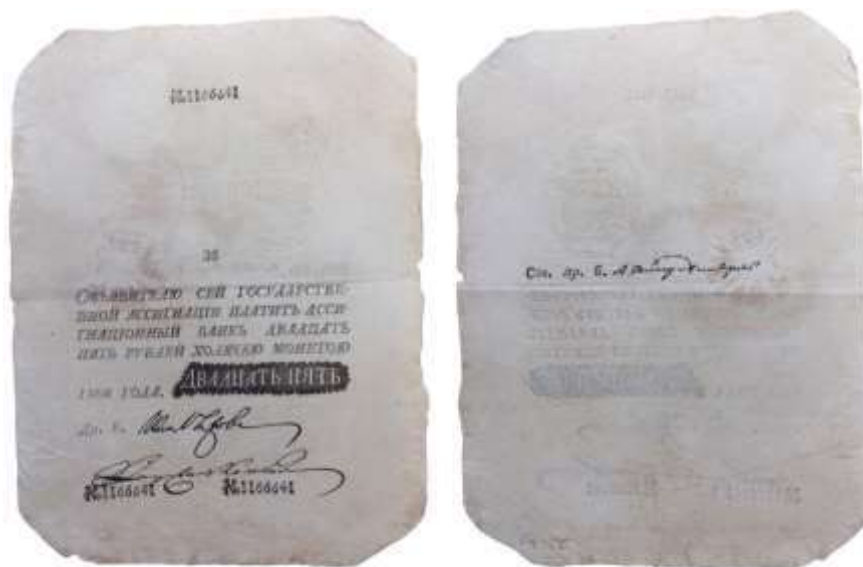

Рис. 1. Імітація російської асигнації 25 рублів 1808 року, виготовлена у м. Парижі за наказом Наполеона I. Бонапарта. Колекція НМІУ. Інв. № ПГЗ-55.

Рис. 2. Тогочасні підробки французьких монет 1860-х рр. зі знахідок Словаччини.

ЛИСТИ ВІДОМОГО РОСІЙСЬКОГО ФІЛОЛОГА, ЕТНОГРАФА, ІСТОРИКА І ПЕДАГОГА АНДРІЯ ПЕТРОВИЧА ДЕШКА У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ (До 200-річчя від дня народження)

Вискварко Сергій Анатолійович

кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу забезпечення збереженості та використання інформації документів Державного архіву Закарпатської області, Берегово

E-mail: vyskvarcko.sergei@gmail.com

У даній публікації наводяться тексти двох листів, які належать уродженцю нашого краю, відомому російському лінгвісту, етнографу, історичу і педагогу А. П. Дешку. Зазначені листи зберігаються у фонді «Правління Мукачівської греко-католицької єпархії» Державного архіву Закарпатської області. Перший лист написано в селі Великі Лучки 2 серпня 1863 року, а другий – в губернському місті Пскові (Російська імперія) 12 (24) лютого 1864 року. Обидва названі листи адресовані єпископу Мукачівської греко-католицької єпархії В. Поповичу (1796 – 1864). У них, крім питань приватного характеру, порушується також проблема формування духовної самосвідомості «карпаторуського» народу, якому, на думку автора листів, в умовах Австрійської імперії загрожувала небезпека асиміляції з боку угорців і німців. Ця думка, зауважимо, висловлюється А. П. Дешком за три роки до створення двоєдиної Австро-Угорської імперії, на території якої в останній чверті XIX століття правлячими колами Угорського королівства найбільш жорстко буде проводитися політика денационалізації неугорських народів (словаків, сербів, румунів, русинів), яка спиралася на концепцію «єдиної угорської політичної нації». Зазначені листи, що пропонуються для публікації, підтверджують думку деяких дослідників про те що А. П. Дешко, зв'язавши своє життя з Росією, не забував про непросту долю свого краю. Взагалі ж, автор публікації звертає увагу на недостатню джерельну базу біографії нашого відомого земляка.

Ключові слова: А. П. Дешко, В. Попович, листи, «Товариство Святого Василя Великого», самосвідомість, Великі Лучки, Псков, етнографія, лінгвістика, історія, педагогіка, архів.

Постановка проблеми. У розпорядженні дослідників, які займаються написанням біографії А. П. Дешка, знаходиться не так багато архівних джерел, спираючись на які можливо було б приступити до написання наукової біографії відомого вченого та педагога. Це обумовлено як об'єктивними так і суб'єктивними причинами. Зрозуміло, по-перше, що А. П. Дешко з другої половини 40-х років XIX століття проживав у Росії, а тому велика кількість документів, що відтворюють різні етапи його життєвого шляху та наукової діяльності відклалася у архівах та бібліотеках Російської Федерації. По-друге, не найкраща ситуація складається і з документами, які відображають більш ранні етапи його життя. Мова йде про період навчання в Ужгородській духовній семінарії або в університеті в Пешті та ін. Тому, на думку автора публікації, кожний виявлений в фондах архівів документ, є, безумовно, тою основою, спираючись на яку, дослідник зможе в майбутньому дослідити всі віхи життя нашого талановитого земляка.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На жаль, повноцінної, наукової біографії А. П. Дешка немає і по сьогодні, а література про нього нечисленна. Правда, у свій час, про його життєвий шлях і наукову діяльність писали С. Ю. Перфецький [Перфецький, 1914, с. 291 – 341], Я. І. Штернберг [Штернберг, 1979], В. С. Задорожний [Задорожний та ін., 1986], відомості про А. П. Дешка можна знайти також у документальних, енциклопедичних та довідкових виданнях [Зарубежные славяне, 1975;

Енциклопедія, 2004, с. 371–372; Поп, 2006, с. 170; Описание, 1987]. Саме завдяки цим виданням нам відомі на теперішній час основні віхи його біографії.

Мета публікації полягає в тому, щоб ввести у науковий обіг нові архівні джерела, які б дозволили уточнити деякі сторінки біографії А. П. Дешка.

Виклад основного матеріалу. Андрій Петрович Дешко народився в селі Дешковиця (Deskófalva), в комітаті Берег (Австрійська імперія) в 1821 році (в літературі іноді приводиться і інша дата – 1816 рік), а помер у Санкт-Петербурзі (Російська імперія) в 1874 році. Майбутній вчений і педагог закінчив Ужгородську духовну семінарію, деякий час служив священником у селі Великі Лучки. Незабаром продовжив навчання в університеті міста Пешт, а освіту закінчив у Київському університеті Святого Володимира. Взагалі ж в Росію він приїхав в 1846 році за запрошенням першого ректора Санкт-Петербурзького університету М. А. Балудянського [Поп, 2006, с. 104]. У подальшому викладав у гімназіях в Камінці – Подільському, Пскові, Сибірьську. На відміну від багатьох своїх земляків, що переїхали до Росії, він ніколи не забував свій рідний край, про що зайвий раз свідчать листи, які пропонуються для публікації. Ще під час навчання у Київському університеті він написав статтю «О Карпатской Руси», пізніше публікував дослідження з етнографії та фольклору підкарпатських русинів [Енциклопедія, 2004, с. 372]. Як і більшість просвітителів нашого краю того часу А. П. Дешко дотримувався поглядів про «загальноросійське»

походження русинів, вважаючи їх «південно-російською гілкою». Славу лінгвіста йому принесла порівняльна граматики угро-фінських мов (*Венгерская грамматика с русским текстом и в сравнении с чувашским и черемисским языками, составленная титулярным советником Андреем Дешко. Санкт-Петербург, 1856*), яка була видана при сприянні М. Погодіна [Поп, 2006, с. 170]. Зрозуміло, що ми виклали тільки основні етапи життєвого шляху А. П. Дешка, написання його повної біографії є, на думку автора публікації, справою майбутніх поколінь дослідників історії нашого краю.

Висновки. Зміст пропонованих для публікації листів дозволяє зробити наступні твердження, що стосуються його біографії: по-перше, доказаним є факт перебування А. П. Дешка в селі Великі Лучки влітку 1863 року; по-друге, безспірним фактом є також його особисте знайомство з єпископом Мукачівської греко-католицької єпархії В. Поповичем; по-третє, без всякого сумніву можна говорити про визнання його наукових заслуг в Росії, про що говорить отриманий ним орден Святого

Станіслава 2-го ступеню; і, нарешті, можна, на наш погляд, стверджувати про повний збіг його поглядів на духовний розвиток «карпаторуського» народу з поглядами майбутніх керівників «Товариства Святого Василя Великого»: К. Сабова, І. Раковського, А. Добрянського, І. Сільвая, А. Кралицького, В. Ляховича і ін.

Листи, що пропонуються для публікації, зберігаються в фонді «Правління Мукачівської греко-католицької єпархії» Державного архіву Закарпатської області. В даній публікації вони розташовані у хронологічному порядку. Текст листів переданий у відповідності з основними вимогами археографії, тобто із збереженням всіх особливостей тексту оригіналу, але без відтворення старої орфографії і правопису, які були притаманні російській літературній мові середини і другої половини XIX століття. У листі № 2 відтворена діловодна **позначка**. Відтворені частини скорочених слів взяті у квадратні дужки. Листи забезпечені підрядковими примітками

№ 1

А. П. ДЕШКО – ЄПИСКОПУ МУКАЧІВСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ В. ПОПОВИЧУ¹

2 серпня 1863 р.

Ваше Превосходительство!

В бытность мою в городе Унгоград², я удостоился благосклонного внимания Вашего Превосходительства, память о котором с удовольствием унесу с собою на север, во вновь избранную родину, где и впредь, как и доселе не перестану действовать в пользу отечества и народа, в главе которого по истине стоите Вы Ваше Превосходительство. Надеюсь, что не употреблю во зло это ко мне милостивое внимание Вашего Превосходительства, когда осмеливаюсь просить Вас, исполнить покорнейшую просьбу престарелого отца моего Петра Ивановича и тем доставить всему семейству нашему неописанную радость.

С глубочайшим почтением и таковою же преданностию имею честь быть

Вашим
Ваше Превосходительство
покорнейшим слугою
Андрей Дешко
Его Императорского Величества
Государя и Самодержца Всероссийского
Коллежский Советник³.

2 Августа
1863 года
Велики Лучки

Держархів Закарпатської області, ф. 151, оп. 12, спр. 283, арк. 1. Оригінал. Рукопис. Мова російська.

¹ Попович Василь (1796 – 1864), греко-католицький священник, церковний діяч. Закінчив гімназію в Ужгороді і духовну семінарію в Пешті, в 1820 році прийняв сан священника. Служив в Сваляві та Мараморощ-Сігеті, секретарем Прешовської єпархії, настоятелем кафедрального собору в Прешові. В 1837 році призначається єпископом Мукачівської єпархії. В молодості захоплювався ідеями слов'янської взаємності Я. Коллара. Ставши єпископом, вимагав, щоби кожна парафія мала свою школу, а кожний священник і дяк вміли читати, писати і викладати основи віри русинською мовою. Діяльність єпископа В. Поповича високо оцінював російський славіст І. Срезневський, діячі словацького національного відродження. [Поп, 2006, с. 300].

² Ужгород.

³ Чин колезького радника відповідав VI класу (рангу) «Табели о рангах» і відповідав військовим чинам полковника і капітана I-го рангу. Чини VI класу давали право на особисте дворянство. [Энциклопедический словарь, 1992, с. 439–440].

Ваше Превосходительство!

Въ бытность мою въ городѣ Ужгородѣ я удостоился
благоклоннаго вниманія Вашего Превосходитель-
ства, память о которомъ съ удовольствіемъ унесу съ со-
бою на ствергъ, во вновь избранную родину, гдѣ и впредь,
какъ и до сего не перестаю дѣйствовать въ пользу оте-
чества и народа, въ главѣ котораго по истиннѣ стои-
те Вы Ваше Превосходительство. — Надеюсь, что не
употреблю во зло это къ мнѣ милостивое вниманіе
Вашего Превосходительства, когда осмѣливаюсь про-
сить Васъ, исполнить покорнѣйшую просьбу преста-
релаго отца моего Петра Ивановича и тѣмъ доста-
вить всему семейству нашему неописанную радость.

Съ глубочайшимъ почтеніемъ и таковою же пре-
данностію и тѣмъ кесѣмъ Бѣтъ

Вашинъ
Ваше Превосходительство
покорнѣйшій слуга
Андрей Дешко
Изъ Императорскаго Величества
Государя и Самодержца всероссійскаго
Коллежскій Секретникъ.

2 Августа
1865 года
Дешки Луки.

А. П. ДЕШКО – ЄПИСКОПУ МУКАЧІВСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ В. ПОПОВИЧУ

12 (24) лютого 1864 р.

Ваше Высокопреосвященство!

Брат мой Иоанн пишет ко мне, что по милости Вашего Высокопреосвященства муж сестры моей Елены Петровны, переселяется в Великие Лучки для поддержания жизни престарелого отца моего. Спешу принести Вашему Высокопреосвященству глубочайшую мою благодарность за эту новую милость, оказанную нашему семейству. Молю Бога, чтобы он продлил драгоценную жизнь Вашего Высокопреосвященства на радость нашего семейства и на радость и преуспяние всего Карпаторусского народа. Зброшений судьбою меж горы народ карпаторусский, на пути своего стремления к образованности на народных русских началах, может достигнуть цели, только при мудром правлении Вашего Высокопреосвященства и при деятельном участии подобных Вашему Высокопреосвященству великих мужей, поставленных судьбою в главе его, без защиты же Вашей он неминуемо будет поглощён чуждою ему национальностью мадыарскою, или немецкою. С удовольствием припоминая я тот радушный приём, которым был я почтен на родных мне Карпатах и в особенности в резиденции Вашего Высокопреосвященства.

Поручая себя молитвам Вашего Высокопреосвященства, с глубочайшим почтением и сыновнею преданностию имею честь быть

Г. Город Псков
12 февраля
24
1864 года

Вашим
Ваше Высокопреосвященство
покорнейшим слугою
Андрей Дешко
Его Императорского Величества
Государя Всероссийского коллежский
Советник, Императорского Русского
Географического Общества член-сотрудник,
Цензор Псковских Губернских Ведомостей и
Св[ятого] Станислава
2-й степени Кавалер.¹

Пометка: 1783 – [1]864. Пр[очитан] 9-го марта. Лист сей для знания приймається. 23-го апр[иля].

Держархів Закарпатської області, ф. 151, оп. 12, спр. 526 «а», арк. 1–2 об. Оригінал. Рукопис. Мова російська.

¹ Орден Святого Станіслава був самим молодшим за старшинством серед російських орденів. Його попередником був заснований польським королем Станіславом – Августом (Понятовським) ще у 1765 році орден Святого Станіслава на пам'ять його патрона і покровителя Польщі Святого Станіслава. Після приєднання до Російської імперії Королівства Польського імператор Олександр I почав жалувати цим орденом уродженців Польщі. 1 грудня (за старим стилем) 1815 року імператор Олександр I видав Маніфест про орден Святого Станіслава. Зазначеним документом вводилося чотири ступеня цього ордену. Наступний Маніфест про орден Святого Станіслава був виданий 2 вересня 1829 року. Цим Маніфестом зберігалися чотири ступеня ордену, визначалися заслуги, що давали право на пожалування ним, а також право та переваги кавалерів ордену. 17 листопада 1831 року орден Святого Станіслава був приєднаний до орденів російських. Новий статут ордену був затверджений імператором Миколою I 28 травня 1839 року. При цьому була скасована четверта ступень ордену. Цей статут діяв до 1917 року з незначними змінами. Згідно статуту орденом Святого Станіслава нагороджувався любий підданий Російської імперії або Королівства Польського, «кто преуспянием в Христианских добродетелях или отличною ревностию к службе на поприще военном, как на суше, так и на морях, или гражданском, или же в частной жизни, совершением какого-либо подвига на пользу человечества или общества, или края, в которых живёт, или целого Российского государства, обратит на себя внимание». Статут ордену був переглянутий в 1844 році, а в 1845 році був виданий новий статут, згідно з яким кавалери ордену Святого Станіслава всіх трьох ступенів мали право на потомствене дворянство, правда в 1845 році по «высочайшему повелению» «впредь никого не представлять к награждению второю и третьою степенями ордена Святого Станислава». Відновлено пожалування ордену 2-го та 3-го ступеня було тільки через десять років, 28 червня 1855 року, однак права потомственного дворянства воно вже не давало. [Серков, 1990, с. 90–91]. Виходячи із змісту листів, що публікуються, А. П. Дешко, можливо, був пожалуваний цим орденом після 1856 року, коли вийшла з друку його порівняльна граматики угро-фінських мов.

Список використаних джерел

- Держархів Закарпатської області, ф. 151, оп. 12, spr. 283, арк. 1. Оригінал. Рукопис.
ДАЗО, ф. 151, оп. 12, spr. 526 «а», арк. 1–2 об. Оригінал. Рукопис.
Енциклопедія історії України, 2004. НАН України. Інститут історії України, Київ, т. 2, Г-Д, с. 371–372.
Задорожний, В. Є. та ін., 1986. *Зоря незгасна*. Ужгород: Карпати, 143 с.
Зарубежные славяне и Россия, 1975. *Документы архива М.Ф. Раевского. 40–80-е годы XIX века*, Москва: Наука, 576 с.
Описание библиотеки И. А. Гончарова, 1987. *Каталог*, Ульяновск, 119 с.
Перфецкий, Е. Ю., 1914. Обзор угрорусской историографии, *Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*, т. 19, кн. 1, с. 291–341.
Поп, И., 2006. *Энциклопедия Подкарпатской Руси*, Ужгород, 412 с.
Серков, С. Р., 1990. Орден Святого Станислава, *Военно-исторический журнал*, № 6, с. 90–91.
Штернберг, Я. И., 1979. *Мир поэзии и дружбы: (Поиски и находки)*, Ужгород: Карпати, 187 с.
Энциклопедический словарь, 1992, Москва: Терра, т. 63, с. 439–440.

References

- Derzharkhiv Zakarpatskoi oblasti [State Archives of the Transcarpathian region], f. 151, op. 12, spr. 283, ark. 1. Oryghinal. Rukopys. (in Russian).
DAZO [SATR], f. 151, op. 12, spr. 526 «a», ark. 1–2 ob. Oryghinal. Rukopys. (in Russian).
Entsiklopedicheskiy slovar', 1992, [Encyclopedic Dictionary], Moskva: Terra, t. 63, s. 439–440. (in Russian).
Entsiklopediia istorii Ukraïni, 2004, [Encyclopedia of History of Ukraine], NAN Ukraïni. Institut istorii Ukraïni, Kiïv, t. 2, G-D, s. 371–372. (in Ukrainian).
Opisaniye biblioteki I. A. Goncharova, 1987, [Description of the library I.A. Goncharov], Katalog, Ul'yanovsk, 119 s. (in Russian).
Perfetskiy, Ye. Yu., 1914. Obzor ugrorusskoy istoriografii, [Review of the Ugro-Russian historiography], *Izvestiya otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti Imperatorskoy Akademii nauk*, t. 19, kn. 1, s. 291–341. (in Russian).
Pop, I., 2006. *Entsiklopediya Podkarpatskoy Rusi*, [Encyclopedia of Subcarpathian Rus], Uzhgorod, 412 s. (in Russian).
Serkov, S. R., 1990. Orden Svyatogo Stanislava, [Order of St. Stanislav], *Voyenno-istoricheskiy zhurnal*, № 6, s. 90–91. (in Russian).
Shternberg, Ya. I., 1979. *Mir poezii i druzhby: (Poiski i nakhodki)*, [The world of poetry and friendship: (Searches and finds)], Uzhgorod: Karpati, 187 s. (in Russian).
Zadorozhnyi, V. È. ta in., 1986. *Zorya nezgasna*, [The unquenchable dawn], Uzhgorod: Karpati, 143 s. (in Ukrainian).
Zarubezhnyye slavyane i Rossiya, 1975. *Dokumenty arkhiva M. F. Rayevskogo. 40 – 80-ye gody XIX veka*, [Foreign Slavs and Russia, Documents from M.F. Raevsky archive. 40 – 80s of the XIX century], Moskva: Nauka, 576 s. (in Russian).

SUMMARY

LETTERS FROM THE FAMOUS RUSSIAN FILOLOGIST, ETHNOGRAFER, HISTORIAN AND TEACHER ANDREY PETROVICH DESHKO IN THE FUNDS OF THE STATE ARCHIVE OF THE TRANSCARPATHIAN REGION (To the 200th anniversary of the birth)

Sergey Vyskvarko

candidate of Historical Sciences, researcher of the Department of Ensuring the Preservation and Use of Information Documents of the State Archives of the Transcarpathian Region, Berehove

This publication contains the texts of two letters belonging to a native of our region, a famous Russian linguist, ethnographer, historian and teacher A. P. Deshko. These letters are stored in the fund "Board of the Mukachevo Greek Catholic Diocese" of the State Archives of the Transcarpathian region. The first letter was written in the village of Velyki Luchki on August 2, 1863, and the second in the provincial city of Pskov (Russian Empire) on February 12 (24), 1864. Both of these letters were addressed to the Bishop of the Greek Catholic Diocese of Mukachevo V. Popovich (1796 – 1864). In addition to private issues, they also raise the issue of forming the spiritual self-consciousness of the "Carpatho-Russian" people, who, according to the author of the letters, were in danger of assimilation by Hungarians and Germans in the Austrian Empire. This opinion, we note, is expressed by A. P. Deshko some three years before the creation of the dual Austro-Hungarian Empire, in which in the last quarter of the XIX century the ruling circles of the Kingdom of Hungary will pursue the most severe policy of denationalization of non-Hungarian peoples (Slovaks, Serbs, Romanians, Ruthenians), based on the concept of a «single Hungarian political nation». These letters, offered for publication, confirm the opinion of some researchers that A. P. Deshko, linking his life with Russia, did not forget about the difficult fate of his land. In general, the author of the publication draws attention to the insufficient source base of the biography of our famous countryman.

Keywords: A. P. Deshko, V. Popovich, letters, «Society of St. Basil the Great», consciousness, Rusyns, Great Luchki, Pskov, ethnography, linguistics, history, pedagogy, archive.

УДК 736.3(477.87)+929.6(477.87)
DOI: 10.24144/2523-4498.2(43).2020.217467

ПЕЧАТКИ ТА ГЕРБИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЮРІЯ КАЧІЯ

Міськов Іван Олексійович

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри культури та соціально-гуманітарних дисциплін,
Закарпатська академія мистецтв, докторант,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: miskoviv@gmail.com

Сліпецький Олег Степанович

старший викладач кафедри античності, середньовіччя та історії України домодерної доби,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: oleg.slipetskyu@uzhnu.edu.ua

Автори у даній статті спробували проаналізувати та оцінити науковий доробок Ю. Ю. Качія у дослідженнях та публікаціях емблем, печаток, гербів краю. Юрій Качій (1925 – 1990) відомий як поет, журналіст, публіцист, перекладач, архівіст, працював ученим секретарем Закарпатського краєзнавчого музею. Дослідник був особисто знайомий із проф. Я. І. Штернбергом, який також досліджував та написав статті про найдавніші печатки та герби міст і сіл комітатів Березь, Мараморош, Ужоча, Унг, пізніше опублікованих у газеті «Новини Закарпаття» 1991 р. Ю. Качій працював у фондах архіву Закарпатського краєзнавчого музею, з угорськими науковими періодичними виданнями. Досліджуючи емблеми, печатки, герби, з особистих записів, він збирав списки населених пунктів, з притаманними їм символами чи знаками, серед яких бик, ведмідь, вовк, зубр, лисиця, кабан, косуля, олень, орел, рись, серна, щур тощо. Дослідник цікавився відбитком печатки комітату Мараморош, спільною печаткою п'яти коронних міст Тячева, Хуста, Вишкова, Довгого Поля, Сігета, яким присвятив декілька науково-популярних публікацій про загальні та окремі символи міст, їх печатку, яка відома з 1551 р. Серед сільських печаток, особливу увагу Ю. Качій приділив увагу символам (знакам) населених пунктів Кідьош (змія) та Великі Лучки (кукурудза). Він займався пошуками не тільки відбитків, але і матриць печаток. Дослідник цікавився печатками цехів Ужгорода та Мукачева, закарпатськими радянськими печатками 1919 р. та печатками м. Ужгорода 1944 – 1945 рр. Ю. Качій зібрав велику кількість гербів і печаток (XIV ст. – 1944 рр.) та мав намір видати окремим виданням, але не встиг. Дослідник описував печатку наступим чином: діаметр, зображення (символ, емблема), легенда печатки, матеріал, з якого виготовлена печатка. Окремі невеликі статті про печатки та герби краю були опубліковані у періодичних виданнях «Закарпатська правда», «Kárpáti Igaz Szó», «Kalendárium». Печатки, зібрані Ю. Качієм, були надруковані у монографіях «Печатки, герби міст і сіл Закарпаття» (автори – В. Куликовський, Б. Мариконь), «Геральдика Закарпаття. Гербі і печатки міст, сіл і селищ» (автори – Б. Мариконь, В. Ньорба).

***Ключові слова:** дослідник, архів, учений секретар, музей, герб, печатка, відбиток печатки, емблема, щит, символ, село, місто, комітат.*

Постановка проблеми. Хоча дослідження сфрагістики не були заборонені в Радянському Союзі, але хто займався цими питаннями досить серйозно, то мусів пройти серйозні в науці випробування. Згадаймо, хоча б відомого українського сфрагіста Віталія Гавриленка [Гавриленко, 1977; Гавриленко, 2014]. Саме до висвітлення локальної історії краю звернувся тодішній музейний науковий співробітник Ю. Ю. Качій (Рис.1), який був дуже в добрих стосунках з Петром Совою та професором-істориком Яковом Штернбергом. Ю. Ю. Качій не пішов у велику науку, проте написав дуже багато про замки, відомих постатей Закарпаття XIX ст. Він один із перших істориків-дослідників на початку 80-х рр. минулого сторіччя зацікавився та звернув увагу на печатки та герби краю, хоча вже декотрі печатки населених пунктів Ужгорода, сіл В. Лучки, Богдан, Мала Мартинка, Буштино були опубліковані у виданні, яке стосувалося історії міст і сіл Закарпатської області [Історія, 1982, с. 91, 327, 415, 445, 457].

Аналіз літератури показав, що Ю. Ю. Качій (06.03.1925–29.06.1990 рр.) відомий як поет,

журналіст, публіцист, перекладач, архівіст, працював і писав у періодичній місцевій пресі «Закарпатська правда», «Молодь Закарпаття», «Kárpáti Igaz Szó», «Kalendárium» тощо, випускник історичного факультету (1960 р.), з 1974 по 1984 рік був науковим співробітником, зав. відділом охорони пам'яток, вченим секретарем Закарпатського краєзнавчого музею. Про нього, як дослідника печаток і гербів, відомо тільки із публікації Валерії Русин: «Але чи не найбільше його цікавила тема печаток. Він тривалий час збирав матеріали з питань геральдики та сфрагістики Закарпаття дворянського періоду з XIV ст. до 1944 р., маючи на меті колись їх видати окремим виданням. Мрія Юрія Юрійовича була втілена, вже після його смерті, у 2010 році. Тоді вийшла з друку монографія його зятя В'ячеслава Куликовського у співавторстві з Богданом Мариконем «Печатки, герби міст і сіл Закарпаття», котрі ввели в науковий обіг зібраний Качієм матеріал» [Русин, 2013, с. 130].

Метою даної статті, на основі власного архіву, доступних публікацій Ю. Качія, є спроба проаналізувати та оцінити його дослідження емблем,

печаток, гербів краю. Серед завдань даної статті: опрацювання особистого архівного матеріалу Ю. Ю. Качія; пошуки відомих і невідомих публікацій автора; символи, печатки та герби, які найбільш зацікавили дослідника. Частково особисті записи та опубліковані матеріали з архіву Ю.Ю. Качія нам люб'язно надали: В'ячеслав Куликовський – колишній заступник директора з навчально-виховної роботи, вчитель історії Ужгородської спеціалізованої школи I-III ступенів № 5 з поглибленим вивченням іноземних мов та Валерія Русин – завідувач відділу історії та краєзнавства Закарпатського обласного краєзнавчого музею імені Тиводара Легоцького.

Виклад основного матеріалу. Дослідник Юрій Качій зацікавився місцевими печатками, емблемами, символами та гербами населених пунктів. Про це свідчать його особисті записи, де були записані ним пункти та їх символи: Абранка-Кушниця – кабан, Яблунів-Залужжя – вовк, Буковець, Верхня Грабівниця, Загаття – мисливці/мисливець, Дусино – вовк, Горонда – лисиця, Грибівці – кабан (?), Іглінець, Лецовиця – олень, М. Мартинка – серна, Медведівці – медвідь, Пузняківці – олень, Скотарське, Тростяниця – ведмідь, Жуково – лисиця, Вишково – олень (Рис. 2.), Турички – щур, Райфаново – зубр, В. Береги – бик (зубр), Буківцеве – лисиця (?), Липовець, Т. Бистра – ведмідь, Т. Поляна – кабан, Андріївка – рись, Н. Солотвино – олень, Смоголовиця – лисиця, Лопушанка – косуля, Глинянець, Івашковиця, – олень (лось), Ялове – лисиця, Климовиця – ведмідь, Липча – лисиця, Н. Верецьки – косуля, Тибава – олень, Гусний – ведмідь, Жденієво – олень, Рахів, Задільське – голова оленя (Рис. 3.).

Найперша публікація Ю. Качія стосується спільної печатки п'яти коронних міст комітату Мараморош [Качій, 2 серпня, с. 4, Рис. 4.]. Дослідник вважав, що старі печатки міст і сіл є надзвичайно важливим і цінним джерелом для дослідження і вивчення історії населених пунктів краю. Ю. Качій згадав печатку Мараморошського комітату, яка «...складалася з чотирьох округів. Не була єдиною, а складалася з чотирьох окремих печаток. На кожній з них у послідовності, були розміщені один під одним по одному складу латинської назви жупи з двох слів «комітатус Мараморус». Таким чином виготовленими печатками користувалися окружені начальники в Хусті, Тячеві, Рахові і Сігеті. Отож на печатці кожного з округів знаходимо тільки по чотири, а водному випадку шість літер. І тільки всі чотири (круглі – автори) печатки давали повну назву жупи» [Качій, 2 серпня, с. 4], (Рис. 5). Також у цій публікації дослідник акцентував увагу на одній (спільній – автори) печатці, на якій було зображено герби 5 коронних міст Мараморощини – Тячева, Хуста, Вишкова, Довгого Поля та Сігета. Ці герби подарував містам австрійський імператор Леопольд I. Ю. Качій зауважував: «Із згаданого вище указу імператора та краєзнавчої літератури відомо, що головними предметами та істотами в гербах п'яти коронних міст послужили: для Тячева – орел, Хуста – дві стріли, Вишкова – олень, Довгого Поля – голова бика, Сігета – голова зубра (бика). Однак до останнього часу як вигляд печатки, так і

зображення цих знаків-гербів міст, залишилися для нас невідомими. Розшукати відтиск такої печатки вдалося нещодавно в одному з угорських журналів. Сама печатка має овальну форму. На ній на характерному для середньовічних гербів щиті розміщені зображення знаків-гербів. Порядок їх розміщення такий. В центрі крупним планом зображення оленя (герб Вишкова), у правому куті згори – орла (герб Тячева), прострелені (схреплені – авт.) навхрест дві стріли (Хуста). Під ногами оленя зліва і справа розміщені зображення голів бика (Д. Поле) і зубра (Сігета). Навколо щита еліпсою латинню фіксуються угорські назви міст в такому порядку: Тячів, Вишкове, Хуст, Довге Поле, Сігета. Їх назви подаються у лівій половині еліпси. У правій її половині засвідчується, що йдеться про печатку п'яти привілейованих міст» [Качій, 1980, с. 4].

На думку Ю. Качія, дана печатка п'яти коронних міст Мараморошу є однією з найцікавіших стародавніх закарпатських печаток. Через два роки окремий нарис Ю. Качія був присвячений печаткам про зубрів у Карпатах. Тут дослідник знову згадав про символ Сігета – зубра, якого зображено на спільній печатці п'яти міст, датованої 1551 роком. Зокрема, Ю. Качій зазначав: «Відомо, що зубр мав масивний тулуб, коротку та широку голову із зігнутими всередину і наперед рогами. Цей дикий бик мав характерний горб. Задня частина тіла була нижчою від передньої. На кінці хвоста у нього була китиця. Такий опис звіра, поданий у фаховій літературі, повністю відповідає його зображенню на відтисковій другій печатки – села Райфалова (Райфаново, Берегівського району – автори), виявленої недавно у фондах Закарпатського краєзнавчого музею. Деякі відомості свідчать також про наявність на Закарпатті і третьої печатки з малюнком зубра. На жаль, її матриці не збереглося і відтиск печатки поки що залишається невідомим. В ньому згадується тільки рогата тварина. Але тому, що йдеться про давнішу печатку саме села Райфалова [ДАЗО, ф. 10, оп. 4, спр. 386, арк. 26] з середини XIX ст. (приблизно 1844 р.), є всі підстави гадати, що і в цьому випадку маємо справу із зубром» [Качій, 22 лютого, с. 4], (Рис. 6.).

Наступний нарис Ю. Качія був присвячений печатці, на якій був зображений Мукачівський замок. Зображення саме якого виявилось не на печатці міста Мукачева, і як висловився Ю. Качій: «...отсутствие изображения замка на старинной печати города и на его гербе неслучайно вызвало разочарование» [Качій, 17 ноября, с. 4]. Як зазначав дослідник: «Честь имеет на печати изображение Мукачевского замка выпала селу Подгород. Этот факт засвидетельствовала старая печать села, которую удалось отыскать. Она датирована первой половиной прошлого века, точнее 1844 годом. На печати – символическое изображение крепости с четырехугольной башней. Упомянутая печать является единственной печатью, населенного пункта края, на которой изображена средневековая крепость» [Качій, 17 ноября, с. 4].

У період початку змін в СРСР, Ю. Качій продовжив дослідження регіональних печаток, і як

результат було опубліковано декілька невеличких нарисів на шпальтах угорськомовної регіональної газети газети «Карпати Ігоз Со». 1984 р. було надруковано нарис «Про що свідчить старий герб і печатка Хуста?». Ю. Качій згадав коротку історію 5 коронних міст Мароморошу з 1329 року – Тячева, Хуста, Вішкова, Госсмезева та Сігета. 1551 р. відома перша печатка цих міст, а 1701 р. імператор Леопольд дарував привілей на печатки цим містам. Відома їх овальна печатка, а також окремі знаки: олень (емблема Вишкова), орел (емблема Тячева), дві схрещені стріли (емблема Хуста), голова бика (емблема Госсмезева), голова зубра (емблема Сігета). Після 1776 р. на гербі Хуста – руїна замку [Kacsij, 31 május, old. 4]. Про символ Великих Лучок – кукурудзу, дослідник зазначав: «Згодом Великі Лучки стали славитися нею на всю околицю. А в самому селі настільки цінилася, що стала характерною ознакою і послужила йому символом для сільської печатки. Перед нами відтиск давньої печатки села. Він дійшов до нас з минулого століття, точніше, з 1844 року. На ньому зображення трьох стебел рослини. Напис угорською мовою» [Качій, 20 квітня, с. 4, Рис. 7].

В іншому нарисі йшла мова про ювелірний цех нашого регіону у середньовіччя. Ю. Качій наголошував, що відомості про ювелірів зафіксовані у XVI ст. Поява ужгородського цеху ювелірів приблизно датується 1630 – 1640 роками. Ювелірний цех в Унгварі (м. Ужгород) мав свою печатку діаметром 33 мм (Рис. 8.). На жаль, дослідник не вказав матеріалу з якого «виготовлена» печатка. Опис печатки наступний: кругла, навколо якої віночок із листочків, в основному полі печатки зображення сидячого працюючого ювеліра, який правою рукою підніс молоточок і виготовляє келих, підтримуючи його спеціальними щипцями у лівій руці. Навколо основного поля печатки легенда латинською мовою гласить: «SIGILVM CEN AURIFABRORUM DE UNG 5640» у перекладі українською – ПЕЧАТКА ЗОЛОТОГО ЦЕХУ МАЙСТРІВ З УНГА 5640 (1640 р – автори) [Kacsij, 31 október, old. 4]. Звертає на себе увагу незвичний одяг майстра – довгі рукави прикривають пальці, а чоботи з гострим носком.

Наступний нарис Ю. Качія присвячений закарпатським радянським печаткам 1919 р. Сам нарис носить ідеологічний характер, де йде мова про Угорську Радянську Республіку 1919 р. і її владу в Руській Крайні, до якої увійшли округи колишніх Березької, Мараморської, Угочанської та Ужанської жуп. Дослідник-краєзнавець констатував: «Про що розповідають нам ці відбитки печаток 1919 року? Вони фіксують назви відповідних органів влади того часу, їх структурну будову, адміністративний поділ краю тощо. Цікаво, наприклад, що Мукачівська Рада значиться на печатці тільки робітничою, тоді як Хустська – Радою солдатів і робітників. Три різні печатки Директоріуму Березької жупи свідчать про його структурну будову, до якого входили, зокрема, народні комісари в справах адміністрації і фінансів. Два відтиски засвідчують наявність в ті буремні роки районних політичних уповноважених. Хочеться

окремо, зупинитися на печатці Робітничої Ради с. Вилок на Виноградівщині (Рис. 9). Вона єдина, яка має символічне зображення. В центрі відтиску бачимо потиск двох рук, які стискають молот, що символізує солідарність трудящих. У обласному державному архіві зберігаються окремі документи органів Радянської влади на Закарпатті в 1919 році. Працівникам архіву доцільно переглянути їх хоча б виключно з метою виявлення відтисків печаток тогочасних радянських органів. У тому випадку, якщо такі відбитки буде виявлено, потрібно не тільки взяти їх на спеціальний облік. Але й розповісти про них широкій громадськості. Мабуть немає потреби доводити, що вони є надзвичайно цінними джерелами для дослідження діяльності Радянської влади в нашому краї, до того ж унікальними документами й експонатами для пропандистської роботи не тільки архіву, але й музеїв області. Згадані відбитки печаток повинні знайти почесне місце в експозиціях як державних так і громадських музеїв» [Качій, 12 березня, с. 4].

У публікації Ю. Ю. Качія «Змія на печатці», йдеться про відбиток печатки с. Кідьош (укр. – Зміївка) Берегівського району [ДАЗО, ф. 10, оп. 4, спр. 386, арк. 16] (Рис. 10.). Краєзнавець зазначав, що печатка 1557 р. даного села, свідчить про якусь його важливу роль, а угорська історична наука вважає даний відбиток одним із найцінніших серед печаток даного регіону. Опис печатки наступний: у щиті змія повзе знизу догори з відкритим ротом, над щитом надпис KEGIOS, справа латиною SIGILL(um) – печатка (укр.), а зліва дата 1557. Ця печатка використовувалася до 1864 року. Також відомі інші печатки Кідьоша за 1610, 1837 роки, зафіксовані Тиводаром Легоцьким. Ми відшукали невеличкий нарис Ю. Качія «Три пам'ятки визволеного міста» (серпень, 1989 р.), який стосується перших радянських печаток Ужгорода в 1944 – 1945 рр. Проте невідомо, в якому часописі був опублікований нарис [Качій, серпень, с. 20–21]. У ньому, дослідник згадує найдавніше зображення герба Ужгорода подвійної виноградної лози з трьома листками і двома гронами. Саме, Ю. Качія зацікавило, якими були повоєнні міські печатки Ужгорода? З приводу цього, дослідник зазначав: «виявляється, що перші документи міської управи міста Ужгорода, як це засвідчують вже сьогодні вже рідкісні реліквії, завіршилися давньою міською печаткою, яка була в користуванні під час буржуазної Чехословацької республіки. В цьому немає нічого дивного. Як уже зазначалося це був не перший такий випадок в історії. Крім того, давня печатка, мала всі дані для такого незвичайного її використання - відповідні російсько - і чеськомовні надписи (Закарпаття в той час до возз'єднання з Радянською Україною вважалася чехословацькою територією). У верхній половині кола стояв напис «Советъ города Ужгорода», а в нижній – «Rada mesta Uzhoroda». У центрі поля печатки було знайоме зображення подвійної виноградної лози з трьома листками і двома гронами. У листопаді 1944 року міською управою було виготовлено нову печатку. Вона за розмірами була трохи меншою від попередньої. У верхній

частині кола стояв надпис «Управа города Ужгорода», а в нижній стояла дата визволення міста – 27.X.1944. У центрі поля печатки було значно менше за розміром зображення вказаного вище давнього герба міста. Якість виконання печатки свідчить, про її термінове виготовлення. Після обрання Народного комітету міста виготовлено таку ж за розміром печатку, на обідку якому по колу був надпис: «Народный комитет Ужгорода». В центрі поля також було зображення давнього герба міста. Тільки в цьому випадку зображення подавалось у колі. Всі три печатки дуже схожі одна на одну, їх на перший погляд важко розрізнити. Перша тимчасова печатка була в користуванні буквально лічені дні, до виготовлення нової. Дві останні використовувались до початку 1946 року, коли відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 року у складі Радянської України було створено Закарпатську область із центром у місті Ужгороді» [Качій, серпень, с. 21].

Завершує публікації про печатки його стаття угорською мовою (1991 р.) про цехову печатку мукачівських гончарів, яку нажаль, ми не змогли знайти [Kacsij, A munkácsi, old. 43–45]. Очевидно, що стаття була подана до друку ще при житті автора.

У той же рік, на сторінках обласної газети «Новини Закарпаття» було опубліковано науково-популярні статті про герби і печатки міст, селищ і сіл комітатів Берег, Мараморош, Угоча, Унг (теперішнє Закарпаття). Автором цих статей був проф. Я. І. Штернберг [Професор, 1994, с. 57–58]. На сторінках обласної газети було проілюстровано 25 гербів, 64 печатки. До 1990 р. Ю. Ю. Качій також зібрав достатню кількість печаток, але так і не встиг опублікувати. Зібраний дослідником сфрагістичний матеріал – печатки населених пунктів краю, був надрукований і доповнений іншими малюнками печаток та гербів у монографії В. Куликовського та Б. Мариконя [Куликовський, Мариконь, 2010], (Рис. 11, 12). У самому виданні проілюстровано загалом 203 зображення гербів і печаток. При написанні книги, автори використали архівні матеріали Закарпатського краєзнавчого музею – Архів 1691, 1689, 1688, 1693, 2139, Каталог відбитків печаток міст і сіл Закарпаття за 1423 – 1937 рр., монографії А. Гречила та А. Шаша, статті проф. Штернберга та інших авторів [Куликовський, Мариконь, 2010, с. 111]. У тому ж році було видано кольоровим друком, книгу Б. Мариконя та В. Ньорби «Геральдику Закарпаття» [Мариконь, Ньорба, 2010], куди увійшли також матеріали Ю. Качія. Один з

авторів книг – Б. Мариконь, кілька разів зустрічався з студентами та викладачами історичного факультету УжНУ. Темою зустрічей круглих столів була геральдика, печатки та герби населених пунктів Закарпаття [Риган]. Проте, у виданні 2010 р. [Куликовський, Мариконь, 2010], автори склали своєрідний каталог печаток: діаметр відбику печатки, дата печатки (якщо така була), опис символу або емблеми у полі печатки, легенда відбитку печатки, про що у свій час писав дослідник Ю. Качій.

Висновки. Автори у даній статті спробували проаналізувати та оцінити науковий доробок Ю. Ю. Качія у дослідженнях та публікаціях емблем, печаток, гербів краю. Певний час, Юрій Качій працював ученим секретарем Закарпатського краєзнавчого музею, був особисто знайомий із проф. Штернбергом, який також досліджував та написав статті про найдавніші печатки та герби міст і сіл комітатів Берег, Мараморош, Угоча, Унг, опублікованих у газеті «Новини Закарпаття» 1991 р. Ю. Качій працював у фондах архіву Закарпатського краєзнавчого музею, з угорськими науковими періодичними виданнями. Досліджуючи емблеми, печатки, герби, з особистих записів, дослідник збирав списки населених пунктів, з притаманними їм символами чи знаками, серед яких бик, ведмідь, вовк, зубр, лисиця, кабан, косуля, олень, орел, рись, серна, щур тощо. Дослідник цікавився відбитком печатки комітату Мараморош, спільною печаткою п'яти коронних міст Тячева, Хуста, Вішкова, Довгого Поля, Сігета, яким присвятив декілька науково-популярних публікацій про загальні та окремі символи міст, їх печатку яка відома з 1551 р. Серед сільських печаток, особливу увагу Ю. Качій приділив увагу символам (знакам) населених пунктів Кідьош (змія) та Великі Лучки (кукурудза). Він займався пошуками не тільки відбитків, але і матриць печаток. Дослідник цікавився печатками цехів Ужгорода та Мукачева, закарпатськими радянськими печатками 1919 р. та печатками м. Ужгород 1944 – 1945 рр. Ю. Качій зібрав велику кількість гербів і печаток (XIV ст. – 1944 рр.) та мав намір видати окремим виданням, але не встиг. Дослідник описував печатку наступим чином: діаметр, зображення (символ, емблема), легенда печатки, матеріал, з якого виготовлена печатка. Печатки, зібрані Ю. Качієм, були надруковані у монографіях «Печатки, герби міст і сіл Закарпаття» (автори – В. Куликовський, Б. Мариконь), «Геральдика Закарпаття. Герби і печатки міст, сіл і селищ» (автори – Б. Мариконь, В. Ньорба).

Список використаних джерел

- Гавриленко, В. О., 1977. *Українська сфрагістика: питання предмета та історіографії*, Київ: Наукова думка, 176 с.
 Гавриленко, В. О., 2014. *Шлях до сфрагістики*, Київ; Львів, 328 с.
 Державний архів Закарпатської області, ф.10, оп. 4, спр. 386, арк. 16.
 Державний архів Закарпатської області, ф.10, оп. 4, спр. 386, арк. 26.
 Державний архів Закарпатської області, ф.151, оп. 1, спр. 553, арк. 2
История городов и сел УССР. Закарпатская область, 1982, Киев, 611 с.
 Качій, Ю., 1980. Одна печатка п'яти міст, *Закарпатська правда*, 2 серпня, с. 4.
 Качій, Ю., 1982. Печатки про зубрів у Карпатах, *Закарпатська правда*, 22 лютого, с. 4.
 Качій, Ю., 1982. На печаті – Мукачевський замок, *Закарпатська правда*, 17 листопада, с. 4.
 Качій, Ю., 1986. Символ Великих Лучок, *Закарпатська правда*, 20 квітня, с. 4.

- Качій, Ю., 1987. Закарпатські радянські печатки 1919 року, *Закарпатська правда*, 12 березня, с. 4.
- Качій, Ю., 1989. Три пам'ятки визволеного міста, (?), серпень, с. 20–21.
- Куликовський, В., Мариконь, Б., 2010. *Печатки, герби міст і сіл Закарпаття*, Ужгород, 112 с.
- Мариконь, Б., Ньорба, В., 2010. *Геральдика Закарпаття. Герби і печатки міст, сіл і селищ*, Ужгород: Краєвиди Карпат, 96 с.
- Риган, Г. Історики обговорювали сфрагістику та геральдику Закарпаття [Online]. Доступно: <http://chas-z.com.ua/news/25393> (дата звернення: 25.09.2020).
- Русин, В. І., 2013. Юрій Качій, *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*, вип. XIII, Ужгород: ТОВ «Іва», с. 127–144.
- Професор Штернберг Яків Ісакович. *Бібліографічний покажчик*, 1994, Ужгород, Патент, 90 с.
- Kacsij, J., 1984. Miről mesél Huszt régi címere és pecsétje? *Kárpáti Igaz Szó*, 31 május, old. 4.
- Kacsij, J., 1986. Ötvöscéhek területükön a középkorban, *Kárpáti Igaz Szó*, 31 október, old. 4.
- Kacsij, J., 1989. Kígyó a körpecséten, *Kárpáti Igaz Szó*, 1 április, old. 4.
- Kacsij, J., 1991. A munkácsi fazekasok céhpecsétje, *Kalendárium '91*, Ungvár: Kárpáti Kiadó, old. 43–45.

References

- Gavrylenko, V. O., 1977. *Ukrayins`ka sfragisty`ka: py`tannya predmeta ta istoriografiji* [Ukrainian sphragistics: issues of subject and historiography], Ky`yiv: Naukova dumka, 176 s. (in Ukrainian).
- Gavrylenko, V. O., 2014. *Shlyax do sfragisty`ky`* [The Way to Sphragistics.], Ky`yiv; L`viv, 328 s. (in Ukrainian).
- Derzhavny`j arxiv Zakarpats`koyi oblasti, f. 10, op.4, spr. 386, ark. 16. [State Archives of Transcarpathian region, f. 10, op. 4, file 386, sheet 16] (in Ukrainian).
- Derzhavny`j arxiv Zakarpats`koyi oblasti , f. 10, op. 1, spr. 386, ark. 26. [State Archives of Transcarpathian region, f. 10, op. 4, file 386, sheet 26] (in Ukrainian).
- Derzhavny`j arxiv Zakarpats`koyi oblasti , f. 151, op. 1, spr. 553, ark. 2. [State Archives of Transcarpathian region, f. 151, op. 1, file 553, sheet 2] (in Ukrainian).
- Ystory`ya gorodov y` sel USSR. Zakarpatskaya oblast`* [History of towns and villages of the USSR. Transcarpathian region], 1982. Ky`ev, 611 s. (in Ukrainian).
- Kachij, Yu., 1980. Odná pechatka p'yaty` mist [One Seal of Five Cities], *Zakarpats`ka pravda*, 2 serpnya, s. 4. (in Ukrainian).
- Kachij, Yu., 1982. Pchatky` pro zubriv u Karpatax [Seals about bison in the Carpathians], *Zakarpats`ka pravda*, 22 lyutogo, s. 4. (in Ukrainian).
- Kachy`j, Yu., 1982. Na pechaty` – Mukachevsky`j zamok [On the seal – Mukachevo Castle], *Zakarpatskaya pravda*, 17 noyabrya, s.4. (in Ukrainian).
- Kachij, Yu., 1986. Sy`mvol Vely`ky`x Luchok [Symbol of Velykyi Luchok], *Zakarpats`ka pravda*, 20 kvitnya, s. 4. (in Ukrainian).
- Kachij, Yu., 1987. Zakarpats`ki radyans`ki pechatky` 1919 roku [Transcarpathian Soviet seals of 1919], *Zakarpats`ka pravda*, 12 bereznya, s. 4. (in Ukrainian).
- Kachij, Yu., 1989. Try` pam`yatky` vy`zvolenogo mista [Three monuments of the liberated city], (?), serpen`, s. 20–21. (in Ukrainian).
- Kuly`kovs`ky`j, V., Mary`kon`, B., 2010. *Pchatky`, gerby` mist i sil Zakarpattya* [Seals. Coat of arms of cities and villages of Transcarpathia], Uzhgorod, 112 s., il. (in Ukrainian).
- Mary`kon`, B., N`orba, V., 2010. *Geral`dy`ka Zakarpattya. Gerby` i pechatky` mist, sil i sely`shh* [Heraldry of Transcarpathia. Coats of arms and seals of cities, villages and towns], Uzhgorod: Krayevy`dy` Karpat, 96 s. (in Ukrainian).
- Ry`gan, G. Istory`ky` obgovoryuvaly` sfragisty`ku ta geral`dy`ku Zakarpattya [Historians discussed sphragistics and heraldry of Transcarpathia],[Online]. Available: <http://chas-z.com.ua/news/25393> (access date: 25.09.2020).(in Ukrainian).
- Rusy`n, V. I., 2013. Yuriy Kachij, *Naukovy`j zbirny`k Zakarpats`kogo krayeznavchogo muzeyu, vy`p.* [Scientific Collection of the Transcarpathian Museum of Local Lore, vol. XIII], XIII, Uzhgorod: TOV «Iva», s. 127–144. (in Ukrainian).
- Profesor Shternberg Yakiv Isakovy`ch. *Bibliografichny`j pokazhchy`k* [Bibliographic Index], 1994. Uzhgorod, Patent, 90 s. (in Ukrainian).
- Kacsij, J., 1984. Miről mesél Huszt régi címere és pecsétje? *Kárpáti Igaz Szó*, 31 május, old. 4. (In Hungarian).
- Kacsij, J., 1986. Ötvöscéhek területükön a középkorban, *Kárpáti Igaz Szó*, 31 október, old. 4. (In Hungarian).
- Kacsij, J., 1989. Kígyó a körpecséten, *Kárpáti Igaz Szó*, 1 április, old. 4. (In Hungarian).
- Kacsij, J., 1991. A munkácsi fazekasok céhpecsétje, *Kalendárium '91*, Ungvár: Kárpáti Kiadó, old. 43–45. (In Hungarian).

SUMMARY

SEALS AND COAT OF ARMS OF THE RESEARCH OF YURIY KACHIV

Ivan Myskov

Candidate of Historical Sciences, Docent; Docent of the Department of Culture and Social and Humanitarian Disciplines of the Transcarpathian Academy of Arts,
Doctoral Student of the SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Oleg Slipetsky

Senior Lecturer of Department of Ancient, Middle Ages and premodern History of Ukraine,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

The author of this article tried to analyze and evaluate the scientific achievements of Yu. Yu. Kachiy in researches and publications of emblems, seals, coats of arms of the region. Yuri Kachiy (1925 – 1990) is known as a poet, journalist, publicist, translator, archivist, worked as a scientific secretary of the Transcarpathian Museum of Local Lore. The researcher was personally acquainted with prof. Sternberg, who also researched and wrote articles about the oldest seals and coats of arms of towns and villages of the comitatus of Bereg, Maramorosh, Ugochi, Ung, later published in the newspaper «News of Transcarpathia» in 1991. Yu. Kachiy worked in the archives of the Transcarpathian Museum of Local Lore, with Hungarian scientific periodicals. Examining emblems, seals, coats of arms from the personal records, he collected lists of settlements, with their inherent symbols or signs, including bull, bear, wolf, bison, fox, wild boar, roe deer, deer, eagle, lynx, chamois, rat, etc. The researcher was interested in the imprint of the seal of the Maramorosh comitat, the joint seal of the five crown cities of Tyachev, Khust, Vyshkovo, Dovhe Pole, Sighet, to which he dedicated several popular science publications on general and individual symbols of cities, their seal known since 1551. Yu. Kachiy paid attention to the symbols (signs) of the settlements Kidyosh (snake) and Velyki Luchky (corn). He was looking for not only prints but also matrices of seals. The researcher was interested in the seals of the craft unions of Uzhhorod and Mukachevo, the Transcarpathian Soviet seals of 1919, and the seals of Uzhhorod in 1944 – 1945. Yu. Kachiy collected many coats of arms and seals (XIV century – 1944) and intended to publish a separate edition, but did not have time. The researcher described the seal as follows: diameter, image (symbol, emblem), the seal's legend, the material from which the seal is made. Some small articles about the seals and coats of arms of the region were published in periodicals «Zakarpatska Pravda», «Kárpáti Igaz Szó» «Kalendárium» The seals collected by Yu. Kachiy were published in the monographs «Seals, coats of arms of towns and villages of Transcarpathia» (authors – V. Kulikovskyy, B. Marikon), «Heraldry of Transcarpathia. Emblems and seals of cities, villages, and settlements» (authors – B. Marikon, V. Nyorba).

Keywords: researcher, archive, document, scientific secretary, museum, coat of arms, seal, imprint of the seal, matrix of the seal, emblem, symbol, village, city, comitat.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Юрій Качій [Русин, 2013, с. 141]

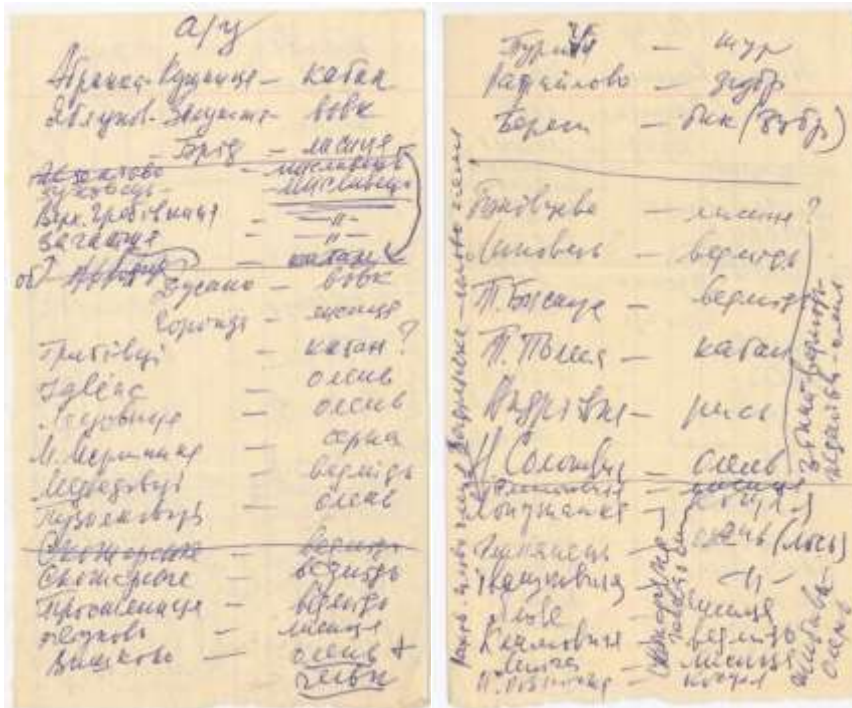

Рис. 2., Рис. 3. Особисті записи Ю. Качія. Фото І. Міськова

Рис. 4. Печатка п'яти коронних міст Мараморошу [Kacsij, 31 május, о. 4]

Рис. 5. Печатка комітату Мараморош на документі 1735 р. Фото І. Міськова [ДАЗО, ф.151, оп.1, спр.553, арк. 2]

Рис. 6. Печатка с. Райфалово 1844 р. Фото І. Міськова [ДАЗО, ф. 10, оп.4, спр. 386, арк. 26.]

Рис. 7. Печатка с. Великі Лучки 1844 р. [Качій, 20 квітня, с. 4].

Рис. 8. Цехова печатка ужгородських ювелірів 1640 р. [Kacsij, 31 október, old. 4].

Рис. 9. Печатка робітничої Ради с. Вилок [Качій, 12 березня, с. 4].

Рис. 10. Печатка с. Кідьош (Зміївки). Фото О. Філіппова [ДАЗО, ф. 10, оп. 4, спр. 386, арк. 16].

Рис. 11. Фрагмент обкладинки книги [Куликовський, Мариконь, 2010]

Рис. 12. Фрагмент сторінки книги [Куликовський, Мариконь, 2010, с. 3]

Рис. 13. Виступ Б. Мариконя на Круглому столі 19.10.2015 р. [Риган].

Рис. 14. Учасники Круглого столу 19.10.2015 р. [Риган].

Рис. 15. Учасники Круглого столу з Б. Мариконем. 19.10.2015 р. З особистого архіву М. Рекрут'яка.

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

УДК 391.4(392.51)(477.88)«18/19»

DOI: 10.24144/2523-4498.2(43).2020.217469

ЖІНОЧІ ЗАЧІСКИ ТА ГОЛОВНІ УБОРИ УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Коцан Василь Васильович

кандидат історичних наук, директор Закарпатського музею народної архітектури та побуту,
доцент кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: vasilkotsan@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0003-0644-9725>

У статті на базі наявної літератури, польових етнографічних, а також архівних матеріалів проведено комплексний аналіз жіночих зачісок та головних уборів українців Закарпаття кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Головні убори, як складова народного вбрання, виразно відображають смаки та уподобання людей, їх соціальний стан, вірування, виступають віковою ознакою, а також служать завершенням ансамблю одягу, виконуючи специфічну функцію – функцію увінчування. Всі ці аспекти автор висвітлює у своєму дослідженні. Зібраний та систематизований матеріал подається за етнографічним принципом. Окремо характеризуються жіночі зачіски та головні убори долинян, гуцулів, бойків і лемків Закарпаття. У статті акцентується увага на різноманітності форм та елементів декору головних уборів. Автор детально описує уплітки, які використовували для вплітання в коси. У межах Закарпаття вони найбільше збереглися у боржавських і ужгородських долинян, а також лемків Великоберезнянщини. Свою специфіку мала спеціальна весільна зачіска у гуцулок Рахівщини – «плетінь». Ознакою незаміжньої жінки був вінок. На Закарпатті найпоширенішими були вінки з барвінку та на картонній чи дерев'яній основі. За елементами оздоблення можна було чітко відрізнити вінок окремих локальних груп долинян, гуцулок, лемкинь і бойкинь. Невід'ємною частиною головного убору заміжньої жінки в ряді районів краю був чепець. За конструктивними елементами крою та формою і колоритом декору можна виділити ряд видів чепців. Лише у бойків Закарпаття чепець виконував виключно обрядову функцію. Народний звичай вимагав щоб жінка знятий з голови весільний чепець зберігала протягом усього життя, аж до смерті. Поверх чепців або окремо повсюдно на Закарпатті заміжні жінки одягали хустки, які в межах краю мали як локальні ознаки, так і спільні риси. В цілому традиційні жіночі головні убори українців Закарпаття були невід'ємною складовою одягового комплексу й із широкого вжитку вийшли десь в 40-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Закарпаття, ХІХ – ХХ століття, дівочі та жіночі зачіски, головні убори.

Постановка проблеми. Сьогодні, коли українці надзвичайно гостро відчують потребу в етнокультурному самозбереженні, традиційна культура, передусім народний костюм, виступає одним із головних чинників етнічної ідентифікації народу. Саме до народного костюма зараз прикута пильна увага як професійних модельєрів, так і просто зацікавлених широких кіл громадськості. На жаль, на Закарпатті, як і в цілому по Україні, доводиться часто спостерігати, коли незнання, недослідженість проблеми породжують некомпетентність, спрощення, а то й спотворення у трактуваннях відповідних форм традиції. Тому в сучасних умовах важливим, суспільно значимим та науково актуальним є вивчення традиційного народного вбрання в цілому та окремих його елементів.

Головний убір, як важлива складова традиційного народного костюму, окрім захисної, практичної, знакової та оберегової функцій брав на себе естетичну роль. Головні убори відображають особливості як загального характеру, так і окремих історико-етнографічних областей. Жіночі та дівочі головні убори представляли собою різноманітні за матеріалом, формою, способом виготовлення та художнього оформлення елементи, які, залежно від

місцевих традицій і призначення одягу, об'єднувалися в одяговий комплекс. Головні убори змінювалися залежно від віку й сімейного становища і мали особливе значення у народних обрядах. А різні способи їх носіння органічно поєднувалися із ансамблем вбрання [Гулик, с. 17; Хмельницька, с. 79–80].

Метою даного дослідження є комплексний аналіз зачісок, матеріалу та елементів декору традиційних жіночих головних уборів етнографічних груп українців Закарпаття (долинян, гуцулів, бойків і лемків) кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Основним джерелом для дослідження даної проблематики послужили польові етнографічні матеріали автора, зібрані в експедиціях та наукових відрядженнях. Цінною для нас є інформація здобута під час експедицій та наукових відряджень до Рахівського, Виноградівського та Великоберезнянського районів. Поряд із вивченням одягових комплексів гуцулів, долинян і лемків в цілому, нами фіксувалась й інформація про традиційні головні убори [Зошит № 5, 2009 – 2011; Зошит № 6, 2010; Зошит № 7, 2010].

Окремі села Ужгородщини, Мукачівщини, Виноградівщини та Рахівщини досліджувались нами в рамках спільних комплексних етнографічних експедицій викладачів-істориків Ужгородського національного університету та наукових співробітників Закарпатського музею народної архітектури та побуту. За їх результатами були підготовлені чотири випуски наукового щорічника «Етника Карпат». У кожному із досліджуваних районів нами було зібрано чимало фактологічного та фото-ілюстративного матеріалу про традиційні жіночі головні убори, зокрема їх використання в обрядах родинного та календарного циклу [Бонгар, 2016, с. 76–79; Боршош, 2017, с. 111–116; Костевич, 2016, с. 97–100; Коцан, 2018, с. 195–215; Куштан, 2019, с. 356–362].

При вивченні проблематики традиційних головних уборів Закарпаття кінця XIX – першої половини XX ст. нами використано матеріали архіву кабінету етнології факультету історії та міжнародних відносин Ужгородського національного університету. Серед них щоденники етнографічних практик, зібрані та підготовлені студентами у селах Рахівського і Тячівського районів [Щоденник етнографічної практики Стефурак; Щоденник етнографічної практики Томашук].

При вивченні локальних особливостей жіночих зачісок та головних уборів українців Закарпаття нами використано ряд публікацій історичного мистецтвознавчого та краєзнавчого характеру. Варто відмітити, що на відміну від інших складових народного вбрання Закарпаття, інформації про зачіски та головні убори в науковій літературі не багато. Даний елемент народного строю Закарпаття вивчався спорадично або згадувався в загальному контексті.

Важливим джерелом для вивчення нашої проблематики є праці чеських дослідників народної культури М. Тумової [Тумова, 1924], А. Кожмінової [Kožminová, 1922], Я. Смети [Podkarpatska Rus. [redigoval J. Smeta], 1923]. Нами також використовувались роботи І. Вагилевича [Вагилевич, 1978], Я. Головацького [Головацкий Я., 1877], Ф. Вовка [Вовк, 2015], В. Шухевича [Шухевич, 2018]. На особливу увагу заслуговує дослідження російського мистецтвознавця С. Маковського (1877 – 1962) [Маковский, 1925].

Із праць радянського періоду варто виділити дослідження П. Богатирьова [Богатырев, 1964; Богатырев, 1971]. У них міститься чимало матеріалів про використання традиційних жіночих головних уборів у календарній та родинно-побутовій обрядовості. При визначенні загальнослов'янських рис головних уборів використано роботу Д. Зеленина [Зеленин, 1926]. Матеріальній культурі Закарпаття, в тому числі й народному вбранню присвячення публікація Ф. Потушняка [Потушняк, 1957]. Цінний матеріал міститься у праці Г. Маслової [Маслова, 1984].

Із робіт сучасних дослідників народного вбрання варто виділити роботу Г. Стельмашук «Традиційні головні убори українців», де вперше були проаналізовані виключно зачіски та головні убори українців [Стельмашук, 1993]. Варто виокремити й моно-

графію Г. Стельмашук «Український стрій», написану у співавторстві з М. Білан [Білан, Стельмашук, 2011]. У ній розглянуто одягові комплекси усіх етнографічних регіонів України та зв'язок строю із духовним життям народу. Наприкінці дослідження автори характеризують народний одяг українців Закарпаття. Вони виділили чотири локальні одягові комплекси. При характеристиці кожного з них звертають увагу й на головні убори. Цінними для нашого дослідження є й публікації М. О. Косміної [Косміна, 2011], Петрякової [Петрякова, 2006], Л. Хмельницької [Хмельницька, 2016] та О. Гулик, С. Гулик [Гулик, Гулик, 2019].

Виділяючи етноідентифікуючі ознаки, етнографічно розмежувальні риси та іноетнічні впливи й взаємозв'язки у традиційних головних уборах Закарпаття, нами використовувались публікації, у яких в тій чи іншій мірі висвітлено питання народного одягу угорців і словаків краю. До таких відносимо праці Л. Коша [Л. Коша, 2002] та М. Сополіги [Сополіга, 2011].

Окремі аспекти вивчення жіночих зачісок та головних уборів краю висвітлювались в публікаціях автора цієї статті. Окрема стаття присвячена використанню традиційних головних уборів у весільній обрядовості Закарпаття. Тут автор подає комплексний аналіз способів заплітання волосся, використання упліток, локальних особливостей матеріалів та способів декорування вінків, чепців і хусток [Коцан, 2015]. Детальний опис жіночих головних уборів гуцулок Рахівщини подано у монографічному дослідженні В. Коцана [Коцан, 2012]. Характерні риси жіночих головних уборів окремих етнографічних груп українців краю описані автором у ряді публікацій [Коцан, 2007; Коцан, 2011; Коцан, 2019; Коцан, 2020].

Виклад основного матеріалу. Зібраний матеріал ми подаємо, групуємо його за етнографічним принципом (долиняни, гуцули, бойки, лемки), формами та способами укладання зачісок, видами традиційних жіночих головних уборів (вінки, чепці, хустки). Окрему увагу автор звертає на таку класифікаційну ознаку головних уборів як їх функціональне призначення (буденний, святковий обрядовий).

Однією з основних складових традиційного жіночого вбрання **долинян** Закарпаття були головні убори. На їх розвиток впливали соціально-економічні фактори, географічні та кліматичні умови, історичний розвиток річкових долин, світоглядні уявлення та традиції. Різноманітністю форм та елементів декору виділялись дівочі головні убори, характерною особливістю яких було те, що маківка голови завжди залишалась відкритою. Тому й форма головного убору мала вінкоподібний вигляд. Вінки завжди оздоблювали волічковими уплітками, намистинами, монетами, дзеркальцями, листками барвінку, штучними квітами. Великою різноманітністю форм і оздоблень відзначались весільні головні убори дівчат. Повсюдно у долинян заміжнім жінкам не можна було ходити з відкритою головою. Невід'ємною частиною головного убору заміжньої жінки у долинян були чепці та хустки. Протягом XIX

– у першій половині ХХ ст. традиційні жіночі головні убори долинянок виявляли ряд локальних особливостей.

У середині ХІХ – на початку ХХ ст. у селах межириччя Терембі та Ріки жінки посередині голови залишали «проділ», а волосся заплітали. Дівчата заплітали волосся в одну косу («чулку»), вплітаючи в неї стрічку («пантлик», «пандлик») і різнокольорову вовняну нитку («волічку»). Коса опускалася вниз по спині до стану дівчини, при цьому кінець коси («канчук») залишався незаплетеним. Жінки ж найчастіше заплітали волосся у дві коси і укладали їх на голові «вінком», на який одягали очіпок («чепець»). Заміжні жінки ходили в чепцях, поверх яких одягали («завивали») різнокольорову хустку.

На початку ХХ ст. на Хустщині поширились весільні та святкові дівочі вінки («парти»). Шили їх на твердій основі (обручику), яку обтягували цупкою тканиною. Поверх неї нашивали квіти, блискітки, намистини, монети. До весільних вінків додавали ще й пучки різнокольорової вовняної пряжі (див. Рис. 1–2) [Білан 2011, с. 289]. Дівочі весільні вінки долинян межириччя Терембі та Ріки вирізнялись рядом особливостей, характерних для окремих груп сіл.

У середині ХІХ – на початку ХХ ст. заміжні терембірські долинянки у будні дні пов'язували голову білими хустинами («шерінками»), у 20-х – 40-х рр. ХХ ст. – темними хустками. Чорні квадратні (68×68 см, 70×70 см) хустки з фабричної матерії на відстані 5–10 см від країв оздоблювали вишивкою у вигляді ромбикових рядків чи стилізованих галузок з квіток, стебел та листочків. Побутували два способи пов'язування хустин – «на дзьобок» або «по молодички». «На дзьобок» – хустку пов'язували так, щоб над чолом утворювався куток, а «по молодички» – ззаду на потилиці. Дівчата в робочі дні не пов'язували голови. Волосся вони заплітали в одну косу, а якщо пов'язували, то в яскраві хустини рожевого або червоного кольорів. Хустка була одним із обов'язкових елементів весільного обряду [Попович, 1981, с. 7].

У середині ХІХ – на початку ХХ ст. у селах долини р. Боржави жінки заплітали волосся в одну чи дві коси, вплітаючи в них ткани стрічки («пантлики») з плетеними шнурочками та китицями на кінцях чи шнурки («китиці») із шістнадцятьма різнокольоровими вовняними кульками («шариками») [Богатирьов, 1971, с. 43; Богатирьов, 1964, с. 14]. На спині коси зв'язували широкою шовковою стрічкою у бант («косицю»). Певні особливості мали весільні барвінкові вінки сіл верхів'я р. Боржави.

У ХІХ – першій половині ХХ ст. заміжні жінки на пучок волосся («контъ») одягали чепець («чепак»). У ХІХ ст. чепці шили з домотканого лляного полотна, а наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст. – з червоної, зеленої, синьої, чорної бавовняної матерії. Крій складався із двох частин: довшої передньої та коротшої задньої («потилиці»), зібраної на червоні нитки у дрібні складки («рямки»). Для міцності виворітній бік передньої частини чепців обшивали домотканим полотном. Низ чепця декорували вузькою смужкою червоної фабричної матерії. Над нею пришивали ширшу смугу

(«партицю»). Зустрічались чепці, у яких зовнішню поверхню повністю обшивали червоною матерією. Крім того, чепці оздоблювали трьома червоними стрічками, які перетинались на маківці й розходились по всій площині. Кінці стрічок вільно спадали до низу. Поверх червоних стрічок могли нашивати сині чи зелені фабричні мережки («чіпки»). Поміж стрічками та «чіпками» нашивали дрібні квіточки («косички») із зеленої, синьої фабричної матерії (див. Рис. 3–4).

Поверх чепця жінки пов'язували великі хустки («ширінки», «рйтованки») червоного, білого, чорного кольорів. Ближче до країв хустки декорувались набивним орнаментом у вигляді віночка з рожевих яблук, синього та рожевого винограду, слив, коротких гілок із яскраво-зеленим листям. Середину хустки оздоблювали дрібними квітками чи виноградними гронами. По периметру хустки завершувались стряпками («ройтами»). Дівочі хустки вдвічі коротші за жіночі. Дівчата хустку на голові рамили і зав'язували ззаду на потилиці, а старші жінки – перехрещували під підборіддям («чинили воля») і зав'язували на плечах в один вузол. Молоді жінки носили червоні хустки з квітками, а старші – чорні або сині.

Наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. ХХ ст. у селах верхів'я р. Боржави поширились хустки («ширінки») з чорного чи темно-синього фабричного полотна. Молоді заміжні жінки одягали малі, а жінки старшого віку – великі «ширінки». Три кути великих хусток декорували різнокольоровим обмітувальним («петельчатим») швом та великими китицями різнокольорових вовняних ниток. На малих хустках декорували лише один кут.

У селах долини р. Тересви дівчата заплітали волосся в одну або дві коси, одягали віночки із різнокольоровими стрічками («пантликами», «китицями»). Часто у коси вплітали вовняні уплітки з китицями на кінцях. Заміжні жінки скручували волосся на голові під хусткою. У 20–40-х рр. ХХ ст. у селах пониззя р. Тересви побутували великі весільні хустки з білої фабричної матерії.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у селах Хижа, Новоселиця, Черна Виноградівського району найпоширенішою дівочою зачіскою було заплітання волосся у дві коси, вплітаючи в них стрічки («пантлики», «волочки», «петянки») червоного, синього, білого, зеленого кольорів. Заміжні жінки заплітали волосся у широку косу, яку змашували маслом і викладали («вкладували») її на голові «шориком». Дівчата ходили у вінках, які виготовляли із дроту, обшитого полотном. Вінки оздоблювали різноколірним бісером, круглими дзеркальцями, квітами. До церкви та на свята дівчата одягали високі вінки, зроблені з товстої косиці. Такі самі вінки мали й одданиці [Зошит № 6; Куштан, 2019, с. 360–361; Тарнай, 1937, с. 190–191].

Заміжні жінки голову покривали хусткою («ширінкою», «англійкою») квадратної форми (76×76 см, 78×78 см), яку купували в «рондьошів» (продавців одягу). У молодих жінок вона була яскравого синього, блакитного, рожевого кольорів. Характерною їх особливістю є те, що краї хустки по

периметру оздоблювались однотонною блакитною чи рожевою смугою («покрайницею»), а середину – рослинним орнаментом. Старші жінки одягали чорні, темно-червоні «ширінки» з рослинним орнаментом. Часто зображувались червоні яблука, сині сливи, грона винограду та зелене листя.

У селах долини р. Тур'ї дівчата заплітали волосся в одну або дві коси, вплітаючи на їх кінцях стрічки («пантлики»). На свято волосся заплітали в одну косу. Щоб коси тримались на голові у зачісці їх кріпили спеціальними скобами («горноглями»). Обов'язковим елементом вбрання заміжньої жінки був чепець («чіпиць», «чупиць», «чепак»). Кроїли чепці з домотканого лляного полотна, загнутого навпіл по ширині. У задній частині до нього пришивали вузький шматок полотна, який збирали на 4–6 ниток у складки. Із внутрішнього боку чепці підшивали грубим домотканим конопляним полотном. Чепці оздоблювали 4–8-ма стрічками («лентами») зеленого, червоного, синього, чорного, жовтого кольорів, вузькими атласними мережками («чіпками»), поміж якими пришивали широку смужку, декоровану дрібними рослинними орнаментальними мотивами. Обов'язковим елементом оздоблення передньої частини турянських чепців була вишивка геометричних орнаментів, виконаних технікою «хрестик». В основі орнаментальної композиції лежала ламана лінія («кривуля») з трьома заломами. Центральний залом вишивався подвійним хрестиком, а на його площині зображувались «баранчі роги». До задньої частини чепця пришивали відрізки («хохли») з червоних, бордових або рожевих стрічок. По контуру задньої морщеної частини деяких чепців пришивали фабричну стрічку («ленту»), яку у верхній частині загинали у вигляді чотирьох петель («шльомок»). Коли виходила жінка в село або до церкви, то надягала під хустку і чепець. Біля хати поралась у одному чепці. Заміжні жінки одягали чепці як на свята, так і у будні [Потушняк, 1957, с. 220].

Поверх чепця заміжні жінки одягали хустку («дуплованку»), яка зав'язувалась під підборіддям. Святкові хустки відрізнялись від буденних якістю матеріалу, з якого їх виготовляли. У святкові холодні дні на голову одягали фабричну шерстяну хустку. На початку XX ст. у селах Сімер, Тур'я-Ремета, Вільшанки, Туриця, Турички дівчата почали одягати білі, а жінки старшого віку – чорні хустки («хустята») з домотканого полотна чи фабричної матерії. Один із кутів, який при складанні хустки спадав на потилицю, оздоблювали рослинною вишивкою V-подібної форми. Орнаментальна композиція складалась з віночка, однієї великої та десяти-дванадцяти дрібних квіточок. Такі хустки побутували й у бойків Міжгірщини. Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. у селах Мокра, Порошково, Тур'я-Поляна жінки одягали хустки («кестемани») квадратної форми з фабричної матерії синього кольору. Їх по периметру, ближче до країв, оздоблювали попарно перехрещуваними тканими біло-голубими смугами з чотирипелюсткових квіток. Краї хустки оздоблювали рожево-фіолетовою

мережкою ручної роботи, що завершувалась довгими стряпками [Кул, 2001, с. 23].

У 20-х – 40-х рр. XX ст. у селах долини р. Тур'ї заміжні жінки одягали великі квадратні хустки («кестемани») з червоної чи чорної фабричної матерії. По периметру хустки декорували стилізованими віночками з великих квітів. Характерною особливістю «кестеманів» була плетена сітчаста мережка з довгими стряпками («сітка з ройтами»). На червоних хустках вона була червоною, а на чорних – чорною чи синьою. Часто такі хустки скручували, перекидали за голову, перехрещували на грудях і зав'язували ззаду на талії.

У другій половині XIX – першій половині XX ст. заміжні ужгородські та мукачівські долинянки одягали чепці. У селах Баранинці, Підгорб, Коритняни, Довге Поле Ужгородського району побутували чепці («чепаци»), які за кроєм та оздобленням подібні до чепців лемкинь Велико-березнянщини. Нижню частину чепців, крім задньої морщеної, декорували червоними, синіми фабричними стрічками, поверх яких нашивали чорне фабричне мереживо («чіпки») та рожеві стрічки. Широка (2–3 см) стрічка оздоблювалась вишивкою рослинних мотивів. У 20-х – 40-х рр. XX ст. у селах Минай, Розівка, Концovo, Кінчеш, Шишловці, Холмок, Галоч, Палладь Ужгородського району під впливом міської моди та сусідніх словацьких сіл поширились чепці («чепаци») з фабричної квітчастої матерії. Задню частину чепців кроїли із трьох шматків матерії: центральної широкої та двох вузьких бічних. Всі три пілки загинали наперед на 2–3 см й призбирували у широкі збірки («складуваники»). У передній частині до збірок пришивали широку атласну чи шовкову стрічку білого або рожевого кольорів, декоровану вишивкою рослинних мотивів. Стрічку вирізали у формі хвилястої лінії, з трикутним виступом («ріжком») посередині нижньої частини. Хустку поверх чепця пов'язували так, щоб було видно «ріжок». Нижню частину стрічок могли оздоблювати чорним мереживом. Чепці із фігурною передньою частиною та прямою задньою, що підкреслювала зачіску, побутували і в Східній Словаччині [Сополига, 2011, с. 212–213].

У 30-х – 40-х рр. XX ст. у селах Невицьке, Оріховиця, Кам'яниця поширились жіночі хустки («хустята») квадратної чи прямокутної форми з бежевої атласної матерії. Хустки по всій площині оздоблювали рослинними мотивами у вигляді великих квіток та дрібних листочків. Такі хустки одягали у будні дні заміжні жінки. Жінки старшого віку одягали «хустята» з чорної, темно-зеленої шовкової чи атласної матерії. По периметру, на відстані 2–8 см від країв, хустки оздоблювали стилізованими віночками. На буденних хустках це були вузькі галузки у вигляді ламаної лінії («кривулі»), а на святкових – широкі (5–10 см) гірлянди з великих червоних або рожевих троянд, малих листочків та дрібних бутонів білого, жовтого, фіолетового кольорів. У 40-х рр. XX ст. в ужгородських долинян поширились великі хустки («метрівки») з гачкованою мережкою та довгими

(10–15 см) стряпками. «Метрівки» складали трикутником і зав'язували під підборіддям або на потилиці. Кут хустки, який спадав назад декорували вишивкою рослинного характеру. Заміжні жінки одягали хустки («кестемани») з чорної, синьої чи коричневої фабричної матерії, які декорувалися вибічатим рослинним орнаментом білою фарбою. Орнаментальна композиція мала вигляд стилізованої галузки з великих квіток, яка формувала квадрат. Внутрішню площину квадрата заповнювали дрібними колючками.

У 20-х – 40-х рр. ХХ ст. по всій території розселення долинян побутували великі вовняні хустки («ширинки кундеряві») чорного чи білого кольору. Ткали їх з вовняних ниток на «кроснах» таким чином, що на лицевому та виворітному боках утворювались своєрідні гачки у вигляді «букле». По периметру хустки завершувались довгими стряпками. У туряньських, ужгородських та мукачівських долинян побутували в'язані з вовняних ниток хустки. Наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. ХХ ст. у долинян поширились різнокольорові фабричні вовняні хустки.

Гуцулки у теплі дні не покривали голови. Волосся ділили від маківки на дві частини і заплітали у дві коси, вплітаючи у них різнокольорові стрічки. На Рахівщині також були поширені уплітки. Для їх виготовлення брали 1–2 мітки ниток з вовни молодих овець і скручували їх у три нитки. Із фарбованих у червоний чи зелений колір ниток робили три уплітки. Дві з них заплітали з волоссям, а на третю («шварку») нашивали 20–25 гудзиків і разом з косами нею обвивали голову. Зачіски гуцулок регламентувалися віком та сімейним становищем. Маленьким дівчаткам заплітали одну косу на маківці, а кінчик прив'язували упліткою («кісником») до основи коси. Волоссячко, що росло по боках голівки, вільно спадало вниз. 10–12-річним дівчаткам, якщо дозволяла довжина волосся, заплітали у чотири коси. Для цього посередині голови робився проділ. Коса починалась над вухами на маківці, з четвертини волосся, далі до неї припліталася друга четвертина. Закінчувалась коса уплітками. Так само робилося на другій половині голови. Обидві коси складалися у рядочки, назустріч одна одній, а на потилиці прив'язувалися до основи нижніх кіс уплітками. Якщо дівчині плелася не чотири, а шість, вісім чи десять кіс, то таку зачіску називали «пирогі». Зазвичай коси плелися з трьох пасем волосся. Якщо коса плелася з п'яти, семи чи дев'яти пасем, то зачіску називали «в дрібниці». Дівчата 12–13-річного віку запліталися у дві коси. За традицією жінкам дозволялося викладати коси тільки навколо голови вінком або на потилиці, а дівчата ще могли опускати їх вниз по спині. На Гуцульщині був поширений звичай, за яким, доки старша сестра не вийшла заміж, молодші не могли заплітатись у повний убір [Зошит № 5; Зеленин, 1926, с. 318; Кокіш, 2009, с. 2; Коцан, 2018, с. 203].

Характерною ознакою дівочтва був вінок. Дівчата вперше його одягали, досягнувши повноліття. Відтоді їх називали нареченими. С. К. Маковський з цього приводу писав: «Всі

дівчата на виданні носили вінки і називалися нареченими» [Маковський, 1925, с. 33]. Віковий ценз ношення вінка визначався від 15-16-річного віку і до шлюбу. При цьому вінки дівчат «на віддаваня» і заручених дещо відрізнялися. Гуцулки носили вінки зі штучних квітів, павичевого пір'я, стрічок і стеклярусу («кружилиць»). Знаком того, що дівчина заручена, був вінок, сплетений у так званий «барвінковий день». Такий вінок змащувався медом і вкривався позолотою. Ясінянські гуцулки у весільні барвінкові вінки додавали часник. Про це співається у коломийці:

*Ой, одна ішла, барвінок несла,
Барвінок у віночок.
А друга ішла, чісник несла,
Чісник у вінок.*

А третя ішла, позліток несла [Меркло, 1997, с. 44].

Дівчина не знімала вінок аж до шлюбу, навіть спала в ньому. Існувало повір'я, за яким, якщо вінок пропаде – не буде щастя у подружньому житті. Він служив одночасно оберегом від злої сили і поєднував у собі солярну і шлюбну символіку. Дівчина, що втратила дівочтво не мала права одягати вінок до шлюбу [Зошит № 5; Прокопева, 1999, с. 115].

Цікавими були весільні головні убори, зокрема спеціальне плетіння («плетінь») (див. Рис. 5), вінки («корони») та вінки («косиці») з картону (див. Рис. 6). Весільний вінок на голові гуцулки – це знак молодості, який відрізняв її від інших дівчат на весіллі. Гуцулки жодну квітку, жодну травинку не встромляли у вінок наперекір традиції. Очевидно, що барвінок протягом століть служив надійним засобом лікування, тому й наділявся народними світоглядними уявленнями магичною силою і виступав як оберіг. За допомогою барвінку, квітів, різних трав можна було причарувати парубка.

Одруженим жінкам традиція забороняла показуватись на людях з непокритою головою. Заміжні жінки укладали коси навколо голови і покривали голову хусткою зі стряпками («ройтами»). Її кінці перехрещували під підборіддям і зав'язували ззаду. До середини ХІХ ст. були поширені лише ткані і в'язані білі, рідше чорні вовняні хустки.

З середини ХІХ ст. набули поширення вовняні хустки («метрівки») фабричного виробництва яскраво-червоного, бордового, оранжевого, коричневого кольорів. По периметру їх оздоблювали різнокольоровими стряпками, що спадали на плечі. У селах Чорна Тиса, Ясіня, Лазещина бордові чи коричневі фабричні хустки («фустки») по периметру оздоблювали об'ємним рослинним орнаментом, виконаним шовковими нитками технікою двосторонньої гладі. Такі хустки називали «дряпанками» – «бо узор дряпав лице». Близьче до країв вишивали широкі (10–20 см) стилізовані галузки з великих різнокольорових квіток, коричневих чи оранжевих стебел і листочків та дрібних червоних бутонів. Посередині «дряпанок» вишивали дрібні квітки чи бутони, розміщені у чотири-п'ять орнаментальних смуг. Крім «дряпанок», у ясінянських гуцулок побутували хустки («чічкані») з оранжевої шовкової

матерії. Їх декорували («цяцькували») дрібними квітами («чічками»), розкиданими по всьому тлу хустки. Цяцьковані хустки носили так, щоб було видно облямівку. Пов'язували їх ззаду («за тім'ям»). У 20-х –40-х рр. ХХ ст. у селах долини р. Білої Тиси жінки одягали великі (145×145 см, 150×150 см) святкові шерстяні хустки («борушненки»). Вся площа хустки декорувалася рослинним орнаментом у вигляді великих червоних чи фіолетових квіток, які гармонійно поєднувались із зеленими листочками, утворюючи віночок. Іноді середину «борушненок» оздоблювали дрібними червоними бутонами. Краї хустки декорували плетеним мереживом, що завершувалось довгими стряпками [Коцан, 2018, с. 199].

Існували різні варіанти пов'язування хусток. Гуцулки Закарпаття пов'язували їх «під бороду», «по молодички», «по за шию», «по за плечі». Зазвичай жінки пов'язували хустки «під бороду». При цьому згинали квадратну хустку майже по діагоналі і меншою половиною клали до голови, а більшою назовні, зав'язували довгі кінці під підборіддям простим разовим вузлом. Дівчата носили хустки із захисною ціллю, а жінки – завжди.

Дівчата і молодіці, як жартували в селах Розтоки, Видричка, Богдан, Луги, Білин – «з претензією», пов'язуючи хустку, один кінець опускали вниз, а другий – піднімали до вуха, або загинали над чолом хустку вгору. Про це кепкували у коломийці:

*Ой верчена дарабчина,
Верчена, верчена,
Та що дівці помагає
Фустка закочена? [Зошит № 5].*

«По молодички» хустку зав'язували, коли було тепло і щоб бути привабливішою. При такому способі ношення хустки її кінці зав'язували на потилиці під косами. «По за шию» хустку пов'язували в холодну пору року чи при порошній роботі. При цьому кінці хустки перехрещували під підборіддям і на потилиці поверх третього кінця хустки зав'язували їх. «По за плечі» хустку пов'язували в холодну пору року, коли вона була великих розмірів. Кінці хустки перехрещували під підборіддям, верхній з них обвивався навколо шиї і схрещувався з нижнім кінцем на грудях, обвиваючи груди, і, проходячи під пахвами рук, зав'язувався простим вузлом між лопатками [Зошит № 5; Боршош, 2017, с. 114].

У **бойків** Закарпаття дівчата та жінки волосся заплітали в одну або дві коси. Святкові зачіски оздоблювали різними способами. Дівчата вплітали у коси по всій їх довжині різнокольорові стрічки («пантліки», «машлики», «плетінки») червоного, зеленого, блакитного кольорів. Дві коси з китицями і стряпками звисали нижче талії і притискалися поясом. Інколи у свята жінки прикрашали барвінком коси, укладені довкола голови. Дівчата одягали барвінкові вінки. [Вагилевич, 1978, с. 113; Петрякова, 2006, с. 220].

До жіночих головних уборів належали чепці. Основу чепця складав обруч («рама») з картону або кори липи, на який натягували біле мереживо («сітку»). Із зовнішнього боку «раму» обшивали чорним оксамитовим полотном. До основи кріпили чорні та кольорові стрічки («партиці») з китицями на кінцях. Часто їх оздоблювали вишивкою. Подібні чепці побутували і в селах Ужок, Гусний, Тихий, Сухий, Волосянка, Ставне Великоберезнянського району.

Чепець, як обов'язковий елемент вбрання заміжньої жінки, у межах Закарпаття, крім бойків, побутував у долинян, лемків та угорців. Лише у бойків весільний чепець виконував виключно обрядову функцію. Народний звичай вимагав, щоб жінка знятий з голови весільний вінок зберігала все своє життя, аж до смерті. У долинян, лемків та угорців чепці були обов'язковим елементом як святкового, так і повсякденного вбрання заміжньої жінки. Особливістю бойківських чепців були їх форма, матеріал (картон, кора липи, біле мереживо («сітка»)) та вишивка геометричних орнаментів на основі вінка (див. Рис. 7).

У другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. заміжні жінки молодичались. У молодих жінок Воловеччини спідня («мала») хустка («молодиця») була червоною, у старших – чорною. Зав'язували її ззаду, а поверх неї одягали верхню («велику») кольорову хустку («платину»), що зав'язувалась під підборіддям. У селах Жденіївської долини першу хустку називали «малий кестеман», її зав'язували ззаду, а поверх неї одягали «великий кестеман» білого, чорного, червоного кольорів, зав'язуючи під підборіддям. «Від Волового до Волівця дівчина не виїде з хати без платка, білого найбільше, а як замужня одіває два – «на бабку: маленький червоний або чорний, зав'язується ззаду, а поверх нього великий все рівно якого кольору». Хустки оздоблювали вишивкою рослинних мотивів на куті, який при одяганні спадав на плечі.

На Міжгірщині спідні хустки («молодиці», «платини», «зав'язуванки») у молодих жінок були чорними, а верхні – кольоровими (див. Рис. 8). Жінки старшого віку та бабусі одягали дві чорні хустки. «Молодицю» виготовляли зі шматка чорного полотна. Їго згинали навпіл по діагоналі і зшивали у вигляді трикутника, а верхні кінці («кутики») оздоблювали вишивкою та китичками («бойтичками»). Краї хустки декорували різнокольоровими обмітувальними швами, а їх внутрішню площину різними квітами. Поверх «молодиці» обов'язково одягали хустину.

З 20-х рр. ХХ ст. у бойків Закарпаття поширились білі, рідше чорні та жовті вишиті хустки («перемітки», «платини»). Шили їх з тонкого домотканого полотна або фабричної матерії квадратної чи прямокутної форми. В одному із кутів хустки гладдю вишивали квітковий орнамент у вигляді V-подібної композиції. У середині композиції вишивали квітку, а вище від неї – 3–10 дрібненьких букетиків. Темні тони зелених, бордових, синіх, червоних кольорів вишивки контрастно сприймалися на білому тлі хустки. Таким же орнаментом

декорували чорні хустки. У 30-х – 40-х рр. ХХ ст. у селах верхів'я р. Ріки та долини р. Рипинки заміжні жінки одягали хустки («платини») із жовтої фабричної матерії. Один із кутів хустки декорували вишивкою рослинних орнаментів у вигляді дрібних квіток.

Наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. ХХ ст. у бойків Закарпаття поширились фабричні хустки («платини») чорного, червоного чи бордового кольорів. Найчастіше зустрічались квадратні хустки. По периметру їх підрубляли машинним швом, обрамляли рослинним орнаментом у вигляді різнокольорових квіток, пуп'янків та листочків, утворюючи коло чи квадрат. Їх внутрішню площину заповнювали маленькими квіточками.

Лемкині волосся заплітали в одну-дві коси, вплітаючи в них стрічки («заплітки», «волічки») з вовняних ниток бордового, червоного та зеленого кольорів. Брала два пучки бордових чи червоних, один пучок зелених ниток і разом із волоссям заплітали у косу. Всі три пучки завершувались плетеними шнурочками із вовняними гудзиками («буклями») на кінцях. Побутували також і вузькі стрічки («волічки»). Плели їх із вовняних ниток червоного та зеленого кольорів. Вони склались із довгої (110-120 см) червоної стрічки, до якої посередині прив'язували коротку зелену стрічку. Червону стрічку згинали навпіл в результаті чого утворювалися три стрічки однакової довжини: дві червоні та одна зелена. Разом їх вплітали у коси. У обох випадках центральною була зелена стрічка, а бічними – бордові або червоні [Крайняк, 1926, с. 71].

У межах Закарпаття уплітки у волосся наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст. були поширеними в гуцулів та боржавських долинян. Червоно-зелені чи рожево-зелені уплітки вплітались у косу, яка спадала на плечі біля стрічки («партиці») з чепця. Плетені шнурочки з гудзиками на кінцях упліток та стряпки на кінці «партиці» запинали за пояс, який теж завершувався китицями чи гудзиками і зав'язувався ззаду. У результаті ззаду на рівні поясу утворювалися своєрідні «кучері» (див. Рис. 9) [Podkarpacka Rus, 1923, с. 143]. На фоні лемківських упліток чітко виділялись боржавські ткані стрічки («пантлики») з плетеними шнурочками та китицями на кінцях чи шнурки («китиці») із шістьнадцятьма різнокольоровими вовняними кульками («шариками»). Гуцульський дівочий головний убір («плетінь») з червоних чи бордових вовняних ниток теж вплітався у косу, але, на відміну від лемків, коса не спадала на плечі, а викладалась навколо маківки.

Весільним атрибутом нареченої були вінки («весільні вінці»), які плели з барвінку, а з 40-х рр. ХХ ст. у побут увійшли куповані («купчі») вінки. До вінків дружок пришивали довгі стрічки («пантлики») та шивали зубки часнику, якому надавали функцію захисту від злих сил.

Обов'язковим елементом вбрання заміжньої жінки був чепець. У лемків Перечинщини побутував розширений доверху чепець («чепак»), на якому кути («роги») виступали у сторони. Під чепцем жінки укладали заплетені коси у «контъ» (див. Рис. 10) [Бицай, 1978, с. 13; Декілька, 1928, с. 13].

У великоберезнянських лемків побутували чепці («чупці») круглої форми. Шили їх з білої фабричної матерії. Крій складався з двох частин: суцільної передньої та задньої, морщеної на дві нитки у дрібні складки («рями»). Із виворітного боку, крім морщеної частини, чепець підшивали домотканним конопляним полотном. Низ чепців дівчат та молодих жінок оздоблювали різнокольоровими фабричними стрічками або ж гачкованими мережками («чіпками»), фабричними стрічками («лентами»), декорованими вишивкою рослинних мотивів. Етно-ідентифікуючою ознакою місцевих чепців, було те, що їх передню частину декорували («парадили») бісером («монистом»), дзеркалами («веретками»), золотистими дротиками («прицканим друтом»), дрібними паетками, гудзиками («гомбичками») та ін. Завдяки їх комбінуванню формувались орнаментальні смуги («парадьожки», «парадьожні партички»). Поширеними були такі варіанти «парадьожки»: «кривуля» із «прицканого друту», оздоблена двома рядками паеток та трьома великими «гомбичками» у формі багатопелюсткових квіток; «кривуля» з паеток, обабіч якої вишивали квітки з білого бісеру; хвиляста лінія із прозорого бісеру, поміж яким пришивали різнокольорові паетки; поєднання різних за розмірами паеток та дрібних дзеркалец («вереток»); три намистинки із дутого скла. Чепці жінок старшого віку декорували чорними стрічками («лентами»), оздобленими вишивкою рослинних мотивів. До задньої морщеної частини чепців пришивали довгу (30–60 см) фабричну стрічку («партицю»), декоровану вишивкою рослинних мотивів. «Партиця» спадала на плечі біля коси, а її кінці закріплювались у пояс (див. Рис. 11). Заміжні жінки, які згадували життя до весілля часто співали:

*Кыбы мені ни чипець, не червона хустка
Я би собі погуляла як у воді гуска* [Зошит № 7].

У межах Закарпаття чепець як обов'язковий елемент вбрання заміжньої жінки, крім лемків, побутував у долинян, бойків та угорців. Лемківські чепці, оздоблені фабричними стрічками («партицями») з вишивкою рослинних мотивів, різноманітними блискітками, лелітками, паетками, стеклярусом, бісером, тонким мідним дротом чітко виділялись на фоні бойківських чепців з картонною основою, обшитою білим мереживом, чорними стрічками та скромною вишивкою. До 20-х рр. ХХ ст. в ужгородських долинян побутували чепці, які за кроєм та оздобленням подібні до лемківських. За чепцем можна було відрізнити лемкиню й від угорок, чепці яких шили у вигляді шапочки з домотканого полотна чи фабричної матерії.

Голову жінки пов'язували хусткою («хустям», «кестеманчам», «скорянчам»). У молодих жінок хустки були яскравих, у старших – темних кольорів. З початку ХХ ст. у лемків, як і в бойків та долинян, поширились хустки, на яких вишивку розміщували на тому куті, що спадав на плечі. Композиція стрічкової вишивки формувалась з букетів чи окремих рослинних мотивів. Часто між двома стрічками вишивали дерево життя в оточенні дрібних

рослинних мотивів. В його кольоровій гамі переважали світлі відтінки рожевих, оранжевих, червоних, вишневих, блакитних, зелених, коричневих барв.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. у лемків Великоберезнянщини поширились фабричні хустки («гарастувки», «англійки»). Вони являли собою прямокутний шматок фабричної матерії, краї якого загинали і підрублювали машинним швом. Хустки оздоблювались вибитим рослинним орнаментом у вигляді стилізованих віночків, розміщених по периметру хусток, або окремих квіток чи букетів квітів. У лемків Перечинщини побутовали два види фабричних хусток: червоні чи зелені «метрівки» з квітковим орнаментом та однотонні сині чи коричневі «хустята», оздоблені попарно перехрещуваними смугами у вигляді дрібних ромбикових рядків або «кривуль» та «меандру». У холодну пору жінки поверх сорочки і візитки накидували на плечі велику вовняну хустку («кестеман», «кістеман», «тернувча») зеленого чи чорного кольору або в клітинку. Така хустка була квадратної форми, з чотирьох сторін закінчувалась стряпками. Кінці хустки перехрещувались на грудях і

зав'язувались на спині або кріпились шпилькою під шиєю.

Висновки. Традиційні жіночі головні убори українців Закарпаття сформувались як невід'ємна складова одягового комплексу й із широкого вжитку вийшли десь в 40-х рр. ХХ ст. Однак у сільській місцевості вони залишались складовою весільної та похоронної обрядовості майже до кінця ХХ ст., передусім для покриття голови. В цілому традиційні жіночі головні убори українців Закарпаття кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. включали більшість загальнопоширених в Україні їх різновидів. Проте існували окремі регіональні зразки головних уборів, які були характерні лише для окремих районів краю. Це зумовлено взаємовпливами із іншими історико-етнографічними регіонами, іноетнічними взаємозв'язками. Представлену класифікацію та характеристику жіночих головних уборів вважаємо не повністю завершеною, бо в процесі подальших музейних і польових етнографічних досліджень плануємо уточнювати та доопрацьовувати. Зокрема, йдеться про способи пов'язування та ношення, фіксацію місцевої (локальної) термінології, обрядову функцію окремих різновидів головних уборів.

Список використаних джерел

- Kožminová, A., 1922. *Podkarpatska Rus. Práce a život lidu*, Praha, 124 s.
- Podkarpatska Rus.* [redigoval J. Smeta]. Praha, 1923. 214 s.
- Бицай, Т. О., 1978. Народная одежда украинцев Ужанской долины конца ХІХ – начала ХХ вв. (на материалах сел Ужок, Волосьянка, Тихий, Загорб, Гусный Великоберезнянского района): реферат, *Архів Закарпатського музею народної архітектури та побуту*, Ужгород: ЗМНАП, 20 с.
- Білан, М. С., Стельмашук, Г. Г., 2011. *Український стрій [видання друге]*, Львів: ПП «Видавництво «Апріорі»», 312 с.
- Богатырев, П., 1964. Проблемы изучения материальной и духовной культуры населения Карпат, *Советская этнография*, № 7. с. 12–19.
- Богатырев, П., 1971. Магические действия, обряды и верования Закарпаття, *Богатырев П. Вопросы теории народного искусства*, Москва: Искусство, с. 36–52.
- Бонгар, М., 2016. Родинна обрядовість с. Оноківці Ужгородського району, *Етніка Карпат. Науковий щорічник*, вип. 1, Ужгород: Гражда, с. 76–79.
- Боршош, М., 2017. Народне будівництво й одяг с. Верхне Водяне, *Етніка Карпат. Науковий щорічник*, вип. 2, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, с. 111–116.
- Вагилевич, І., 1978. Бойки, русько-слов'янський рід у Галичині, *Жовтень*. № 2. с. 113–118.
- Вовк, Федір, 2015. *Студії з української етнографії та антропології: нова редакція / Федір Вовк; передм. О. Г. Таран; прим. О. Г. Таран, С. Л. Маховської, Ю. С. Буйських; упорядн. О. О. Савчук*. Харків: Видавець Савчук О.О., 2015. 464 с.; 199 іл.
- Головацкий, Я. 1877. О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии, *Записки Императорского Географического Общества, по отделению этнографии*, том 7. с. 481–565.
- Гулик, О., Гулик, С., 2019. Головні убори як жіночий оберіг, *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія. Історія*, Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, Вип. 1., с. 17–25.
- Декілька образків із Підкарпатського народного мистецтва, *Наша земля*, 1928. 25 травня. Число 5. с. 10–13.
- Зеленин, Д. К., 1926. Женские головные уборы восточных (русских) славян, *Slavia*, Rocnik V, Sesit 2, Praha 1926. Главы 1–7, с. 303–338, Sesit 3, 1927. Главы 8–13, с. 535–556.
- Зошит № 5. *Етноідентифікуючі ознаки та етнографічно розмежувальні риси народного одягу гуцулів Рахівщини ХІХ – першої половини ХХ ст.* 2009 – 2011 рр. 56 с.
- Зошит № 6. *Характерні особливості та іноетнічні впливи в народному вбранні королівських долинян (села Хижа, Черна, Новоселиця Виноградівського району) кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.* 2010 р. 10 с.
- Зошит № 7. *Традиційне народне вбрання лемків Великоберезнянщини середини ХІХ – першої половини ХХ ст.* 2010 р. 29 с.
- Кокіш, Г. С., 2009. Особливості давнього жіночого одягу гуцулок Білотисянської долини: реферат, *Архів Музею гуцульства с. Розтоки Рахівського району*, Розтоки, 11 с.
- Косміна О. Ю., 2011. *Традиційне вбрання українців*. Київ: Балтія-Друк, т. 2: Полісся. Карпати. 160 с.: іл.
- Костевич, М., 2016. Весілля та обряди, пов'язані з народженням дитини, в с. Кам'яниця Ужгородського району, *Етніка Карпат. Науковий щорічник*, вип. 1, Ужгород: Гражда, с. 97–100.
- Коцан, В., 2007. Народний одяг українців пониззя р. Терелі кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», вип. 19, с. 118–127.
- Коцан, В., 2009. Традиційний народний костюм угорського населення Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст.: реферат, *Архів Закарпатського музею народної архітектури та побуту*, Ужгород: ЗМНАП, 45 с.

- Коцан, В., 2011. Традиційний народний одяг лемків Великоберезнянщини кінця XIX – першої половини XX ст., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія.*, Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», вип. 26, с. 220–232.
- Коцан, В., 2012. *Традиційний народний одяг гуцулів Рахівщини: XIX – перша половина XX ст.*, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 164 с.: іл.
- Коцан, В., 2014. Традиційні головні убори у весільній обрядовості Закарпаття (XIX – перша половина XX ст.), *Тисячоліття-MILLENNIA. Науковий щорічник*, випуск 2. Ужгород: Гражда, 2015. с. 16–28.
- Коцан, В., 2018. Традиційний народний одяг гуцулів Рахівщини (з польових етнографічних матеріалів), *Етніка Карпат. Науковий щорічник*, вип. 3, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, с. 195–215.
- Коцан, В., 2019. Традиційний народний одяг боржавських долин Закарпаття XIX – першої половини XX ст., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», Вип. 41. с. 163–177.
- Коцан, В., 2020. Традиційний народний одяг ужанських долин Закарпаття XIX – першої половини XX ст., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», Вип. 1 (42). с. 349–367.
- Коца, Л., 2002. *Чий ви сини? Огляд угорської етнографії*, Ниредьгаза, 246 с.
- Крайняк, Н., 1926. Люта, *Наш родний край*, Рочник IV. Число 5. с. 70–72.
- Кул, Ю., 2001. *Тур'я-Ремета. Історико-краєзнавчий нарис*, Ужгород: М-Студія, 150 с.
- Куштан, Н., 2019. Традиційне народне житло та одяг села Букове, *Етніка Карпат. Науковий щорічник*, вип. 4, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, С. 356–362.
- Маковский, С.К., 1925. *Народное искусство Подкарпатской Руси*, Прага: Пламя, 156 с.: ил.
- Маслова, Г. С., 1984. *Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX – начала XX в.*, Москва: Издательство «Наука», 215 с.
- Меркло, Б. Б., 1997. Традиційна музика ясінянських гуцулів кінця XIX – початку XX ст.: дипломна робота, *Архів лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ім. М. П. Тиводара ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*, Ужгород: УЖДУ, 65 с.
- Петрякова, М., 2006. Особливості форм традиційних головних уборів українців Карпатського регіону (лемків, бойків, гуцулів) XIX – початку XX ст., *Вісник Львівської Національної академії мистецтв. Спецвипуск II. «Ерделівські читання»: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю створення першого художнього навчального закладу на Закарпатті*, Ужгород: Гражда, с. 217–229.
- Полянська, О. В., 1974. Оздоблення народного одягу угорців та румун Закарпатської області, *Архів Закарпатського музею народної архітектури та побуту*, Ужгород: ЗМНАП, 33 с.
- Попович, М. М., 1981. Жизнь и быт жителей села Кричево Тячевского района: реферат, *Архів лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ім. М. П. Тиводара ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*, Ужгород: УЖДУ, 17 с., ил.
- Потушняк, Ф., 1957. З історії матеріальної культури на Закарпатті, *Наукові записки Ужгородського університету*, Т. XXIX, Ужгород, с. 218–225.
- Прокопьева, Н., 1999. Символическое выражение жизненной энергии в традиционной одежде восточных славян, *Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян*, Київ: Стило, с. 111–116.
- Сополига, М., 2011. *Українці Словаччини: матеріальні вияви народної культури та мистецтва*, Київ: Темпора, 336 с.
- Степльмашук, Г. Г., 1993. *Традиційні головні убори українців*, Київ: Наукова думка, 240 с.
- Тарнай, М., 1937. Щось про Гудю, *Наш родний край*, Рочник XV, число 10. с. 190–191.
- Тумова, М., 1924. Народная одежда на Подкарпатской Руси, *Подкарпатска Русь*, Рочник I, число. 3, с. 72–79; число. 4. с. 102–110.
- Хмельницькая, Л., 2016. Структурно-семантический анализ женских головных уборов в традиционном украинском национальном костюме, *Східноєвропейський історичний вісник*, Дрогобич: Посвіт, вип. 1. с. 79–85.
- Хофер, Т., Фел, Е., 1975. *Народное искусство венгров*, Будапешт: Корвина, 638 с.
- Шухевич В., 2018. *Гуцульщина: в 5 частинах / Володимир Шухевич; передм. А. А. Карпенко; післям. М. С. Глушко; упоряд. О. О. Савчук. (Репринтне видання 1899 – 1908 рр.)*, Харків: Видавець Олександр Савчук, 1218+[10] с., 294 іл.
- Щоденник етнографічної практики студентки 1-го курсу історичного факультету УЖДУ Л. С. Стефурак, проведеної у селі Дубове Тячівського району, *Архів лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ім. М. П. Тиводара ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*, Ужгород, 1999.
- Щоденник етнографічної практики студентки 1-го курсу історичного факультету УЖДУ О. Томашук, проведеної у селі Розтоки Рахівського району, *Архів лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ім. М. П. Тиводара ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*, Ужгород, 2006.

References

- Bicaj, T. O., 1978. Narodna odevzha ukraincev Uzhanskoj doliny konca XIX – nachala XX vv. (na materialah sel Uzhok, Volosjanka, Tihij, Zagorb, Gusnyj Velikobereznjanskogo rajona): referat [Folk clothes of Ukrainians in the Uzhansk valley at the end of the XIX – beginning of the XX centuries. (based on the materials of the villages Uzhok, Volosyanka, Tikhly, Zagorb, Gusny, Velyky Bereznyansky district): abstract], *Arhiv Zakarpats'kogo muzeju narodnoї arhitekturi ta pobutu*, Uzhgorod: ZMNAP, 20 s. (in Russian).
- Bilan, M. S., Stelmashuk, Gh.Gh., 2011. *Ukrainskyj strij [vydannja drughe] [Ukrainian costume [second edition]]*, Ljviv: PP «Vydavnytstvo «Apriori», 312 s. (in Ukrainian).
- Bogatyrev, P., 1964. Problemy izuchenija material'noj i duhovnoj kul'tury naselenija Karpat [Problems of studying the material and spiritual culture of the population of the Carpathians], *Sovetskaja jetrografija*, № 7. s. 12–19. (in Russian).
- Bogatyrev, P., 1971. Magicheskie dejstvija, obrjady i verovanija Zakarpat'ja [Magical actions, rituals and beliefs of Transcarpathian region], *Bogatyrev P. Voprosy teorii narodnogo iskusstvo*, Moskva: Iskusstvo, s. 36–52. (in Russian).
- Bonghar, M., 2016. Rodynna obrjadovistj s. Onokivci Uzhghorodskjogho rajonu [Family rituals of the village of Onokivtsi, Uzhghorod district], *Etnika Karpat. Naukovyj shhorichnyk*, vyp.1, Uzhghorod: Ghrazhda, s. 76–79. (in Ukrainian).

- Borshosh, M., 2017. Narodne budivnytvo j odjagh s. Verkhnje Vodjane [Folk housing and clothing of the village of Verkhne Vodiane], *Etnika Karpat. Naukovyy shhorichnyk*, vyp.2, Uzhghorod: Vydavnytvo Oleksandry Gharkushi, s. 111–116. (in Ukrainian).
- Dekiljka obrazkiv iz Pidkarpatsjkogho narodnogho mystectva [Several samples from Subcarpathian folk art], *Nasha zemlja*, 1928. 25 travnja, chyslo 5. s. 10–13. (in Ukrainian).
- Ghulyk, O., Ghulyk, S., 2019. Gholovni ubory jak zhinochyy oberigh [Hats as a female amulet], *Naukovi zapysky Ternopiljskoghoho nacionaljnoghoho pedaghoghichnogho universytetu imeni Volodymyra Ghnatjuka. Serija. Istorija*, Ternopilj: Vyd-vo TNPU im. V. Ghnatjuka, Vyp. 1. s. 17–25. (in Ukrainian).
- Golovackij, Ja. 1877. O narodnoj odezhde i ubranstve rusinov ili russkih v Galichine i severo-vostochnoj Vengrii, *Zapiski Imp. Russkogo Geograficheskogo Obshhestva, po otdeleniju jetnografii*, tom 7, s. 481–565. (in Russian).
- Hmel'nickaja, L., 2016. Strukturno-semanticeskij analiz zhenskikh golovnykh uborov v tradicijnom ukrainskom nacional'nom kostjume [Structural and Semantic Analysis of Women's Headdresses in Traditional Ukrainian National Costume], *Shidnoevropejs'kij istorichnij visnik*, Drogobich: Posvit, Vip. 1. s. 79–85. (in Russian).
- Hofer, T., Fel, E., 1975. *Narodnoe isskustvo vengrov [Folk art of the Hungarians]*, Budapesht: Korvina, 638 s. (in Russian).
- Kocan, V., 2007. Narodnyj odjagh ukrajinciv ponyzzja r. Terebli kincja XIX – pershoji polovyny XIX st. [Folk clothing of Ukrainians in the lower reaches of the Terebli River in the late XIX - first half of the XX century], *Naukovyy visnyk Uzhghorodskoghoho universytetu. Serija: Istorija*, Uzhghorod: Vydavnytvo UzhNU «Ghoverla», vyp. 19. s. 118–127. (in Ukrainian).
- Kocan, V., 2009. Tradycijnyj narodnyj kostjum ughorsjkoghoho naselennja Zakarpattja XIX – pershoji polovyny XX st.: referat [Traditional folk costume of the Hungarian population of Transcarpathian region of the XIX – first half of the XX century.: abstract], *Arkhiv Zakarpatsjkoghoho muzeju narodnoji arkhitektury ta pobutu*, Uzhghorod: ZMNAP, 45 s. (in Ukrainian).
- Kocan, V., 2011. Tradycijnyj narodnyj odjagh lemktiv Velykobereznjanshhyny kincja XIX – pershoji polovyny XX st. [Traditional folk clothing of the Lemkos of Velykobereznjanshhyna of the end of the XIX - first half of the XX century], *Naukovyy visnyk Uzhghorodskoghoho universytetu. Serija : Istorija.*, Uzhghorod : Vydavnytvo UzhNU «Ghoverla», vyp. 26. s. 220–232. (in Ukrainian).
- Kocan, V., 2012. *Tradycijnyj narodnyj odjagh ghuculiv Rakhivshhyny: XIX – persha polovyna XX st. [Traditional folk clothing of Hutsuls of Rakhiv region: XIX – first half of XX century.]*, Uzhghorod: Vydavnytvo Oleksandry Gharkushi, 164 s.: il. (in Ukrainian).
- Kocan, V., 2014. Tradycijni gholovni ubory u vesilnij obrjadovosti Zakarpattja (XIX – persha polovyna XX st.) [Traditional headdresses in the wedding ceremonies of Transcarpathian region (XIX – first half of the XX century)], *TYSJaChOLITJAMILLENNIA. Naukovyy shhorichnyk*, Vypusk 2. Uzhghorod: Ghrazhda, 2015. s. 16–28. (in Ukrainian).
- Kocan, V., 2018. Tradycijnyj narodnyj odjagh ghuculiv Rakhivshhyny (z poljovykh etnoghrafichnykh materialiv) [Traditional folk clothing of Hutsuls of Rakhiv region (from field ethnographic materials)], *Etnika Karpat. Naukovyy shhorichnyk*, vyp. 3, Uzhghorod: Vydavnytvo Oleksandry Gharkushi, s. 195–215. (in Ukrainian).
- Kocan, V., 2019. Tradycijnyj narodnyj odjagh borzhavsijkh dolynjan Zakarpattja XIX – pershoji polovyny XX st. [Traditional folk clothing of the Borzhav dolynians of Transcarpathian region of the XIX – first half of the XX century.], *Naukovyy visnyk Uzhghorodskoghoho universytetu. Serija: Istorija*, Uzhghorod: Vydavnytvo UzhNU «Ghoverla», vyp. 41. s. 163–177. (in Ukrainian).
- Kocan, V., 2020. Tradycijnyj narodnyj odjagh uzhansijkh dolynjan Zakarpattja XIX – pershoji polovyny XX st. [Traditional people clothing of the Uzhanskys dolynians of the Transcarpathian region of the 19th – first half of the 20th century], *Naukovyy visnyk Uzhghorodskoghoho universytetu. Serija: Istorija*, Uzhghorod =: Vydavnytvo UzhNU «Ghoverla», Vyp. 1 (42), s. 349–367. (in Ukrainian).
- Kokish, Gh. S., 2009. Osoblyvosti davnjogho zhinochoghoho odjaghu ghuculok Bilotysjanskoji dolyny : referat [Peculiarities of ancient women's clothing of Hutsuls of Belotysjanska valley: abstract], *Arkhiv Muzeju ghuculjstva s. Roztoky Rakhivskoghoho rajonu*, Roztoky, 11 s. (in Ukrainian).
- Kosha, L., 2002. *Chyji vy syny? Oghljad ughorskoji etnografiji [Whose sons are you? Review of Hungarian ethnography]*, Niredjghaza, 246 s. (in Ukrainian).
- Kosmina, O. Yu., 2011. *Tradycijne vbrannja ukrajinciv*, Kiev: Baltiya-Druk, t. 2: Polissya. Karpaty, 160 s.: il. (in Ukrainian).
- Kostevelyh, M., 2016. Vesillja ta obrjady, pov'jazani z narodzhennjam dytyny, v s. Kam'janycja Uzhghorodskoghoho rajonu [Weddings and ceremonies associated with the birth of a child in the village of Kamyanytsia, Uzhghorod district], *Etnika Karpat. Naukovyy shhorichnyk*, vyp.1, Uzhghorod: Ghrazhda, s. 97–100. (in Ukrainian).
- Kožminová, A., 1922. *Podkarpatska Rus. Práce a život lidu*, Praha, 124 s. (in Czech).
- Krajnjak, N., 1926. Ljuta [Ljuta], *Nash rodnyj kraj*, Rochnyk IV. Chyslo 5. s. 70–72. (in Ukrainian).
- Kul, Ju., 2001. *Tur'ja-Remeta. Istoryko-krajeznavchyy narys [Turia-Remeta. Historical and local lore essay]*, Uzhghorod: M-Studija, 150 s. (in Ukrainian).
- Kushtan, N., 2019. Tradycijne narodne zhytlo ta odjagh sela Bukove [Traditional folk housing and clothing of the village of Bukove], *Etnika Karpat. Naukovyy shhorichnyk*, vyp. 4, Uzhghorod: Vydavnytvo Oleksandry Gharkushi, S. 356–362. (in Ukrainian).
- Makovskij, S.K., 1925. *Narodnoe iskusstvo Podkarpatskoj Rusi [Folk art of Subcarpathian Rus]*, Praga: Plamja, 156 s.: il. (in Russian).
- Maslova, G.S., 1984. Narodnaja odezhda v vostochnoslavjanskih tradicijnyh obyčajah i obrjadah XIX – nachala XX v., Moskva: Izdatel'stvo «Nauka», 215 s. (in Russian).
- Petrijakova, M., 2006. Osoblyvosti form tradycijnykh gholovnykh uboriv ukrajinciv Karpatsjkoghoho reghionu (lemktiv, bojkiv, ghuculiv) XIX – pochatku XX st. [Peculiarities of forms of traditional headdresses of Ukrainians of the Carpathian region (Lemkos, Boyks, Hutsuls) of the XIX – early XX centuries], *Visnyk Ljvivskoji Nacionaljnoji akademiji mystectv. Specvypusk II. «Erdelivjski chytannja»: Materialy Mizhnarodnoji naukovy-praktychnoji konferenciji, prysvjachenoji 60-richchju stvorennja pershogho khudozhnjogho navchaljnoghoho zakladu na Zakarpatti*, Uzhghorod: Ghrazhda, s. 217–229. (in Ukrainian).
- Podkarpatska Rus.* [redigoval J. Smeta]. Praha, 1923. 214 s. (in Czech).
- Poljansjka, O. V., 1974. Ozdoblennja narodnogho odjaghu ughorciv ta rumun Zakarpatskoji oblasti [Decoration of folk clothes of Hungarians and Romanians of the Transcarpathian region], *Arkhiv Zakarpatsjkoghoho muzeju narodnoji arkhitektury ta pobutu*, Uzhghorod: ZMNAP, 33 s. (in Ukrainian).

Popovich, M. M., 1981. Zhizn' i byt zhitel'ev sela Krichevo Tjachevskogo rajona : referat [Life and everyday life of residents of the village of Krichevo, Tyachiv district: abstract], *Arhiv laboratorii etnologii, fol'kloristiki ta kraeznavstva im. M.P. Tivodara DVNZ «Uzhgorodskij nacional'nij universitet»*, Uzhgorod : UzhDU, 17 s., il. (in Russian).

Potushnyak, F., 1957. Z istoriyi material'noyi kultury na Zakarpatti [From the history of material culture in Transcarpathian region], *Naukovi zapysky Uzhgorodskogo universytetu*, T. XXIX. Uzhgorod, s. 218–225. (in Ukrainian).

Prokop'eva, N., 1999. Simvolicheskoe vyrazhenie zhiznnoyi jenergiy v tradicionnoy odezhde vostochnykh slavjan [Symbolic expression of vital energy in the traditional dress of the Eastern Slavs], *Etnichna istorija narodiv Evropy. Tradicijna etnichna kul'tura slov'jan*, Kiiv: Stilos, s. 111–116. (in Russian).

Shhodennyk etnografichnoyi praktyky studentky 1-go kursu istorychnogo fakultetu UzhDU L. S. Stefurak, provedenoyi u seli Dubove Tyachivskogo rajonu [Diary of ethnographic practice of the 1st year student of the historical faculty of Uzhgorod State University L. Stefurak, held in the village of Dubove, Tyachiv district], *Arhiv laboratoriyi etnologiyi, folklorystyky ta kraeznavstva im. M. P. Tyvodara DVNZ «Uzhgorodskij nacional'nyj universytet»*, Uzhgorod, 1999. (in Ukrainian).

Shhodennyk etnografichnoyi praktyky studentky 1-go kursu istorychnogo fakultetu UzhDU O. Tomashuk, provedenoyi u seli Roztoky Raxivskogo rajonu [Diary of ethnographic practice of O. Tomashuk, a first-year student of the historical faculty of Uzhgorod State University, conducted in the village of Roztoky, Rakhiv district], *Arhiv laboratoriyi etnologiyi, folklorystyky ta kraeznavstva im. M. P. Tyvodara DVNZ «Uzhgorodskij nacional'nyj universytet»*, Uzhgorod, 2006. (in Ukrainian).

Shuxevych V., 2018. *Guczulshhyna: v 5 chastynax / Volodymyr Shuxevy'ch*; peredm. A. A. Karpenko; pislyam. M. S. Glushko; uporyad. O. O. Savchuk. (Reprintne vy'dannya 1899 – 1908 rr.). Xarkiv: Vydavetz Oleksandr Savchuk, 1218 +[10] c., 294 il. (in Ukrainian).

Sopolyga, M., 2011. *Ukrayinci Slovachchyni: material'ni vy'yavy narodnoyi kultury ta mystecstva [Ukrainians of Slovakia: material manifestations of folk culture and art]*, Kyiv: Tempora, 336 s. (in Ukrainian).

Stelmashhuk, G. G., 1993. Tradycijni golovni ubory ukrayinciv, Kyiv: Naukova dumka, 240 s. (in Ukrainian).

Tarnaj, M., 1937. Shhos` pro Gudyu [Something about Gudia], *Nash rodnyj kraj*, Rochnyk XV, chyslo 10. s. 190–191. (in Ukrainian).

Tumova, M., 1924. Narodnaja odezha na Põdkarpatskoj Rusi [Folk clothes in Subcarpathian Rus], *Podkarpatska Rus'*, Rochnik I., chislo. 3. s. 72–79; chislo. 4. s. 102–110. (in Russian).

Vaghylevych, I., 1978. Bojky, rusjko-slov'janskyj rid u Ghalychyni [Boyki, a Russian-Slavic family in Galicia], *Zhovtenj*. № 2. s. 113–118. (in Ukrainian).

Vovk, Fedir, 2015. *Studiyi z ukrayinskoyi etnografiyi ta antropologiyi: nova redakciya / Fedir Vovk*; peredm. O. G. Taran; prym. O. G. Taran, S.L. Maxovskoyi, Yu. S. Bujskyx; uporyadn. O. O. Savchuk. Xarkiv: Vydavetz Savchuk O. O., 2015. 464 s.; 199 il. (in Ukrainian).

Zelenin, D.K., 1926. Zhenskie golovnye ubory vostochnykh (russkih) slavjan, *Slavia*, Rocnik V, Sesit 2, Prazhe 1926. Glavy 1–7, s. 303–338, Sesit 3, 1927. Glavy 8–13, s. 535–556. (in Russian).

Zoshyt № 5. *Etnoidentyfikujuchi oznaky ta etnografichno rozmezhuval'ni rysy narodnoho odjaghu ghuculiv Rakhivshhyny XIX – pershoji polovyny XX st. [Notebook № 5. Ethno-identifying features and ethnographically distinguishing features of Hutsul folk clothing of the Rakhiv region of the XIX - first half of the XX century]*, 2009 – 2011 rr., 56 s. (in Ukrainian).

Zoshyt № 6. *Kharakterni osoblyvosti ta inoetnichni vplyvy v narodnomu vbranni korolevsjkykh dolynjan (sela Khyzha, Cherna, Novoselycja Vynohradivskogho rajonu) kincja XIX – pershoji polovyny XX st. [Characteristic features and foreign ethnic influences in the folk costume of the royal dolynians (villages Khyzha, Cherna, Novoselytsia, Vynohradiv district) of the end of the XIX – first half of the XX century]*, 2010 r., 10 s. (in Ukrainian).

Zoshyt № 7. *Tradycijne narodne vbrannja lemktiv Velykobereznyanshhyny seredyiny XIX – pershoji polovyny XX st. [Traditional folk costume of the Lemkos of Velykobereznyanshhyna in the middle of the XIX – first half of the XX century]*, 2010 r. 29 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

WOMEN'S HAIRSTYLES AND HATS OF UKRAINIANS OF TRANSCARPATHIA IN THE END OF THE XIX - FIRST HALF OF THE XX CENTURY

Vasyl Kotsan

Candidate of History; Director of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life,
Docent of the Department Archeology, Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University» Uzhhorod

In the article based on the available literature, ethnographic data, and archival materials, the specific features of women's hairdressers and hats of Ukrainians of Transcarpathia at the end of the XIX - first half of the XX century are analyzed. Hats, as a component of folk costumes, clearly reflect people's tastes and preferences, their social status, beliefs, are an aged sign, and serve as a completion of the ensemble of clothing, performing a specific function of crowning. The author highlighted all these aspects of the research. The ethnographic basis is used to present collected and systematized material. Women's hairstyles and headdresses of Dolinians, Hutsuls, Boykos, and Lemkos of Transcarpathia are characterized separately. The article focuses on the variety of shapes and decor elements of hats. The author describes in detail the elements that were used for braiding. They are best preserved in Transcarpathia in Borzhava and Uzhhorod Dolinians and the Lemkos of Velykyi Bereznyi district. The unique wedding hairstyle of Hutsuls of Rakhiv district - "pletiny" had its specificity. A sign of an unmarried woman was a wreath. In Transcarpathia, the most common were wreaths made of periwinkle and on cardboard or wooden base. According to the decoration elements, it was possible to clearly distinguish the wreath of certain local groups of Dolinians, Hutsuls,

Lemkos, and Boykos. An integral part of a married woman's headdress in some parts of the region was a chepets. According to the cut's structural elements and the decor's shape and color, we can distinguish several types of chepets. The chepets perform a purely ritual function only for the Boykos of Transcarpathia. Folk custom required that a woman keep a wedding chepets removed from her head for life, until death. Over the chepets or separately everywhere in Transcarpathia, married women wore scarves with local features and standard features within the region. In general, the traditional women's hats of Ukrainians in Transcarpathia were an integral part of the clothing complex and became widely used in the 40s of the XX century.

Keywords: hairstyles, hats, wreaths, chepets, scarves, material for making, decorating, ways of dressing and wearing.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Дівчина у традиційному весільному вбранні, с. Нижнє Селище, Хустський район. 20-30-ті рр. XX ст. Фото з архіву автора.

Рис. 2. Весільний дівочий вінок («парта»), с. Данилово, Хустський район. Фабрична матерія, картон, стрічки, вовняні нитки, бісер, стеклярус, штучні квіти, монети. 20-40-ві рр. XX ст.

Рис. 3. Чепець («чепак»), с. Довге Іршавський район. Фабрична матерія, атласні стрічки. 20-ті рр. XX ст.

Рис. 4. Спосіб одягання чепця у боржавських долинянок. Фото з архіву автора.

Рис. 5. Весільна зачіска («плетіння»), с. Ясіня, Рахівський район. 20-40-ві рр. XX ст. Фото з архіву автора.

Рис. 6. Наречена у весільному вінку («коронці»), с. Ясіня, Рахівський район. Фото з архіву Е. Зелінського.

Рис. 7. Чепець, с. Рудовець-Майдан, Міжгірський район. Картон, мереживо («сітка»), фабричні стрічки, вовняні нитки. Початок 20-х рр. XX ст.

Рис. 8. Жінки з с. Ізки Міжгірського району. 1939 р. Фото Маргарет Брук-Уайт.

Рис. 9. Лемкині Закарпаття у чепцях зі стрічками («партицями»).

Рис. 10. Чепець («чепак»), с. Зарічево, Перечинський район. Домоткане полотно, фабрична матерія, стрічки, вишивка, хрестик. 20-ті рр. XX ст.

Рис. 11. Фабричні стрічки («партиці») на задній частині чепців, лемківські села Великоберезнянщини. 20-30-ті рр. XX ст.

ЗАКАРПАТСЬКІ НАРАТИВИ ПРО ЗВ'ЯЗКИ З ПОТОЙБІЧНИМ (за експедиційними матеріалами)

Красиков Михайло Михайлович

кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри українознавства,
культурології та історії науки,

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Харків

E-mail: mmkrasikov@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-5645-3215>

Робота присвячена такій втаємниченій галузі української традиційної культури як народна танатологія, тобто уявленням про смерть і потойбічне існування душі, а також пов'язаними із ними поховально-поминальними звичаями. Автор, вводячи в науковий обіг новий фактаж, аналізує власні польові записи, зроблені в 2017 р. у Рахівському районі Закарпатської області. Він співставляє їх час від часу з текстами, зафіксованими в Карпатському регіоні і в інших місцевостях України, починаючи з XIX століття по сьогодні. Виділяються різні типи наративів про зв'язок із Потойбічним. Це розповіді про «візити з Того світу»: 1) матері до дитини, батька до доньки, дружини до чоловіка, де йдеться про допомогу, поради живим; 2) чоловіка до жінки з сексуальними намірами (як з'ясовується, нечистого в образі рідної людини), що призводить до погіршення здоров'я удови і наближення смерті. Публікуються і аналізуються народні засоби позбутися «ходячого покійника». З'ясовуються різні за характером наслідки порушення відомої заборони тужити за небіжчиком. Досліджується питання, яких треба дотримуватися пересторог під час перебування мерця у хаті та під час похорону, які треба виконати обов'язкові поминальні дії, аби не ввижався мрець і його душа була задоволена. Зокрема рідкісним і архаїчним є записане автором пояснення, чому не можна говорити погано про мертвих. Розглядається і таке популярне у традиційній народній культурі Карпатського регіону явище як «непевне», яке частково інформанти пов'язують із «зложеними покійниками», переважно душами людей, які вмерли наглою смертю. Зупиняється автор також на уявленнях закарпатців щодо «метампсихозу» – зокрема віруваннях у перевтілення душі померлої людини у кішку, яка може прилюдитися до рідної домівки. В результаті детального аналізу наративів автор доходить висновку, що танатологічна проблематика є розвиненою в народній культурі населення Рахівщини, актуальною і екзистенційно важливою для інформантів, цілком традиційною за своїм характером.

Ключові слова: Закарпаття, народна танатологія, українці, експедиційні записи.

Постановка проблеми. Танатологічна проблематика є однією з базових для культури усіх часів і народів не тільки тому, що кожна людина приречена на смерть, а й тому, що навчитися вмирати означає навчитися жити. І віднайти сенс життя можна лише тоді, коли стає зрозумілим сенс смерті.

Архаїчна культура і її «правонаступниця» – та, яку ми називаємо «традиційною народною», внаслідок міфологічного синкретизму розуміють смерть як просто інше життя, і зв'язок (постійний, безперервний!) живих з небіжчиками вважається в них абсолютно реальним і необхідним. Має рацію Василь Скуратівський, коли пише, що вірування в потойбічне життя «пронизують майже всю структуру традиційних обрядових дійств» [Скуратівський, 1996, с. 288]. Однак пронизують вони не тільки обрядовість, а й повсякденне життя. І саме цей аспект залишається недостатньо дослідженим, тоді як поховально-поминальна обрядовість майже в усіх регіонах України вивчалася доволі ретельно.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Про українську народну танатологію написано чимало і наукових, і науково-популярних праць, зібрано великий польовий матеріал у майже всіх місцевостях проживання етносу. Серед робіт останнього десятиріччя варто відзначити ґрунтовну монографію Валентини Сушко з влучною назвою «Життя незкінчене. Поховальна обрядовість українців

Слобожанщини XIX – XXI ст.» [Сушко, 2012] та 5-й том під назвою «Старість. Смерть. Культура вшанування небіжчиків» з п'ятитомника за науковою редакцією Марини Гримич «Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження» [Народна, 2015], де є і наша розвідка [Красиков, 2015]. Ці роботи відзначаються і розробленою історіографією питання, і постановкою теоретичних проблем, і багатством нового фактологічного матеріалу.

Закарпатський регіон у відношенні народної танатології також досліджений непогано. Визначний фольклорист і етнолог Петро Богатирьов присвятив поховальній традиції Закарпаття главу у своїй монографії «Магические действия, обряды и верования Закарпатья» [Богатирев, 2007], де не тільки аналізує поховальну обрядовість і пов'язані зі смертю людини повір'я, а й зупиняється на розповідях селян про прихід душ небіжчиків до родичів і просто односельців з доброю чи поганою метою. У фундаментальній монографії Романа Гузія «З народної танатології: карпатознавчі розсліди» та інших його розвідках аналізується матеріал і з Закарпаття, зокрема й записаний автором на Рахівщині [Гузій, 2007; Гузій, 2015 а; Гузій, 2015 б]. У працях Федора Потушняка [Потушняк, 1943; Потушняк, 1958], Михайла Тиводара [Тиводар, 2010], Юрія Чорі [Чорі, 2001], Василя Коцана [Коцан, 2008],

Галини Рейтій [Рейтій, 2019б], Олени Боряк [Боряк, 2016], Іванни Черленяк (Керечанин) [Черленяк (Керечанин), 2018 а; Черленяк (Керечанин), 2018 б], Михайла Зана [Зан, 2019] та інших дослідників більш раннього часу (Л. Дем'яна, Г. Ченгері, П. Світлика, А. Кажминої, А. Изворіна, Ю. Жатковича, Е. Недзельського, І. Симоненка, О. К. Мицюка) ми також знаходимо розробку проблематики, пов'язаної з поховально-поминальним комплексом обрядів і повір'їв закарпатців, у тому числі, хоча значно меншою мірою, й про різні типи душ, які непокоять живих (вампірів-упирів, стратчат, бусуркань та ін.). Особливо близька до нашої тематики докладна стаття І. Черленяк (Керечанин) «Апотропеїчні заходи для живих та магичні дії, пов'язані зі спорядженням мерця», написана на польовому матеріалі (зокрема й з Рахівщини), з прекрасною розробкою історіографії питання і гарною систематизацією апотропеїчних дій щодо зменшення жалю за покійним, некрофобії, повторного впливу смерті і відвернення візитів мерця [Черленяк (Керечанин), 2018а]. Долучилися до вивчення цієї теми в регіоні й учасники експедицій, здійснених викладачами та студентами історичного факультету Ужгородського національного університету, співробітниками Закарпатського музею народної архітектури та побуту та автором цих рядків у липні 2016 та 2017 рр. до кількох населених пунктів Рахівського району Закарпатської області [Гапак, 2017; Гоян, 2017; Драгуска, 2017; Костак І., 2017; Мацола, 2017; Староста, 2017; Улітіна, 2017; Федак, 2017; Малюк, 2018; Федоранич, 2018; Хованець, 2018; Ходанич, 2018]. У 2018 р. ужгородці частково вивчали цю тему, здійснивши експедицію на Виноградівщину [Данко, 2019; Керечанин З., 2019; Рейтій, 2019а; Сокач, 2019]. У їхніх інтерв'ю та статтях переважно йдеться про похорон, однак висвітлюється й проблематика, пов'язана з потойбічним життям.

Особливо ретельно досліджував демонологічну складову даної теми Василь Король, теж учасник цих експедицій [Король, 2019г], автор кандидатської дисертації «Народна демонологія гуцулів Закарпаття» (захист відбувся у листопаді 2019 р.) [Король, 2019в] та понад двох десятків публікацій [Король, 2018а; Король, 2018б; Король, 2018в; Король, 2019а; Король, 2019б].

Ми частково розглядали питання про уявлення гуцулів Рахівщини щодо смерті, коли аналізували повір'я і ритуали, пов'язані з поховальною обрядовістю і захистом рідних від негативного впливу небіжчика [Красиков, 2017а; Красиков, 2017б; Красиков, 2018а; Красиков, 2018б; Красиков, 2018в; Красиков, 2018г; Красиков, 2018д; Красиков, 2019а; Красиков, 2019б].

Однак, попри те, що танатологічні уявлення українців Закарпаття добре дослідженні в основних своїх аспектах, є ще низка делікатних моментів, про які розповідають не кожному збирачеві. Саме на них ми й хотіли б зосередитися у даній статті.

Мета нашої роботи – оприлюднити і проаналізувати частину матеріалів етнографічної експедиції 2017 р. до Рахівського району Закарпатської області, які стосуються явищ, котрі

завичай кваліфікуються як містичні. Ми спробуємо з'ясувати специфіку поглядів місцевого населення на проблему співіснування «живих і мертвих» і порівняти їх із загальноукраїнським контентом, а також регіональним – карпатським. Йтиметься переважно про «візити з Того світу». Цей матеріал завжди унікальний, адже людина часто розповідає не тільки те, що чула від когось, а й те, що пережила сама. Новизна нашої роботи полягає як у введенні в науковий обіг інформації з сучасних польових записів, так і у аналізі їх семантики і прагматики на широкому етнографічному тлі.

Виклад основного матеріалу. Як слушно зазначає М. Гримич, «за селянським світобаченням, смертю життєвий цикл людини не закінчувався» [Гримич, 2015, с. 266]. Буковинські гуцули, майструючи домовину, робили в ногах чотирикутний отвір – «трунове віконце», аби душа легко здійснювала свої мандри [Кожоляно, 2007, с. 163]. Традиційна народна культура базується на культі предків, який у тих чи інших формах існував у всіх народів в архаїчні часи. Діалог з прашурами, постійний духовний контакт з тими, хто відійшов у вічність, вважають абсолютно природним і сучасні закарпатці: «Перед смертю неньо і мама прикликали своїх родичів: „Марічко! Михайло!“ Мабуть, бачили» [КОД] (подібні явища ми фіксували неодноразово в різних регіонах [див.: Красиков, 2015, с. 192]). «Одна жінка казала: «Я приходжу до гроба, питаю – і мама мені дає відповідь» [КГЮ]. Померлі, за розповідями наших інформантів, часто намагаються попередити близьких про безпеку, нещастя і навіть інколи допомогти у буденних справах: «Якось прийшли додому, а син (4 роки) запалив сіно – згорів коп'як (10 копиць). А перед тим снилося: прийшов неньо покійний з чорними по лікті руками і показує головою, махає на пожежу: дивіться! Не міг сказати, але показував.

Давали талони на цукор. Сниться неньо і каже: „Я тобі займу чергу, ти прийдеш і купиш цукор“. Я приходжу в магазин – стоїть черга. Продавець і каже: „Добре, що прийшли, бо цукор кінчає“. І мені вистачило. А був дефіцит: талони були, а цукру не було.

Батько підказував, де гриби в лісі – перед тим, як збиралися по гриби, казав (уві сні – автор): „Піди на десятій камінь...“ – називав, де бували раніше разом» [КГЮ]. Про допомогу по господарству завдяки подібним «підказкам з Того світу» пише і В. Галайчук, наводячи розповіді сучасних волинян [Галайчук, 2017, с. 1363].

Однак, що характерно, мертві, з'являючись живим, не можуть розповісти їм про Потойбіччя. Ось характерний наратив: «Помер тато – і сниться, що він прийшов в кухню:

– Ходи сюди!

І обійняв.

– Неньку, ви умерли! А як там є?

– Е, бідолашко моя... – погладив по голові. І „е, е...“ – не міг говорити. Значить – не пустило говорити...» [КГЮ].

У християнській культурі існує традиція поминання небіжчиків, обов'язково це робиться на

певні свята, бо «мертвих додому пускають три рази на рік: на Різдво, Великдень і в Пам'ятну суботу» [КГЮ]. «На Різдво нічого з столу не забирали – тайна вечеря має залишитися до ранку: після нас, живих, приходять їсти мертві душі» [ВВ].

Ще В. Гнатюк писав про те, що небіжчик «може перекинутися у живу істоту, приміром, kota» [Гнатюк, 2000, с. 212], що є своєрідною реінкарнацією. Як і в інших місцевостях України, на Рахівщині поширене повір'я: «Підкинуть кішку або приблудиться – з тією кішкою приходять душа тієї людини, яка тут померла. Не можна її проганяти – тоді буде все гаразд у тому домі» [ААМ]. Саме з цієї причини вважається, що приблуда (особливо кішка) приносить щастя.

Кажуть, «мертві ходять тими дорогами, де ходили живими, протягом року» [КГЮ]. Ці побачення можуть бути зворушливими: «Жінка молода вмерла, і лишилася дитина в колисці, і, як туман схилявся на колиску і годував дитину. Розуміли, що то мати. І нічого» [КГЮ]. «Багато ще трафлело. Мати до дитини приходила і бавила ручками. Дитина так сі радує, ручками маше, а нема нікого, і колиска колишеться» [КВС]. Про цей феномен писав ще В. П. Милорадович, зауважуючи, що материнський інстинкт, «по народному мненню, переживає смерть, і рассказы о матери, приходящей к оставленным детям, многочисленны и повсеместны» [Милорадович, 1991, с. 411]. Це підтверджував і митрополит Іларіон, узагальнюючи сенс численних наративів: «Померла мати, коли покинула малих безпризорних діток, часом приходять до них, щоб їх упорядкувати, а то й нагодувати» [Іларіон, 1991, с. 233]. Яскравий приклад наводить П. Чубинський: «В селі Рогозови ходила одна жінка до своїх дітей. Було, ранком сусиди питають дітей: „хто це вас, диточки, повичисував та поодягав?“ (а батько у них був п'яниця), то вони й кажуть: „мати приходила до нас уночі“. Щоб зирить, чи правда с'єму, посипали хату попелом, и на другий день справди що було ступни видно, так и видно ноги, намиткою пообверчувани. И таки поти ходила, поки не забили у могилу ий осинового колка» [Чубинський, 1995, с. 207–208]. Неодноразово й ми записували такі сюжети в експедиціях в різних куточках країни.

Якщо ж помирає дитина, мати не втрачає з нею духовний зв'язок, чому сприяє і певна унормованість її поведінки. Загальновідома в українській традиційній культурі заборона матерям, у яких помирили діти, їсти яблука до Спаса. Є подібні прескрипції і на Рахівщині: матері, яка втратила дитину, «не можна їсти до Спаса плоди, які мають зернятка (яблука, груші), а ті, що кісточку (сливи, вишні) – можна. Як з'їси – другі діточки в Раю будуть їсти фрукти, а моя буде плакати, що не має. Треба дати за простибі на Спаса яблука, груші, посвятити їх перед цим» [БМІ]. Мати, у якій вмерла мала дитина, «на Яблучний Спас купує або приносить фрукти, освячує в церкві і роздає дітям, щоб її дитина мала з чим гратися» [ААМ].

«Побачення» з померлими родичами може іноді налякати, але не бути загрозливим: «Мама умерла –

чую вночі: хтось мене гладит за ноги. Сестра не чула. І я сказала: „Мамко, більше не приходьте, бо я так си бою!“ А снила мені дуже файно мама, приносила їсти» [ТМП]. «Я це сама гостила. Умер тато. Я дуже банувала, плакала. Вночі щось тріснуло в хаті, двері рипнули. Дивлюся: з тої хати, де тато лежав, – заходить, в тої сорочці і трусах. Подивився, став на пальці і пішов назад. Я взяла лампу, пішла, подивилася – не було нічого. Мама казала, що я мала температуру. Це до 40 днів, на 5–6 день було. Так повижується, бо хата була закрита» [ВМВ]. «Поховали вуйка. Сплю я на тій постилі вуйка і чую його голос: „А хто тут спить у моєму ліжку, у моїй перині?“ Згорнув перину і хотів метати. Додивився, що я: „А, то ти, Василюк? Спи-спи!“

Мама перед смертю казала: „Ти щоб не бояла, аби я прийшла тебе пужити, бо з-під такої тяжкої глини ніхто не встане“» [ТВО].

Митрополит Іларіон відзначав поширеність серед українців бувальщин про те, що мертва «жінка приходять до беспорядного чоловіка» [Іларіон, 1991, с. 233]. Є такі перекази і у сучасних гуцулів Рахівщини: «Вуйко дітей не мав, жінка померла, він за жінков дуже банував. Вона зачела приходити: лускала мисками, цюркала посудом, перекладала – так би мила, верстат гримав» [КАІ].

Іноді це видіння наяву: «Мені розказувала одна сусідка. Мама її вмерла, зібралися люди, читають Псалтир. А після того дають людям і читальнику щось їсти. Пішла в комору їду внести. Дивиться – мама, уріжена в гуцульській одязі, стоїт на порозі і дивиться на неї, як жива! Напудилася і упустила з рук, що мала, бо мама у сусідній кімнаті лежала» [КГЮ].

Є чимало магичних засобів допомогти людині пережити трагедію. Серед рідкісних ми записали такий: «Мама казала: умер у нас хлопчик, мама дуже банувала, ходила кажний день на гробик і там плакала. Прийшов церковник та й найшов її там, та й сказав: „Не можна плакати, ходи зі мнов!“ Та забрав її до церкви та сказав подивитися з двору у ту дірку, де ключ заходить, у церкву. Зайшла в церкву, і дав їй подивитися у чашу, і від тих пір їй то відійшло, вона не ходила більше щодня на цвинтар, так не банувала» [РАВ]. Церква як локація, де відбувається зцілення, обирається у даному випадку не тільки завдяки її сакральності і не тільки як місце служіння рятувальника жінки. Церква – це місце, куди, за народними віруваннями, опівночі у «Навський Великдень» (Чистий четвер) сходяться небіжчики [див.: Чубинський, 1995, с. 17–18; Муравський шлях, 1998, с. 215], саме тому у цьому просторі подвійного використання можливе встановлення певної «демаркаційної лінії» між світами і «перетягування» людини з Того в Цей світ.

Вважається, що «до 40 дня душа ходит і сниться у сні (близьким родичам – автор)» [КОД]. Багато інформантів свідчать, що небіжчики «приходили» до них саме напередодні 40-го дня після смерті, як, наприклад, у даному випадку: «Помер син, утонув у 9 років, і я мала віддавати 40 днів. Вночі чую – біжить дитина:

– Діма, ходи дома!

– Ні, мамочко, мені сказали до 40 день можу ходити куди хотіш і назад легати у копіршів (домовину – автор)» [ВОМ].

Про присутність душі небіжчика в хаті, особливо в ті дні, коли прийнято поминати померлого, свідчать певні знаки. Наприклад, такий: «Коли віддавали річницю, впав карниз. Дочитували Псалтирю в одній кімнаті, а в іншій не було нікого, лиш стол з їжею. Падає карниз і падають на підлогу 2–3 салатниці з салатами зі столу. „Душечка приходила на молитву!“ – сказали жони.

А коли малий ще урежоний лежав у хаті, родич бачив над тим місцем, де малий втопив на річці – зірочки були в колі, а одна всередині. Ангелик, казали баби, за оте, що такі знаки» [ВОМ]. Стосовно видіння родича, воно корелює з відомим повір'ям про душу, що «вийшовши з людини, вона стає зіркою і дивиться згори на своїх, тому зорі – це душі померлих» [Ларіон, 1991, с. 240].

В усій Україні люди, так чи інакше знайомі з традиційною народною культурою, добре знають: за мертвим плакати не можна. По-перше, це шкодить йому: «Мама плакала за дитинов і у сні бачить: у якійсь бочці, вапні дитина тонеть» [КАЮ]; «Не плачуть, як помре близька людина. Як дуже плакати, вона буде в воді, ти її топиш. Як мама померла, я дуже плакала. І снилося: вона прийшла, заходить у кухню, гарно одягнена і на вигляд молодша. І каже: „Не плач! Видиш, яка я гарна? Мені там добре!“» [БКВ]. «Одна жінка розказувала мамі: її мама вмерла, а вона дуже тужила, ревла, не спала. Вдень прийшла мама: „Дай мені спокій!“ А вона й далі ревла. І ймилу її за горло – лишилися на шії сліди, так що люди виділи» [КГЮ]. «Треба відпустити померлу людину – не плакати» [ОГМ]: людина (її душа) вирушила в путь, а її хочуть повернути назад, тобто збивають з пантелику. Як сказала одна косівська селянка, «не побивайтеся, бо душа буде жаліти, що покинула цей світ» [Коваль-Фучило, 2013, с. 70], а у неї повинно початися зовсім нове життя.

По-друге, не можна плакати за мертвим також тому, що він, за народними віруваннями, може забрати з собою людину, яка так до нього прив'язана: «Я дуже плакала за батьком. Хтось обідіт – іду до цвинтаря і сяду на лавочку – розказую татові. Перед роком снився ферма на горах. Я заходжу в кімнату. Бачу тата: „Сідай, дитинко! Тепер тебе забираю з собов, бо ти дуже плачеш.“ Трошки подержав за руки і пустив (я виривалася), погладив по голові: „Ну добре, не бійсе, дитина!“ І пустив гет. І я перестала часто бігати на цвинтар, бо страх мала великий» [КГЮ].

По-третє, стане приходити нечистий в образі померлого: «Як плакати за чоловіком – приходит після смерті. Було, спав з жінков як чоловік» [КГЮ].

Зазвичай багато фіксується в експедиціях розповідей про мимоволі «прикликаних» небіжчиків, адже є повір'я, добре відоме інформантам: «як жінка реве за чоловіком, мрець до неї присохається» [КАЮ]. «Не мож тужити за померлим, бо буде приходити вночі» [КВС]; «Було таке, як дуже затужела жінка за чоловіком – приходив. Священник помолиться – і проходе» [ТМД]. «Як тужити, може

приходити, присохнутися – стане людині недобре, боліє від того. Треба ходити до священників, аби відвернути» [КАЮ].

Якщо ж людина ігнорує цю пересторогу, відбувається наступне: «Умер чоловік і вночі приходив і говорив, як живий. У малярки було, Шандор Ровжіка звали його. Це в Ясінях було, на вулиці Леніна, де самі малярки. Вона так привикла, що казала сусідці: „Я піду, бо прийде Шандор“. Може, він її замучував, тому вона вирішила його позбутися. От він прийшов, а вона мие миски. Помие – і знов мие, цілу ніч, аж поки півні не заспівали. Він і каже:

– Я ще не видів, щоб стільки миски мили!

– А я ще не виділа, щоб мертвий к живим приходив!

Він луснув дверима і більш не приходив» [КВС].

Цей метод безкінечної абсурдної дії і уподібнення їй у діалозі з нечистим візитів мертвого до живого за принципом «не може бути» часто зустрічається і у записках XIX – XX століть, і у сьогоднішніх польових джерелах.

Однак є й інші класичні способи позбутися чорта – зокрема рослини-обереги [див.: Красиков, 2017 а, с.144 – 145; Красиков, 219 б], посвячені нитки тощо: «Дівчина плакала за хлопцем, ходила на кладбище. Він приходив по ню, і ідуть разом туди, від полудня до опівночі ходять (його не бачуть), а вона весела, співає (лиш вона його баче)» [КАЮ]. Це непокоїло рідних, і вони звернулись до жінок, «які знають багато». Ті порадили: «Коли вона йде на цвинтар, до його дома, покладіть їй клубок з нитками (спеціально посвяченими – автор), щоб тягнулися; як прийде, він (клубок – автор) кінчається. Вона кидає його – і хлопець тікає від неї» [КАЮ]. Також «мамі сказали, що треба заплести у волосся дівчини лук-часник (ярий часник, як цибуля, не з частинок, малий росте, заплітають з стеблом) і тою (квітку), так, щоб вона (дівчина – автор) не видала. І вона йде, а він кричить:

– Вержи лук і тоя,
тогда будеш моя!

Було, що дівчина намагалася вирвати і рвала на собі волосся, але не могла виплести – і він тікав від неї» [КАЮ].

Оригінальний спосіб «здихатися» нечистого в образі померлого чоловіка – знайти йому заміну:

«Помер мій чоловік. Не дуже плакала: бив мене, випити любив, але банувала: „Йой, гвалт, що буду робити?!“ Приходив д'мені спати, легав, обіймав, як маймолодий, файно, побричений, файний приходив: „Мемо спати, мемо жити, мемо газдувати...“ Прийшов одну ніч, прийшов другу. На під (горище – автор) тікала спати – і там приходив. Мені кажуть: „Се хіба той, пропав би! Бог знає скільки годів буде приходити – і так усохне жінка, що він її забере. Найди собі другу, аби переспав ніч, на спанне“. Я найшла любаса – і він (чорт – автор) від мене відстав, бо я знала: він з глини не встане, а то є чорт, пропав би!» [ЛВМ].

Існують й інші способи позбутися інфернального гостя, наприклад: «Була дівчина. Її хлопець нагале вмер – вбило дерево. Почев в лісі гойкати,

зачев приходити у хату. Мама чула, як легає попри ню (доньку – автор), сторцем припирала віник до дверей – і не приходив. Молитву вичитала на місці, де вмер. Казала, що чула, як махає пальцем: „Чі, ці, ці – мовчи!“ – коли молилася, аби си не молила» [КАІ]. Закономірно, що в якості апотропея у даному наративі фігурує віник [див.: Краси́ков, 2018 д].

Є таке поняття – *непевне*. Як термін народної демонології це слово вживається далеко не скрізь в Україні і характерне саме для Карпатського регіону, хоча явище, яке він означає, фіксується повсюдно. «Як вночі гукає на голос, аби не обзиватись. Це непевне кличе. Як відгукнутися і вийти надвір – піде (ця людина – автор), і її поводить далеко» [КВС]. Тут йдеться про заложних («ходячих») покійників, повір'я про яких блискуче проаналізував ще Д.К. Зеленин [Зеленин, 1995]. Такі бувальщини досі поширені у всьому світі, зокрема й у слов'ян. Деякі душі грішників «ходять гробами і викликають із гроба, і говорять з людьми. Сатан їх випучив десь від себе – і ходять межі люди» [ЛІВМ].

Непевне може набувати і певної візуалізації: «Василина йшла на груник, малов йшла горі – хлопець в білому чоботах хлопає перед нею. Стала під бердов (тут: стрімкий схил гори – автор), почекала – і він пропав. Як привид, показувалося» [КВС]. У місцях трагедій з'являються фантоми, про що часто розповідають інформанти: «У нас є місце, де кождий місяць – аварії. Проходила там вночі – дві дівчини файні ідуть із звора (тут: ущелина – автор). Пройшли попри мене і нічого не сказали. Коли їде машина, світить – нема нічого. І не чути було, як клацали по асфальту. Серед дня там не годед був автобус рушити. Треба було пом'янути. Як побризкали свяченою водою – зразу пустило машину. Я і шоферу дала випити: „Щасливо їдь!“ В дорогу воду свячену треба брати, доричку, часнок» [ПМВ].

Інколи дією непевного люди пояснюють дискомфортні фізіологічні відчуття: «Спала, чую – щось давить. Вікно відкрите. Перехрестилась – полегшало. Це, може, непевне. Хлопець зірвався з 5 чи 6 поверху – ліз по трубі до дівчини в гуртожиток: не пускав комендант, якщо не жив. З-за цього непевні» [ТМА], – так розмірковує жінка, яка мешкала у тому ж гуртожитку в студенські роки, згадуючи подію, що трапилася з нею невдовзі після трагедії. Однак це нетипове трактування даного феномену. Частіше це відбувається тільки з близькими людьми і лише тоді, коли вони дуже горюють за небіжчиком: «Прилегає – як померла людина і за нею тужать: на ноги чи на груди як камінь покладуть – тежже» [ВОМ]. «Є приліжне – прилігає людину. Людина спит, і його притискає – кжду ніч, не можна спати. Наймають молитви, піп висвячує дім, двір» [ПАІ].

На Слобожанщині і в більшості інших регіонів України, коли вночі давить на груди невідома сила, носії традиційної культури кваліфікують її однозначно: це – домовик. Однак, хоча таке слово є у лексиконі мешканців Карпатського регіону, образ цього персонажу не співпадає в цілому з поширеним на інших теренах України, а також в Росії: там це

переважно добрий дух-захисник хати, і давить він лише тоді, коли треба попередити одного з членів родини про добрі чи погані переми в його житті. У Карпатах же *домовик* – одна з назв чорта.

Душі людей, які померли насильницькою – наглою, як дуже виразно кажуть українці – смертю, за народними повір'ями, не мають спокою: «У Тячеві жили у колишній єврейській хаті, а там гриміло уночі, аж поки петух не заспівав: мучили євреїв там» [ТМІ]. «Вбіло дерево чоловіка в лісі, а дружині було видно те місце, де спускали ліс. Відкриваються двері – заходить чоловік, стоїть і дивиться. Так пару раз було. І сусіди виділи. Ополудні приходив. О 12 годині дня, як і опівночі, має силу (нечисть, непевне – автор). Як нагла смерть, може доти ходити, доки має жити – скільки йому було віку відміряно» [КГЮ].

Про полудень як час влади нечистої сили є чимало оповідань у слов'янському фольклорі. «О 12 дня і 12 ночі – є така яма, що з неї не вийдеш, поки не настане перша чи півпершою» [КМС]. Наведемо ще два тексти з Рахівщини: «Баба договорила з чоловіком піти на 12-ту годину в оборіг (повітка на чотирьох стовпах для сіна, збіжжя, соломи – автор). Вона прийшла першою. Бачить: іде великий чоловік, обіймає той оборіг і давай трести його. Минут 10 потресло і назад посунулося» [БМІ].

«Батька тета Марічка жила у Чорній Тисі, приходила до тата часто. Померла. Після 40 днів, у неділю, в полудень, я був, сестра Олена, 8-10 років, і брат Степан – відкрила двері, сіла на лавку. Степан лежав на постелі, а ми сі напудили, я сі заховав з сестров на піч, а Степан говорив з нею. Питала, де мама, чого сі заховали. Вийшла – звітрилася. Втрюх бачили! Після цього треба давати бідним на молитви» [ЦОМ].

Щоб не вживався небіжчик, треба дотримуватися певних пересторог і здійснити низку магичних дій під час перебування мерця у хаті та під час похорону [Краси́ков, 2017 б, с. 42; Черленяк (Керечанин), 2018 а], а пізніше виконати обов'язкові поминальні дії, аби його душа була задоволена: «Довго дивитися на мертвого не можна – привижується. Я довго дивилася на діда – і потім він довго привижував на стелі. Ходила до священника під молитву – і перестало.

Якщо він (небіжчик – автор) приснив 9 раз, треба розказувати сон.

Курмичка ніч не віддала за простибі – і до неї чоловік ходив до 40 днів. Каже: „Чоловік прилежав, був коло мене.“ Якщо людина належне віддала – не являється. Треба дати хліб за простибі, щоб помолили за душу. Зі свічков запаленов. У каплицю або віднести на гріб і вдома помолити, може. Дають до хліба апельсини, яблука, пару конфет» [ПДІ].

Правильним вважається, «як 40 днів мене (в 40 днів), роздавати за простибі гарні речі (небіжчика – автор) тому, хто міг би носити. Ми роздавали мамині. Снилось: зайшла в кімнату, на руках перекинені штани.

– Ти щось хотіла?

– Збираю свої речі. Але тут мого нічого нема.

Махнула рукою і пішла.

Як сниться хтось, що просе їсти, треба дати якусь їжу бідному за простибі. А можна й одяг дати померлого чи купити» [БКВ].

Усім відомий латинський вислів: «De mortuis aut bene, aut nihil» («про мертвих або добре – або нічого»), що є перекладом гнома Хілона. Можливо, давні греки і римляни пояснювали причину такої толерантності (хоча легенда твердить, що у афоризма було продовження: «...крім правди») так само, як теперішні закарпатці: «Треба не здогадувати лихом померлих – не будуть привижуватись» [ОВД].

«Не бажано називати ім'ям померлої дитини наступну» [ШОІ], щоб дитина не успадкувала нещасну долю небіжчика.

«Бувало, що викликало надвір, але як вийти – то підеш на ліси. То не за меї кеми – розказували, що находили їх в лісі живих, але непритомних. То значить непевне, нечиста сила на ім'є викликає. Це той, за ким банує – тієї людини чує голос. Треба запалити свічку і сказати: „Господи, одверни від мене усьо то!“» [ТМД].

Висновки і перспективи. Підсумовуючи, треба зазначити, що танатологічна проблематика для носіїв традиційної народної культури Рахівщини залишається екзистенційно важливою і актуальною. Зафіксовані нами повір'я, прескрипції і бувальщини хвилюють інформантів, є типовими для регіональної карпатської традиції, а значна частина – й для

народної культури українського етносу в цілому, мають паралелі в культурах інших народів, як слов'янських, так і неслов'янських (ми їх не наводили за браком місця, але їх легко навести за добре відомими науковцям класичними етнографічними збірниками, і це може бути темою наступного дослідження), хоча деякі оприлюднені нами повір'я є рідкісними, а, можливо, і унікальними. Базуються всі ці уявлення на міфологічній свідомості, контамінованій з тим явищем, яке називають «народним християнством». Ми проаналізували причини і характер «візитів з Того світу», засоби захисту живих від негативного впливу Потойбіччя, як це розуміють гуцули Рахівщини. У контексті даної проблематики варто було б згадати ще *стратчат* (душі дітей, які померли нехрещеними) і алгоритм взаємодії з ними, однак цій темі ми присвятимо окрему розвідку.

Надзвичайно важливим і перспективним вважаємо порівняння танатологічних уявлень представників етносів, які здавна живуть поруч і зберігають певною мірою свої традиції, як от румуни, угорці, поляки, словаки, гуцули Закарпаття. Причому цікаво, наскільки будуть відрізнятися наративи, зафіксовані у переважно моноетнічних поселеннях і у поліетнічних та поліконфесійних. Порівняння уявлень про Потойбічне за параметром конфесійності може бути темою окремого дослідження.

Список використаних друківаних джерел

- Богатырев, П. Г., 2007. Магические действия, обряды и верования Закарпатья, *Богатырев П. Г. Народная культура славян* / сост. Е. С. Новик, Б. С. Долгин, под общ. ред. Е. С. Новик, Москва, с. 21–130.
- Боряк, О.О., 2016. Поховальний обрядовий комплекс Закарпаття на тлі польських паралелей, *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вип. 3: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Дослідження, збереження, відтворення та популяризація культурної спадщини»* (Ужгород, 26–27 черв. 2015 р.) / упоряд. Г. В. Андял, В. В. Коцан, Ужгород, с. 469–472.
- Галайчук, В., 2017. Традиційні уявлення про смерть та померлих на історико-етнографічній Волині, *Народознавчі зошити*, № 6 (138), с. 1343–1373.
- Гапак, О., 2017. «Нижча» міфологія жителів Хмелева: [Інтерв'ю з М. Ватремою та Анною Федорівною, проведене І. Костаком та О. Гапак], *Етніка Карпат*: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леню, вип. 2, Ужгород, с. 78–81.
- Гнатюк, В., 2000. *Нарис української міфології* / підготовка та опрацювання тексту, вступ. ст. і прим. Р. Кирчіва, Львів: Інститут народознавства НАН України, 264 с.
- Гоян, М.-Н., 2017. Народна демонологія с. Водиця: [Інтерв'ю з Василюною, 1946 р. н., проведене С. Старостою та М.-Н. Гоян], *Етніка Карпат*: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леню, вип. 2, Ужгород, с. 95–97.
- Гримич, М., 2015. Статевікова група небіжчиків у контексті культу предків, *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / за наук. ред. М. Гримич, т. 5: Старість. Смерть. Культура шанування небіжчиків*, Київ, с. 266–287.
- Гузій, Р. Б., 2007. *З народної танатології: карпатознавчі розсліди*, Львів: Інститут народознавства НАНУ, 352 с.
- Гузій, Р., 2015а. Перед порогом вічності: останні приготування. [Фрагмент з книги «З народної танатології: карпатознавчі розсліди»], *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / за наук. ред. М. Гримич, т. 5: Старість. Смерть. Культура шанування небіжчиків*, Київ, с. 137–172.
- Гузій, Р., 2015б. Похоронна обрядовість українців Карпат, *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / за наук. ред. М. Гримич, т. 5: Старість. Смерть. Культура шанування небіжчиків*, Київ, с. 239–252.
- Данко, І., 2019. Демонологічні уявлення с. Лемаковиця: [Інтерв'ю з А. М. Марушко, проведене І. Данко, М. Сокачем], *Етніка Карпат*: наук. щорічник: ст. і матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леню, вип. 4, Ужгород, с. 292–305.
- Драгуска, Е., 2017. Вірування с. Верхнє Водяне: [Інтерв'ю з М. Д. Пукманом, 1935 р. н., проведене А. Улітіною та Е. Драгускою], *Етніка Карпат*: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леню, вип. 2, Ужгород, с. 82–84.
- Зан, М., 2019. Демонологічні персонажі та магичні практики у народних віруваннях жителів села Великі Ком'яти: нотатки з щоденника польових матеріалів студента-історика (січень-лютий 1996 року): [Інтерв'ю з В. М. Зан, 1939 р. н., проведене М. Заном], *Етніка Карпат*: наук. щорічник: ст. і матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леню, вип. 4, Ужгород, с. 266–270.

Зеленин, Д. К., 1995. *Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки /* вступ. ст. Н. И. Толстого; подготовка текста, коммент., указат. Е. Е. Левкиевской, Москва: Индрик, 432 с. (Традиционная духовная культура славян / Из истории изучения).

Ларіон, митрополит, 1991. *Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія*, Київ: АТ «Обереги», 424 с.

Керечанин, З., 2019. Люди з демонічними ознаками у світоглядних уявленнях мешканців Виноградова: [Інтерв'ю з О. С. Зеліско, 1929 р. н., проведене З. Керечанин], *Етніка Карпат: наук. щорічник: ст. і матеріали етнографічних експедицій /* упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 4, Ужгород, с. 286–291.

Коваль-Фучило, І., 2013. Похоронний обряд на Косівщині: семантика і номінація, *Народна творчість та етнологія*, № 6, с. 65–79.

Кожоляк, Г. К., 2007. *Духовна культура українців Буковини*, Чернівці: Прут, 403 с.

Король, В., 2018а. Відьма в народних віруваннях українців Марамороського повіту Румунії (за польовими матеріалами), *Румунсько-українські відносини. Історія і сучасність. Tăsnad, 26–28 octombrie 2017, Relații româno-ukrainene, Istorie și contemporaneitate*, Satu Mare București, s. 395–404.

Король, В., 2018б. Етнографічні замітки із Закарпатської Гуцульщини в записках Г. Стрипського, *Етніка Карпат: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій /* упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 3, Ужгород, с. 182–194.

Король, В., 2019а. Вовкун в демонологічних віруваннях гуцулів Закарпаття, *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури і побуту*, вип. 6 / упоряд. В. В. Коцан, М. І. Мегела, Ужгород, с. 353–357.

Король, В., 2018в. Домашні духи в народній демонології гуцулів Рахівщини (за польовими матеріалами), *Традиційна культура в умовах глобалізації: збереження автентичності та розвиток креативних індустрій: матеріали наук.-практ. конф.* 22–23 червня 2018 р., Харків, с. 196–205.

Король, В., 2019б. Люди з демонічними ознаками та здібностями, «професіонали» у традиційних віруваннях гуцулів Закарпаття (за польовими матеріалами), *Музей просто неба в соціокультурному просторі: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої 50-річчю заснування Національного музею народної архітектури та побуту України*, Київ, с. 199–206.

Король, В., 2019в. *Народна демонологія гуцулів Закарпаття: автореферат дис. ... канд. іст. наук*, Львів, 20 с.

Король, В., 2019г. «Ті, що гадам розказують» у традиційних віруваннях села Широке Виноградівського району: [Інтерв'ю з П.І. Феєром, 1954 р. н., проведене В. Королем], *Етніка Карпат: наук. щорічник: ст. і матеріали етнографічних експедицій /* упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 4, Ужгород, с. 271–275.

Костак, І., 2017. Народна магія с. Луг: [Інтерв'ю з М.М. Куриляк, 1945 р. н., та О. В. Бернар, 1943 р. н., проведене І. Костаком та М. Красиковим], *Етніка Карпат: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій /* упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 2, Ужгород, с. 73–77.

Коцан, В., 2008. Похоронні обряди та звичаї на Іршавщині кінця ХІХ – початку ХХ ст. (На прикладі сіл Осій, Білки, Великий Раковець, Малий Раковець, Нижне Болотне, Заболотне), *Історичні студії: зб. наук. пр. з проблем давньої і середньовічної історії та етнології*, вип. 2, Ужгород, с. 95–113.

Красиков, М. М., 2019а. Вагітність у системі уявлень носіїв традиційної культури на Рахівщині (за польовими матеріалами), *Музей просто неба в соціокультурному просторі: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю заснування Національного музею народної архітектури та побуту України*, Київ, с. 249–255.

Красиков, М. М., 2015. Віщування смерті (До розуміння української народної танатології), *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / за наук. ред. М. Гримич, т. 5: Старість. Смерть. Культура вишанування небіжчиків*, Київ, с. 173–207.

Красиков, М. М., 2018а. Магія повсякдення (за матеріалами експедиційних досліджень), *Харьковский историко-археологический сборник*, вип. 23, Харьков, с. 72–83. [Online]. Доступно: http://knigoizdat.org.ua/HIAS/hias_23.pdf (дата звернення 18.04. 2020).

Красиков, М. М., 2018б. Магія Свята у традиційній народній культурі закарпатців (за матеріалами польових досліджень на Рахівщині 2017 р.), *Етніка Карпат: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій /* упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 3, Ужгород, с. 79–93.

Красиков, М. М., 2017а. Побутова магія сьогодні (за матеріалами польових досліджень на Рахівщині 2016 р.), *Традиційна культура в умовах глобалізації: сучасний дискурс щодо збереження та популяризації нематеріальної культурної спадщини: матеріали наук.-практ. конф.* 23–24 червня 2017 р., Харків, с. 141–147.

Красиков, М. М., 2018в. Презумпція добра у традиційній народній культурі українців (за матеріалами польових досліджень 2017 р.), *Матеріали I Міжнародної наукової електронної конференції «Культура в процесі духовно-морального розвитку глобального суспільства»*. Харків, 21 лютого 2018 року, Харків, с. 49–59. [Online]. Доступно: <http://dspace.khntusg.com.ua/handle/123456789/1899> (дата звернення 18.04. 2020).

Красиков, М. М., 2018г. Принцип ініціальності у звичаєвості сучасних закарпатців (за матеріалами експедиції 2017 р. на Рахівщину), *Традиційна культура в умовах глобалізації: збереження автентичності та розвиток креативних індустрій: матеріали наук.-практ. конф.* 22–23 червня 2018 р., Харків, с. 214–223.

Красиков, М. М., 2019б. Рослини в повір'ях сучасних закарпатців (за експедиційними матеріалами), *Традиційна культура в умовах глобалізації і синергія традиції та інновації: матеріали наук.-практ. конф.* 21–22 черв. 2019 року, Харків, с. 134–140.

Красиков, М. М., 2018д. Соціокультурні нормативи поведінки мешканців смт Великий Бичків Рахівського району Закарпатської області України, *Румунсько-українські відносини. Історія і сучасність. Tăsnad, 26–28 octombrie 2017, Relații româno-ukrainene, Istorie și contemporaneitate*, Satu Mare București, s. 395–404.

Красиков, М. М., 2017б. Сучасні магичні практики закарпатців, *Етніка Карпат: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій /* упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 2, Ужгород, с. 38–44.

Малюк, А., 2018. Демонологічна палітра села Лазещина: [Інтерв'ю з В. І. Климуш та І. О. Климушем, проведене М.М. Красиковим, А.-В. С. Малюк, П. В. Ходаничем], *Етніка Карпат: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій /* упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 3, Ужгород, с. 240–246.

Мацола, О., 2017. Традиційна родинна обрядовість с. Луг: [Інтерв'ю з О. М. Дутчук, 1940 р. н., проведене О. Мацолою], *Етніка Карпат: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій /* упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 2, Ужгород, с. 122–132.

Милорадович, В. П., 1991. Заметки о малорусской демонологии, *Україні: народні вірування, повір'я, демонологія* / упоряд., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Борьяк; вступ. ст. А. П. Пономарьова, Київ, с. 407–429.

Муравський шлях – 97: матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції (по селах Богодухівського, Валківського, Краснокутського та Нововодолазького районів [Харківської обл.], 1998. [Авт.]-упоряд.: М. М. Красиков, В. М. Осадча, М. О. Семенова, Н. П. Олійник, Харків: ХДІК, 360 с. [Online]. Доступно: <https://issuu.com/aguona/docs/murshliakh1997> (дата звернення 18.04. 2020).

Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / за наук. ред. М. Гримич, т. 5: Старість. Смерть. Культура вшанування небіжчиків, 2015, Київ: Дуліби, 432 с.

Потушняк, Ф. М., 1943. Подорож душі на другий світ (сліди о перевозникови), *Літературна неділя*. Річник III, Ужгород, с. 176–177.

Потушняк, Ф. М., 1958. Серп в похоронному обряді, *Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету. Сер. Історична*, №2, Ужгород, с. 65–66.

Рейтій, Г., 2019а. Демонологічна палітра с. Великі Ком'яти: [Інтерв'ю з А. П. Алексик, 1937 р. н., проведене Г. Рейтій, З. Керечанин], *Етніка Карпат*: наук. щорічник: ст. і матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 4, Ужгород, с. 276–285.

Рейтій, Г., 2019б. Упир у народних віруваннях долин Закарпаття, *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури і побуту*, вип. 6 / упоряд. В. В. Коцан, М. І. Мегела, Ужгород, с. 381–389.

Скурагівський, В., 1996. *Русалії*, Київ: Довіра, 734 с.

Сокач, М., 2019. Світоглядні вірування у с. Великі Ком'яти: [Інтерв'ю з І. М. Чонкою, 1951 р. н., проведене М. Сокачем], *Етніка Карпат*: наук. щорічник: ст. і матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 4, Ужгород, с. 306–312.

Староста, С., 2017. Демонологія та магичні практики с. Ділове: [Інтерв'ю з О. В. Фіріщак, 1929 р. н., проведене С. Старостою та М.-Н. Гоян], *Етніка Карпат*: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 2, Ужгород, с. 85–94.

Сушко, В. А., 2012. *Життя незкінченне. Поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX – XXI ст.*, Харків: СПДФО Бровін О. В., 236 с.

Тиводар, М. П., 2010. *Етнографія Закарпаття*: історико-етнографічний нарис, Ужгород: Гражда, 416 с.

Улітіна, А., 2017. Демонологічні уявлення с. Луг: [Інтерв'ю з А. Немчук, 1950 р. н., проведене А. Улітіною та Е. Драгускою], *Етніка Карпат*: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 2, Ужгород, с. 70–73.

Федак, В., 2017. Родинна і календарна обрядовість с. Кобилецька Поляна: [Інтерв'ю з А. А. Кіш, 1942 р. н., проведене В. Федак], *Етніка Карпат*: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 2, Ужгород, с. 133–138.

Федоранич, Ю., 2018. Народні вірування з околиць селища Ясіня: [Інтерв'ю з М. М. Воробчук, 1933 р. н., проведене А.-В. С. Малюк, П. В. Ходаничем, Ю. В. Федораничем], *Етніка Карпат*: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 3, Ужгород, с. 247–249.

Хованець, М., 2018. Лікувальна магія з с. Розтоки: [Інтерв'ю з М. І. Кокіш, 1964 р. н., проведене М. Хованець], *Етніка Карпат*: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 3, Ужгород, с. 236–239.

Ходанич, П., 2018. Традиційні обрядо-магічні практики з села Лазещина: [Інтерв'ю з О.В. Вершак, 1942 р. н., проведене М.М. Красиковим, А.-В.С. Малюк, П.В. Ходаничем], *Етніка Карпат*: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 3, Ужгород, с. 250–256.

Черленяк (Керечанин), І., 2018а. Апотропеїчні заходи для живих та магичні дії, пов'язані зі спорядженням мерця, *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*, вип. 4 / упоряд. В.В. Коцан, М.І. Мегела, Ужгород, с. 290–301.

Черленяк (Керечанин), І., 2018б. Фрагменти передпологової обрядовості великобичківських гуцулів Закарпаття у середині ХХ ст.: табу, апотропеї, контрацептиви та аборти, *Етніка Карпат*: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 3, Ужгород, с. 126–132.

Чорі, Ю., 2001. *Від роду до роду. Звичаєво-обрядові традиції Закарпаття*, Ужгород: Видавництво В. Падяка, 172 с.

Чубинський, П. П., 1995. *Мудрість віків: Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: у 2 кн.*, Київ: Мистецтво, кн. 2, 224 с.

Список інформантів

ААМ – Зап. М. М. Красиков 15.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Анни Миколаївни Андрухович, 1958 р. нар., освіта 10 кл., місцевої.

БКВ – Зап. М. М. Красиков 9.07.17 у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Катерини Василівни Баккай, 1953 р. нар., освіта сер. спец., місцевої.

БМІ – Зап. М. М. Красиков 12.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Марії Іванівни Боклажук, 1960 р. нар., освіта 10 кл., місцевої.

ВВ – Зап. М. М. Красиков 15.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Вікторії Василівни N, 1988 р. нар., освіта 11 кл., місцевої.

ВМВ – Зап. М. М. Красиков 17.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Марії Василівни Васильчук, 1943 р. нар., освіта 10 кл., місцевої.

ВОМ – Зап. М. М. Красиков 16.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Одарки Михайлівни Вербицької, 1962 р. нар., освіта 10 кл., місцевої.

КАІ – Зап. М. М. Красиков 13.07.17 у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Анни Іванівни Клочуряк, 1942 р. нар., місцевої.

КАЮ – Зап. М. М. Красиков 5.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Анни Юрївни Климпуш, 1938 р. нар., освіта 7 кл., місцевої.

- КВС – Зап. М. М. Красиков 4.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Василю Стефанівни Климпуш, 1944 р. нар., освіта 7 кл., місцевої.
- КГЮ – Зап. М. М. Красиков 8.07.17 у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Галини Юрївни Коростильової, 1955 р. нар., освіта сер. спец., місцевої.
- КМС – Зап. М. М. Красиков 18.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Марії Степанівни Климпуш, 1997 р. нар., освіта незакінч. вища, місцевої.
- КОД – Зап. М. М. Красиков 18.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Олени Дмитрівни Конанчук, 1934 р. нар., освіта 2 кл., місцевої.
- ЛВМ – Зап. М. М. Красиков 14.07.17 у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Василю Михайлівни Лорізяк, 1932 р. нар., освіти нема, місцевої.
- ОВД – Зап. М. М. Красиков 22.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Василю Дмитрівни Оленічук, 1945 р. нар., освіта 11 кл., місцевої.
- ОГМ – Зап. М. М. Красиков 10.07.17 у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Галини Михайлівни Опаранюк, 1966 р. нар., освіта сер. спец., місцевої.
- ПАІ – Зап. М. М. Красиков 18.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Анни Іванівни Петрюк, 1937 р. нар., освіта 8 кл., місцевої.
- ПДІ – Зап. М. М. Красиков 17.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Досі Іванівни Підлатюк, 1976 р. нар., освіта 10 кл., місцевої.
- ПМВ – Зап. М. М. Красиков 7.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Марії Василівни Правдюкової, 1940 р. нар., освіта 4 кл., місцевої.
- РАВ – Зап. М. М. Красиков 19.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Антона Васильовича Романюка, 1936 р. нар., освіта 8 кл., місцевого.
- ТВО – Зап. М. М. Красиков 20.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Василю Олексіївни Теміцької, 1934 р. нар., освіта 4 кл., нар. і жила у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл., з 1985 р. живе у с. Лазещина.
- ТМА – Зап. М. М. Красиков 5.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Марії Андріївни Ткачук, 1964 р. нар., освіта вища, місцевої.
- ТМД – Зап. М. М. Красиков 15.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Марії Дмитрівни Тимчук, 1943 р. нар., освіта 10 кл., місцевої.
- ТМП – Зап. М. М. Красиков 13.07.17 у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Марії Петрівни Теплової, 1935 р. нар., місцевої.
- ЦОМ – Зап. М. М. Красиков 20.07.17 у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Олексія Михайловича Цуперяка, 1961 р. нар., освіта вища, народився і жив до 1979 р. у смт Ясіня, з 1982 р. живе у с. Нересниця Тячівського р-ну Закарпатської обл.
- ШОІ – Зап. М. М. Красиков 7.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Олени Іванівни Шеп'юк, 1954 р. нар., освіта сер. спец., місцевої.

References

- Bogatyrev, P. G., 2007. Magicheskie deystviya, obryady i verovaniya Zakarpattia [Magical actions, ceremonies and beliefs of Transcarpathia], Bogatyrev P. G. Narodnaya kultura slavyan / sost. Ye. S. Novik, B. S. Dolgin, pod obshch. red. Ye. S. Novik, M., s. 21–130. (in Russian).
- Boriak, O.O., 2016. Pokhvalnyi obriadovi kompleks Zakarpattia na tli Poliskykh paralelei [Funeral ritual complex of Transcarpathia of Polissya parallels], Naukovyi zbirnyk Zakarpatskoho muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu. Vyp. 3: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Doslidzhennia, zberezheniia, vidtvorennia ta populiaryzatsiia kulturnoi spadshchyny» (Uzhhorod, 26-27 cherv. 2015 r.) / uporiad. H.V. Andial, V.V. Kotsan, Uzhhorod, s. 469–472. (in Ukrainian).
- Halaichuk, V., 2017. Tradytiini uiavlennia pro smert ta pomerlykh na istoryko-etnografichnii Volyni [Traditional folk talks about death and dead in the historical-ethnographic Volyn], Narodoznavchi zoshyty, № 6 (138), s. 1343–1373. (in Ukrainian).
- Hapak O., 2017. «Nyzhcha» mifolohiia zhyteliv Khmeleva [«Low» mythology of Khmelev residents]: [Interv'iu z M. Vatre moi u Annoiu Fedorivnoiu, provedene I. Kostakom ta O. Hapak], Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 2, Uzhhorod, s. 78–81. (in Ukrainian).
- Hnatiuk, V., 2000. Narys ukrainskoi mifolohii [Essay on Ukrainian mythology] / pidhotovka ta opratsiuvannia tekstu, vstup. st. i prym. R. Kyrychiva, Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 264 s. (in Ukrainian).
- Hoian, M.-N., 2017. Narodna demonolohiia s. Vodytsia [Folk demonology of the vlg. Vodytsia]: [Interv'iu z Vasylynoiu, 1946 r. n., provedene S. Starostoiu ta M.-N. Hoian], Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 2, Uzhhorod, s. 95–97. (in Ukrainian).
- Hrymch, M., 2015. Statevovikova hrupa nebizhchykiv u konteksti kultu predkiv [The age-old group of the dead in the context of ancestral worship], Narodna kultura ukraintsiv: zhyttievyi tsykl liudyny: istoryko-etnolohichne doslidzhennia u 5 t. / za nauk. red. M. Hrymch, t. 5: Starist. Smert. Kultura vshanuvannia nebizhchykiv, Kyiv, s. 266–287. (in Ukrainian).
- Huzii, R. B., 2007. Z narodnoi tanatolohii: karpatoznavchi rozslidy [Folk Thanatology: carpathological investigations], Lviv: Instytut narodoznavstva NANU, 352 s. (in Ukrainian).
- Huzii, R., 2015a. Pered porohom vichnosti: ostanni pryhotuvannia [Standing at the eternity's doorway: last preparations]: [Frahment z knyhy «Z narodnoi tanatolohii: karpatoznavchi rozslidy»], Narodna kultura ukraintsiv: zhyttievyi tsykl liudyny: istoryko-etnolohichne doslidzhennia u 5 t. / za nauk. red. M. Hrymch. T. 5: Starist. Smert. Kultura vshanuvannia nebizhchykiv, Kyiv, s. 137–172. (in Ukrainian).
- Huzii, R., 2015b. Pokhoronna obriadovist ukraintsiv Karpat [Funeral rites of the Carpathian Ukrainians], Narodna kultura ukraintsiv: zhyttievyi tsykl liudyny: istoryko-etnolohichne doslidzhennia u 5 t. / za nauk. red. M. Hrymch, t. 5: Starist. Smert. Kultura vshanuvannia nebizhchykiv, Kyiv, s. 239–252. (in Ukrainian).
- Danko, I., 2019. Demonolohichni uiavlennia s. Lemakovytsia [Demonological notions of vlg. Lemakovitsa's folk]: [Interv'iu z A. M. Marushko, provedene I. Danko, M. Sokachem], Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. i materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 4, Uzhhorod, s. 292–305. (in Ukrainian).

Drahuska, E., 2017. Viruvannia s. Verkhnie Vodiane [Beliefs of vlg. Verkhnie Vodiane]: [Interv'iu z M. D. Pukmanom, 1935 r. n., provedene A. Ulitinoiu ta E. Drahuskoiu], Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 2, Uzhhorod, s. 82–84. (in Ukrainian).

Zan, M., 2019. Demonolohichni personazhi ta mahichni praktyky u narodnykh viruvanniakh zhyteliv sela Velyki Kom'iaty [Demon characters and magical practices in the folk beliefs of the inhabitants of the village of Velyki Komyati]: notatky z shchodennya polovykh materialiv studenta-istoryka (sichen-liutyi 1996 roku): [Interv'iu z V. M. Zan, 1939 r. n., provedene M. Zanom], Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. i materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 4, Uzhhorod, s. 266–270. (in Ukrainian).

Zelenin, D. K., 1995. Izbrannye trudy. Ocherki russkoy mifologii: Umershie neestvennoy smertyu i rusalki [Selected Works. Essays on Russian Mythology: The ones died with unnatural deaths and Mermaids]: / vstup. st. N. I. Tolstogo; podgotovka teksta, komment., ukazat. Ye. Ye. Levkieskoy, M.: Indrik, 432 s. (Traditsionnaya dukhovnaya kultura slavyan / Iz istorii izucheniya).

Ilarion, mytropolyt, 1991. Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu [Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people]: istorychno-relihiina monohrafiia, K.: AT «Oberehy», 424 s. (in Ukrainian).

Kerechany, Z., 2019. Liudy z demonichnyimi oznakamy u svitohliadnykh uivlenniakh meshkantsiv Vynohradova [People with demonic signs in the worldviews of the inhabitants of Vinogradov]: [Interv'iu z O. S. Zelisko, 1929 r. n., provedene Z. Kerechany], Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. i materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 4, Uzhhorod, s. 286–291. (in Ukrainian).

Koval-Fuchylo, I., 2013. Pokhoronnyi obriad na Kosivshchyni: semantika i nominatsiia [Funeral Rite in Kosiv district: Semantics and Nomination], Narodna tvorchist ta etnolohiia, № 6, s. 65–79. (in Ukrainian).

Kozholianko, H. K., 2007. Dukhovna kultura ukraintsiv Bukovyny [Spiritual culture of Ukrainians from Bukovyna], Chernivtsi: Prut, 403 s. (in Ukrainian).

Korol, V., 2018a. Vidma v narodnykh viruvanniakh ukraintsiv Maramoroshskoho povitu Rumunii (za polovymy materialamy) [The Witch in the folk beliefs of the Ukrainians of the Maramoroshsky county of Romania (by field materials)], Rumunsko-ukrainski vidnosyny. Istorii i suchasnist. Täsnađ, 26–28 octombrie 2017, Relații romano-ukrainene, Istorie și contemporaneitate, Satu Mare București, s. 395–404. (in Ukrainian).

Korol, V., 2018b. Etnografichni zamitky iz Zakarpatskoi Hutsulshchyny v zapysakh H. Strypskoho [Ethnographic notes from the Transcarpathian Hutsul region in the records of G. Stripsky], Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 3, Uzhhorod, s. 182–194. (in Ukrainian).

Korol, V., 2019a. Vovkun v demonolohichnykh viruvanniakh hutsuliv Zakarpattia [The Vovkun in the demonic beliefs of the Hutsuls of Transcarpathia], Naukovyi zbirnyk Zakarpatskoho muzeiu narodnoi arkhitektury i pobutu, vyp. 6 / uporiad. V.V. Kotsan, M.I. Mehela, Uzhhorod, s. 353–357. (in Ukrainian).

Korol, V., 2018v. Domashni dukhy v narodni demonolohii hutsuliv Rakhivshchyny (za polovymy materialamy) [Home spirits in the folk demonology of the Hutsuls of Rakhiv district (by field materials)], Tradytiina kultura v umovakh hlobalizatsii: zberezhenia avtentychnosti ta rozvytok kreatyvnykh industrii: materialy nauk.-prakt. konf. 22–23 chervnia 2018 r., Kharkiv, s. 196–205. (in Ukrainian).

Korol, V., 2019b. Liudy z demonichnyimi oznakamy ta zdbnostiamy, «profesionaly» u tradytiinykh viruvanniakh hutsuliv Zakarpattia (za polovymy materialamy) [People with demonic traits and abilities, "professionals" in traditional Hutsul beliefs of Transcarpathia (by field materials)], Muzei prosto neba v sotsiokulturnomu prostori: materialy Mizhnarodnoi nauk. konf., prysviachenoj 50-richchii zasnuvannia Natsionalnogo muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Ukrainy, Kyiv, s. 199–206. (in Ukrainian).

Korol, V., 2019v. Narodna demonolohiia hutsuliv Zakarpattia [Folk demonology of Hutsuls of Transcarpathia]: avtoreferat dys. ... kand. ist. nauk, Lviv, 20 s. (in Ukrainian).

Korol, V., 2019h. «Ti, shcho hadam rozkazuiut» u tradytiinykh viruvanniakh sela Shyroke Vynohradivskoho raionu [«Ti, shcho hadam rozkazuiut» in the traditional beliefs of the village of Shiroke, Vinogradovsky district]: [Interv'iu z P.I. Feierom, 1954 r. n., provedene V. Korolem], Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. i materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 4, Uzhhorod, s. 271–275. (in Ukrainian).

Kostak, I., 2017. Narodna mahiia s. Lug [Folk magic of vlg. Lug]: [Interv'iu z M.M. Kuryliak, 1945 r. n., ta O.V. Bernar, 1943 r. n., provedene I. Kostakom ta M. Krasnykovym], Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 2, Uzhhorod, s. 73–77. (in Ukrainian).

Kotsan, V., 2008. Pokhoronni obriady ta zvychai na Irshavshchyni kintsia XIX – pochatku XX st. [Funeral rites and customs in Irshavshchina in the late XIX – early XX centuries] (Na prykladi sil Osii, Bilky, Velykyi Rakovets, Malyyi Rakovets, Nyzhnie Bolotne, Zabolotne), Istorychni studii: zb. nauk. pr. Z problem davnoi i serednovichnoi istorii ta etnolohii, vyp. 2, Uzhhorod, s. 95–113. (in Ukrainian).

Krasnykov, M. M., 2019a. Vahitnist u systemi uivlen nosiiv tradytiinoi kultury na Rakhivshchyni (za polovymy materialamy) [Pregnancy in the system of worldviews of traditional culture bearers in Rakhiv district (by field materials)], Muzei prosto neba v sotsiokulturnomu prostori: materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoj 50-richchii zasnuvannia Natsionalnogo muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Ukrainy, Kyiv, s. 249–255. (in Ukrainian).

Krasnykov, M. M., 2015. Vishchuvannia smerti (Do rozuminnia ukrainskoi narodnoi tanatolohii) [Divination on Death (Understanding Ukrainian Folk Thanatology)], Narodna kultura ukraintsiv: zhyttievyy tsykl liudyny: istoryko-etnolohichne doslidzhennia u 5 t. / za nauk. red. M. Hrymych. T. 5: Starist. Smert. Kultura vshanuvannia nebizhchykiv, Kyiv, s. 173–207. (in Ukrainian).

Krasnykov, M. M., 2018a. Mahiia povsiakdennia (za materialamy ekspedytsiinykh doslidzhen) [The magic of everyday life (based on expeditionary studies)], Kharkovskyy ystoryko-arkheolohycheskyi sbornyk, vyp. 23, Kharkov, s. 72–83. [Online]. Dostupno: http://knigoizdat.org.ua/HIAS/hias_23.pdf (data zvernennia 18.04. 2020). (in Ukrainian).

Krasnykov, M. M., 2018b. Mahiia Sviata u tradytiinii narodni kulturi zakarpatsiv (za materialamy polovykh doslidzhen na Rakhivshchyni 2017 r.) [Magic of Holiday in the Transcarpathian Traditional Folk Culture (based on field studies in Rakhiv district in 2017)], Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 3, Uzhhorod, s. 79–93. (in Ukrainian).

Krasnykov, M. M., 2017a. Pobutova mahiia sohodni (za materialamy polovykh doslidzhen na Rakhivshchyni 2016 r.) [Household magic today (based on fieldworks in Rakhiv district in 2016)], Tradytiina kultura v umovakh hlobalizatsii: suchasnyi diskurs

shchodo zberezhenia ta populiaryzatsii nematerialnoi kulturnoi spadshchyny: materialy nauk.-prakt. konf. 23–24 chervnia 2017 r., Kharkiv, s. 141–147. (in Ukrainian).

Krasykov, M. M., 2018v. Prezumtsiia dobra u tradytsiinii narodnii kulturi ukrainsiv (za materialamy polovykh doslidzhen 2017 r.) [The presumption of goodness in traditional folk culture of Ukrainians (based on field researches of 2017)], *Materialy I Mizhnarodnoi naukovoï elektronnoi konferentsii «Kultura v protsesi dukhovno-moralnoho rozvytku hlobalnoho suspilstva»*. Kharkiv, 21 liutoho 2018 roku, Kharkiv, s. 49–59. [Online]. Dostupno: <http://dspace.khntusg.com.ua/handle/123456789/1899> (data zvernennia 18.04. 2020). (in Ukrainian).

Krasykov, M. M., 2018h. Pryntsyp initsialnosti u zvychaïevosti suchasnykh zakarpatsiv (za materialamy ekspedytsii 2017 r. na Rakhivshchynu) [The principle of initiality in the customs of modern Transcarpathians (according to the materials of the expedition to Rakhiv district in 2017)], *Tradytsiina kultura v umovakh hlobalizatsii: zberezhenia avtentychnosti ta rozvytok kreatyvnykh industrii: materialy nauk.-prakt. konf. 22–23 chervnia 2018 r.*, Kharkiv, s. 214–223. (in Ukrainian).

Krasykov, M. M., 2019b. Roslyny v povir'ïakh suchasnykh zakarpatsiv (za ekspedytsiinymy materialamy). [Plants in the beliefs of modern Transcarpathians (based on expedition materials)], *Tradytsiina kultura v umovakh hlobalizatsii i synerhiia tradytsii ta innovatsii: materialy nauk.-prakt. konf. 21–22 cherv. 2019 roku*, Kharkiv, s. 134–140. (in Ukrainian).

Krasykov, M. M., 2018d. Sotsiokulturni normatyvy povedinky meshkantsiv smt Velykyi Bychkiv Rakhivskoho raionu Zakarpatskoi oblasti Ukrainy [Sociocultural norms of behavior of the residents of Velykyi Bychkiv village of Rakhiv district of Transcarpathia region of Ukraine], *Rumunsko-ukrainski vidnosyny. Istoriia i suchasnist. Tisnad, 26–28 octombrie 2017, Relatii romano-ukrainene, Istorie și contemporaneitate, Satu Mare București*, s. 395–404. (in Ukrainian).

Krasykov, M. M., 2017b. Suchasni mahichni praktyky zakarpatsiv [Modern magical practices of Transcarpathians], *Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 2, Uzhhorod*, s. 38–44. (in Ukrainian).

Maliuk, A., 2018. Demonolohichna palitra sela Lazeshchyna [Demonological palette of Lazeshchyna village]: [Interv'iu z V. I. Klypush ta I. O. Klypushem, provedene M.M. Krasykovym, A.-V.S. Maliuk, P.V. Khodanychem], *Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 3, Uzhhorod*, s. 240–246. (in Ukrainian).

Matsola, O., 2017. Tradytsiina rodynna obriadovist s. Luh [Traditional family rituals of v. Lug]: [Interv'iu z O. M. Dutchuk, 1940 r. n., provedene O. Matsoloiu], *Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 2, Uzhhorod*, s. 122–132. (in Ukrainian).

Miloradovich, V. P., 1991. Zametki o malorusskoy demonologii [Notes on Malorossian Demonology] *Ukrainsi: narodni viruvannia, povir'ia, demonolohiia / uporiad., prym. ta biohr. narysy A. P. Ponomarova, T. V. Kosminoï, O. O. Boriak; vstup. st. A. P. Ponomarova, K.*, s. 407–429.

Muravskiy shliakh – 97 [Muravsky Trail- 97]: materialy kompleksnoi folkloro-etnografichnoi ekspedytsii (po selakh Bohodukhivskoho, Valkivskoho, Krasnokutskoho ta Novovodolazkoho raioniv [Kharkivskoi obl.], 1998. [Avt.]-uporiad.: M. M. Krasykov, V. M. Osadcha, M. O. Semenova, N. P. Oliinyk, Kharkiv: KhDIK, 360 s. [Online]. Dostupno: <https://issuu.com/aguona/docs/mursliakh1997> (data zvernennia 18.04. 2020). (in Ukrainian).

Narodna kultura ukrainsiv: zhyttievyi tsykl liudyny [Folk culture of Ukrainians: human life cycle]: istoryko-etnolohichne doslidzhenia u 5 t. / za nauk. red. M.Hrymch. T. 5: Starist. Smert. Kultura vshanuvannia nebizhchykiv, 2015, K.: Duliby, 432 s. (in Ukrainian).

Potushniak, F. M., 1943. Podorozh dushi na druhyi svit (slidy o perevoznikovy) [The journey of the soul to another world (traces of the ferryman)], *Literaturna nedilia. Richnyk III*, Uzhhorod, s. 176–177. (in Ukrainian).

Potushniak, F. M., 1958. Serp v pokhoronnomu obriadi [The sickle object in the funeral rite], *Dopovidi ta povidomlennia Uzhhorodskoho derzhavnogo universytetu. Ser. Istorychna, № 2*, Uzhhorod, s. 65–66. (in Ukrainian).

Reitii, H., 2019a. Demonolohichna palitra s. Velyki Kom'iaty [Demonological palette of vlg. Velyki Komiati]: [Interv'iu z A. P. Aleksyk, 1937 r. n., provedene H. Reitii, Z. Kerechany], *Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. i materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 4, Uzhhorod*, s. 276–285. (in Ukrainian).

Reitii, H., 2019b. Upyr u narodnykh viruvanniakh dolynian Zakarpattia [Vampire in the folk beliefs of the Transcarpathian dolynians], *Naukovyi zbirnyk Zakarpatskoho muzeiu narodnoi arhitektury i pobutu, vyp. 6 / uporiad. V.V. Kotsan, M.I. Mehela, Uzhhorod*, s. 381–389. (in Ukrainian).

Skurativskiy, V., 1996. Rusalii [Rusalii], Kyiv: Dovira, 734 s. (in Ukrainian).

Sokach, M., 2019. Svitohliadni viruvannia u s. Velyki Kom'iaty [World beliefs in the village Velyki Komiati]: [Interv'iu z I. M. Chonkoiu, 1951 r. n., provedene M. Sokachem], *Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. i materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 4, Uzhhorod*, s. 306–312. (in Ukrainian).

Starosta, S., 2017. Demonolohiia ta mahichni praktyky s. Dilove [Demonology and Magical Practices of vlg. Dilove]: [Interviu z O. V. Firishchak, 1929 r. n., provedene S. Starostoiu ta M.-N. Hoian], *Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 2, Uzhhorod*, s. 85–94. (in Ukrainian).

Sushko, V. A., 2012. Zhyttia nezkinchenne. Pokhvalna obriadovist ukrainsiv Slobozhanshchyny XIX – XXI st. [Life is endless. Funeral rites of Ukrainians of Slobozhanshchina region of XIX - XXI centuries], Kharkiv: SPDFO Brovin O. V., 236 s. (in Ukrainian).

Tyvodar, M. P., 2010. Etnografiia Zakarpattia [Ethnography of Transcarpathia]: istoryko-etnografichni narys, Uzhhorod: Hrazhda, 416 s.(in Ukrainian).

Ulitina, A., 2017. Demonolohichni uavlennia s. Lug [Demonological notions of vlg. Lug]: [Interv'iu z A. Nemchuk, 1950 r. n., provedene A. Ulitinoiu ta E. Drahuskoiu], *Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 2, Uzhhorod*, s. 70–73. (in Ukrainian).

Fedak, V., 2017. Rodynna i kalendara obriadovist s. Kobyletska Poliana [Family and calendar rituals of vlg. Kobyletska Polyana]: [Interv'iu z A. A. Kish, 1942 r. n., provedene V. Fedak], *Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 2, Uzhhorod*, s. 133–138. (in Ukrainian).

Fedoranych, Yu., 2018. Narodni viruvannia z okolyts selyshcha Yasinia [Folk beliefs from the outskirts of Yasinya village]: [Interv'iu z M. M. Vorobchuk, 1933 r. n., provedene A.-V. S. Maliuk, P. V. Khodanychem, Yu. V. Fedoranychem], *Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 3, Uzhhorod*, s. 247–249. (in Ukrainian).

Khovanets, M., 2018. Likovalna mahiia z s. Roztoky [The healing magic of the village Roztoky]: [Interv'iu z M. I. Kokish, 1964 r. n., provedene M. Khovanets], Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 3, Uzhhorod, s. 236–239. (in Ukrainian).

Khodanych, P., 2018. Tradytsiini obriado-mahichni praktyky z sela Lazeshchyna [Traditional ritual and magic practices from Lazeshchyna village]: [Interv'iu z O.V. Vershak, 1942 r. n., provedene M. M. Krasnykovym, A.-V.S. Maliuk, P.V. Khodanychem], Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 3, Uzhhorod, s. 250–256. (in Ukrainian).

Cherleniak (Kerechany), I., 2018a. Apotropeichni zakhody dlia zhyvykh ta mahichni dii, pov'iazani zi sporiadzhenniam mertsia [Apotropaic activities for the living and magical actions associated with the equipment of the dead], Naukovi zbirnyk Zakarpatskoho muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu, vyp. 4 / uporiad. V. V. Kotsan, M. I. Mehela, Uzhhorod, s. 290–301. (in Ukrainian).

Cherleniak (Kerechany), I., 2018b. Frahmenty peredpolohovoi obriadovosti velykobykhivskykh hutsuliv Zakarpattia u seredyni XX st.: tabu, apotropei, kontratseptyvy ta aborty [Fragments of the prenatal rite of the velykobykhivsky hutsuls of Transcarpathia in the mid-twentieth century: taboos, apotropies, contraceptives and abortions], Etnika Karpat: nauk. shchorichnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedytsii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Yu. Leno, vyp. 3, Uzhhorod, s. 126–132. (in Ukrainian).

Chori, Yu., 2001. Vid rodu do rodu. Zvychaievo-obriadovi tradytsii Zakarpattia [From family to family. Customs and ritual traditions of Transcarpathia], Uzhhorod: Vydavnytstvo V. Padiaka, 172 s. (in Ukrainian).

Chubynskyi, P. P., 1995. Mudrist vikiv: Ukrainske narodoznavstvo u tvorchii spadshchyni Pavla Chubynskoho [The Wisdom of the Ages. Ukrainian Ethnic Studies in Pavel Chubynsky's Creative Legacy]: u 2 kn., Kyiv: Mystetstvo, kn. 2, 224 s. (in Ukrainian).

List of informants

AAM – Zap. M. M. Krasnykov 15.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Anny` My`kolayivny` Andrukhovy`ch, 1958 r. nar., osvita 10 kl., miscevoyi.

BKV – Zap. M. M. Krasnykov 9.07.17 u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Katery`ny` Vasy`livny` Bakkaj, 1953 r. nar., osvita ser. specz., miscevoyi.

BMI – Zap. M. M. Krasnykov 12.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Mariyi Ivanivny` Boklazhuk, 1960 r. nar., osvita 10 kl., miscevoyi.

VV – Zap. M. M. Krasnykov 15.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Viktoriyi Vasy`livny` N, 1988 r. nar., osvita 11 kl., miscevoyi.

VMV – Zap. M. M. Krasnykov 17.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Mariyi Vasy`livny` Vasy`l`chuk, 1943 r. nar., osvita 10 kl., miscevoyi.

VOM – Zap. M. M. Krasnykov 16.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Odarky` My`xajlivny` Verby`cz`koyi, 1962 r. nar., osvita 10 kl., miscevoyi.

KAI – Zap. M. M. Krasnykov 13.07.17 u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Anny` Ivanivny` Klochuryak, 1942 r. nar., miscevoyi.

KAYu – Zap. M. M. Krasnykov 5.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Anny` Yuriyivny` Kly`mpush, 1938 r. nar., osvita 7 kl., miscevoyi.

KVS – Zap. M. M. Krasnykov 4.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Vasy`ly`ny` Stefanivny` Kly`mpush, 1944 r. nar., osvita 7 kl., miscevoyi.

KGYu – Zap. M. M. Krasnykov 8.07.17 u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Galy`ny` Yuriyivny` Korosty`l`ovoyi, 1955 r. nar., osvita ser. specz., miscevoyi.

KMS – Zap. M. M. Krasnykov 18.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Mariyi Stepanivny` Kly`mpush, 1997 r. nar., osvita nezakinch. vy`shha, miscevoyi.

KOD – Zap. M. M. Krasnykov 18.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Oleny` Dmy`trivny` Konanchuk, 1934 r. nar., osvita 2 kl., miscevoyi.

LVM – Zap. M. M. Krasnykov 14.07.17 u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Vasy`ly`ny` My`xajlivny` Lorizyak, 1932 r. nar., osity` nema, miscevoyi.

OVD – Zap. M. M. Krasnykov 22.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Vasy`ly`ny` Dmy`trivny` Olenichuk, 1945 r. nar., osvita 11 kl., miscevoyi.

OGM – Zap. M. M. Krasnykov 10.07.17 u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Galy`ny` My`xajlivny` Oparanyuk, 1966 r. nar., osvita ser. specz., miscevoyi.

PAI – Zap. M. M. Krasnykov 18.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Anny` Ivanivny` Petryuk, 1937 r. nar., osvita 8 kl., miscevoyi.

PDI – Zap. M. M. Krasnykov 17.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Dosi Ivanivny` Pidlatyuk, 1976 r. nar., osvita 10 kl., miscevoyi.

PMV – Zap. M. M. Krasnykov 7.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Mariyi Vasy`livny` Pravdyukovoyi, 1940 r. nar., osvita 4 kl., miscevoyi.

RAV – Zap. M. M. Krasnykov 19.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Antona Vasy`l`ovy`cha Romanyuka, 1936 r. nar., osvita 8 kl., miscevoyi.

TVO – Zap. M. M. Krasnykov 20.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Vasy`ly`ny` Oleksiyivny` Temicz`koyi, 1934 r. nar., osvita 4 kl., nar. i zhy`la u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl., z 1985 r. zhy`ve u s. Lazeshhy`na.

TMA – Zap. M. M. Krasnykov 5.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Mariyi Andriyivny` Tkachuk, 1964 r. nar., osvita vy`shha, miscevoyi.

TMD – Zap. M. M. Krasnykov 15.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Mariyi Dmy`trivny` Ty`mchuk, 1943 r. nar., osvita 10 kl., miscevoyi.

TMP – Zap. M. M. Krasnykov 13.07.17 u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Mariyi Petrivny` Teplovoyi, 1935 r. nar., miscevoyi.

CzOM – Zap. M. M. Krasý'kov 20.07.17 u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Oleksiya My`xajlovy`cha Czuperyaka, 1961 r. nar., osvita vy`shha, narody`vsya i zhy`v do 1979 r. u smt Yasinya, z 1982 r. zhy`ve u s. Neresny`cya Tyachivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl.

ShOI – Zap. M. M. Krasý'kov 7.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Oleny` Ivanivny` Shep`yuk, 1954 r. nar., osvita ser. specz., miscevoyi.

SUMMARY

TRANSCARPATHIAN'S NARRATIVES ON CONNECTIONS WITH OTHERWORLD (BASED ON EXPEDITION MATERIALS)

Mykhailo Krasikov

Ph.D. (Philology), Docent, Professor of the Department of Ukrainian Studies,
Cultural Studies and History of Science, National Technical University
«Kharkiv Polytechnic Institute», Kharkiv

The work is dedicated to such a hidden, secret area of Ukrainian culture as folk Thanatology, meaning perception of death and afterworld existence of a soul and funereal and wake customs. The author analyzes his field records done in the Rakhiv region of the Transcarpathian province in 2017 using scientific facts and compares it with texts collected in Carpathian province and other regions of Ukraine starting from XIX century to nowadays. Different types of narratives about the connection to the Otherworld are highlighted. These are tales about «visits from the Otherworld,» including: 1) Mother to her child, father to daughter, wife to a husband where the central theme is help and advice from a dead to living; 2) Husband to wife on sexual purpose (as it unveils – just the devil with imagery of dear person), which leads to decrease of health level of a widow and her death approach. Folk practices on getting rid of «walking dead» are published and analyzed. A row of different by its nature circumstances of breaking the well-known denial to grieve for a passed away one is defined and described. The specifics of warnings for keeping a passed away person in one's house and during burial and description of mandatory wake actions conducted for the sake of praising the soul of the dead person for preventing its travel from Otherworld back to ours are analyzed. Additionally, the rare and archaic explanation recorded by the author touches the reasoning on why it is forbidden to talk bad about the dead. The popular entity of the traditional folk culture of Carpathian province, called “uncertain,” is reviewed. Respondents partially connect it with «zalozhni pokiynyky» (people suffered violent death). The author reviews the perceptions of Transcarpathians, which can be described as metempsychosis, including beliefs in the reincarnation of the dead person's soul inside of a cat that can find its way to the «native» house. Within the result of detailed analytics of the aforementioned narratives, the author concludes that the thanatological theme within the Rakhiv region's culture is valid, well-developed and existentially important for respondents and is fully traditional by its nature.

Keywords: Transcarpathia, folk thanatology, Ukrainians, expedition materials.

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 903.2(477.87),04/14”

DOI: 10.24144/2523-4498.2(43).2020.217477

СЕРЕДНЬОВІЧНА ЛУННИЦЯ З МАЛОКОПАНСЬКОГО ГОРОДИЩА

Прохненко Ігор Анатолійович

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: prohnenkoigor@ukr.net
Scopus Author ID: 56922162200
<http://orcid.org/0000-0002-9100-3914>

Калініченко Віталій Андрійович

кандидат історичних наук, старший лаборант археологічної лабораторії факультету історії,
політології та міжнародних відносин,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці
E-mail: v.kalinichenko@chnu.edu.ua
Scopus Author ID: 56922242800
Researcher ID: R-8172-2016
<http://orcid.org/0000-0002-0808-1613>

Під час дослідження Малокопанського городища (Закарпатська обл., Україна) була виявлена лунниця, яка надала додаткову інформацію для уточнення хронології середньовічного горизонту пам'ятки. Подібні прикраси з потрійними відрогами від основи характерні для X – першої половини XI ст. За типологією А. Драготи малокопанський екземпляр відноситься до типу 7 і датується 950 – першою половиною XI ст. Враховуючи особливості середньовічного горизонту укріпленого поселення і видові характеристики схожих лунниць з Карпато-Балканського ареалу, можна стверджувати, що повторне заселення дакійського городища припало на кінець X ст. і, можливо, продовжувалось до XI ст. Встановлено, що на сьогодні лунниці не часто трапляються на пам'ятках IX – XI ст., тому кожна знахідка потребує детального ретельного аналізу. Типологічний аналіз та хронологічна атрибуція подібної прикраси, виявленої на Малокопанському городищі, і є головною ціллю пропонованої публікації. Кореляція її часового діапазону використання з іншими знахідками є одним з першочергових завдань для уточнення багатьох суперечливих моментів історії північно-східної окраїни Верхнього Потисся в добу середньовіччя. Реконструкція фортифікації та знаходження пам'ятки на важкопрístupній горі свідчать про те, що захисна функція пункту була основною при його використанні в середньовіччі. Городище виконувало роль сховища, а його жителі поселилися на межі гірської та рівнинної зон, біля головної водної артерії мікрорегіону. Укріплений пункт був організований слов'янським осілим землеробським населенням, яке наприкінці X ст., після проникнення на їх території печенігів, було змушене відійти в гори. Про захоплення номадами городища через певний проміжок часу свідчать знахідки предметів озброєння. Короткочасність перебування слов'ян на пам'ятці робить більш вагомю інформацію по датуванню всіх без винятку хроноіндикаторів.

Ключові слова: середньовіччя, Закарпаття, городище, ювелірні вироби, лунниця, типологія.

Постановка проблеми. До однієї з найбільш інформативних та важливих категорій знахідок епохи середньовіччя належать ювелірні вироби. Вони виступають джерелом для дослідження ключових питань з історії населення Центральної та Південно-Східної Європи, розв'язання яких дозволяє прослідкувати ареал проживання окремих племен, реконструювати шляхи та етапи їх переселення, взаємозв'язки та взаємовпливи, отримати інформацію про ювелірне виробництво в певних місцевостях. Прикраси також є і важливим хронологічним індикатором, який дозволяє датувати археологічні комплекси та порушити питання соціально-економічної історії. Значимість подібних речей зростає для територій, де вони раніше були невідомі або їх знахідки були поодинокими. Показовими у цьому аспекті виступають терени

Верхнього Потисся. За останні роки тут виявлені різноманітні прикраси періоду середньовіччя, щоправда в одиничних екземплярах. Особливу цінність для реконструкції складних культурно-політичних процесів несуть ювелірні вироби, які датуються X – XI ст. Дослідження пам'яток цього часу за останній період дозволяє стверджувати, що терени Верхнього Потисся є одним із унікальних регіонів в контексті вивчення матеріальної та духовної культури населення, яке тут мешкало. Особливо важливим та водночас недостатньо вивченим на сьогодні періодом в історії регіону є саме епоха раннього середньовіччя. Тому, власне, дослідження старожитностей цього часу є актуальним та необхідним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Знахідки лунниць на пам'ятках X – XI ст. рідкісні.

Вони є унікальними та різноманітними для різних територій Європи. Означена категорія прикрас знайшла відображення, характеристику й детальний аналіз у працях багатьох дослідників з окремих регіонів. Одним з перших, хто здійснив типологію лунниць Карпато-Балканського регіону, був А. Кралованскі [Kralovánszky, 1959, old. 76–82]. Серед найновіших досліджень відзначимо роботи В. Григорова [Григоров, 2013, с. 99–119], де характеризуються прикраси середньовічної Болгарії та вказуються зв'язки з Великою Моравією; праці К. Косми, котрий ввів до наукового обігу скроневі кільця «пастирського» типу з Північно-Західної Румунії [Cosma, 2003]; Д. Сташшикової-Штуковської, яка проаналізувала й детально охарактеризувала скроневи кільця з хрестоподібним закінченням і простежила зв'язки Великої Моравії з Нітранським князівством [Stasšíková-Stukovská, 2000, s. 97–111]; С. Дімітрієвіча, котрий аналізує скроневи кільця «пастирського» типу з Хорватії і Подунав'я [Dimitrijevič, 1957, s. 21–45]; С. Дончевої, яка в своїй роботі, котра стосується середньовічних медальйонів з території Болгарії, розглядає також і лунниці [Дончева, 2007]; І. Станчу стосовно характеристики скроневих кілець «пастирського» типу з Лазурі (Лабу-Тар) [Stanciu, 2015, p. 113–130]; С. Унгермана, щодо характеристики лунниць з Великої Моравії [Ungerman, 2005, s. 707–754], а також Д. Теодора, який охарактеризував скроневи кільця та лунниці з території Румунії [Teodor, 1981, fig. 19, 1–3, 6–9]; А. Плетерського, який детально аналізує, а також подає карту лунниць із змієподібними мотивами [Pleterski, 2010, s. 143–454]. Окремо необхідно відзначити узагальнюючі праці С. Рябцевої, яка збрала та проаналізувала скроневи кільця та лунниці зі Східної та Центральної Європи [Рябцева, 2005; 2006, с. 143–168; Rjabceva, 2014, s. 170–177, 490–531]; З. Вінського, котрий описав та систематизував значну кількість скроневих кілець з території колишньої Югославії [Vinski, 1952, s. 29–59], а також А. Драготи, який розробив типологію лунниць з Центральної Європи [Dragotă, 2014; 2014a, p. 645–668].

Середньовічні лунниці та форми для їх відливання в значній кількості відомі на археологічних пам'ятках Буковини та Волині, що вказує на початковий напрямок пошуку продукуючих їх осередків [Мисько, Пивоваров, 2006; Пивоваров, 2010; 2011; 2011a; Михайлина, 2014]. Зокрема дві ювелірні форми походять з Добринівців та Стальнівців. Дві лунниці були виявлені і на городищах Рухотин (ур. Корнешти) та Ревне. Величезну колекцію цих прикрас (9 екз.) було виявлено в останні роки на поселенні поблизу с. Рідківці (ур. Стара Рогатка) на Буковині. Пам'ятка, яка складається із городища і поселення, виявлена С. Пивоваровим і Л. Михайлиною у 1999 р. Власне, у такій кількості на одній пам'ятці лунниці трапилися вперше на землях межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра [Пивоваров, Ільків, 2014, с. 345–356; Пивоваров, Ільків, Калініченко, 2015, с. 169–180; Ільків, Калініченко, Михайлина, Пивоваров, 2017, с. 249–265]. Рідківський археологічний комплекс

вражає різноманітністю, своєрідністю та нестандартністю ранньосередньовічної культури на теренах Сіreto-Дністровського межиріччя, він не схожий на інші пам'ятки даного періоду. Цей факт підтверджують як предмети озброєння, сільсько-господарські та ремісничі знаряддя, керамічний матеріал, так і вищезгадані прикраси.

Мета статті. Відзначимо, що на сьогодні лунниці не часто трапляються на пам'ятках IX – XI ст., тому кожна знахідка потребує детального ретельного аналізу. Типологічний аналіз та хронологічна атрибуція однієї подібної прикраси, виявленої на Малокопанському городищі, і є головною ціллю пропонованої публікації.

Виклад основного матеріалу. Серед археологічних пам'яток на особливу увагу заслуговують ті, матеріальна культура яких була надзвичайно різноманітною та унікальною, що й зумовило їх статусність на території регіону та значення для реконструкції процесів і подій середньовічного минулого [Ільків, Калініченко, Михайлина, Пивоваров, 2017, с. 249–265].

Мистецтво виготовлення прикрас населення Центрально- та Південно-Східної Європи у X – XI ст. має надзвичайно багату історію, беручи свій початок із тих часів, коли вони мали не лише практичне, але й естетичне значення. Саме традиції оздоблення та орнаментаки слов'янського періоду відіграли важливу роль у становленні та розвитку ювелірного мистецтва загалом. Символіка сил природи – води, землі, сонця, місяця, антропоморфні та зооморфні зображення, язичницькі знаки у вигляді оберегів знайшли своє відображення у виробах X – XI ст. Поширення християнства та зміцнення культурних і торгівельних зв'язків сприяло появі нових різних екземплярів сакрального та світського призначення. Традиційний костюм різних народів в добу середньовіччя доповнювали металеві прикраси. У вбранні як жінки, так і чоловіки вони були важливим атрибутом, ознакою багатства і суспільної ваги. У звичайних людей прикраси були найпростішими, литі, пластинчасті та з дроту. У заможних прошарків населення і знаті – тонкі і дорогоцінні, ювелірні. Вивчаючи вплив релігійного синкретизму на прикладі різних типів лунниць, багато науковців починають їх еволюцію з території Європи від бронзового віку та виводять їх до малоазійських прототипів. Виникнення їх у формі місяця відносять до язичницького періоду. Лунниці – підвіски у вигляді півмісяця, знахідки яких відомі в країнах колишньої Югославії, Чехії, Словаччині, Польщі, Угорщині, Німеччині, Болгарії тощо. Широкого розповсюдження лунниці отримали вже у IX – X ст. та проіснували майже до XIV ст. Тиснені широкорогі лунниці, покриті зерню у вигляді трикутників та зигзагів відомі в старожитностях Великої Моравії. Підвіски-лунниці відомі за знахідками скарбів періоду X – XI ст. Окремі екземпляри зустрічаються і в курганных похованнях X – XI ст. Як прототип зерновим виробам виготовляли литі бронзові екземпляри, що повністю відтворювали орнамент штамповано-зернених речей [Жарська, 2014, с. 5–8].

При дослідженні семантичних особливостей лунниць слід не забувати про те, що тлумачення символу, його структура і зміст належать до філософсько-культурологічних проблем, пов'язаних із розумінням сутності самого мистецтва. Символічне мислення має універсальний і специфічний зміст: універсальний – оскільки виходить за межі певної культури, і специфічний, тому що оскільки належить до певного періоду історії. Мислити символами означає постійно відкривати нові значення. Символ – це водночас і образ (в аспекті знаковості), й знак з властивою йому невичерпністю і багатозначністю образу. Структура символу покликана відтворити через окреме явище цілісний образ світу. Тлумачення символу – своєрідна діалогічна форма знання. Смісл символу реально існує лише у межах людського спілкування. Закономірно постає питання про походження символу, взаємозв'язок символічного й історичного. Виникнення символу як художньо-релігійної структури сягає міфологічної свідомості, первісного мислення, з відповідною системою знаків. Стосовно культу Місяця зберіглося багато етнографічних, фольклорних та інших даних про велике значення Місяця у системі уявлень людини. Він вшановувався як один з носіїв священної стихії світла; його фази лягли в основу перших землеробських календарів; за його положенням визначався час вночі, передвіщався стан погоди, майбутній врожай. Не заперечуючи осмислення лунниць як атрибутів християнських культів, яке вони отримали на візантійських землях, треба зауважити, що в період язичництва слов'яни навряд чи надавали їм подібне значення. Необхідно відмітити, що в більш пізній час під впливом православ'я сприйняття місяця трансформувалося та було пов'язане з християнським розумінням створення світу [Жарська, 2014, с. 5–8].

Землі північно-східної окраїни Верхнього Потисся, які зараз співпадають з територією Закарпатської обл. України, утворюють особливий історико-географічний мікрорегіон. Його кліматична та ландшафтна своєрідність визначили слабе заселення порівняно з сусідніми ареалами Європи практично у всі періоди давньої та середньовічної історії. Як правило, кожне відчутне зростання чисельності місцевого населення було пов'язане з інвазіями в результаті загострення ситуації на континенті, що змушувало людей шукати порятунку на віддалених від культурних центрів заболочених землях під Карпатськими горами. Ці процеси спричиняли появу нових синкретичних явищ в місцевій матеріальній культурі, які чітко прослідковуються в археологічних матеріалах.

Під час конфліктних ситуацій значно активізувався фортифікаційна діяльність. На території Верхнього Потисся відомі десятки городищ різних хронологічних періодів, серед яких окрему групу складають середньовічні опорні пункти. Між собою вони різняться місцезнаходженням, розмірами та структурою.

Незважаючи на важливість городищ для соціально-економічної характеристики епохи, ступінь їх вивченості в більшості випадків

недостатній. У зв'язку з цим особливого значення набувають дані, отримані в ході багаторічних досліджень Малої Копані (Виноградівський р-н Закарпатської обл. України), де виявлений значний середньовічний горизонт, представлений в тому числі й ювелірними виробами.

Історія дослідження городища почалась наприкінці XIX ст. У 1890 р. на території комітатів Угоча та Мараморош працював Йозеф Мігалік, мистецтвознавець, член АН Угорщини. Зібрані ним артефакти стали основою музейної колекції Севлюшської гімназії, а матеріали опубліковані в 1893 р. у вигляді короткої замітки на сторінках видання *Archaeologiai Értesítő*, де він згадує і Малокопанське городище [Mihálik, 1983, old. 410–418].

Через декілька десятиріч артефакти з цієї пам'ятки потрапили до колекції Державного музею ім. Легоцького. У своєму листі 12 листопада 1931 р. директор музею, Йозеф Янкович висловив подяку малокопанському священнику Шандору Валковскі за передачу наступних речей: 1 оплавлена кольчуга, 2 наконечники списів, 1 залізний шолом.

Наприкінці 50-х рр. минулого сторіччя територію пам'ятки досліджували співробітники Закарпатського краєзнавчого музею і класифікували її як слов'янське городище XI – XII ст. [Пеняк, 1980, с. 76, 146]. З 1977 року планомірні розкопки, які ведуться і по сьогоднішній день, почала археологічна експедиція Ужгородського університету [Kotigorsko, 2009].

Укріплене поселення розміщене на краю Хустсько-Рокосівського вулканічного хребта на правому березі р. Тиси. Висота пам'ятки від зрізу води – 80 м. Пункт займає дві вершини і витягнутий з півночі на південь. Значна похилість гори фіксується зі сходу, півдня і південного заходу. Східне підніжжя омивається р. Тисою, південне і південно-західне – низовинні. Враховуючи вищий рівень води в давнину і структуру ґрунту, вірогідно, річка з півдня і південного заходу підступала до підніжжя гори, перетворюючи в важкодоступну і цю ділянку.

Перші сліди життєдіяльності на пам'ятці відносяться до пізнього палеоліту [Ткаченко, 2003, с. 64]. Другий горизонт заселення визначається епохою пізньої бронзи. Фортифікаційні споруди (система з трьох валів) зведені у I ст. до н.е. даками, з якими пов'язаний період тривалого перебування (близько 150 років) і інтенсивної виробничої діяльності мешканців пункту [Котигорошко, 1989, с. 21–67; 2003].

У середньовічні часи була посилена західна частина основного валу з обох боків від входу на городище (кам'яна кладка з андезитових плит на гребні валу). Культурний шар горизонту фіксується на верхівці, на схилах гори і у її південно-західного підніжжя. Найбільша концентрація матеріалу простежується на західній і північній ділянках пам'ятки, відзначається його відсутність, за винятком житла VI – на центральній, південній і східній.

Всі відомі на сьогоднішній день об'єкти знаходяться на території всередині основного валу (3 га). Порівняно значна щільність забудови фіксується

на північному підвищенні центрального городища, де виявлені житла I – V. Загалом, горизонт представляють дванадцять напівземлянок, три будівлі та низка ям.

Аналіз споруд дозволяє стверджувати, що населення Малої Копані проживало в напівземлянках зрубної і каркасно-стовпової конструкції, які за формою виділяються в дві групи: прямокутні та аморфні.

Перша, найбільш чисельна група, характеризується печами – кам'янками, як правило, розміщеними в куті житла, друга – вогнищем. Залежність місця опалювальних споруд, які знаходилися біля стін житлових приміщень, від сторони світу відсутня. Планування об'єктів, їх знаходження в різних частинах городища обумовлене розміщенням входів напівземлянок з нижнього боку схилу в різних напрямках, а опалювальні споруди зазвичай знаходились біля протилежної від входу стіни.

Інвентар споруд та господарських об'єктів горизонту за їх межами складає значну колекцію знахідок, які представлені керамікою, знаряддями праці, побутовими речами, зброєю та прикрасами. Він є основою для аналізу матеріальної культури жителів Малої Копані і встановлення хронології заселення городища в середньовіччі. Особлива роль у цьому аспекті належить ювелірним виробам.

Надзвичайно важливою знахідкою, яка дозволяє провести хронологічний аналіз Малокопанського місцезнаходження, є виготовлена з білого металу подібна підвіска – лунниця. Стан збереження знахідки задовільний (пошкоджений центральний та бокові відрогі, відсутнє вушко для підвішування). Ширина виробу – 3,2 см, висота – 2,7 см. Орнамент штампований, у вигляді колоподібних випуклих крапок, в центральній нижній частині підвіски три крапки утворюють хрест. У верхній та нижній частинах простежується лінійне обрамлення навколо виробу (Рис. 1). Виявлена дана знахідка неподалік від входу на городище (Рис. 2).

Хоча загалом середньовічні підвіски – лунниці мають широкий хронологічний горизонт існування (VI – XIII ст.), штампована орнаментика і форма широкорогих і потрійновідрогих лунниць характерна для X – початку XI ст. [Седова, 1981, с. 24, Рис. 6]. За типологією А. Драготи, лунницю з Малокопанського городища необхідно віднести до типу 7, а за типологією А. Крлованського орнаментика основи дозволяє визначити її як тип 1с. Відрогі могли мати різну форму (переважно коло). В означеному контексті необхідно сказати, що екземпляри з потрійними відрогами від основи характерні для X – першої половини XI ст. Більш чітко датування подібних виробів за А. Драготою – 950 – перша половина XI ст. [Dragotă, 2014; 2014a, p. 645–668].

Найближчими аналогіями лунниць з Малокопанського городища виступають передусім дві знахідки з м. Недлак (Румунія), які є типологічно схожими до виробу з Малої Копані і датуються серединою X – XI ст. Однак центральний відрог основи є суцільно круглим, а на прикрасі з Малокопанського городища він хрестоподібний. В означеному контексті важливими є знахідки трьох

лунниць з потрійними відрогами з Рідківецького поселення на Буковині. Вони однотипові, очевидно, навіть виготовлені в одній формі. Перша з них зроблена з білону, дві інші – бронзові. Середина виробів на відміну від малокопанського екземпляру прикрашена сітчастим орнаментом. Вони трьохрогі, їх особливістю є розширені бокові відрогі із трьома зовнішніми виступами круглої форми. Очевидно, таким чином передані гіпертрофовані голови плазунів. Даний тип лунниць є досить малочисельним та рідкісним. Єдиний відомий ідентичний вищеописаним прикрасам екземпляр був виявлений у Левому Градці (Чехія) і попередньо датується IX – X ст. [Rjabceva, 2014, s. 177, fig. 4, 9]. В означеному контексті хотілося б відзначити значну концентрацію подібного типу лунниць на одній пам'ятці. Це дозволяє поставити питання про місцеве виробництво подібних прикрас, а також виділити їх в окремий тип. Важливим є те, що за іншими матеріалами поселення в Рідківцях датується IX – X ст., що дозволяє говорити про більш архаїчніший тип лунниць, які, на відміну від малокопанського екземпляру, визначаються, очевидно, X ст. [Ільків, Калініченко, Михайлина, Пивоваров, 2017, с. 249–265].

До ранніх та більш архаїчних типів лунниць з Рідківців варто також віднести екземпляр, який прикрашений рельєфними лініями, простір між якими (тільки центральна частина) заштрихований (Рис. 3). Відрогі прикрас виконані у вигляді потрійних круглих закінчень з вписаними в них колами. Зворотна сторона гладка. На сьогодні відомо дві прямі аналогії. Перша походить з городища великоморавського часу Светий Юр-Нештіх в Словаччині і датується кінцем IX – початком X ст. [Пивоваров, Ільків, Калініченко, 2015, с. 172–173]. Інша аналогія походить з Болгарії, з Пліски [Rjabceva, 2014, s. 177, fig. 4, 7]. Схожа лунниця також зображена на кам'яній ливарній формі з Старої Ладого і датується кінцем IX ст. [Rjabceva, 2014, s. 177, fig. 4, 6]. Інші знахідки, які відносяться до подібного типу, відрізняються більшими розмірами, випуклістю потрійних округлих закінчень на відрогах та орнаментациєю. Описані відмінності спостерігаються на лунницях з Нітри, Чакайовців, Старого Места, Новгорода, Цифер Паса (Словаччина) [Dekan, 1976; Dostál, 1966; 1975; Hanuliak, 2004; Hruby, 1955; Pieta, Ruttkay, Ruttkay, 2006; Rejholcová, 1995], Белграду і датуються IX – X ст. [Rjabceva, 2014, s. 177, fig. 4, 1–5; Бајаловић-Хаџи-Пешић, 1984, t. XIX, 6] (Рис. 4). За видовими ознаками, очевидно, лунниці подібного типу датуються більш раннім часом, ніж прикраса з Малої Копані, на що вказує випуклість основи виробу, матеріал виготовлення (бронза) тощо.

Загальне картографування трьохрогих лунниць показує, що найбільша їх концентрація переважає в Середньому Подунав'ї (долини р. Морава, Влтава, Грон, Бар). Лише одна з них походить з Левого Градця, на захід від загальної концентрації лунниць в Середньому Подунав'ї. Ще два екземпляри відомі в регіоні Середнього Пруту і Середнього Дністра (Редукенень та Екімеуць відповідно) (Рис. 5).

Загальне картографування подібного типу лунниць дозволяє говорити про тісні контакти мешканців Рідківської поселенської структури з Великою Моравією, Нітранським князівством, угорцями, Візантією і Болгарською державою [Льків, Калініченко, Михайлина, Пивоваров, 2017, с. 249–265]. Поширення вищеописаних прикрас, загалом дозволяє простежити 2 регіони концентрації аналогічних ювелірних виробів, а саме: Середнє і Нижнє Подунав'я. Лунниця з Малої Копані в означеному аспекті є надзвичайно важливою для картографування та датування означеного типу прикрас у Верхньому Потиссі, де переважають знахідки скроневих кілець.

Висновки. На завершення аналізу середньовічної лунниці з Малокопанського городища зробимо певні висновки. Очевидно, прикраса з даної пам'ятки відноситься до періоду середини X – першої половини XI ст. За видовими характеристиками схожих екземплярів з Карпато-Балканського ареалу, в комплексі з іншими індивідуальними матеріалами пам'ятки, заселення Малої Копані в середньовіччі припадає на другу половину X ст. і продовжується до XI ст. Це співпадає з хронологією керамічних комплексів.

Реконструкція дакійських фортифікацій і знаходження пам'ятки на горі з важким доступом свідчать про те, що захисна функція пункту була однією з основних при його використанні в середньовіччі. Городище, ймовірно, виконувало роль сховища, а його жителі оселились на межі гірської і рівнинної зон біля головної водної артерії мікро-регіону.

Укріплений пункт був організований місцевим слов'янським населенням, яке захищалося від печенігів. Ці кочівники проникли через карпатські перевали наприкінці X ст., що змусило субстрат відійти в гори. Про захоплення номадами городища через певний проміжок часу свідчать знахідки предметів озброєння і залишені ними після розгрому шпори, які воїнам кочової культури не були потрібні. Короткочасність перебування слов'ян на пам'ятці робить більш вагомим інформацію по датуванню всіх без винятку хроноіндикаторів. Однією з перших серед них аналізу була піддана дана лунниця і кореляція її часового діапазону використання з іншими знахідками є одним з першочергових завдань для уточнення багатьох суперечливих моментів історії північно-східної країни Верхнього Потисся в добу середньовіччя.

Список використаних джерел

- Cosma, C., 2003. *Vestul și Nord-Vestul României în secolele VIII–X d.h.*, Cluj-Napoca: Editura Nereamia Napocae, 630 p.
- Dekan, I., 1976. *Velka Morava. Doba a umenie*, Bratislava, 354 s.
- Dimitrijevič, S., 1957. Četiri groba iz novootkrivene slavenske nekropole u otoku kod Vinkovaca s posebnim osvrtom na naušnice lunulasto-zvezdolikog tipa, *Opuscula archaeologica*, № 2, s. 21–45.
- Dostál, B., 1966. *Slovanska pohrebiste ze stredni doby hradistni na Morave*, Praha, 298 s.
- Dostál, B., 1975. *Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec*, Brno, 551 s.
- Dragotă, A., 2014. *Podoabe și accesorii vestimentare din Banat, Crișana și Transilvania (secolele X – XI)*, Cluj-Napoca: Mega, 264 p.
- Dragotă, A., 2014a. Tipologia pandantivelor în formă de semilună, *Apulum: series archaeologica et anthropologica*, LI, p. 645–668.
- Hanuliak, M., 2004. *Vel'komoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9-10 storočí na územi Slovenska*, Nitra: Archeologický ústav Slovenskej académie vied, 391 s.
- Hruby, V., 1955. *Stare mesto. Velkomoravske pohrebiste «Na valach»*, Praha, T. III, 539 s.
- Kotigorosko, V., 2009. *Mala Kopanya*, Satu Mare.
- Kralovánzsky, A., 1959. Adatok a kárpát – medencei X – XI. Századi féléhold alakú csüngők kérdéséhez, *AE*, 1, old. 76–82.
- Mihálik, J., 1893. Öskori emlékek Ugocsavármegyében, *AE*, 2, old. 410–418.
- Pieta, K., Ruttkay, A., Ruttkay, M., 2006. *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianského kniežatstva*, Nitra, 250 s.
- Pleterski, A., 2010. Frühmittelalterliche Identitäten und aussagemöglichkeiten der archäologischen quellen, *Antaeus*, 31–32, s. 143–154.
- Rejholcová, M., 1995. *Pohrebisko v Čakajovciach (9–12 storočie)*. Katalóg, Nitra: Archeologický ústav Slovenskej académie vied, 251 s.
- Rjabceva, S., 2014. Contacts between Eastern Europe and Great Moravia, *Great Moravia and the beginnings of Christianity*, Brno, s. 170–177, 490–531.
- Stanciu, I., 2015. The wells of the early medieval settlement of Lazuri-Lubi-tag (north-western Romania, Upper Tisza Basin), *«Castellum, civitas, urbs»*. Zentren und eliten in frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa, Vol. 6, p. 113–130.
- Stasšiková-Stukovská, D., 2000. Vybrané nálezy z Boroviec a Breclavi-Pohanska k otázke interakcii staromoravských a nitranských slovanov, *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university*, M 5, s. 97–111.
- Teodor, D., 1981. *Romanitatea Carpato-Dunăreană și Bizanțul în veacurile V – XI e.n.*, Editura Jumenia Iași, 120 p.
- Ungerman, Š., 2005. Zensky sperk starsiho velkomoravskeho horizontu, *Archeologické rozhledy*, LVII, s. 707–754.
- Vinski, Z., 1952. Nausnice zvezdolikog tipa u arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čadavica, *Starohrvatska prosvijeta*, III–2, s. 29–59.
- Байаловић–Хаџи–Пешић, М., 1984. *Накит VIII – XVIII века у Музеју града Београда*, Београд, 219 с.
- Григоров, В., 2013. Накити в България и Великоморавия от IX–X в. (византийски културни влияния), *Българско е-Списание за Археология*, Vol. 3, Issue 1, с. 99–119.
- Дончева, С., 2007. *Медальони от Средновековна България*, Велике Търново: Фабер, 340 с.
- Жарська, О., 2014. Лунниця з фондів культурно-археологічного центру «Пересопниця»: характеристика та семантика їх походження, *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, Вип. 25, с. 5–8.
- Льків, М. В., Калініченко, В. А., Михайлина, Л. П., Пивоваров, С. В., 2017. Лунниця та скроневі кільця з поселення VIII–X ст. в Рідківцях, *Європейська археологія I тисячоліття н.е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакулєнко*, Київ, с. 249–265.

- Котигорошко, В. Г., 1989. Городища рубежа нашей эры в Верхнем Потисье, *Slovenska Arhaeologia*, Bratislava, XXXVII, 1, с. 21–67.
- Котигорошко, В. Г., 2003. *Верхнє Потисся в контексті стародавньої історії Карпато-Дунайського ареалу*, Ужгород, 128 с.
- Мисько, Ю., Пивоваров, С., 2006. Нові знахідки лунниць з території Верхнього Попруття та Середнього Подністров'я, *На перехрестях світової науки: Матеріали III Міжнародн. наук. конф. «Вікно в європейську науку», присвяч. 140-річчю від дня народж. Р. Ф. Кайндля*, Чернівці, с. 45–50.
- Михайлина, Л. П., 2014. Нові матеріали з Ревнянського Гнізда поселень Райковецької культури, *Від венеців до Русі, Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття*, Київ, с. 357–364.
- Пеняк, С. І., 1980. *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI – XIII ст.*, Київ, 1980.
- Пивоваров, С. В., 2010. Прикраси слов'янського населення Буковини (нові знахідки), *МДАПВ*, Вип. 14, с. 424–427.
- Пивоваров, С. В., 2011. Дослідження слов'янського поселення VIII – IX ст. поблизу с. Рідківці у 2010 р., *ПССІАЕ*, Т. 2 (32), с. 22–37.
- Пивоваров, С. В., 2011а. Ювелірні вироби з поселення райковецької культури в околицях с. Рідківці, *Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі: Тези Міжнародн. наук. конф.*, Львів; Тустань, с. 30–32.
- Пивоваров, С. В., Ільків, М. В., 2014. Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті, *Від венеців до Русі. Збірка наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття*, Київ, с. 345–356.
- Пивоваров, С. В., Ільків, М. В., Калініченко, В. А., 2015. Прикраси слов'янського населення Буковини (за матеріалами поселення VIII – X ст. в Рідківцях), *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво-погляд крізь віки», 10–12 листопада 2014 р.*, Київ: ТОВ «Фенікс», с. 169–180.
- Рябцева, С., 2005. *Древнерусский ювелирный убор*, СПб., 384 с.
- Рябцева, С., 2006. Ювелирные украшения Пруто-Днестровского междуречья в контексте этнокультурных связей региона в X–XI вв., *Revista arheologica*, Chisinau, Vol. II, N. 1-2, с. 143–168.
- Седова, М. В., 1981. *Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X – XV вв.)*, Москва, 195 с.
- Ткаченко, В., 2003. *Пізній палеоліт Закарпаття (пам'ятки ориньякської традиції)*, Київ, 199 с.

References

- Баялович–Хади–Пешић, М., 1984. Накит VIII – XVIII века у Музеју града Београда [Jewelry of the VIII – XVIII century in the Museum of the City of Belgrade], Београд, 219 с. (in Serbian).
- Ghryghorov, V., 2013. Nakyty v Bolgharyja y Velykomoravyja ot IX – X v. (vyzantyjsky kulturny vlyjanyja), *Bolgharsko e-Spysanye za Arheologhyja*, Vol. 3, Issue 1, s. 99–119. (in Bulgarian).
- Doncheva, S., 2007. Medalyony ot Srednekovovna Bolgharyja, Velyke Tyrnovo: Faber, 340 s. (in Bulgarian).
- Zharsjka, O., 2014. Lunnycy z fondiv kulturno-arkheologhichnogho centru «Peresopnytsja»: kharakterystyka ta semantyka jikh pokhodzhennja [Lunnitsy from the funds of the cultural and archaeological center «Peresopnytsia»: characteristics and semantics of their origin], *Aktualjni problemy vitchyznjanovi ta vsesvitnoji istoriji*, vyp. 25, s. 5–8. (in Ukrainian).
- Ijktiv, M. V., Kalinichenko, V. A., Mykhajlyna, L. P., Pyvovarov, S. V., 2017. Lunnycy ta skronevi kiljca z poseleennja VIII – X st. v Ridkivcjakh [Lunnitsa and temple rings from the settlement of VIII-X centuries in Ridkivtsi], *Jevropejsjka arkeologhija I tysjacholittja n.e.: Zbirnyk naukovykh pracj na chesjtj Liany Vasylivny Vakulenko*, Kyjiv, s. 249–265. (in Ukrainian).
- Kotigoroshko, V. G., 1989. Gorodishha rubezha nashej jery v Verhnem Potis'e [Fortifications of the turn of our era in Upper Potissie], *Slovenska Arhaeologia*, Bratislava, XXXVII, 1, s. 21–67. (in Russian).
- Kotyghoroshko, V. Gh., 2003. Verkhnje Potyssja v konteksti starodavnojoi istoriji Karpato-Dunajskogho arealu [Upper Potyssia in the context of the ancient history of the Carpatho-Danube area], *Uzhghorod*, 128 s. (in Ukrainian).
- Mysjko, Ju., Pyvovarov, S., 2006. Novi znakhidky lunnycj z terytoriji Verkhnjogho Poprutnja ta Serednjogho Podnistrov'ja [New finds of lunnits from the territory of the Upper Poprut and Middle Transnistria], *Na perekhrestjakh svitovoi nauky: Materialy III Mizhnarodn. nauk. konf. «Vikno v jevropejsjku nauku», prysvjach. 140-richchju vid dnja narodzh. R. F. Kajndlja*, Chernivci, s. 45–50. (in Ukrainian).
- Mykhajlyna, L. P., 2014. Novi materialy z Revnjansjkogho Ghnizda poselenej Rajkovecjkoji kuljture [New materials from the Revnyansky Nest of settlements of the Raikovets culture], *Vid venediv do Rusi. Zbirka naukovykh pracj na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Denysa Nykodymovycha Kozaka z naghody jogho 70-littja*, Kiiv, 2014, s. 357–364. (in Ukrainian).
- Penjak, S. I., 1980. *Rannjoslov'jansjke i davnjorusjke naseleennja Zakarpattja VI – XIII st.* [Early Slavic and Old Russian population of Transcarpathia VI - XIII centuries], Kiiv, 1980. (in Ukrainian).
- Pyvovarov, S. V., 2010. Prykrasy slov'jansjkogho naseleennja Bukovyny (novi znakhidky) [Jewelry of the Slavic population of Bukovina (new finds)], *МДАПВ*, Vyp. 14, s. 424–427. (in Ukrainian).
- Pyvovarov, S. V., 2011. Doslidzhennja slov'jansjkogho poseleennja VIII – IX st. poblyzu s. Ridkivci u 2010 r. [A study of the Slavic settlement of the VIII-IX centuries. near the village Rare people in 2010], *ПССІАЕ*, t. 2 (32), s. 22–37. (in Ukrainian).
- Pyvovarov, S. V., 2011a. Juvelirni vyroby z poseleennja rajkovecjkoji kuljture v okolycjakh s. Ridkivci [Jewelry from the settlement of Raikovets culture in the vicinity of the village Ridkivci], *Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі: Тези Міжнародн. наук. конф.*, Ljviv; Tustanj, s. 30–32. (in Ukrainian).
- Pyvovarov, S. V., Ijktiv, M. V., 2014. Ridkivjske poseleennja rajkovecjkoji kuljture u Verkhnjomu Poprutti, *Zbirka naukovykh pracj na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Denysa Nykodymovycha Kozaka z naghody jogho 70-littja*, Kiiv, s. 345–356. (in Ukrainian).
- Pyvovarov, S. V., Ijktiv, M. V., Kalinichenko, V. A., 2015. Prykrasy slov'jansjkogho naseleennja Bukovyny (za materialamy poseleennja VIII–X st. v Ridkivcjakh) [Jewelry of the Slavic population of Bukovina (according to the materials of the settlement of the VIII-X centuries in Ridkivtsi)], *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво-погляд крізь віки», 10–12 листопада 2014 р.*, Київ: ТОВ «Фенікс», с. 169–180. (in Ukrainian).
- Rjabceva, S., 2005. *Drevnerusskij juvelirnyj ubor* [Ancient Russian jewelry], SPb., 384 s. (in Russian).

- Rjabceva, S., 2006. Juvelirnye ukrasheniya Pruto-Dnestrovskogo mezhdurech'ya v kontekste jetnokul'turnyh svyazey regiona v X–XI vv. [Jewelry of the Prut-Dniester interfluvium in the context of ethnocultural relations of the region in the 10th–11th centuries], *Revista arheologica*, Chisinau, Vol. II, N. 1–2, s. 143–168. (in Russian).
- Sedova, M.V., 1981. Juvelirnye izdeliya Drevnego Novgoroda (X – XV vv.) [Jewelry of Ancient Novgorod (X – XV centuries)], Moskva, 195 s. (in Russian).
- Tkachenko, V., 2003. Piznij paleolit Zakarpattja (pam'jatky orinjaksjkoji tradyciji) [Late Paleolithic of Transcarpathia (monuments of the Orinyak tradition)], Kiiiv, 199 s. (in Ukrainian).
- Cosma, C., 2003. Vestul și Nord-Vestul României în secolele VIII–X d.h., Cluj-Napoca: Editura Nereamia Napocae, 630 p. (in Romanian).
- Dekan, I., 1976. Velka Morava. Doba a umenie, Bratislava, 354 s. (in Slovak).
- Dimitrijević, S., 1957. Četiri groba iz novootkrivene slavenske nekropole u otoku kod Vinkovaca s posebnim osvrtom na naušnice lunulasto-zvezdolikog tipa, *Opuscula archaeologica*, № 2, s. 21–45. (in Croatian).
- Dostál, B., 1966. Slovanska pohrebiste ze sredni doby hradistni na Morave, Praha, 298 s. (in Czech).
- Dostál, B., 1975. Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec, Brno, 551 s. (in Czech).
- Dragotă, A., 2014. Podoabe și accesorii vestimentare din Banat, Crișana și Transilvania (secolele X – XI), Cluj-Napoca: Mega, 264 p. (in Romanian).
- Dragotă, A., 2014a. Tipologia pandantivelor în formă de semilună, *Apulum: series archaeologica et anthropologica*, LI, p. 645–668. (in Romanian).
- Hanuliak, M., 2004. Vel'komoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9 – 10 storočí na územi Slovenska, Nitra: Archeologický ústav Slovenskej académie vied, 391 s. (in Slovak).
- Hruby, V., 1955. Stare mesto. Velkomoravske pohrebiste «Na valach», Praha, T. III, 539 s. (in Czech).
- Kotigorsko, V., 2009. Mala Kopanya, Satu Mare. (in Ukrainian, Romanian).
- Kralovánszky, A., 1959. Adatok a kárpát – medencei X – XI. Századi fêlhold alakú csüngök kérdéséhez, *AÉ*, 1, old. 76–82. (in Hungarian).
- Mihálik, J., 1893. Öskori emlékek Ugocsavármegyében, *AÉ*, 2, old. 410–418. (in Hungarian).
- Pieta, K., Ruttkey, A., Ruttkey, M., 2006. Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianského kniežatstva, Nitra, 250 s. (in Slovak).
- Pleterski, A., 2010. Frühmittelalterliche identitäten und aussagemöglichkeiten der archäologischen quellen, *Antaeus*, 31–32, s. 143–154. (in German).
- Rejholcová, M., 1995. Pohrebisko v Čakajovciach (9–12 storočie). Katalóg, Nitra: Archeologický ústav Slovenskej académie vied, 251 s. (in Slovak).
- Rjabceva, S., 2014. Contacts between Eastern Europe and Great Moravia, Great Moravia and the beginnings of Christianity, *Brno*, s. 170–177, 490–531. (in Russian).
- Stanciu, I., 2015. The wells of the early medieval settlement of Lazuri-Lubi-tag (north-western Romania, Upper Tisza Basin), «Castellum, civitas, urbs». Zentren und eliten in frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa, vol. 6, p. 113–130. (in English).
- Stasšiková-Stukovská, D., 2000. Vybrané nálezy z Boroviec a Breclavi-Pohanska k otázke interakcii staromoravských a nitranských slovanov, *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university*, M 5, s. 97–111. (in Czech).
- Teodor, D., 1981. Romanitatea Carpat-Dunăreană și Bizanțul in veacurile V – XI e.n., Editura jumenia Iași, 120 p. (in Romanian).
- Ungerma, Š., 2005. Zensky sperk starsiho velkomoravskeho horizontu, *Archeologické rozhledy*, LVII, s. 707–754. (in Czech).
- Vinski, Z., 1952. Nausnice zvjezdolikog tipa u arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čadavica, *Starohrvatska prosvijeta*, III–2, s. 29–59. (in Croatian).

SUMMARY

THE MEDIEVAL LUNULA FROM THE MALA KOPANYA HILLFORT

Igor Prokhnenko

Candidate of History, Docent, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Culturology,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Vitalii Kalinichenko

Candidate of History; senior laboratory assistant of archaeological laboratory at the faculty of Faculty of History,
Political Science and International Relations,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi

The article is devoted to a comprehensive analysis of a significant find, namely lunula, which was discovered during the research of Mala Kopanya hillfort (Zakarpattia oblast, Ukraine). This decoration allows performing a chronological analysis of the studied hillfort. According to A. Dragota's typology, the lunula from the Mala Kopanya is worth classifying as type 7. It is established that lunulas with triple spurs from the base, obviously, are characteristic of the X – first half of the XI century. More precise dating of the lunula from Mala Kopanya according to A. Dragota – 950 – the first half of the XI century. Apparently, according to the specific characteristics of similar lunulas from the Carpathian-Balkan region, the hillfort of Mala Kopanya at this time dates back to the Xth century and continues until the XIth century. It has been established that today lunulas is not often found on the hillforts of the IX–XI centuries, so each find requires a detailed, careful analysis. Typological analysis and chronological attribution of one such ornament found at the Mala Kopanya hillfort is the proposed publication's primary purpose. Correlation of its time range of use

with other finds is one of the priority tasks to clarify many contradictory moments in the history of the north-eastern outskirts of the Upper Potyssia in the Middle Ages. Reconstruction of fortifications and the location of a hillfort on a hard-to-reach mountain indicate that the point's protective function was one of the main in its use in the Middle Ages. The hillfort served as a shelter, and its inhabitants settled on the border of mountain and plain zones, near the main microregion's waterway. The fortified point was organized by the Slavic population, which in the late 10th century after the Pechenegs penetrated their territory, they were forced to retreat to the mountains.

Keywords: Middle Ages, Transcarpathia, hillfort, jewelry, lunula, typology.

ІЛЮСТРАЦІЇ

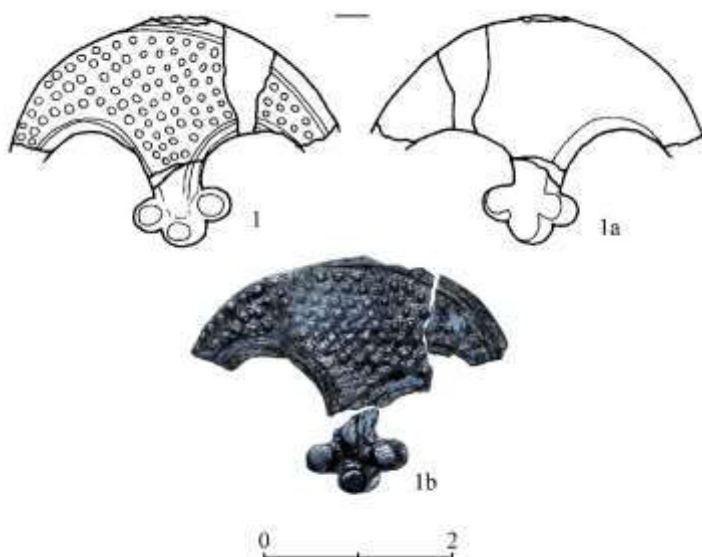

Рис. 1. Лунниця з Малокопанського городища (Закарпатська обл.).

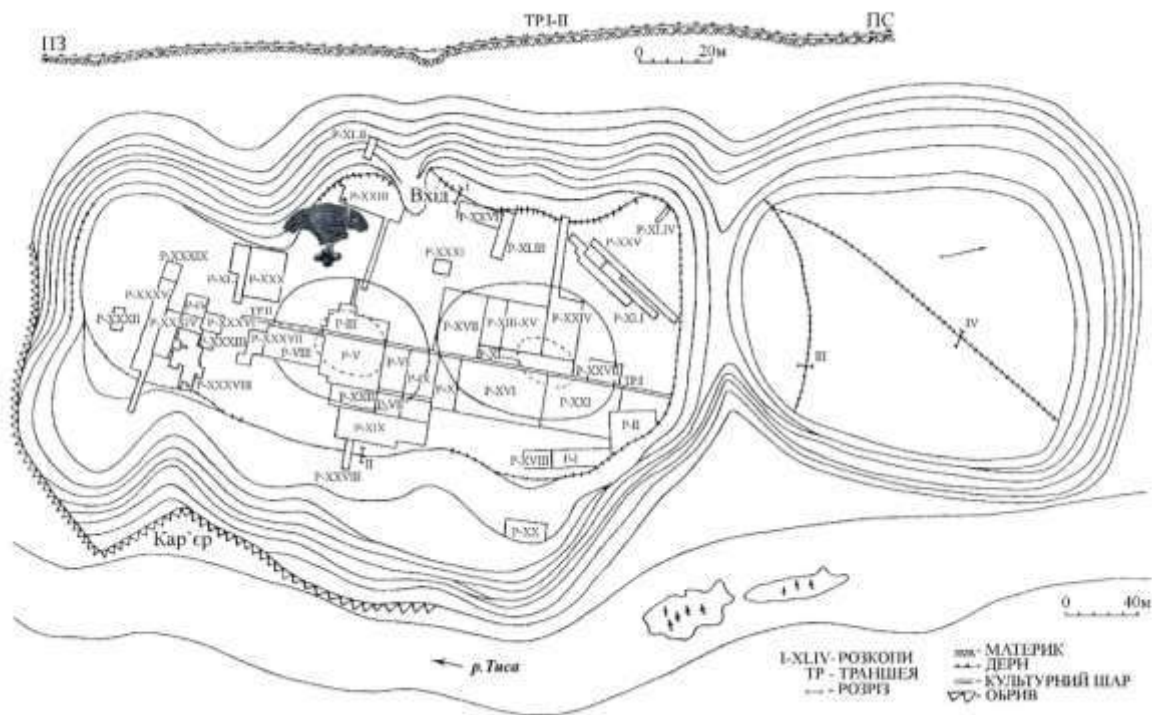

Рис. 2. Локалізація знахідки лунниці на плані Малокопанського городища.

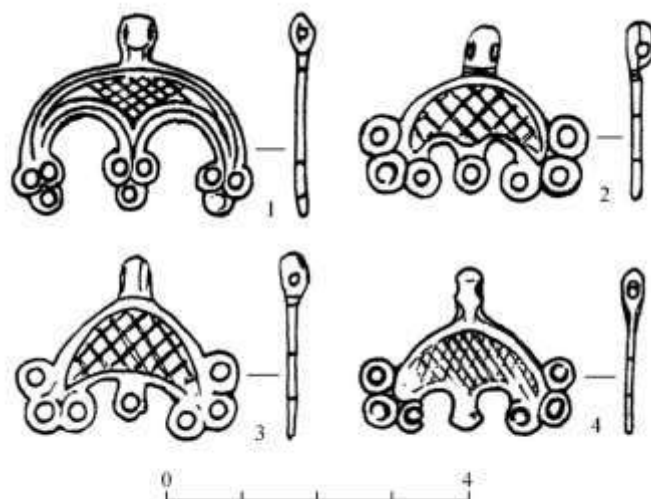

Рис. 3. Лунниці з Рідківського археологічного комплексу (Чернівецька обл.) (за Ільків, Калініченко, Михайлина, Пивоваров, 2017).

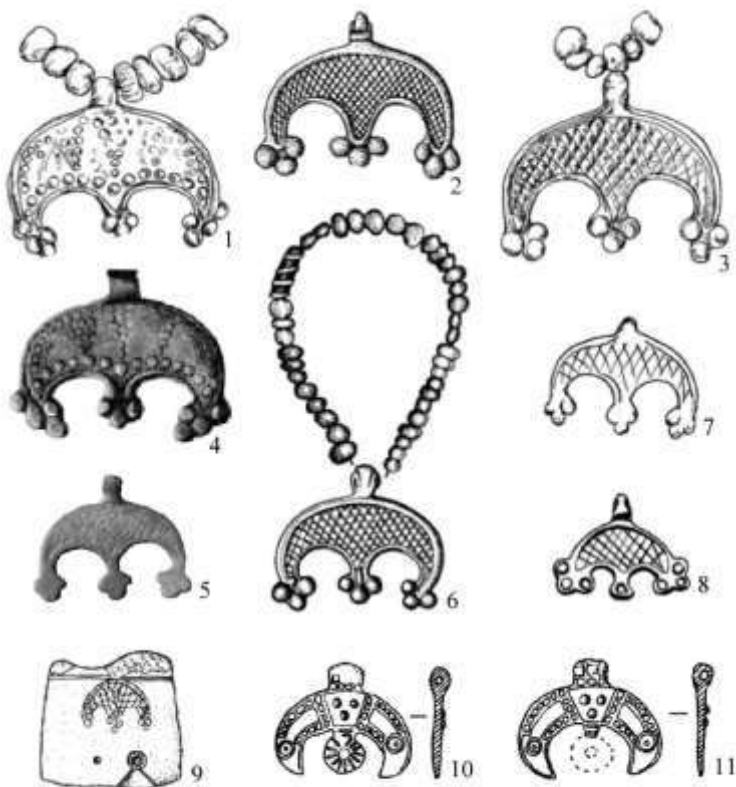

Рис. 4. Трьохрогі лунниці з круглими виступами з Карпато-Дунайського ареалу (1-8, 10, 11) і ливарна форма (9): Нітра (1, 4), Чакайовці (2), Старе Место (На Валах) (3), Светий Юр-Нештіх (5), Цифер Рас (6), Пліска (7), Леви Градец (8) (за Rjabseva, 2014), Недлак (10, 11) (за Dragotă, 2014); Стара Ладога (9).

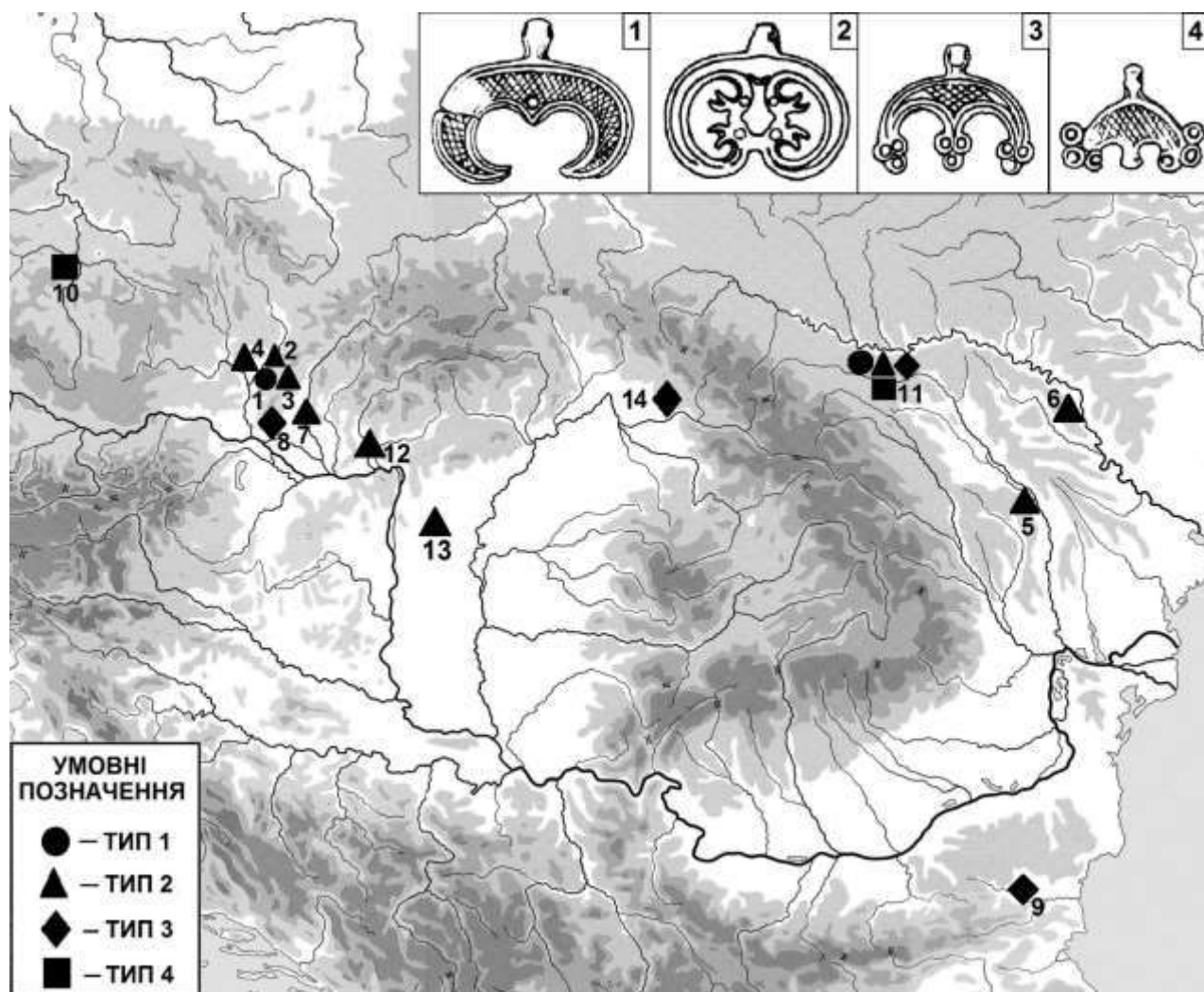

Рис. 5. Поширення лунниць в Карпато-Дунайському ареалі: Рідківці (11): типи 1, 2, 3, 4; Тип 1 – Велеград (1); Тип 2 – Старе Место (На Валах) (2), Словаччина (3), Прушанки (4), Редукенень (5), Екімеуць (6), Чакайовці (7), Іпельський Соколец (12), Бігар (13); Тип 3 – Святий Юр-Нештіх (8), Пліска (9), Мала Копаня (14); Тип 4 – Леви Градец (10). Основа карти (за Ільків, Калініченко, Михайлина, Пивоваров, 2017).

ПОХОВАННЯ 32 У НЕФІ ЦЕРКВИ УЖГОРОДСЬКОГО ЗАМКУ

Погоржельська Ірина Володимирівна

молодший науковий співробітник,
завідувач реставраційної лабораторії
ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України»,
Інститут археології НАН України, Київ
E-mail: zbrojar@ukr.net

Мойжес Володимир Валерійович

кандидат історичних наук,
завідувач Археологічного музею ім. проф. Е. Балагурі
факультету історії та міжнародних відносин,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: volodymyr.moizhes@uzhnu.edu.ua
Scopus Author ID: 57190844415
<http://orcid.org/0000-0002-4836-7042>

У 2019 році, під час археологічних досліджень площі центрального нефу (розкоп II) зруйнованої церкви, що на території Ужгородського замку, були зафіксовані поховання XV – XVII ст. Частина з них виявились інвентарними, що, зокрема, дає змогу більш чітко їх датувати. У даній статті пропонується аналіз знахідок одного із таких поховань (№ 32). Воно добре збережене, представлене склепінням, верхньою та нижньою частиною посткраніального скелету. За кістками черепа та морфологією трубчастих кісток встановлено, що поховання належить чоловіку 25–35 років. Виявлені тут предмети є доволі рідкісними, а головне, їх вдалось точно зафіксувати. Це заклепки від труни, чисельні чорні намистини від розарію та мідний медальйон, який їх завершував, а також три золотих кільця. Аналіз цих знахідок дозволяє датувати поховання в межах першої половини XVII століття. Особлива увага приділяється наявним тут металевим деталям одягу та фрагментам текстилю. Даний матеріал був переданий на дослідження до реставраційної лабораторії державного підприємства «Науково-дослідний центр Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України. Фотографії зроблені *in situ* місць знахідок зафіксували їх залягання в області черепної коробки та нижніх кінцівок. У першому випадку, судячи з розташування фрагментів текстилю та його оздоблення, це була шовкова домашня шапочка, можливо вона використовувалась для сну. Під нижніми кінцівками, а саме під великогомілковими кістками, було зафіксовано металічні застібки з декоративними накладками, а також залишки текстилю. Встановлено, що це є решітки чоловічих штанів угорського типу, які були пошиті з вовняного сукна темно-коричневого або чорного кольору, а застібки вздовж гомілки є характерною їх ознакою. Проведений аналіз збереженого текстилю дозволяє підтвердити датування поховання в межах першої половини XVII століття.

Ключові слова: Ужгородський замок, церква, неф, поховання, знахідки, деталі одягу, текстиль.

Постановка проблеми. У 2019 році археологічна експедиція Ужгородського національного університету продовжила дослідження руїн середньовічної церкви, що знаходяться у південній частині двору Ужгородського замку. Ця пам'ятка приховує від нас ще чимало таємниць. Не вирішеним до сьогодні є питання часу зведення церкви. Більшість дослідників схиляються до думки, що вона була зведена впродовж XIII століття. Але ж письмові джерела не підтверджують це припущення [Мойжес, 2019а, с. 40–41]. У такому випадку саме археологічні матеріали можуть наблизити науковців до визначення часу зведення та часового діапазону функціонування костелу. Надзвичайно важливими з точки зору датування є виявлені тут поховання, адже їх інвентар часто має доволі насичений інформативний зміст для археології.

За вказаний сезон розкопувалась ділянка у межах центрального нефу. Вона охопила більшу його частину і становила 90 м² (Розкоп II) (Рис. 1). Саме ця частина храму, яка, на думку ряду науковців,

виступає як найбільш рання і є найбільш перспективною для точного визначення часу його зведення [Тердік, 2013].

Верхній шар складався виключно із завалу каміння, цегли, будівельного розчину, штукатурки та уламків нервюр від готичного склепіння. З глибини 0,4–0,6 м від рівня підлоги церкви вже фіксувалися верхівки стін від чотирьох крипт. Склепіння їх були зруйновані, ймовірно, ще у середині XVIII століття, коли крипти пограбували. Тоді ж було знищено й наявні тут поховання (збереглося тільки одне криптове поховання). Отже, площа всіх крипт була заповнена будівельним сміттям, що містило і хаотично розкидані людські кістки.

Окрім цього були виявлені сходи, які вели у крипту, яка прибудована до південної стіни нефу. Стратиграфічно визначено, що вони були зведені не раніше другої половини XVI століття. До цього часу може відноситись і зафіксована тут дренажна система, яка була створена для відведення дощової води, яка могла накопичуватися в криптах. Вона має

вигляд виритої в материку канавки, в якій з цегли викладений канал. З одної сторони він починається в межах крипти, що знаходиться в апсиді і звивисто тягнеться у центральній частині нефу, маючи розгалуження до крипт, у бік притвору (Рис. 1).

За межами крипт містився шар коричневого ґрунту з дрібними вкрапленнями. В ньому були виявлені поховання XV – XVII століття, які залягали на глибини від 1,2 м до 2,55 м від рівня підлоги церкви. Окремі з них зазнали пошкодження під час пізніших похоронів або були перерізані стінами крипт чи іншими перебудовами. Загалом на дослідженій площі 2019 року було зафіксовано 54 позакриптових поховань (Рис. 1). Окремі з них виявились інвентарними.

3-поміж них виділяється поховання № 32. Залягало воно на глибині 1,75 м від рівня підлоги церкви (Рис. 1). Виявилось добре збереженням, присутня верхня та нижня частина посткраніального скелету. Склепіння здавлене ґрунтом, представлене уламками. За кістками черепа та морфологією трубчастих кісток встановлено, що поховання належить чоловіку 25–35 років¹.

Виявлені тут предмети є доволі рідкісними і їх вдалось точно зафіксувати. Отже, доцільно провести хоча б короткий аналіз знахідок з даного поховання. Це, зокрема, дасть змогу більш чітко хронологічно його визначити, що є метою нашої статті.

Виклад основного матеріалу. Так, по периметру поховальної ями були зібрані різних степенів збереженості заклепки від труни. Вони мають декоровані округлі мідні шапочки діаметром 2,5 см, а цвяшки залізні (Рис. 2). Аналогічні заклепки були виявлені в крипті поруйнованої римо-католицької церкви Св. Трійці в Ужгороді. Вона була збудована у першій половині XVII століття, що підтверджується археологічним матеріалом [Мойжес, 2019b, с. 21]. Зокрема відомо, що цей храм у 1640 році був освячений естергомським єпископом Георгієм Ліппаєм [Філіп, 2005, с. 196; Філіп, 2006, с. 8].

Під час розчистки поховання, в межах грудної клітки, були зібрані чисельні чорні намистини, які були складовими розарію (Рис. 3, 1). Там само знаходився і мідний медальйон, якій його завершував. Він має овальну форму, розміром 27 x 34 мм, а його вага становить – 7,78 г. Зображення на ньому рельєфне двостороннє. На аверсі присутня сидяча постать Богородиці, що тримає на колінах Дитяtko Ісуса і підтримує його лівою рукою. Навколо напис: *(•)PATRONA•HVNGAR• V: M(•)TAI (?L(?)E(?)N(?)* – *Опiкунка Угорщини Дiва...* (Рис. 4, 1–1a). На реверсі: у центрі знаходяться дві постаті сидячих чоловіків – святі Павло і Антоній. Праворуч і лiворуч постатей зображено по пальмовому дереву, а над їх головами птах у польоті, який у дзьобі тримає округлий предмет, що символізує шматок

хліба. Навколо напис: *S•PAVLVS•P(RI)M(VS) • EREM(ITA) •S•ANTONIVS ABB(AS)* – *Святий Павло перший пустельник, святий Антоній абат* (Рис. 4, 2–2a).

Повну аналогію цьому зображенню знаходимо на реверсі медальйона, знайденого у Вроцлаві. Він виявлений в культурному шарі цвинтаря, який функціонував впродовж 1621 – 1670 років при костелі Свв. Петра і Павла [Wojcieszak, 2012, s. 47–48]. Щодо місця його виготовлення, автори досліджень у Вроцлаві висловили обережне припущення про можливий зв'язок з виробничими майстернями у Ченстохові. Однак на їхню думку, враховуючи характерні зображення на аверсі та пов'язання предметів з різними чернечими орденами, медальйон радше має італійське походження [Pankiewicz, Witkowski, 2012, s. 54–58].

З лівої сторони крижової кістки було зафіксовано три золотих кільця, що лежали у купці (Рис. 3, 2; 5). Вони різняться як оздобленням, так і розміром (Рис. 6, 1–3).

Особливої уваги заслуговують виявлені тут металеві деталі одягу та фрагменти текстилю, що були передані на дослідження до реставраційної лабораторії державного підприємства «Науково-дослідний центр Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (ДП «НДЦ ОАСУ»). Фотографії зроблені *in situ* місць знахідок зафіксували їх розташування в області черепної коробки та нижніх кінцівок.

Навколо кісток черепа по колу знаходилось п'ять різновеликих фрагментів широкого мережива з залишками тканини, а також кілька рештків вузького мережива (Рис. 3, 3; 7).

Широке мереживо з фестонами і квітковими елементами в середині має ширину в максимальних частинах до 65 мм. Первинне очищення мережива дозволило встановити, що воно виплетене з золотних ниток товщиною приблизно 0,3 мм, які складаються з волокнини слабокрученого S-круткою шовку, навколо якого намотано металевий плаский дріт. Нитки мають сіро-коричневий колір завдяки патині металу та глибокому забрудненню, шовкова частина нитки жовто-золотавого кольору. Орнамент плетіння складний і зроблений технікою на коклюшках, плетіння ретельне і акуратне з використанням ниток двох різних товщин. Все це може свідчити про його виготовлення скоріше в цехових майстернях або імпортоване, ніж виплетене в колі родини. Подальше дослідження як орнаменту мережива, так і самих золотних ниток, дозволить провести порівняльний аналіз з подібними знахідками цього ж історичного періоду з музейних колекцій та інших археологічних експедицій.

Вузьке мереживо також має фестони, шириною до 11 мм в максимальних частинах, виплетене так само технікою на коклюшках з напрочуд тоненької золотної ниточки. Стан мережива надто слабкий, забруднення велике, але зломи золотної нитки дають можливість припустити, що її основа не шовкова нитка, а є рослинного походження (льон або бавовна). Більш детально визначити склад металевої

¹ Статевікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводив молодший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України Долженко Юрій Володимирович безпосередньо у приміщенні лабораторії Археологічного музею ім. проф. Е. Балагурі факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

обкрутки та текстильної основи дозволить подальше очищення та консервація знахідок.

Широке мереживо було ретельно пришите шовковою ниткою до невеличкого фрагменту тканини, що на момент дослідження має бурий колір та тканий орнамент. Зараз такий тип тканини прийнято називати жакардовим, коли матовий візерунок утворюється на глянцевої гладкій поверхні (або навпаки блискучий візерунок на матовому тлі), завдяки використанню атласного або саржевого переплетення ниток основи та підткання. В знахідці з поховання 32 мереживо було пришите шовковими ниточками, стібки охоплювали нитки мережива і прокладались довжиною до 2–3 мм зі спідньої сторони тканини, таким чином це дозволило встановити лицеву і спідню сторони тканини.

Блискуче тло лицевої сторони тканини утворювали (з рапортом 3/1) шовкові нитки основи, натомість рослинний орнамент був матовий, завдяки густішому переплетенню шовкових ниток основи і підткання. Товщина ниток основи становить приблизно 0,14 мм, а підткання – 0,2 мм. Подібні тканини в цей історичний період, до винаходу верстатів Жаккарда, мали назву адамашок [Slowik, 1976, s. 12] і, як правило, завозились з Італії та країн Сходу, до теперішньої території України. Тканина ця була широкого вжитку як серед міщан, так і серед шляхти, використовувалась для чоловічого та жіночого одягу, літургічних предметів. Судячи з розташування знахідки в похованні 32, її оздоблення, вона була шовковою домашньою шапочкою або використовувалась для спання. Ретельні шви, якими пришите мереживо до тканини свідчать, що вона була в ужитку власником ще при його житті. Подібну шапочку оздоблену мереживом можна побачити на різьбленні «Смерть багача» 1620 року, яка зберігається в Національному Музеї м.Краків, адамашкова шапочка була й в похованні 1620 року поморського князя Франтишка [Januszkiewicz, 1995, s. 98]. Шапочка датована XVII століттям була знайдена при археологічних розкопках крипт костела Вознесіння Святої Діви Марії в м. Торуні у Польщі і вона також оздоблена по краю тасьмою та коклошечним мереживом з золотої нитки [Drażkowska, 2008, s. 170]. Опис подібних головних уборів можна знайти і в письмових джерелах, так запис 1573 року поховального вбрання короля Речі Посполитої Зигмунда Августа містить згадку «...На голову шапочка атласу червоного...» [Grabowski, 1840, s. 57]. Реєстри майна також містять подібні записи, наприклад серед речей отця Мелетія Хребтовича Богуринського у 1587 році: «...шапка адамашковая беляя...» [Українське повсякдення ранньомодерної доби, 2014, с. 423]. Ретельний огляд усіх фрагментів адамашку не виявили слідів підкладки та місць її пришивання до основної тканини, проте підкладка можливо і існувала, але не збереглась внаслідок рослинного походження волокна (льняне або бавовняне волокно) та зовсім маленьких фрагментів площини дослідження. Додаткові реставраційні і консерваційні роботи дадуть можливість детальніше визначити волокна тканини, її колір та порівняти з подібними

артефактами з колекцій музеїв Угорщини, Польщі і інших країн.

Під нижніми кінцівками, а саме під великогомілковими кістками, було зафіксовано металічні застібки – гаплички (з гачками та петлями) з декоративними накладками, а також залишки плетеного шнурочка та маленьких фрагментів тканини, до яких вони були пришиті (Рис. 3, 4; 8). Довжина гапличок з гачком становить 22 мм, а з петелькою 31 мм. Вироблені з білого металу. Накладки, що до них припаяні є однаковими, максимальним розміром 17x17 мм. Вони у вигляді трьох з'єднаних кілочок, які наче обплетені ланцюжком з дрібними кульками (Рис. 9).

Гаплички розташовувались попарно, гаплички з петелькою знаходились з внутрішньої сторони гомілки, а гаплички з гачком – з зовнішньої сторони гомілки, утворюючи таким чином пари (загалом нараховується 24 пари, відповідно по 12 під кожною великогомілковою кісткою), в яких оздоблювальна розетка гапличка була повернутою назовні.

Подібна знахідка застібок була виявлена під час досліджень крипт давнього костелу в місті Дубно і визначена як чоловічі штани угорського типу [Погоржельська, 2017, с. 240]. Але вперше, саме в похованні замкової церкви в Ужгороді, вдалось зафіксувати чітко розташування застібок, їх кріплення, а також тканини, з яких було виготовлено штани. Варто зазначити, що саме такі застібки вздовж гомілки є характерною ознакою саме цього, угорського типу штанів і їх можна побачити на деяких зображеннях датованих XVII століттям. Наприклад, на угорських портретах 40-их років XVII століття графа Адама Батяні [Mikó, Verő, 2008, old. 277], Петера Зріні, палатина Угорщини Пала Естерхазі 1655 року пензля Б. Блока, Кріштофа Батяні, а також молодого майстра з таблиці «Кодексу костюмів» [Jankovics, Galavics, Várkonyi, 1990, tab. 55]. Збереглися зображення таких застібок також і на схиленій постаті адорації Святому Хресту в костелі норбертанів в м. Вітов (Польща), на гусарі з Голуховської таблиці 1620 року з Національного музею в м. Познань (Польща). Важливо відмітити, що розташування застібок може стати в нагоді для докладнішого датування поховання. Оскільки впродовж XVII століття воно переміщувалося з лінії задньої середини гомілки, що зафіксованою археологічною знахідкою з поховання в м. Шарошпоток [Ember, 1967 old. 154] до зовнішнього боку литки як окреслено в кравецькій книжці з м. Пожонь (Братислава) 1762 року. Ці зміни проходять також паралельно зміні кута нахилу розкритої штанів що до лінії основи тканини [Hotto, 2014, old. 77].

Для дослідження було передано 12 клаптиків тканини з зони гомілок (найбільший 4x2 см) та чотири фрагменти шнурочка. Огляд в мікроскоп дозволив розділити їх на два види: шовкові саржевого плетіння і два вовняні полотняного плетіння. Клаптики з шовку тьмяно-бурого кольору мають характерне саржеве плетіння (основа саржа 3/1), лицева сторона у них блискуча за рахунок гладкої поверхні, утвореної тонкими нитками основи.

Спідня сторона натомість матова і добре видно товстіші шовкові нитки піткання. Ретельний огляд клаптиків дозволив виявити, що на них всіх присутні мікро-залишки зв'язаних волокнин вовни темно-коричневого кольору. Також кожний клаптик мав на лицевій стороні кородовані відбитки від застібок гапличків. Аналіз двох невеличких мікро-фрагментів ворсистій тканини темно-коричневого кольору, дозволив виявити, що вони виткані полотняним переплетенням з ниток вовни товщиною приблизно 0,5 мм легкої S-крутки, а також, що з одного боку тканина має характерне ворсове покриття зроблене методом валяння. С великою долею вірогідності можна окреслити цю тканину як сукно. Один з фрагментів довжиною 15 і шириною 8 мм був пришитий вздовж до плетеного шнурка шовковою ниткою, він має залом від підгибу тканини на внутрішню сторону і сліди проколу голкою, отож він становить підшитий край лінії застібки.

Шнурочок сіро-коричневого кольору має ширину біля 3 мм, на всіх фрагментах присутні залишки ворсу від вовняного сукна та сліди деформації від пришивання. Сам шнурочок був сплетений способом «на вилочці» з тоненьких золотних ниток, аналіз яких потребує додаткового дослідження.

Таким чином можна стверджувати, що надані фрагменти є залишками чоловічих штанів угорського типу, які були пошиті з вовняного сукна темно-коричневого або чорного кольору та мали повну, або часткову, на рівні застібок на литках, підкладку з шовкової тканини саржевого плетіння. Застібка з металевих гапличків пришта була під основою вовняною тканиною, а лінія краю була укріплена і декорована шнурочком із золотних ниток.

Важливо наголосити, що ретельно піднятий археологами з поховання фрагмент сукна з нашитим шнурочком, під час лабораторних досліджень дозволив зафіксувати і те, під яким кутом до долевої нитки був пришитий шнурок. До цього фрагменту вовни зі шнурочком був пришитий гапличок з петелькою, шнурочок має залом від повороту в бік петельки – отже він був верхнім зовнішнім елементом застібки. Таким чином можна вирахувати під яким кутом відносно до долевої нитки сукна пришитий шнурок, тобто край застібки. Цей кут є

кутом нахилу розташування крою штанів на тканині відносно долевої нитки основи і становить 55–57 градусів. Аналізуючи збережені в давніх кравецьких книжках креслення угорських штанів [Погоржельська, 2017, с. 239] від кінця XVI століття аж до 1762 року, можна зауважити, що косина змінювалася поступово протягом всього часу. Так для кінця XVI століття вона становила біля 60–57 градусів, в першій третині XVII століття – вже 55–40 градусів і в останній третині – до 30 градусів, а в середині XVIII століття майже 15 градусів. Таким чином, цей маленький фрагмент збереженого текстилю дозволяє підтвердити датування поховання в межах першої половини XVII століття, коли саме був притаманний такий спосіб крою штанів угорського типу.

Висновки. Отже, первинний аналіз переданих до лабораторії ДП «НДЦ ОАСУ» на дослідження фрагментів текстилю з поховання 32 в центральному нефі замкової церкви Ужгорода, дозволив поділити знахідки на кілька груп за типом виготовлення: тканій та нетканий текстиль. До тканого текстилю відносяться тканини виготовлені на ткацьких верстатах різними техніками, серед наданих фрагментів після очищення, можна виокремити текстиль полотняного переплетення (сукно) (Рис. 10, 1), саржевого (Рис. 10, 2) та складного візерунчатого (адамашок) (Рис. 10, 3). З нетканих знахідок: мереживо плетене технікою на коклюшках (Рис. 10, 4) та плетений технікою «на вилочці» шнурочок (Рис. 10, 5). За типом сировини текстиль поділяється на шовкові тканини (адамашок і саржа), вовняна (сукно), золотні нитки. Додаткові дослідження дозволять чіткіше окреслити фарбники та встановити колір тканин, склад золотних ниток, орнаменти мережива. Такий широкий спектр використання тканин, декоративних елементів є свідченням економічних зв'язків даного регіону з осередками їх виготовлення – Італією та Туреччиною, а також тісних і розгалужених купецьких шляхів. В той же час, як сам тип одягу, так і його оздоблення золотним мереживом і шнурками є ознакою побутування угорської або так званої «сарматської» моди серед мешканців Ужгорода першої половини XVII століття – заможних міщан або шляхти.

Список використаних джерел

- Drażkowska, A., 2008. *Odzież grobowa w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*. Torun: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2008, 343 s.
- Ember, M., 1967. XVI – XVII. századi ruhadarabok a sárospataki kriptából, *Folia Archaeologica*, Budapest, 1967, XIX, old. 151–183.
- Grabowski, A., 1840. *Starożytności historyczne polskie: czyli pisma i pamiątki do dziejów dawnej polski, listy królów i znakomitych mezoów, przypowieści, przysłowia i t.p. Zrękopismów zebrał i przydał Żywoły uczonych polaków. T.1*. Krakow, 1840, 496 s.
- Hottó, É., 2014. *Dekonstrució és rekonstrukcio a XVII – XVIII. századi magyar férfi öltözetek jellemző szabásformáinak rekonstrukciós elemzése, Doktor (PhD) értekezés*, Sopron, 2014, 137 old.
- Januskiewicz, B., 1995. *Klejnoty i stroje ksiazat Pomorza Zachodniego XVI – XVII wieku w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie*, Warszawa, 1995, 143 s.
- Jankovics, J., Galavics, G., R. Várkonyi, Á., 1990. *Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990, 131 old.
- Mikó, Á., Verő, M., 2008. *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16 – 17. század)*, Budapest, 2008, 391 old.
- Pankiewicz, A., Witkowski, J., 2012. Dewocjonalia barokowe odkryte na cmentarzysku przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, *Wroclavia antiqua*, t. 17, *Nowożytny cmentarz przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (lata 1621 – 1670)*, Wrocław, s. 49–68.

Słownik terminologiczny sztuk pięknych, 1976. Pod. red. Stefana Kozakiewicza, Warszawa: PWN, 522 s.

Wojcieszak, M., 2012. Cmentarz św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim w świetle ksiąg parafialnych, *Wroclavia antiqua, t. 17, Nowożytny cmentarz przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (lata 1621 – 1670)*, Wrocław, s. 47–48.

Мойжес, В., 2019а, Матеріали археологічних досліджень середньовічної церкви на території Ужгородського замку за 2018 рік, *Науковий збірник Комunalного закладу «Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тивадара Легоцького» Закарпатської обласної ради*, вип. XVIII – XIX, Ужгород: TIMPANI, с. 38–73.

Мойжес, В., 2019b. Результати археологічних досліджень церков м. Ужгорода у 2018 році, *Збірник тез IV міжнародної науково-практичної конференції до 80-річчя від дня народження Михайла Рожка «Пам'ятки Тустани в контексті освоєння Карпат, Проблеми їх збереження та використання»*, Львів, с. 20–21.

Погоржельська, І., 2017. Дослідження та наукова реконструкція одягу угорського типу за археологічними знахідками, *Археологія і давня історія України*, вип. 1 (22), Київ: ІА НАН України, с. 238–242.

Тедрик, С., 2013. Ужгород (Ungvár), Замкова церква, *Середньовічні церкви від Тиси до Карпат, Том 2, Шляхами середньовічних церков у Сабольчському та Березькому краях і на Закарпатті*, Ніредьгаза: Color Pack, с. 196–205.

Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст., 2014. / Упор. Безпалько В. В., Висотин М. Б., Ворончук І. О., Кучерук М. М., Чубик Ю. І., Київ: Фенікс, 776 с.

Філіп, Л., 2005. З історії культових споруд Ужгорода, *Carpatica-Karpatika: Науковий збірник, присвячений світлій пам'яті педагога і вченого Томаша Сопка*, вип. 32, Ужгород: Лира, с. 193–200.

Філіп, Л., 2006. *Стара Радванка*, Ужгород, 2006, 18 с.

References

Drażkowska, A., 2008. *Odzież grobowa w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*. Torun: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2008, 343 s. (in Polish).

Ember, M., 1967. XVI – XVII. századi ruhadarabok a sárospataki kriptából, *Folia Archaeologica*, Budapest, 1967, XIX, old. 151–183. (in Hungarian).

Filip, L., 2005. Z istorii kul'tovoyh sporud Uzhhoroda [From the history of religious buildings in Uzhgorod], *Carpatica-Karpatika: Naukovyj zbirnik, prysvyachenyj svitlij pam'yati pedagoga i vchenogo Tomasha Sopka*, Uzhhorod: Lira, Vyp. 32, s. 193–200. (in Ukrainian).

Filip, L., 2006. *Stara Radvanka [Old Radvanka]*, Uzhhorod, 2006, 18 s. (in Ukrainian).

Grabowski, A., 1840. *Starożytności historyczne polskie: czyli pisma i pamiętniki do dziejow dawnej polski, listy krolow i znakomitych mezow, przypowiesci, przyslowia i t.p. Zrękopismów zebrał i przydał Żywyoty uczonych polaków. Tl.* Krakow, 1840, 496 s. (in Polish).

Hottó, É., 2014. *Dekonstrukció és rekonstrukció a XVII – XVIII. századi magyar férfi öltözetek jellemző szabásformáinak rekonstrukciós elemzése, Doktori (PhD) értekezés*, Sopron, 2014, 137 old. (in Hungarian).

Januszkiewicz, B., 1995. *Klejnoty i stroje ksiazat Pomorza Zachodniego XVI – XVII wieku w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie*, Warszawa, 1995, 143 s. (in Polish).

Jankovics, J., Galavics, G., R. Várkonyi, Á., 1990. *Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990, 131 old. (in Hungarian).

Mikó, Á., Verő, M., 2008. *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16 – 17. század)*, Budapest, 2008, 391 old. (in Hungarian).

Moizhes, V., 2019a. Матеріали археологічних досліджень середньовічної церкви на території Ужгородського замку за 2018 рік [Materials of the archeological studies of the medieval church on the territory of Uzhhorod castle for 2018], *Naukovyj zbirnyk Komunal'nogo zakladu «Zakarpats'kyj oblasnyj krayeznavchij muzej imeni Tyvadara Legockogo» Zakarpats'koyi oblasnoyi rady*, Vyp. XVIII – XIX, Uzhhorod : TIMPANI, s. 38–73.

Moizhes, V., 2019b. Rezul'taty archeologichnyh doslidzhen` cerkov m. Uzhhoroda u 2018 roci [The results of the archaeological survey of Uzhhorod churches in 2018], *Zbirnyk tez IV mizhnarodnoyi nauково-praktychnoi konferencii do 80-richchya vid dnya narodzhennya Myhajla Rozhka «Pamyatky Tustani v konteksti osvoyennya Karpat, Problemy ih zberezhenya ta vykorystannya»*, Lviv, s. 20–21. (in Ukrainian).

Pankiewicz, A., Witkowski, J., 2012. Dewocjonalia barokowe odkryte na cmentarzysku przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, *Wroclavia antiqua, t. 17, Nowożytny cmentarz przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (lata 1621 – 1670)*, Wrocław, s. 49–68. (in Polish).

Pogorzelska, I., 2017. Doslidzhennya ta naukova rekonstrukciya odyagu ugor's'kogo typu za archeologichnymy znahidkami [Studying and Science Reconstruction Hungarian Clothes on the Base of Archeological Finds], *Arheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, Vyp. 1 (22), Kyiv: IA NAN Ukraine, s. 238–242. (in Ukrainian).

Słownik terminologiczny sztuk pięknych, 1976. Pod. red. Stefana Kozakiewicza, Warszawa: PWN, 522 s. (in Polish).

Tedrik, S., 2013. Uzhhorod (Ungvár), Zamkova cerkva [Uzhhorod (Ungvár), Castle church], *Seredn'ovichni cerkvy vid Tisy do Karpat, Tom 2, Shlyhamy seredn'ovichnyh cerkov u Sabolchs'komu ta Berезьkomu krayah i na Zakarpatti*, Nyiregyháza: Color Pack, s. 196–205. (in Ukrainian).

Ukrayins'ke povsyakdenne rann'omodernoyi doby: zbirnyk dokumentiv. vyp. 1: Volyn' XVI st., [Ukrainian Everyday Routine in the Early Modern Era: Collection of Documents. First Issue: Volyn' of 16-th Century], 2014. / Upor. Bezpal'ko V. V., Vy'sotin M. B., Voronchuk I. O., Kucheruk M. M., Chubyk Yu. I., Kyiv: Feniks, 776 s. (in Ukrainian).

Wojcieszak, M., 2012. Cmentarz św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim w świetle ksiąg parafialnych, *Wroclavia antiqua, t. 17, Nowożytny cmentarz przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (lata 1621 – 1670)*, Wrocław, s. 47–48. (in Polish).

SUMMARY

BURIAL No. 32 IN THE NAVE OF CHURCH IN THE CASTLE OF UZHGOROD

Iryna Pogorzhevska

Junior research scientist

Head of the Restoration Laboratory,

State Enterprise Scientific and Research Center «Security Archaeological Service of Ukraine» of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

Volodymyr Moizhes

Candidate of History, Director of prof. E. Balahuri Archeological Museum,

Faculty of History and International Relations

SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

In 2019, during archaeological excavations in the central nave area (excavation II) of the ruined church on the territory of Uzhhorod Castle, burials of the XV – XVII centuries were discovered. Some of them turned out to be inventory items that, in particular, enabled more accurate dating. This article deals with an analysis of one of these burials (No. 32). The burial was well preserved: under the vault, the upper and lower parts of the postcranial skeleton were found. According to the skull bones and the tubular bones' morphology, it was established that the burial belonged to a man aged 25–35. The items found here are relatively rare, and most importantly, they were accurately recorded. Among them, there were coffin rivets, numerous black beads from the rosary, and the copper medallion that were initially connected, and three gold rings. Analysis of these finds enabled dating the burial around the first half of the XVII century. Special attention was paid to the identified metal parts of clothing and fragments of textiles. This material was transferred for research to the Restoration Laboratory of the State Enterprise Scientific and Research Center «Security Archaeological Service of Ukraine» of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Photos taken in situ of the finds fixed the place where they have been found near the skull and lower extremities. In the first case, judging by the location of the fragments of textile and decoration, that was a silk home cap, perhaps used during sleep. Under the lower extremities, specifically under the tibia, metal fasteners with decorative overlays and the textile remains were found. It was established that the textile was the remains of men's Hungarian trousers, which were sewn from the wool material of dark brown or black color, and fasteners along the shin are the characteristic feature of this clothing. The preserved textile analysis allowed us to confirm the burial's dating around the first half of the XVII century.

Keywords: Uzhhorod castle, church, nave, burial, finds, clothing details, textiles.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Ужгородський замок. Руїни церкви.
Досліджена площа центрального нефу у 2019 році (розкоп II).

Рис. 2. Ужгородський замок. Руїни церкви. Заклепки від труни поховання 32 розкопу II.

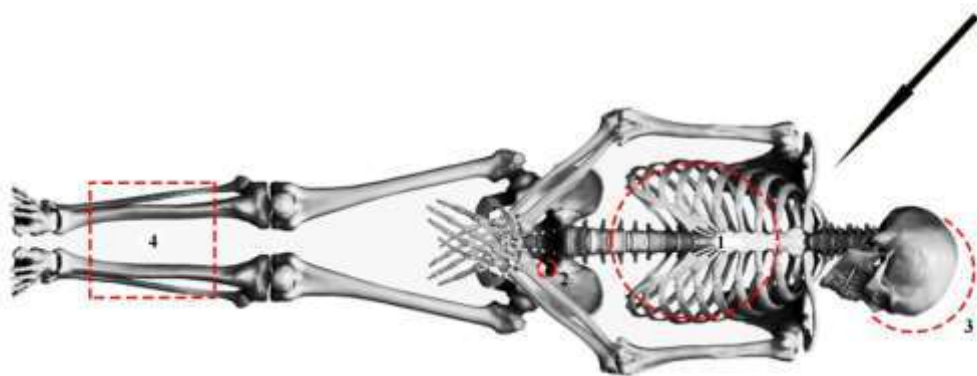

Рис. 3. Ужгородський замок. Руїни церкви. Схематичне розташування знахідок в похованні 32 розкопу II. 1 – чотки з медальйоном; 2 – золоті кільця; 3 – фрагменти текстилю від головного убора; 4 – металічні застібки – гапки.

Рис. 4. Ужгородський замок. Руїни церкви. Поховання 32 розкопу II. Медальйон.

Рис. 5. Ужгородський замок. Руїни церкви. Розташування золотих кілець в похованні 32 розкопу II.

Рис. 6. Ужгородський замок. Руїни церкви. Поховання 32 розкопу II. Золоті кільця.

Рис. 7. Ужгородський замок. Руїни церкви. Розташування фрагментів текстилю з головного убору в похованні 32 розкопу II.

Рис. 8. Ужгородський замок. Руїни церкви. Розташування застібок в похованні 32 розкопу II.

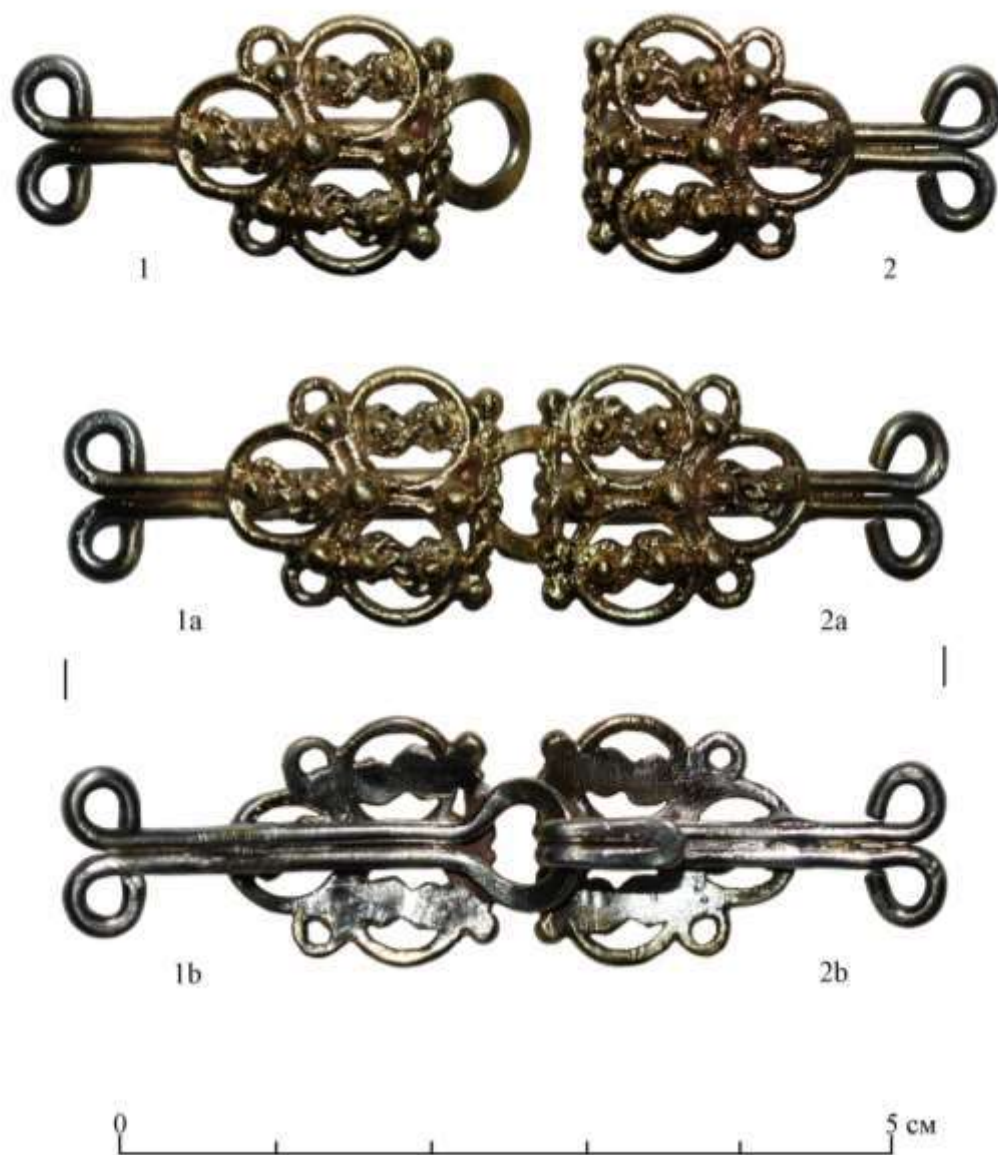

Рис. 9. Ужгородський замок. Руїни церкви. Поховання 32 розкопу II. Металічні застібки – гаплики.

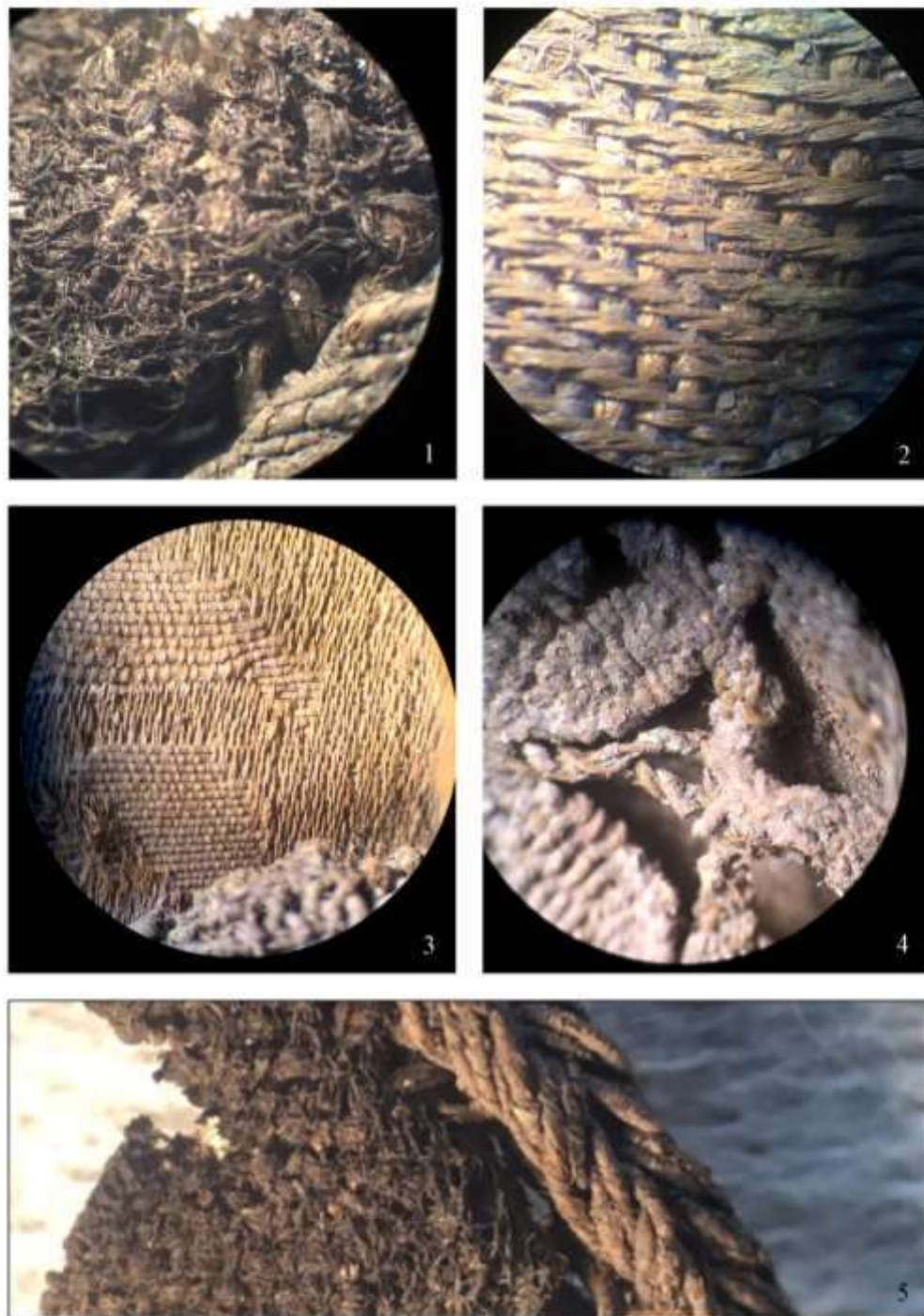

Рис. 10. Ужгородський замок. Руїни церкви. Поховання 32 розкопу II. Текстиль полотняного переплетення (сукно) (1), саржового (2), складного візерунчатого (адамашок) (3), мереживо плетене технікою на коклюшках (4), шнурочок плетений технікою «на вилочці» (5).

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВОРОГ

EXISTING ENEMY

Рущенко Ігор. Війна цивілізації: анатомія російсько-українського конфлікту. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 436 с.

Тодоров Ігор Ярославович

доктор історичних наук, професор; професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

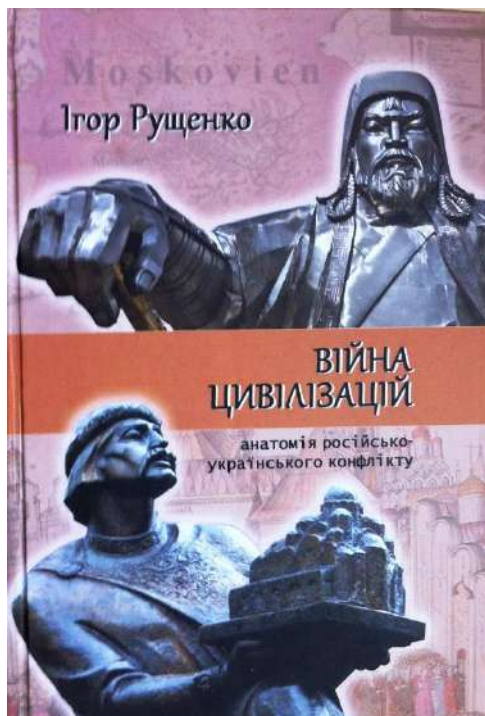
E-mail: igor.todorov@uzhnu.edu.ua

Researcher ID: G-1046-2019

<http://orcid.org/0000-0003-0986-9485>

Ihor Todorov

Doctor of History, Professor; Professor of the Department of International Communications,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Цього року в Києві майже непомітно, накладом всього 500 примірників, вийшла монографія харківського професора-соціолога І.Рушенка, присвячена витокам сучасної російській агресії. Автор монографії український науковець, доктор соціологічних наук. У 1992 – 2016 рр. працював у Харківському національному університеті внутрішніх справ, з 2016 р. працює в Національному технічному університеті "Харківський політехнічний інститут". В 2015 році він вже видав ґрунтовне дослідження (Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: моногр. / І. П. Рущенко. Харків: ФОП Павленко О. Г., 2015. 268 с.) яке стало першим узагальненим дослідженням природи російсько-української гібридної війни. В 2018 році І. П. Рущенко став засновником Харківського безпекового форуму.

Рецензована робота є спробою дати відповідь на фундаментальні питання: чому і за що ведеться сучасна війна з Росією. Методологічно автор спирається на цивілізаційний підхід. Саме це дає професору Ігорю Рушенку право стверджувати, що сучасна війна має міжцивілізаційний характер. Книга містить низку нових ідей та понять, які розроблені автором, аби пояснити витoki споконвічного протистояння України з північним сусідом.

Проблема, обрана автором для дослідження, незаперечно актуальна, розкрита ним кваліфіковано, із залученням значної кількості джерел. З кожним днем на поверхню випливає соціокультурна різниця сторін конфлікту, а також відбулося певне

групування країн світу стосовно нашої війни. Конфлікт від самого початку мав характер міжцивілізаційного зіткнення.

Монографія складається з передмови, трьох частин, шістнадцяти розділів, висновків, списку використаних джерел до кожного розділу та підсумків.

У першій частині «Діагноз агресора в контексті цивілізаційного дискурсу» розкриває такі особливості російського світосприйняття як «Тиранофілія». «Лібертофобія» або «втеча від свободи», «Вестернофобія», Агресивний нарцисцизм. Особлива увага приділена «Українському питанню».

Друга частина «Московсько-ординська цивілізація атакує» розкриває перехід від міжцивілізаційної війни до війни цивілізацій, цивілізаційні основи російської військової культури, концепт гібридної війни Путіна – Герасимова, теоретичну базу гібридних операцій, хронологію латентної і активної гібридної війни. Автор на підставі прискіпливого аналізу подій Майдану і Революції Гідності робить висновки про системне російське втручання в українські події.

Війні і розлому цивілізацій присвячена третя частина книги. На основі подій російсько-української війни дослідник аналізує теорію і реальність цивілізаційного розлому, зокрема через призму соціального спостереження. Розкриваючи події 2014 на сході і півдні України І. П. Рущенко зупиняється особливостях

«Вуличної війни», структурі, управлінні, формах боротьби «вуличних армій». Послідовно розглянуто цивілізованість як тренд та цивілізацію як історичний цикл. Приділено увагу самопроголошенню Москви «Третім Римом», добі слов'янофільства, працям Н. Данилевського та Л. Гумільова, «Радянській цивілізації», цивілізаціонізму як заміниці марксизму-ленінізму.

Сучасний збройний конфлікт триває вже сьомий рік, що виходить за пересічні терміни сучасних воєн. Таку історичну розлогість російсько-української війни можна пояснити, якщо прийняти гіпотезу міжцивілізаційного зіткнення, бо саме війни на межі цивілізаційного розлому, згідно зі спостереженнями С. Гантінгтона, тривають пересічно довше, ніж «звичайні» війни всередині окремих цивілізацій. З огляду на дії В. Путіна в Сирії та спецоперації, здійснені проти ФРН, США, Великої Британії, зміцнюється думка, що конфлікт з Україною є частиною більш розлогих подій, тобто – лише «українським фронтом» у боротьбі Кремля проти Заходу. Ось чому, допомога, яку Україна отримує від США та європейських країн (спочатку на словах, а потім і у більш матеріальній формі) є наслідком усвідомлення, що Україна займає ключове геополітичне становище на сході Європи, і жертвувати «новою демократією» ніяк не можна. Між Балтійським і Чорним морями проходить невидимий, але реальний кордон поміж принципово різними культурними світами. І якщо Росія в черговий раз кидає виклик Заходу, то на своєму боці треба мати усіх потенційних союзників. Щодо України, то вона свій вибір зробила закріпивши у Конституції власне європейське та євроатлантичне покликання. Війна пришвидшила розворот до західного світу навіть на тих українських теренах, які російські політики доволі умоглядно вважали «ісконно руськими» територіями.

Виклики демократичним цінностям в умовах вторгнення Російської Федерації в Україну включають міжнародно-правові, економічні, політичні та інформаційні аспекти. Росія розглядає Україну, як і Захід, як свого екзистенційного ворога. Автор монографії доводить, що саме на Заході московіти стикалися з найбільш стійкими та не схильними до цивілізаційних компромісів народами, останні перетворилися на найлютіших ворогів. Нескладно їх назвати: 1) права людини, 2) лібералізм, 3) демократія, 4) свобода особистості, 5) право власності та свобода підприємництва, 6) право народу на самовизначення, 7) мирне співіснування та повага до суверенітету країн, 8) ідеологічний плюралізм. Методом контраверсії російські теоретики намагаються формулювати власні цінності у такий спосіб, аби вони заперечували західні (с. 187).

Російська Федерація не сприймає право України на існування як незалежної держави і переслідує свою кінцеву мету – повне знищення її як суб'єкта міжнародного права та геополітичної реальності. У той же час, з початку російської агресії, українська влада рухається у вузькому діапазоні можливостей, що визначаються об'єктивною слабкістю країни та порядком денним, накладеним на неї Росією як ініціатором та рушійною силою «сепаратистського» руху. До того ж впливовими в середині держави залишаються позиції промосковської п'ятої колони.

Автор переконаливо доводить, що без російського втручання було б ніяких «ЛНР/ДНР». Доречне цитування ним т.з. «народного губернатора» П. Губарева: «загалом серозного руху на Україні проти євроінтеграції не було, й народ Донбасу мовчки погодився б, якби Янукович підписав угоду» (с. 385).

Чітко і аргументовано професор Ігор Рущенко класифікує мотивацію колаборантів: 1) ненависть до всього українського, європейського, західного як виразний ірраціональний цивілізаційний мотив; 2) корисний, бо в колаборантський рух вливалися чималі гроші; 3) авантюрна мотивація, особливо в сегменті лідерів та вождів антиукраїнського руху, потяг до заколоту та фантазії на тему швидких змін у власній біографії; 4) старі, як світ люмпенські настрої, коли мова йде про організоване насильство, мародерство; 5) службова мотивація у тих, хто виконував спеціальні завдання на українській території (с. 411).

На наш погляд, природа російсько-української війни, історичні обставини нападу сусідньої держави, перебіг подій ще не вивчені у повному обсязі та не відображені в усіх аспектах. Є події, що потім досліджуються десятками і, навіть, сотнями років. Водночас, важко не погодитися з автором, що російсько-українська війна перетворилася на частину світової гібридної війни, яка триває.

Ідея між цивілізаційного характеру російсько-української війни розчинена у повітрі, її так чи інакше формулюють різні автори й політичні діячі. Відверто цю думку висловив російський політолог Андрій Піонтковський (мов. оригіналу): «Війна, нав'язана Кремлем Україні, – це не територіальна суперечка про Крим або про Донецьку і не етнічний конфлікт. Це вирішальне світоглядно зіткнення спадкоємців Київської Русі і спадкоємців Золотої Орди, в якому ординці виявилися приречені»

Головною тезою професора І. Руценка у з'ясуванні міжцивілізаційного характеру війни є твердження, що Україна і Росія належать різним цивілізаціям. Такої думки дотримується экс-міністр закордонних справ В. Огризко: «Русь і Московія від самого початку були різними і антагоністичними: Русь – цивілізаційно та ментально була невід'ємною частиною Європи, Московія – Азії».

Висновок автора про те, як не програвати у війні цивілізації містить короткий, але конкретний набір рекомендацій для українського суспільства. По-перше, якщо ми визнаємо міжцивілізаційний характер війни, то це змінює парадигму національної безпеки. Тепер ми мусимо по новому дивитися не тільки на поточні події, але і планувати наше майбутнє в контексті фронтіру західного світу та захисту власних цінностей на розломі цивілізацій. Відповідно – шукати союзників і позиціонувати Україну як форпост західної цивілізації. Це – певний переворот у свідомості, яка була сформована на московських й радянських міфах. Але не довершивши його, в тому числі і завдяки науковому дискурсу, ми ризикуємо знову повторити ситуацію безпорадності, що охопила українське суспільство під час кримської епопеї у 2014 р. По-друге, варто включити нові ідеї і смисли обороноздатності країни у систему підготовки командирів оперативної-тактичної і стратегічної ланки. ЗСУ і

правоохоронні органи мають знати природу ворога, розуміти принципи його стратегії і тактики стосовно України. По-третє, масова свідомість мусить позбавитися фейкового за своєю природою гасла російської пропаганди щодо «братніх народів» або «одного народу». Ідеологічна війна, пропагандистська складова конфлікту виходить чи не перше місце, бо боротьба ведеться за мозки пересічних людей. І українці мусять мати власну науково обґрунтовану відповідь на московські меседжі та сюжети, а також працювати на випередження, формувати у населення українське бачення минулого і сьогодення. Українцям треба зробити щеплення від московської пропаганди, аби знівелювати мільярди доларів, які Кремль вкидає в інформаційну війну. На наш погляд, цивілізаційний підхід професора І.Руценка може плідно розв'язати усі три завдання.

Отже, рецензована монографія, безперечно, заслуговує високої оцінки і займе достойне місце серед досліджень у сфері національної безпеки. Написана доступною мовою, вона знайде свого читача не лише в особі фахівця історика, політолога, соціолога, юриста, але й у всіх, хто цікавиться питаннями протидії російській агресії. Україна і Росія належать до двох різних цивілізацій, війна, яку Росія веде кілька сторічч проти України, і новітня фаза якої припала на десяти роки XXI ст. – має міжцивілізаційний характер. Вона не є наслідком випадкового збігу обставин чи злої волі лише одного божевільного політичного злочинця, бо логічним чином продовжує експансію Росії на захід в силу певних внутрішніх цивілізаційних властивостей. Дана наукова праця – це самостійна, актуальна, новаторська за своєю концепцією робота, котра відповідає всім сучасним вимогам.

На жаль, зацікавленості монографією І.Руценка з боку українських владних структур не спостерігається. Проте, на наш погляд, це дослідження мало б бути настільною книгою Президента та працівників його Офіса, народних депутатів всіх рівнів та взагалі усіх держслужбовців. Праця Ігоря Руценка має бути презентована за кордоном, в країнах ЄС та НАТО, особливо в деяких з них, де й досі панують спотворені російською пропагандою уявлення щодо подій в Україні протягом останніх семи років. Нашим західним партнерам варто припинити де-факто трактувати Російську Федерацію як демократичну та цивілізовану державу. Перемога над російською агресією, зокрема і гібридною, можлива лише шляхом консолідації Заходу (і України як його невід'ємної частини).

ВАЖЛИВА МОНОГРАФІЯ ПРО СУЧАСНУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКУ ВІЙНУ

AN IMPORTANT MONOGRAPH ABOUT THE MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Офіцинський Юрій. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013 – 2017 років). Ужгород: РІК-У, 2018, 312 с.

Масненко Віталій Васильович

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаси
E-mail: masnenko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>

Vitaly Masnenko

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of History of Ukraine, Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytsky,
Cherkasy

Впродовж кількох місяців початку 2014 р. світ для українців буквально перевернувся – окупація Росією Криму і створення маріонеткових сепаратистських режимів на Донбасі. Це справді стало шоком. І не лише для України – всі цивілізовані держави виявились неготовими до такого перебігу подій.

Адже здавалося, що після 1945 р. людство, нарешті, виробило такі принципи і правила, які не могла безкарно порушити жодна сторона. Звідси логічно, що ці події, їхні наслідки та ймовірні сценарії подальшого розвитку одразу і надовго привернули увагу вітчизняного та зарубіжного науково-експертного середовища.

Сьогодні вже є доволі серйозні напрацювання із зазначеної проблеми і, вочевидь, об'єктивним є питання: а що дасть книга Юрія Офіцинського для розуміння подій на Сході України?

Якраз в розрізі наявного різнопланового контенту необхідно віддати належне оригінальності задуму автора щодо обраної теми для дослідження. Задекларовано спробу аналітичної реконструкції процесу розгортання і перебігу російської агресії проти України лютому 2014 – грудні 2017 рр. у цілісному вигляді та у тісному взаємозв'язку з Революцією гідності, що їй передувала, як спротив повзучій «мирній окупації», через призму наведених фактів й оцінок на сторінках

провідної американської газети «The New York Times» (с. 15).

На початку XXI ст. у військовій науці з'являється концепція гібридних війн, що описує новітню війну як комбінацію конвенційних, іррегулярних й асиметричних засобів, які включають постійну маніпуляцію політичним та ідеологічним конфліктом, а також залучення, крім всього звичного арсеналу, представників медіа.

Загальновідомо, що ЗМІ є одним з визначальних чинників формування суспільної думки про ті чи інші процеси, яке відбувається через визначення й поняття, що використовуються для їх описання, факти, якими аргументують ту чи іншу точку зору, підбір експертних оцінок та коментарів, які орієнтують на певні висновки. Саме тому акцент на західному варіанті коментарів ключового фрагменту історії України (сучасна російсько-українська війна) видається нам актуальним і перспективним.

Зробимо наголос на тому, що хоча в основі джерельної бази монографії лежать різножанрові статті відомого американського щоденника «The New York Times» за 2014 – 2017 рр., котрі опубліковані на офіційному веб-сайті видання і перебувають у вільному доступі, загалом використано різноплановий комплекс джерел, розлога характеристика яких подана в §1.1 (с. 17–41).

Автор цілком переконливо послуговується науковим та нормативно-правовим понятійно-категоріальним апаратом, який вироблявся в режимі реального часу стосовно подій на Сході України, і подій, які їм передували (вітчизняний варіант: антитерористична операція; операція об'єднаних сил; збройна (військова) агресія, терористична та інформаційна війна Росії проти України; воєнний (збройний) конфлікт на сході України (в окремих районах Донецької і Луганської областей); тимчасова окупація Російською Федерацією Автономної Республіки Крим і міста Севастополь; зарубіжні правові документи: ідеться про збройний конфлікт на сході

України (в окремих районах Донецької та Луганської областей); гібридну війну, військову агресію (інтервенцію) Росії проти України; незаконні військові дії (бойові операції) регулярних підрозділів Збройних сил Російської Федерації на території України; незаконна російська анексія та окупація Криму).

Автор, мотивовано обравши для аналізу публікації «The New York Times», написані переважно журналістами газети (деякі з них працювали безпосередньо в зоні бойових дій на Донбасі), а також відомими державними діячами і науковцями, яким небайдужа тема російської агресії в Україну, розкрив ставлення лідерів ЄС і США, редакційної колегії, представників західної наукової, політичної та військової еліти до цих (і не лише) подій української сучасності.

Зазначивши, що американські кореспонденти, намагаючись якнайоб'єктивніше зображувати події навколо російсько-української війни, подавали офіційні дані й заяви всіх сторін, які брали участь у війні: українського і російського урядів, «владних установ» терористичних утворень «ДНР» і «ЛНР», висвітлювали позицію тих, які докладали зусиль, щоб зупинити кровопролиття: ООН, ЄС, США, Ю. Офіційський констатувє наявність елементів тенденційності, адже у статтях журналістів «The New York Times» виразно простежується теза про Сполучені Штати як щедрішого і рішучішого союзника України, ніж Євросоюз, а також зменшення інтересу до подій на Сході України.

Так, за підрахунками автора у 2014 р. про війну на Донбасі вийшло 312 статей, у 2015 р. – 136, у 2016 р. 20, а у 2017 р. – 14; у 2014 р. статті, присвячені війні на Донбасі з'являлися у газеті майже щодня, то в наступні роки – тільки тоді, коли протистояння на сході України загострювалось або коли мали місце важливі дипломатичні заходи (с. 40).

Хоча, нам видається, ресурси дослідження дозволяють прийти до більш виразніших висновків з цього приводу, візьми автор і проаналізуй редакційну політику газети, «біографію» дописів, і т.п.; до прикладу порівняй з дотичною діяльністю інших серйозних гравців на інформаційному просторі США.

Поділяючи концептуальну точку зору визначного американського мислителя, професора Стенфордського університету Френсіса Фукуями про те, що доля сучасного світу вирішується в Україні, де змагаються демократичні моделі управління державою та їхні альтернативи, молодий науковець проводить магістральну думку про те, що російська агресія, за якої Українська держава вистояла і показала життєздатність, служить відправною точкою нової (другої) Холодної війни.

Автор на сторінках своєї монографії (розділи 2-5) розглядає явище гібридної війни і реакцію на нього у динаміці. Зокрема, аналіз експертного, фактичного матеріалу, що оприлюднений «The New York Times», дозволив автору російсько-українську війну на Донбасі поділити на три періоди: 1) провокування збройного конфлікту навесні 2014 р.; 2) розгортання російської агресії влітку 2014 р.; 3) мінімізація воєнних дій під міжнародним тиском (вересень 2014 – грудень 2017 рр.).

Від самого початку війни громадськість і політикум робили доволі серйозні ставки на дипломатичне вирішення проблеми. Укладення двох Мінських угод не зупинило агресії Росії на

Донбасі. Автор детально простежує спроби мирного врегулювання, «реальні відгуки» на передовій, тощо (розділ 3) і погоджується із тим, що прийняті заходи відповідали методам вирішення конфліктів у XXI ст., проте ефективність зводилася до нуля, а ЄС і США виявилися неспроможними належно протистояти вторгненню Росії на Донбас, гібридній війні, порушенню Мінських угод і міжнародного права.

Сьогодні Україна фактично змушена вести війну за незалежність. Але ця війна є частиною великого світового конфлікту, що має комплексний характер і дуже тривожні перспективи. Те, що нині фронт на європейському театрі бойових дій займає лише кілька сот кілометрів українського кордону нікого не повинно вводити в оману.

Сьогоднішній конфлікт називається гібридним, бо жертви і руйнування агресор завдає не лише прямим військовим вторгненням. Швидше навпаки – все активніше застосовуються засоби інформаційно-психологічного, економічного, політичного впливу. Та взагалі будь-які методи, які зможе вигадати суперник. Ситуація вимагає серйозного аналізу, формування усвідомленої позиції на основі різновекторних поглядів.

Рецензована монографія розрахована передусім на викладачів і здобувачів вищої освіти, учителів та учнів шкіл, але, як нам видається, фактичне коло читачів є значно ширшим, оскільки до нього можуть бути залучені усі, кому небайдужа доля України.

Отже, рецензована монографія заслуговує на присудження Премії Національної академії наук України для молодих вчених.

Примітка. Ця рецензія написана в рамках висунення вказаної монографії Ю. Офіційського для участі в конкурсі на здобуття премії Національної академії наук України для молодих учених (студентів). За його результатами президія

Національної академії наук України 12 лютого 2020 року в особі президента Національної академії наук України, академіка НАН України Бориса Патона і головного вченого секретаря Національної академії наук України, академіка НАН України Вячеслава Богданова нагородила аспіранта Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» Юрія Офіцинського грамотою «за монографію «Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013–2017 років».

НОВА ПРАЦЯ СЛОВАЦЬКИХ ВЧЕНИХ З ІСТОРІЇ УГОРЩИНИ

A NEW WORK BY SLOVAK SCHOLARS ON THE HISTORY OF HUNGARY

Kónya, Peter a kol.: Dejiny Uhorska (1000–1918). Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, Prešov, 2013. 787 s.

Місюк Михайло Дмитрович

директор Державного архіву Закарпатської області, аспірант кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: mmisyk@carpathia.gov.ua

Mykhailo Misyuk

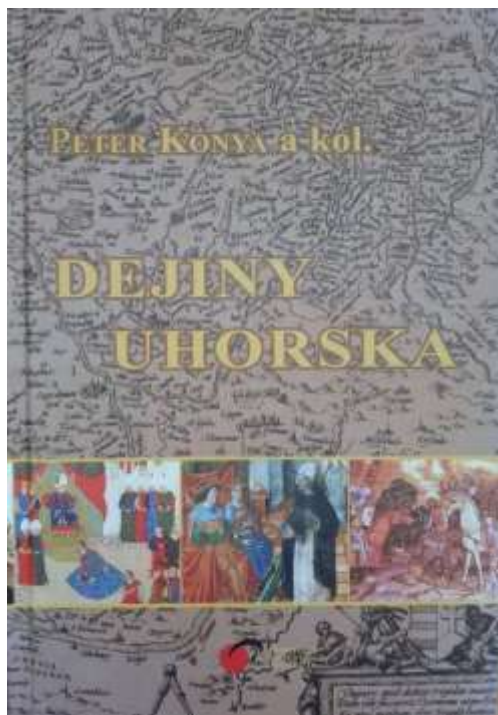
Director of the State Archives of the Transcarpathia region, graduate student of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Вискварко Сергій Анатолійович

кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу забезпечення збереженості та використання інформації документів Державного архіву Закарпатської області, Берегово
E-mail: vyskvarko.sergei@gmail.com

Sergei Vyskvarko

candidate of Historical Sciences, researcher of the Department of Ensuring the Preservation and Use of Information Documents of the State Archives of the Transcarpathian Region, Berehove

В 2013 році у видавництві Пряшівського університету вийшов підручник для вищих учбових закладів «Історія Угорщини (1000 – 1918)». Видавцем зазначеного учбового посібника є професор, д-р філософії Петер Коня. Він же є автором деяких розділів підручника, а також «Передмови», в якій сформульовані теоретико-методологічні погляди авторського колективу, визначені його цілі та завдання. Тому, перш ніж перейти до аналізу структури та змісту підручника, необхідно, на наш погляд, більш детально зупинитися на основних концептуальних положеннях згаданого посібника. Отже, керівник авторського колективу справедливо вважає, що «Угорщина на протязі більш ніж 9-ти століть була невід’ємною частиною середньої, точніше, середньої та східної Європи, регіону, в якому виникли і у взаємному впливі існували більшість народів, серед яких, крім Угорців, Німців, Русинів або Румунів, були і Словаци. Тому Угорщина, її історія і культура у широкому сенсі слова є органічною та складовою частиною історії Словаччини» (с. 7). Необхідність вивчення історії Угорщини обумовлюється, на думку професора Петера Коня, наступними обставинами: «Майже ціле тисячоліття територія сучасної Словаччини та її населення було тісно зв’язані з Угорським королівством, на території якого і сформувалась самостійна словацька нація, її народна література, розмовна та літературна мови і національна культура. Подобається це кому-небудь чи ні, – продовжує автор

«Передмови, – ці століття справили великий вплив на національний менталітет (не тільки словацький), мислення і культуру в широкому сенсі слова, причому і сьогодні навколо себе ми зустрічаємось з угорською спадщиною в самих різних формах» (с. 7).

Однак, як вважає видавець і член авторського колективу даного учбового видання, «до теперішнього часу у суспільній свідомості, популярній літературі та в деяких підручниках історії, Угорщина і все що зв’язано з нею, оцінюються в той чи іншій мірі негативно. З Угорською державою, як правило, асоціюється крилатий вираз «тюрма народів» (причому в період свого виникнення, цей вираз, тенденційний за своїм змістом, мав на увазі всю Австро-Угорщину), а дійсна чи штучна конструкція національного гноблення у всіх формах, несвідомо і безглуздо поширювалась на всю тисячолітню історію. Такими ж безпідставними і тенденційними були твердження відносно відсталості та нерозвинутості Угорщини. Все це було, – підкреслює професор Петер Коня, – сумним спадком націоналізму, необхідного в той час, коли у свідомості людей затверджувався авторитет нової республіки (чехо-словацької) і треба було швидше викреслити будь-які спогади про іншу

тисячолітню спільну державу. Якщо в той період, – продовжує професор Петер Коня, – і виникла концепція словацької історії, то не дивно, що вона відносилась до угорського періоду історії не дуже дружньо. Словацька історія до 1918 року була, – на думку автора «Передмови», – так уміло виключена з угорського контексту, що у простої людини складалась уява про нібито автономне положення цієї території. Тому цілком зрозуміло, – заключає словацький вчений, – що не тільки випускники середніх шкіл, але й студенти університетів, що навчаються за спеціальностями «Всесвітня історія» чи «Історія Словаччини», не мають ґрунтовних знань з історії Угорщини, країни, яка була більше як 9-ть століть батьківщиною їх предків...» (с. 7). Автор «Передмови» справедливо зазначає, що «у світі немає культурних народів, які свідомо відреклись би від значної частини своєї історії, що мало би і до сьогоднішнього дня має сумні наслідки. Тому парадоксально, – вважає професор Петер Коня, – що випускники середніх шкіл, студенти і багато вчителів історії значно краще знають історію Англії, Франції чи Чехії, ніж свою власну, навіть і в контексті угорської історії. Без перебільшення можна констатувати, – пише словацький вчений, – що у багатьох людей уява про словацьку історію між епохою Великої Моравії і національним відродженням асоціюється тільки з національним гнобленням або по крайній мірі з якимось «темним періодом». Не треба доводити, – підкреслює автор «Передмови», – що на такій «концепції» неможливо побудувати яку-небудь історичну свідомість, яка є сьогодні частиною сучасного патріотизму» (с. 7).

Сформульовані автором «Передмови» теоретико-методологічні принципи, на яких будується викладення історії Угорщини і Словаччини, по суті відтворюють з одної сторони діалектичну єдність «загального», «особливого» та «одиничного», а з другої – наповнюють конкретним змістом такі поняття як «історизм» та «наукова об'єктивність». Тому неможна не погодитися із словацьким вченим в тому, що якщо історію Словаччини до 1918 року неможливо зрозуміти без загальноугорського контексту, то точно також неможливо зрозуміти історію Словаччини після 1918 року у відриві від загальної історії Чехословацької республіки (с. 8).

Які ж саме цілі та задачі ставив перед собою авторський колектив, розпочинаючи написання підручника з історії Угорщини? Відповідаючи на це питання, автор «Передмови» пише наступне: «До написання книги, що пропонується, авторів змусило саме слабке знання та деформоване уявлення про історію Угорщини, вона має метою в першу чергу поширити рівень обізнаності у цій проблематиці, який приведе до кращого розуміння власної національної історії. Книга перш за все, – продовжує словацький дослідник, – призначена студентам університетів, які навчаються за спеціальностями «Загальна історія», «Історія Словаччини», «архівознавство», а також вчителям історії, студентам середніх шкіл та науковій спільноті. Її задача – викласти історію Угорщини як звичайної європейської країни, яка була не краще і не гірше інших держав Європейського континенту того часу... Автори, – зазначає професор Петер Коня, – намагались писати об'єктивно, в контексті середньо-європейського розвитку, не виділяючи спеціально будь-який народ (угорський чи словацький), будь яка конфесія чи політичну орієнтацію» (с. 8). Що ж стосується форми подачі історичного матеріалу, а також кола використаної літератури та джерел, то автор «Передмови» підкреслює, що «книга написана на основі переважно новітньої історичної літератури..., матеріалів преси та опублікованих джерел. Однак, – підкреслює словацький вчений, – відносно великий обсяг (майже 1000 рукописних аркушів) не дозволили нам ні приділити увагу всім важливим, однак, територіально чи інакше обмеженим історичним подіям, ні дослідити розвиток історичних концепцій або полеміку істориків з деяких (іноді ключових) питань. Автори намагались зосередитись, – відмічає професор Петер Коня, – перш за все на фактографії, з мінімальним простором для оціночних тверджень і викладення власної точки зору. Книга представляє, – пише далі словацький вчений, висловлюючи позицію всього авторського колективу, – 1000-річчя Середньої Європи в історії однієї держави, яка є невід'ємною частиною нашого минулого. А це минуле неможливо пізнати без того, щоб ми не познайомились з історією Угорщини» (с. 8).

Автор «Передмови» зупиняється також на труднощах, зв'язаних з написанням власних імен та географічних назв (с. 8–9) і закликає представників наукової спільноти приєднатися до пізнання власної історії та історії сусідніх середньоевропейських народів, їх держав ... в сучасній, відкритій Європі, в якій проходять інтеграційні процеси (с. 9).

Декілька слів необхідно, на наш погляд, сказати про авторський колектив підручника¹. Крім професора, д-ра філософії Петера Коня, який є автором спеціальних досліджень з історії Словаччини, в нього ввійшли: доцент, д-р філософії Петер Храстина, доцент, д-р філософії Мирослав Каменіцкі, магістр Аннамарія Коня, доцент, д-р філософії Іван Мрва, доцент, д-р філософії Володимир Сегеш, який також як і професор Петер Коня, є автором наукових робіт з історії середньовічної Угорщини та Словаччини і упорядником збірників документів з воєнної історії Словаччини². Карти для підручника підготував доцент Даніель Гурняк.

Цілям та задачам підручника з історії Угорщини, сформульованими у «Передмові», повністю відповідає його структура, що складається з чотирьох великих розділів, кожний з яких включає підрозділи і тематичні

¹ Kónya, Peter: Dejiny ECAV na Slovensku v rokoch 1610 – 1791. In: Evanjelici v dejinách Slovenskej kultúry 3. (Ed. Alberty, J.). Liptovský Mikuláš, 2002; Idem: Prešov, Bardejov a Sabinov počas protireformácie a protihabsburských povstaní 1670 – 1711. Prešov, 2000; Idem: Prešovský krvavý súd z r. 1687. Prešov, 2001.

² Segeš, Vladimír: Od rytierstva po žoldnierstvo. Stredoveké vojenstvo v Uhorsku so zreteľom na Slovensko. Bratislava, 2004; Segeš, Vladimír a kol.: Kniha kraľov. Panovníci v dejinách Slovenska a Slovákov. (4. vyd.). Bratislava, 2010; Segeš, Vladimír a kol.: Slovensko. Vojenská kronika. Bratislava, 2007; Segeš, Vladimír – Šedova, Božena (eds.): Pramene k vojenským dejinám Slovenska I/1. Od najstarších čias do konca 10. storočia. Bratislava, 2010; Segeš, Vladimír: Pramene k vojenským dejinám Slovenska I/2. 1000 – 1387. Bratislava, 2010.

параграфи. Хронологічні рамки видання – 1000 – 1918 рр. Треба сказати, що вони в основному співпадають з хронологією, що прийнята у сучасній угорській історіографії.

В написанні окремих тематичних параграфів **першого розділу**, який називається: «Карпатська долина перед виникненням Угорської держави» (с. 10–44) прийняли участь наступні автори: доцент Петер Храстина («В серці Європи: Географічна та геополітична характеристика території» (с. 10–18), доцент Володимир Сегеш («Між двома імперіями на початку середньовіччя: Карпатська долина від переселення народів до кінця 9 століття» (с. 19–29) і магістр Аннамарія Коня («Довгий путь від Уралу до Карпат: Етногенез Угорців та угорський плеємний союз до кінця 10 століття» (с. 30–44).

Другий розділ підручника називається «Перші п'ятсот років в Європі. Середньовічна Угорщина. 1000 – 1526» (с. 45–181) (автор розділу – доцент, Д-р Філософії Володимир Сегеш). Розділ складається з 3-х підрозділів, в кожний з яких входить від 3-х до 5-ти тематичних параграфів. 1-й підрозділ: «Під жезлом Арпадів. Угорщина в ранньому середньовіччі (1000 – 1301)» (с. 45–81) складається з наступних 5-ти тематичних параграфів: «Король Святий Стефан та його імперія. Виникнення Угорського королівства» (с. 45–51); «Боротьба за місце на карті Європи. Угорщина при перших Арпадах» (с. 52–60); «Внутрішня стабілізація та експансія. Консолідація та держава в 12 столітті» (с. 61–71); «Іноземці, татари і відродження країни. Угорщина в період правління Андрія II та Бейли IV» (с. 72–81); «Розпад центральної влади і наступ олігархів. Країна при останніх Арпадах» (с. 82–88). В другій підрозділ: «Модернізація під владою чужих династій. Угорське королівство в епоху зрілого середньовіччя (1301–1487)» (с. 89–124) входять три тематичних параграфи: «Сходження на престол Анжуйської династії і поразка олігархів. Оновлення королівської влади під час правління Карла Роберта» (с. 89–100); «Зародження великодержавності. Угорщина в епоху правління Людовіка Великого» (с. 101–109); «50 років з Германським імператором. Правління Сигізмунда Люксембурзького» (с. 110–124). Третій підрозділ: «Бастіон проти наступаючого ісламу. Угорщина в пізньому середньовіччі (1437 – 1526)» (с. 125–181) складається з наступних тематичних параграфів: «Османи, іскривці, братчики і початок піднесення роду Гуняді. Політичні протиріччя в половині 15 століття» (с. 125–142); «Розквіт держави під жезлом Народного короля. Угорщина в епоху правління Матея Корвіна» (с. 143–155); «Занепад середньовічної Угорщини. Правління Ягеллонів» (с. 156–169); «На периферії Західного світу. Суспільство та культура середньовічної Угорщини» (с. 170–181).

Автором **третього розділу**: «Між Віднем і Стамбулом. Угорщина на початку нового часу 1526 – 1790» (с. 182–478) є професор, д-р Філософії Петер Коня. Перший підрозділ: «Від положення великої держави на периферію двох світів. Поділ країни на три частини і османська експансія (1526 – 1606)» (с. 182–251) включає 9-ть тематичних параграфів: «Битва, яка змінила долю середньої Європи. Наслідки мохачської катастрофи» (с. 182–187); «Замість оборони боротьба між двома королями. Боротьба за трон і поділ країни на три частини» (с. 188–195); «Під владою Пророка. Турецькі завоювання в Угорщині в 16 столітті» (с. 196–203); «Розділене королівство як частина нової держави. Королівська Угорщина та її приєднання до Габсбурзької монархії» (с. 204–210); «Народне князівство під Османським протекторатом. Виникнення та розвиток Трансільванського князівства» (с. 211–218); «Під владою Полумісяця. Угорська територія під владою Османської імперії» (с. 219–223); «Переможний марш нової віри. Реформація в Угорщині» (с. 224–235); «В коаліції проти османів. 15-річна війна та її результати» (с. 236–243); «Перший раз проти Короля. Повстання Стефана (Іштвана) Бочкаї» (с. 244–251). В другій підрозділ: «Пошук путі, між двома млиновими жорнами. Століття протигабсбурзьких повстань і нових протитурецьких війн (1606 – 1699)» (с. 252–378) ввійшли наступні тематичні параграфи: «Нові церкви і консолідація старої. Посилення станів, завершення Реформації і початок Контрреформації» (с. 252–259); «Золоте століття Трансільванії. Трансільванське князівство в першій половині 17 століття» (с. 260–267); «Знову проти Короля. Угорська політика в першій половині 17 століття, повстання Габора (Габріеля) Бетлена і Д'єрдя I Ракоці» (с. 268–276); «Нове направлення угорської політики і трансільванська катастрофа. Угорська політика в половині століття і криза Трансільванського князівства» (с. 277–288); «Останній наступ османів і подвійний поворот в угорській політиці. Війна з Османською імперією та змова Вешелені» (с. 289–302); «Піднесення та падіння «короля куруців». «Народний» рух куруців і повстання Імре (Емеріха) Текелі» (с. 303–317); «Занепад Полумісяця. Визвольна війна проти Османської імперії 1683 – 1699» (с. 318–329); «Визволення, об'єднання чи завоювання Угорщини? Подальша організація країни та її положення в монархії Габсбургів» (с. 330–343); «Життя за кулісами війн та повстань. Економічний та соціальний розвиток Угорщини в 16–17 століттях» (с. 344–359)¹; «Старі та нові жителі поділеної країни. Конфесійний, етнічний та культурний розвиток в 17 столітті» (с. 360–378). Третій підрозділ: «Століття надії, оновлення і консолідації. Габсбурзька нормалізація в Угорщині в 18 столітті (1699 – 1790)» (с. 379–478) складається з наступних тематичних параграфів: «Cum Deo pro Patria et Libertate!» («З Богом за Батьківщину та Свободу!»). В останньому проти габсбурзькому повстанні» (с. 379–396); «Нова політика, нові жителі і нові відношення у старій Угорщині. Оновлення та організація країни після Сатмарського миру» (с. 397–412); «Vitam et Sanguinem» («Життям та кров'ю»). Довге правління королеви. Марія Терезія та її освічений абсолютизм (1740 – 1780)» (с. 413–427); «Король в Клобуку»: Надії та розчарування. Правління Йосифа II та його сприйняття угорським суспільством» (с. 428–442); «Відсталі провінції або перша колонія монархії Економіка та суспільство в 18 столітті» (с. 443–462); «Старі церкви і (старі та) нові етноси в епоху нового часу. Конфесійний, національний та культурний розвиток в 18 столітті» (с. 463–478).

¹ Автором однієї з тем даного параграфа, присвяченої гірничому та ремісничому виробництву є доцент, д-р філософії Мирослав Каменіцкі.

Авторами останнього, **четвертого, розділу** підручника: «Піднесення та занепад в «довгому 19 столітті». Угорщина в період нового часу 1790 – 1918» (с. 479–757) є професор, д-р філософії Петер Коня і доцент, д-р філософії Іван Мрва. Як і попередні II-й та III-й розділи, IV-й розділ також складається з 3-х підрозділів. В перший підрозділ: «Під крилами двоголового орла. Від зупинення реформ до революції (1790 – 1848)» (с. 479–542) входять наступні тематичні параграфи: «Кривавий кінець Йозифінських надій. Виникнення станово-національної опозиції та угорські якобінці» (с. 479–489); «Складова частина Австрійської імперії. Абсолютизм Франца I та виступ Іштвана (Штефана) Сечені» (с. 490–502); «Агонія феодалізму і формування сучасних націй. Суспільні та національні відносини в першій половині 19 століття» (с. 503–524); «На путі модернізації до громадянського суспільства. Період реформ і угорська політика до революції» (с. 525–542). Другий підрозділ: «Острів свободи» і новий абсолютизм. Від революції до Компромісу (1848–1867)» (с. 543–611) включає наступні тематичні параграфи: «Збройна боротьба за місце в Європі. Революція і визвольна війна 1848 / 49 рр.» (с. 543–563); «Інтервенція і громадянська війна. Контрреволюція короля і війна за незалежність країни» (с. 564–585); «Ціна боротьби за незалежність. Воєнна диктатура і абсолютизм Баха»¹ (с. 586–599); «На путі до Компромісу. Спроби відновлення конституційності і активізація угорської політики» (с. 600–611). В останній, третій, підрозділ: «В розділеній монархії» (с. 612–757) ввійшли 8-м тематичних параграфів, а саме: «Державно-правовий Компроміс або зрада революції? Австро-Угорська Угода та її наслідки» (с. 612–627); «В тіні урочистостей, присвячених 1000-річчю угорської державності. Зліти та кризи угорської політики на рубежі століть» (с. 628–644); «На шляху до світової війни. Розвиток Угорщини в новому столітті» (с. 645–660); «Під знаком модернізації і технічного прогресу. Економіка і будівництво в епоху дуалізму» (с. 661–678); «Багатофарбне суспільство та його протиріччя. Угорське суспільство в період дуалізму, демографічний та конфесійний розвиток» (с. 679–692); «Угорська нація» і національності у країні, що змінюється. Національна структура, національна політика і «модернізація» (с. 693–708); «Культура на шляху модернізації та масовості. Освіта, культура та мистецтво в період дуалізму» (с. 709–726); «Остання війна тисячолітнього королівства. Угорщина в першій світовій війні» (с. 727–757).

Основні підсумки, що слідують з викладеного у підручнику фактографічного матеріалу, підведені професором Петером Коня (с. 758–759). Автором «Переліку правителів, палатинів та керівників угорських урядів» (с. 760–768) є доцент Іван Мрва, а «Географічний покажчик» (с. 769–779) склала магістр Аннамарія Коня. Неабиякий інтерес у читачів викличе також «Перелік літератури і опублікованих джерел» (с. 780–787), в якому можна знайти спеціальні дослідження з історії Угорщини, які належать відомим представникам угорської, словацької, чеської, австрійської і німецької історіографії.

На закінчення хотілось би відмітити, що наш інтерес до зазначеного підручника з історії Угорщини продиктований не в останню чергу проблемами, з якими зіштовхується професійний дослідник при вивченні історії нашого краю в період середньовіччя і нового часу. Для нас, також як і для наших словацьких колег, стає цілком зрозуміло, що дійсне наукове вивчення історії нашого краю до 1944 року просто не можливо у відриві від історії Угорщини та Чехословаччини. Тому ми повністю поділяємо точку зору професора Петера Коня про те, що тільки ідучи по цьому путі, ми зможемо краще зрозуміти і своє власне минуле.

¹ Олександр Бах – міністр внутрішніх справ Австрійської імперії до 1859 року.

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ ТА СХІДНОЇ СЛОВАЧЧИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД У НОВІЙ МОНОГРАФІЇ СЛОВАЦЬКИХ ВЧЕНИХ

LITTLE-KNOW PAGES OF THE HISTORY OF SUBCARPATHIAN RUSSIA AND EASTERN SLOVAKIA IN THE INTERWAR PERIOD IN A NEW MONOGRAPH BY SLOVAK SCHOLARS

Peter Švorc a Patrik Derfiňák (eds.): Podkarpatská Rus a východné Slovensko v súradniciach času (1918 – 1939). Čriepky z histórie. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, Prešov, 2017. 233 s.

Місюк Михайло Дмитрович

директор Державного архіву Закарпатської області, аспірант кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: mmisyk@carpathia.gov.ua

Mykhailo Misyuk

Director of the State Archives of the Transcarpathia region, graduate student of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries,

SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Вискварко Сергій Анатолійович

кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу забезпечення збереженості та використання інформації документів Державного архіву Закарпатської області, Берегово

E-mail: vyskvarko.sergei@gmail.com

Sergei Vyskvarko

candidate of Historical Sciences, researcher of the Department of Ensuring the Preservation and Use of Information Documents of the State Archives of the Transcarpathian Region, Berehove

В 2017 році в рамках грантового проекту VEGA č. 1/0033/15 «Словачина і Підкарпатська Русь в міжвоєнний період – пошук нового співіснування» видавництвом Пряшівського університету була випущена колективна монографія словацьких вчених, присвячена різним аспектам історії Словащини і Підкарпатської Русі в міжвоєнний період під назвою: «Підкарпатська Русь та східна Словачина в координатах часу (1918 – 1939). Фрагменти історії». Керівниками авторського колективу зазначеного видання є професор, д-р філософії Петер Шворц і доцент, ф-р філософії Патрик Дерфіняк, з під пера яких вийшли спеціальні наукові дослідження з історії Словащини та Підкарпатської Русі¹.

Видання, що пропонується читачам, складається з восьми історичних нарисів, авторами яких, крім професора, д-ра філософії Петера Шворца і доц., д-ра філософії Патрика Дерфіняка, є наступні словацькі вчені: ф-р філософії Ян Джуйко, доц., д-р філософії Гіта Геремешова, магістр Мартин Гайдук і д-р філософії Петер Коваль.

Історичні нариси, що ввійшли до згаданої роботи тематично не зв'язані між собою (виключення складають три нариси, що написані магістром Мартином Гайдуком («Додаток до історії єврейського населення у (східній) Словачині в міжвоєнний період») (с. 71–97), професором, д-ром філософії Петером Шворцем («Євреї на Підкарпатській Русі в 20-х рр. 20-го століття і Чехословачина») (с. 99–135) і доц., д-ром філософії Гітою

Геремешовою («Хасиди в плюралізмі конфесій Підкарпатської Русі та Сходу Словащини в перші десятиріччя 20-го століття») (с. 137–149). Інші нариси присвячені становищу Підкарпатської Русі в міжвоєнний

¹ Derfiňák, Patrik. Východné Slovensko a Zakarpatska Ukrajina – turistika v zaveru 19. a prvej polovici 20. storočia . In *Obraz východného Slovenska na Zakarpatskej Ukrajině a Zakarpatskej Ukrajině na východnom Slovensku v 17. až v 20. storočí*. Ed. Martin Javor. Prešov: Prešovská univerzita, 2017; Švorc, Peter. *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918 – 1946*. Praha: Lidové noviny, 2007; Idem. *Vzt'ah cirkvé a národného vedomia obyvatelstva strednej Európy v 19. storočí až prvej polovici 20. storočia*. In *Cirkvi a národy strednej Európy (1800 – 1950)*. Prešov: Universum, 2008, etc.

Чехословащині (автор: професор, д-р філософії Петер Шворц) (с. 25–51), відображенню передвиборчої кампанії 1924 року на території Підкарпатської Русі на сторінках газети «Словацький схід» (автор: д-р філософії Ян Джуйко) (с. 53–69), боротьбі з інфекційними хворобами в Словаччині та на території Підкарпатської Русі в першій половині двадцятих років ХХ століття (автор: д-р філософії Петер Коваль) (с. 151 – 167) та аналізу станційних хронік, як одного з джерел з історії східної Словаччини і Підкарпатської Русі в міжвоєнний період (автор: доц. д-р філософії Патрик Дерфіняк) (с. 169–223). Окремий нарис, що заміняє «Передмову» до зазначеного видання, виконаний у ретроспективному ключі і присвячений положенню Словаків та Русинів перед виникненням Чехословащини (автор: професор, д-р філософії Петер Шворц) (с. 7–23).

Читач, що цікавиться історією Словаччини та Підкарпатської Русі, може також ознайомитися із «Списком використаної літератури та джерел» (с. 224–233), до якого ввійшли архівні та опубліковані джерела, періодика 20-х та 30-х рр. ХХ століття, монографії, статті у наукових журналах, енциклопедії та довідники. Книга ілюстрована унікальними фотографіями, які були взяті з архівів видавництва, офіційних та музейних видань, приватних архівів словацьких вчених.

На закінчення хотілося би відмітити, що сама назва книги, на наш погляд, вибрана авторами далеко не випадково, оскільки, як зауважує професор, д-р філософії Петер Шворц, «територія Словаччини і сьогоdnішнього Закарпаття були, з часів раннього середньовіччя і до кінця 1918 року, складовою частиною одного державного цілого – Угорського королівства. Їхні долі були тісно зв'язані та схожі вже тим, що на цих територіях більшість жителів були Слов'янами – Словаки на території Словаччини і Русини на території сьогоdnішнього Закарпаття. В Угорщині Словаччина та сучасне Закарпаття не утворювали окремі та цільні адміністративно-правові одиниці, а були частиною жупної системи управління, яка поділяла обидві території на жупи без всякої можливості, щоби ці жупи, в яких Словаки та Русини склали більшість, перетворилися в автономні національні одиниці» (с. 7). Тому не випадково, що всі проблеми, яких торкаються автори нарисів, розглядаються ними крізь призму цієї історичної спільності. З точки зору важливості тих питань, які піднімаються та вивчаються нашими словацькими колегами, ми рекомендуємо згадану монографію всім, хто професійно досліджує історію нашого краю у міжвоєнний період.

КОШИЦЕ ТА МІШКОЛЬЦ У ХХ ст

KOSICE AND MISKOLC IN THE XXth CENTURY

Változó szerepek, változó városképek. Kassa és Miskolc a 20. században 2019. TÉRformák - TÁrsadalomformák építészetszociológiai könyvsorozat és kutatóműhely 3. Tamáska Máté, Szűts István Gergely, Krcho János, Sekan János: Budapest: Martin Opitz kiadó, Ormos Imre 2019, 203.

Змінні ролі, змінні образи міст в Кошице та Мішкольці 20 ст. Просторові форми та соціальні форми. Редактор: Томашка Матвій. Асоційовані редактори: Сюч Іштван Гергель, Янош Крчо, Янош Шекан, Будапешт: Видавництва Мартін Опітц, 2019, 203.

Ромбай Тіберій Оттович

вчитель історії та правознавства у спеціалізованій загальноосвітній школі I-III ст. №4. м.Ужгорода з поглибленим вивченням словацької мови, дебреценський університет, гуманітарний факультет, аспірант докторської школи історії та етнографії
E-mail: tiber13@meta.ua

Rombay Tiberiy

Teacher of history and law in a specialized secondary school of I-III centuries. №4. Uzhhorod with in-depth study of the Slovak language, Faculty of Humanities, University of Debrecen Historical and Ethnographical Doctor School, postgraduate student

Упродовж ХХ ст. відбувалися важливі події, які кардинально змінили хід історичних подій для населення колишньої Австро-Угорської імперії. Політичні трансформації, дві світові війни, революції – всі ці події залишили свій відбиток у тій чи іншій формі, дійшли і до нас. Це, насамперед, архітектурна спадщина, яка формувалася під впливом актуальних ідео-логій різних епох.

Науковий збірник «Просторові форми та соціальні форми» (*TÉRformák - TÁrsadalomformák*) виходить друком із 2017 року. У збірнику публікуються статті, які порушують питання зв'язку будованого простору з важливими соціологічними питаннями. Один із редакторів та упорядників даного наукового архітектурного збірника Матвій Томашка (Tamáska Máté) відомий серед науковців Угорщини у сфері соціології в архітектурі. Науковий збірник написаний угорською мовою і є результатом діяльності архітекторів, істориків, мистецтвознавців, соціологів як із Угорщини, так і Словаччини.

Матвій Томашка, з точки зору історії архітектури, чітко обгрунтовує, рамки дослідження образів міст Кошице¹ та Мішкольца впродовж ХХ ст. визначає декілька важливих подій, які вплинули на урбаністичний вигляд цих міст під впливом розпаду Австро-Угорської імперії. Внаслідок чого, Кошице стало Чехословацьким містом, через те, що Угорщина втратила частину своїх територій, натомість збільшилася роль Мішкольца,² яке після зміни кордонів перебрало роль Кошице. Матвій Томашка через призму історичних подій, таких як: Трианон 1920 року, розпад Чехословаччини, депортації 1944 – 1947рр. угорська революція 1956 р. та Празька весна 1968 р. –показує, яким чином вплинули політичні події ХХ ст. на структуру та забудови цих міст.

¹ Кóшице, або Кошиці(словац. Košice, угор. Kassa (Кошшо), нім. Kaschau) – друге за розміром місто Словаччини, лежить на сході країни біля підніжжя гірського масиву Черна Гора в долині річки Горнад та на західній околиці етнічних поселень українців. Кошице – центр Кошицького краю та важливий торговельний й індустріальний центр Словаччини.

² Мішкольц (угор. Miskolc) – одне з двох найбільших міст на північному сході Угорщини. Адміністративний центр медь Боршод-Абауй-Земплен. Четверте після Будапешта, Дебрецена і Сегеда місто Угорщини за кількістю жителів, нараховує 157 177 осіб (2017). Мішкольц розташований на річці Шайо біля підніжжя гірського масиву Бюкк. Відоме в першу чергу як важливий промисловий центр.

Рецензований збірник складається з 12 наукових публікацій, а в кінці додаються короткі відомості про їхніх авторів. Кожна стаття по-різному аналізує формування обличчя цих двох міст, але паралельно крізь призму політичних та соціальних змін. Унікальність збірника полягає в тому, що порівняльний аналіз архітектурного виду міст Кошице та Мішкольця в різні епохи ще не було здійснено.

Збірник містить надзвичайно гарні ілюстрації, що дає змогу читачу не тільки уявити, а і побачити трансформації міст, за якими концепціями розбудовувалися ці міста з кінця XIX – XX ст.

Кожен автор публікацій намагається продемонструвати, яких змін зазнала архітектура цих двох міст, звісно, ці порівняння здійснюються паралельно, тому читач має можливість зрозуміти, за якими критеріями змінювалися міста і яку роль тут відігравали політичні уподобання правлячої еліти в різні часи. Хоча автори різними методами досліджують ці міста, але їхні роботи гармонійно доповнюють одна одного.

Варто виокремити публікацію «*Головна вулиця XX ст: Історія забудови вулиці міста Кошице ім. Коменського*», авторами якої є Адріана Пріаткова, Янош Шекан та Матвій Томашка, у якій підкреслено унікальність вулиці ім. Коменського. Особливість вулиці, а взагалі європейської урбаністики, у тому, що, незважаючи на політичні зміни від розпаду Австро-Угорської імперії і до встановлення комуністичного режиму, вулиця зберегла єдину структуру забудови, фактично, це вулиця XX ст.

Наступна публікація «*Історія генерального плану Кошице в XX ст.*» Яноша Шекана, є продовженням попередньої його статті. Янош Шекан, пражський архітектор, який спеціалізується на історії планування Кошице в XX ст. Автор поступово показує через призму історичних подій, як змінювалося саме Кошице, це стосується першого генерального плану забудови міста. У публікації ми можемо простежити, як перетворились Кошице із австро-угорського адміністративного культурного центру в промисловий. Через діяльність відомого архітектора Богуслава Фукса автор описує проблемні урбаністичні питання, які виникли в період існування соціалізму, чітко вказуючи в окремих випадках на недалекоглядність партійного керівництва, на те, який вплив мала ідеологія соціалізму у формуванні обличчя міста. Автор назвав і сучасні проблеми Кошице, це, насамперед, неможливість розширення території для подальшої забудови.

Як і було вище написано, всі автори по-різному аналізували зміни архітектури Кошице. Прикладом цього може бути публікація «*Виставка 1938 р. як синтез модерної архітектури Кошице*». Авторка публікації Адріана Пріаткова на матеріалах виставки 1938 року демонструє, як змінювалася роль міста Кошице в складі ЧСР упродовж 20 років існування молодого держави. Виставка 1938 року мала на меті показати розвиток міста Кошице від часу розпаду Австро-Угорщини до 1938 року. На жаль, подальше використання будівель, які були побудовані для виставки, не було здійснено через розпад ЧСР після Мюнхенської конференції 29–30 вересня 1938 року.

Звісно, важливих змін зазнало й місто Мішкольц після Першої світової війни. Публікація «*Зміна принципів перебудови (формування) генерального планування міста Мішкольця після 1920 року*» архітекторки Єви Ловри детально описує нові принципи забудови міста. Вона повідомляє, які проблеми необхідно було розв'язати Мішкольцу, щоб продовжити розбудову міста. Єва Ловра акцентує увагу читачів на тому, яким чином змінилася роль міста, після того як Кошице опинились у складі ЧСР. А, насамперед, це збільшення населення і розвиток промисловості, які впливали на принципи формування генерального плану міста. Потрібно зазначити й те, що в окремих випадках використовувався попередній генеральний план із окремими змінами, який був розроблений ще на початку XX ст.

Андреа Пірінт, угорська мисткиня, з точки зору образотворчого мистецтва досліджувала міжвоєнний Мішкольц. Мисткиня акцентує увагу про першочергову роль образотворчого мистецтва в збереженні образу міста за допомогою творчої діяльності художників, а також на наслідки трианонської мирної угоди, за якою Мішкольц перебрало економічну та культурну роль м. Кошице.

Габор Віслай, кошицький історик, описує важливість діяльності Йосипа Полака після Першої світової війни, його організаційну роль у збереженні кошицького музею. Цей музей завдяки Йосипу Полаку став центром кошицької інтелігенції, здійснюючи вплив на зображення міста в образотворчому мистецтві. Габор Віслай описав трагічну долю Йосипа Полака, який став жертвою Голокосту.

Якщо до цього розповідалося про вплив історичних подій XX ст. на архітектуру Мішкольця, то наступний дослідник, Берецькі Золтан, через діяльність двох місцевих архітекторів Людовіка Штіма та Альфреда Блока розповідає про особливості розбудови Мішкольця. Блок і Штім були архітекторами в Мішкольці міжвоєнний період. Ця стаття є частиною більшого дослідження. Автор називає стилі, у яких були спроектовані будівлі і визначає, що ці два архітектори створили свій особливий стиль, який до нині можна побачити в місті.

Крістіан Капуші у публікації «*Італійський траур в Мішкольці та Кошице*» описує роль італійської діаспори в цих містах. Насамперед, автор звертає увагу читачів на роль італійців у поширенні культури кавування. Італійці разом будували кав'ярні з кондитерськими, які були улюбленим місцем зустрічей інтелігенції. У місті Кошице італійці виконували роботи каменярів та виготовляли надмогильні пам'ятники й каплиці. У 1938 р італійські каменярі із Кошице виготовили надмогильний пам'ятник для 1,5 річної дитини також з італійської сім'ї. Крістіан Капуші привертає увагу читачів до їхньої ролі в цих містах і прослідковує долю італійців уже після завершення Другої світової війни в період соціалізму.

Маріанна Бобкова та Златіція Шапошова детально описують процес індустріалізації м. Кошице після Другої світової війни в статті «*Залізні легені Кошице: дані про зв'язок між чавуноливарним заводом і містом*». За допомогою статистичних даних авторки демонструють, яким способом вплинуло будівництво

чавуноливарного заводу на Кошице, перетворивши історичне місто на промислового гіганта Східної Словаччини.

Наступна авторка, Ілдіко Гайду, у статті *«Мішкольц у після воєнний період. Нове місто будується 1945 – 1975 рр.»* описує розвиток міста в новітній час. У публікації вона наголошує на нових реаліях, які виникли після Другої світової війни і на впливі ідеології на формування обличчя міста. Прикладом цього слугували обмеження для архітекторів, які могли планувати будівлі тільки в стилі соціалістичного реалізму. Авторка приділяє увагу використанню нових технологій, блоків та панелів під час будівництва. А також вказує і негативний бік будівництва: частина населення із сіл ментально не була підготовлена до життя в таких нових умовах, що призвело до соціальних конфліктів.

Остання публікація від Крістіни Маркушової є акордом завершення збірника. Авторка назвала важливі проблеми, щодо збереження будівель, пам'яток архітектури Кошице. На сьогодні Кошице є найбільшою резервацією архітектурного зодчества.

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що цей збірник наукових праць може бути цікавим не тільки архітекторам, мистецтвознавцям та й тим читачам-науковцям, які цікавляться історією нашого минулого. Цей збірник ілюструє всі ті політичні, соціальні зміни які відбувалися в продовж ХХ ст. Тому архітектурна спадщина Кошице та Мішкольца є прикладом бурхливого ХХ ст. Матеріал збірника є цікавим і для українських дослідників, тому що за проектом одного із відомих архітекторів Кошице 20–30-х рр. ХХ ст. Людовіта Оелшлагера (Oelschläger-Őgy Lajos) були побудовані в Ужгороді, Мукачеві, Берегові та Виноградіві багато будівель, серед них єврейські школи, кінотеатри, гімназії, сиротинці.

НЕКРОЛОГ

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА В. В. ГАРАГОНИЧА

IN MEMORY OF PROFESSOR VASYL HARAHONYCH

Олашин Микола Васильович

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри античності,
середньовіччя та історії України домодерної доби,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: olasyn2017@gmail.com

Mykola Olashyn

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Ancient, Middle
Ages and premodern History of Ukraine,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Колектив факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет» з глибоким сумом повідомляє про смерть доктора історичних наук, професора кафедри туристичної інфраструктури та готельно-ресторанного господарства УжНУ, Заслуженого працівника освіти України Василя Васильовича Гарагонича, яка настала 23 липня 2020 року після ковідної інфекції у 61 рік.

Василь Гарагонич народився 18 липня 1959 року у селі Станово Мукачівського району Закарпатської області у родині вчителів. Закінчив із золотою медаллю Мукачівську середню школу № 2 імені Т. Г. Шевченка, із відзнакою – Мукачівський кооперативний технікум (тепер кооперативний торговельно-економічний коледж) та історичний факультет Ужгородського державного (тепер національний) університету. По завершенні навчання у виші був прийнятий на роботу в УжДУ: лаборант науково-дослідницького сектору (1981), старший лаборант кафедри історії УРСР, історіографії та джерелознавства (1981 – 1982), інженер кріогенної дільниці (1982 – 1983), редактор багато-тиражки «Радянський студент» (1983 – 1985) та диспетчер навчального відділу (1985). Згодом працював вчителем історії Мукачівського кооперативного технікуму (1985 – 1986) та Мукачівського педагогічного училища (1986 – 2000). З 2000 року – головний редактор газети «Панорама». У 2006 – 2008 роках був деканом факультету туризму

Мукачівського технологічного інституту (тепер державний університет). Далі було навчання в докторантурі Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (2008 – 2011). Був завідувачем кафедри міжнародних відносин Закарпатської філії Київського славістичного університету (тепер Східно-європейський слов'янський університет) (2011 – 2016). З 2016 року і до останніх днів свого життя був професором кафедри туристичної інфраструктури та готельно-ресторанного господарства Ужгородського національного університету. За цей час став доктором історичних наук (2013) та професором (2016). Здобув шану і повагу людей, передусім інтелігенції. А тепер про це скажемо більш розлого.

Інтерес до наукової роботи у Василя Гарагонича зародився ще у студентські роки. І заслуга в цьому професора Михайла Васильовича Трояна (1923 – 1987). Після його смерті науковим керівником став професор Георгій Іванович Шманько. Молодий науковець досліджував проблему співробітництва молоді західних областей УРСР і країн Східної Європи в другій половині минулого століття. В регіональному плані він взяв молодіжні взаємини Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Чернівецької областей зі суміжними територіями Республіки Польща, Чехо-Словацької Федеративної Республіки, Угорської Республіки, Румунської Республіки.

Колега багато часу провів в архівах і книгозховищах. Він, зокрема, працював у фондах Центрального архіву ВЛКСМ, Академії педагогічних наук СРСР, Партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України. Крім вищезазначених, було використано матеріали поточних архівів Закарпатського обкому ЛКСМУ, Східно-Словацького крайкому Спілки словацької молоді ЧССР, Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник» та ін., де знаходилися документи про прикордонне молодіжне співробітництво України з східноєвропейськими країнами вказаного часу. Також використав опубліковані документи, статистичні дані та наукову літературу. Висвітлив проблему на трьох етапах: друга половина 50-х – 60-ті роки, 70-ті – перша

половина 80-х років, друга половина 80-х – 90-ті роки. Він звернув увагу на здобутки в економічному, науково-технічному та культурному співробітництві. А ще вказав на недоліки цих процесів: парадність, заорганізованість, формалізм тощо.

Досліджувана тема була розкрита у 12 публікаціях. Вона пройшла апробування у доповідях і повідомленнях автора, зроблених на міжнародних, всесоюзних, республіканських, обласних та вузівських наукових конференціях. 26 червня 1992 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Ужгородського університету відбувся успішний захист Василем Гарагоничем кандидатської дисертації на тему: «Співробітництво молоді західних прикордонних областей України і країн Східної Європи: історія, проблеми, тенденції (друга половина 50-х – початок 90-х рр.)». Додамо, що і у наступні роки Василь Васильович продовжував працювати над цією темою. І це вилилося у монографію «Співробітництво молоді прикордонних областей України і сусідніх країн» ([Riga]: LAP [Lambert Academic Publishing RU], 2017).

У 2008 році Василь Гарагонич став докторантом кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Його науковим консультантом було призначено доктора історичних наук, професора, проректора з навчально-методичної роботи гуманітарних інститутів Богдана Івановича Андрусишина. Зупинилися на темі: «Транскордонне співробітництво в євроінтеграційній стратегії України 1991 – 2011 рр.». Знову почалася копітка праця в архівах, а саме – Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, державних обласних архівах – Волинської, Закарпатської, Львівської та інших областей. Крім того, були використані матеріали поточних (електронних) архівів МЗС країн Центральної та Східної Європи, законодавчі акти міжнародного характеру з питань регулювання транскордонного співробітництва, матеріали поточних архівів облдержадміністрацій та облрад України, поточні архіви секретаріатів єврорегіонів, статистичні та періодичні видання України та країн Центрально-Східної Європи тощо.

На основі ґрунтовного опрацювання джерел, науковець глибоко розкрив наступні питання: регіональний рівень європейської інтеграції та Україна, стратегічний підхід до розвитку взаємодії регіонів України та країн Центрально-Східної Європи після розширення Європейського Союзу, роль єврорегіонів («Карпатський», «Буг», «Нижній Дунай», «Верхній Прут») у транскордонному співробітництві України, пріоритети транскордонного співробітництва в контексті сучасного регіонального розвитку України. А ще він зробив правильний висновок, що транскордонне співробітництво сприяє здійсненню євроінтеграційного курсу і наближення українського суспільства до євроспільноти. Закономірним наслідком дослідження вищезазначеної теми став успішний захист докторської дисертації 13 квітня 2012 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. В авторефераті дисертації значиться 45 публікацій, у тому числі одноосібна («Транскордонне співробітництво України: мости через кордони», Ужгород, 2011) та колективна («Країни Центрально-Східної Європи в умовах глобалізації: історико-методологічний, політико-правовий та економічний аспекти», Ужгород, 2010) монографії та 23 статті у фахових виданнях. Цим самим дослідник вніс значний внесок у розвиток вітчизняної та зарубіжної історіографії.

Крім вищезазначених, Василь Васильович досліджував й інші наукові проблеми. Так, працюючи в Мукачівському педучилищі він цікавився його історією. Це вилилося не тільки в статті та повідомлення, але й монографії, а саме: «Вчительська альма-матер: (Мукачівській учительській семінарії – 80 років)» (Ужгород, 1995) та «Вчительська альма-матер: Історія і сьогодення Мукачівського педагогічного училища» (Мукачєво, 2000). Працюючи в інституті, зібрав значний матеріал з його історії і підготував (у співавторстві з Ю. В. Мигалиною та Л. І. Тебляшкіною) видання «Мукачівський технологічний інститут: Десять років на освітньому ринку України» (Перечин, 2007). Таким чином, він був першим історіографом згаданих навчальних закладів.

Працюючи на факультеті туризму та міжнародних комунікацій ДВНЗ «Ужгородський національний університет» він продовжував багато подорожувати. Побував більш як у 40 країнах світу, де вивчав організацію туризму та готельно-ресторанного бізнесу. Усі враження виклав у низці публікацій, а ще ділився враженнями зі студентською молоддю. Крім того, вивчав творчі здобутки багатьох закарпатських художників. Наслідком цього став вихід двох видань: «Мистецький туризм на Закарпатті» (Ужгород, 2017) та «Туризм і мистецтво» (Ужгород, 2019). В кінці поточного року мала побачити світ третя книга із цієї серії, приурочена до 75-річчя газети «Панорама». На жаль, неблаганна смерть не дозволила це зробити.

Наукова спадщина професора В. В. Гарагонича, а це понад 120 публікацій, пройшла випробування часом і продовжує зберігати актуальність та цінність. І це, в першу чергу, завдяки джерелам, які колега вводив у науковий обіг.

Василь Гарагонич був добре відомий і як педагог. Уже після закінчення вишу вів семінари на кафедрі історії УРСР, історіографії та джерелознавства УжДУ. Потім викладав історію в Мукачівському кооперативному технікумі та педагогічному училищі. Був викладачем вищої категорії, мав педагогічне звання «викладач-методист». Для нього зустріч з вихованцями завжди була святом. А ще викладав на кафедрі менеджменту та туризму Мукачівського технологічного інституту, кафедрі міжнародних відносин Закарпатської філії Київського славістичного університету та на кафедрі туристичної інфраструктури та готельно-ресторанного господарства УжНУ. Він добре знав фактичний матеріал своїх курсів («Історія України», «Основи конституційного права України», «Історія туризму» та ін.), викладав їх послідовно і логічно,

згідно навчального плану. Враховував вікову психологію студентської молоді. Був викладачем демократичного типу. І цим здобув шану колег та повагу студентів.

Свій багатий педагогічний досвід колега оформив у низці навчально-методичних праць. Серед них назвемо наступні: «Методичні матеріали до курсу «Основи конституційного права України» (Мукачево, 1998), «Педагогічна інформація: пошук, відбір, обробка та творче використання» (Мукачево, 1998), «Методичні рекомендації з курсу «Теорія міжнародних відносин» (Ужгород, 2013), «Навчально-методичний комплекс організаційного забезпечення вивчення курсу «Основи наукових досліджень» (Ужгород, 2013), «Спецкурс «Карпатський єврорегіон» (Ужгород, 2013). А ще небіжчик був співавтором підручників та навчальних посібників. Маємо на увазі такі: «Маркетинг туризму: економіко-організаційні аспекти» (Київ, 2011) та «Менеджмент готелю: економіко-організаційні аспекти» (Київ, 2011). Вони користуються популярністю у студентів цього профілю.

Василь Васильович був знаний і як журналіст. Він згадував, що з дитинства мріяв стати журналістом. Але тоді в Ужгородському університеті такого факультету не було і він здобув фах історика. Ще навчаючись у п'ятому класі Мукачівської СШ № 2 імені Т. Г. Шевченка опублікував першу у своєму житті газетну замітку (мова йде про міськрайонну газету «Прапор перемоги», тепер «Панорама»). Навчаючись в університеті, співпрацював з такими газетами, як «Молодь Закарпаття», «Закарпатська правда», «Радянська освіта», «Освіта» та ін. Згодом, у 23 роки, очолив університетську багатотиражку «Радянський студент», тоді був прийнятий членом Спілки журналістів СРСР. Після захисту кандидатської дисертації співпрацював з газетами «РІО», «Відомості міліції», «Фест», «Освіта України», «Аргументы и факты» та ін. Був штатним власним кореспондентом «Новин Закарпаття», пізніше – позаштатним кореспондентом головної педагогічної газети країни «Освіта України».

Окрему сторінку життєпису Василя Гарагонича складає редакторство міськрайонної (тепер обласної) газети «Панорама». Вона першою серед комунальних газет пройшла процес роздержавлення. Має гарне приміщення, де створені умови для роботи журналістів. І це заслуга Василя Васильовича. В останні роки колега дуже часто на сторінках «Панорами» публікував нариси про здобутки відомих закарпатських письменників.

А ще на базі газети «Панорама» створено інформаційний холдинг «Панорама медія група», до складу якого входять газети «Панорама» та «Панорама плюс бізнес», інтернет-видання «PMG.ua», рекламно-інформаційна агенція «Панорама» та прес-центр «Панорама». У грудні 2018 року побачив світ 10 000-й номер газети «Панорама». Так журналісти зустріли 73-річчя улюбленої газети.

Таким чином, Василь Гарагонич наполегливо і добросовісно трудився усе своє життя. І це не залишилося непоміченим. Він – «Відмінник освіти України» (1998) та «Заслужений працівник освіти України» (2009). Був нагороджений Грамотою Верховної Ради України (2006), Почесною грамотою Міністерства освіти України (1999), Грамотою Міністерства освіти і науки України (2007), Почесною грамотою (2003), почесним знаком (2004) та Золотою медаллю української журналістики (2009) Національної спілки журналістів України, Срібною медаллю імені Михайла Драгоманова (2008), Почесною грамотою (2001) та відзнакою (2004) Закарпатської облдержадміністрації, нагрудним знаком Закарпатської обласної ради «За розвиток регіону» (2009). А також Архієрейською грамотою (2000) та медаллю УПЦ Св. Рівноапостольного князя Володимира II ступеня (2009). Був лауреатом обласної журналістської премії імені Михайла Фатули (1998). Але найбільшою нагородою для нього були слова вдячності простих земляків-закарпатців. Саме в цьому бачив сенс свого життя.

Свій вічний спочинок колега знайшов на центральній алеї Мукачівського цвинтаря, поруч з мамою Софією Юрївною та тестем Іваном Івановичем Мерценом. Висловлюємо щире співчуття родині професора Василя Васильовича Гарагонича – батькові Василю Андрійовичу, дружині Ярославі Іванівні, синам – Василеві та Івану. Сумуємо разом з вами. Нехай рідна закарпатська земля буде йому пухом, а пам'ять надовго збережеться в серцях і думках рідних, колег, студентів, друзів, усіх тих, хто знав вченого, педагога, журналіста і просто непересічну людину.

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- **постановка проблеми** у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання **мети, цілей статті** (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Назви окремих елементів статті виділяються **жирним шрифтом**.

2. Мова написання рукопису: українська, російська, англійська.

3. Рукопис статті подається до редакції у формі: файлу рукопису, який надсилається на електронну адресу редакції jurij.danilec@uzhnu.edu.ua у форматі «Автор – Назва статті. doc».

4. Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді, повинна бути ретельно вичитана автором (співавторами) щодо відсутності граматичних і стилістичних помилок та оформлена відповідно до встановлених редакційною колегією вимог. Не допускається виклад матеріалу у публіцистичному стилі. Виклад матеріалу статті повинен бути послідовним, логічно завершеним, із чіткими формулюваннями, що виключають подвійне тлумачення або неправильне розуміння інформації, мова тексту – виразною, лаконічною, такою, що відповідає літературним нормам і науковому стилю.

5. Рішення про можливість публікації статті приймає **редколегія та незалежні рецензенти**. Стаття проходить анонімне рецензування.

6. Загальні вимоги до рукопису статті:

- **обсяг рукопису** – від **12 до 24 сторінок** (як виняток, не більше **30 сторінок**), включаючи рисунки та таблиці;
- стаття повинна бути підготовлена за допомогою редактора **Microsoft Word for Windows** (версії 97, 2000, XP, 2003, 2007, 2010, 2013) або сумісного редактора;
- **формат аркуша** – A4 (210x297), орієнтації сторінки – «книжна»; інтервал між рядками – 1 пт; 14-м кеглем, стилем Times New Roman. У тексті не повинно бути переносів і макросів.
- **поля** (параметри) сторінки наступні: зліва, зверху та знизу по 2,5 см., справа – 2 см. Абзац – 1 см.

7. Розташування структурних елементів статті:

- **індекс УДК**;
- **назва статті**;
- **ім'я, по-батькові, прізвище** автора (авторів);
- **науковий ступінь, вчене звання; посада і місце роботи** (подається без скорочень українською та англійською мовою); **e-mail; профілі: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID**.
- **анотація** українською та англійською мовами, **кожне обсягом не менш як 1800 знаків**.
- **Фрази, рекомендовані для написання анотації до наукової статті**: У даній статті розглядається проблема ...; Обґрунтовується ідея про те, що ...; Простежується ...; У статті порушується тема ...; Дається порівняння ...; Стаття присвячена комплексному дослідженню ...; Метою статті є аналіз вивчення ...; Стаття присвячена феномену ...; У статті розкриваються проблеми ...; Особливу увагу приділено ...; У статті аналізується ...; Автор приходять до висновку, що ...; Основна увага в роботі автор акцентує на ...; Виділяються і описуються характерні особливості ...; У статті з'ясовано особливості ...; На основі вивчення ... встановлено ...; На підставі аналізу ..., а також залучення ... встановлюється, що ...; Стаття присвячена актуальній на сьогоднішній день проблемі ...; Дана проблема мало вивчена і вимагає подальших досліджень; У статті узагальнено новий матеріал з досліджуваної теми, вводяться в науковий обіг; Автором запропоновані ...; Робота має міждисциплінарний характер, написана на стику ...; Основний зміст дослідження становить аналіз ...; Такий погляд буде цікавий фахівцям в області ...; У статті йдеться про ...; Стаття присвячена детальному аналізу ...; Значна увага приділяється ...; На закінчення розкривається ...; Стаття розкриває зміст поняття ...; Автор простежує становлення ...; Узагальнюється практичний досвід ...; У статті досліджуються характерні ознаки ...; У статті розглядаються ключові етапи ...; У статті розкриваються процеси ...; Стаття підводить деякі підсумки вивчення ...; Автор дає узагальнену характеристику ...; Даний напрямок доповнюється також розглядом ...; Обґрунтовується думка про те, що ...; У статті проаналізовано концепції ...; В якості ключового доказу ... використовується ...; статті наведено аналіз поглядів дослідників ...; Дискусійним продовжує залишатися питання про ...; У даній статті зроблена спроба розкрити основні причини ...; У статті викладаються погляди на ...; Автор прагне простежити процес ...; У статті подано аналіз наукових досліджень...
- **ключові слова** українською (російською) та англійською мовами;
- **текст статті**.

– **Список використаних джерел.** Наводиться наприкінці статті у алфавітному порядку на мові оригіналу, відповідно до **Harvard Referencing style**. На початку списку подаються праці іноземною мовою в латинському шрифті.

Приклади оформлення:

- Пап, С., 2003. *Історія Закарпаття*, том III, Івано-Франківськ: Нова Зоря, 648 с.
- Голобородько, Я., 2011. Подвижник «української ідеї»: до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова, *Вісник Національної академії наук України*, № 10, с. 49–61.
- *Песнь о Нибелунгах*, 1972. Пер. и прим. Ю. Б. Корнеева, Санкт-Петербург: Наука, 344 с.
- *Український Прапор*, 1920, 15 серпня, с. 2.
- Угорська Русь, 1913, *Діло*, 11 грудня, с. 2.
- Волковъ, Л., 1913. Русские въ Венгрии, *Московскія вѣдомости*, 20 августа (2 сентября), с. 1–2.
- Виховання як цілеспрямована діяльність педагога. [Online]. Доступно: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/pedagogika-ta-psikhologiya//1407-vikhovannyu> (дата звернення: 23.05. 2018).
- Соловейчик, В. *Янош Кадар: трагедія комуніста*. [Online]. Доступно: <https://www.sensusnovus.ru/analytics/2012/05/23/13583.html> (дата звернення: 25.04. 2019).
- Державний архів Закарпатської області, ф. 151, оп. 3, спр. 111, на 11 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 3, спр. 111, на 11 арк.

– **References.** Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Якщо наукова праця написана мовою, що використовує кириличний алфавіт, то її бібліографічний опис необхідно транслітерувати латинськими літерами. Після транслітерованої назви праці зазначається **переклад англійською мовою у квадратних дужках**. Іноземні література і джерела залишаються без змін. Переклад на англійську мову праць на латинському шрифті не потрібний. Після кожного посилання необхідно в дужках указати мову оригіналу джерела, наприклад: (in Ukrainian), (in English), (in Latin), (in Hungarian) і т.д. Якщо всі праці в **списку** на латинському шрифті, тоді **References** не **потрібно подавати взагалі**.

Зразок:

- Pernu, R., 2006. *Krestonoscy [Crusaders]*, Moskva, 320 s. (in Russian).
- Riley-Smith, J. 2008. *The Crusades, Christianity and Islam*, New York, 126 p. (in English).
- Rua Zh., Misho Zh., 2007. *Istorija rycarstva [The History of Chivalry]*, Moskva, 448 s. (in Russian).
- Zajbt, F., 2009. *Blisk i vbogist' seredn'ovichchja [Glitter and Wretchedness of the Middle Age]*, L'viv, 512 s. (in Ukrainian).

Транслітерацію потрібно здійснювати залежно від мови оригіналу джерела: для української мови слід застосовувати офіційну транслітерацію, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55; для російської мови – застосовувати транслітерацію згідно з вимогами наказу ФМС Росії від 3 лютого 2010 р. № 26. Онлайн-сервіси для транслітерації: для джерел українською мовою – «Стандартна українська транслітерація в режимі паспортний стандарт» (<http://translit.kh.ua/?passport>); для джерел російською мовою – «ТРАНСЛИТ.СС» (<http://translit.cc>).

8. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [Антонович, 1900, с. 15], інтернет джерела: [Виховання]; [Соловейчик]. Архівні джерела у тексті розкриваються повністю: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Додаткові вимоги до тексту статті:

- між словами ставити тільки один пробіл;
- не відділяти від попередньої цифри знак градуса, секунди, процента (25°; 30"; 77%);
- відділяти нерозривним пробілом знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (т. 7; ч. 23; § 5; № 3-4; с. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн; 32 км; 6 млн; 45 тис.);
- відділяти нерозривним пробілом ініціали та прізвище (В. М. Іванов); скорочення після переліків (типу і т. п., і т. д.), перед іменами та прізвищами (ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Ужгород, с. Ракошино, р. Латориця);
- скорочення типу 80-ті, 2-го друкувати через нерозривний дефіс;
- лапки використовувати парні лапки («»);
- апостроф має виглядати так – ' ;
- дати подавати через тире з пробілами. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 1932 – 1933 рр., 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);
- часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (1–2 липня, липень–серпень; 36–44);
- у цифрових даних, що включають більше чотирьох цифр, ставити нерозривний пробіл (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.);

10. Рукопис статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації (наукового керівника) або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

11. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

12. Сканований матеріал не приймається. Фотографії для ілюстрацій потрібно надсилати окремими файлами в одному з форматів графічних файлів (наприклад, *.jpg).

13. Сторінки статті не нумеруються.

14. Відомості про автора (авторів): контактний телефон, відділення Нової пошти.

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE

1. The scientific article should contain the following essential elements:

- **Definition of the problem** in general terms and its connection with important scientific or practical tasks;
- **analysis of recent studies and publications** which contributed to this subject research and informed the author; statement of previously unresearched or under-researched parts of the general problem to which this article is devoted;
- formulation of **the tasks of the research** (the tasks statement);
- **an outline of the main research material with** a full substantiation of the scientific results obtained;
- **conclusion** from this study and prospects for further research.

Titles of structural elements of the article are highlighted in bold.

2. The language of the manuscript: Ukrainian, Russian, English.

3. The paper manuscript is submitted to the editorial office in the form of: a manuscript file sent to the e-mail address of the editorial office: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua in the format "**Author – Article title.doc**".

4. The scientific article is submitted to the editorial board in the completed form, must be carefully proofread by the author (co-authors) regarding the absence of grammatical and stylistic mistakes and formatted in accordance with the requirements established by the editorial board. Journalistic style is not accepted. The presentation of the article material should be consistent, logically completed, with clear wording that excludes double interpretation or misunderstanding of information; the language of the text should be expressive, concise, consistent with literary norms and scientific style.

5. **The editorial board and independent reviewers** will take decision as to the article publication. The article is double blind peer reviewed.

6. General requirements for the manuscript of the article:

- volume of the manuscript – from 12 to 24 pages (exception, not more than 30 pages), including drawings and tables;
- the article should be prepared using Microsoft Word for Windows (version 97, 2000, XP, 2003, 2007, 2010, 2013) or a compatible editor;
- a page size is A4 (210x297), "book" orientation of the page; 1 line spacing; font 14 Times New Roman. The text should not contain hyphens and macros.
- the margins (parameters) of the page are as follows: 2.5 cm left, top and bottom, 2 cm right.

7. Location of the structural elements of the article:

- UDC index;
- the title of the article
- name, patronymic, surname of the author (authors);
- academic degree, academic rank; position and affiliation (to be given without abbreviations in Ukrainian and English); e-mail; Profiles: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID.
- an abstract in Ukrainian and English, each with a volume of not less than 1800 characters.
- Phrases recommended for writing an abstract to a scientific article: This article addresses the problem ...; The idea is based on the fact that ...; Traced ...; The article breaks the topic ...; A comparison is given ...; The article is devoted to a comprehensive study ...; The purpose of the article is to analyze the study ...; The article is devoted to the phenomenon ...; The article reveals the problems ...; Particular attention is paid ...; The article analyzes ...; The author comes to the conclusion that ...; The focus of the work focuses on ...; Stand out and describe the characteristic features ...; The article clarifies the features ...; Based on the study ... installed ...; The article is devoted to a thorough analysis ...; On the basis of analysis ..., as well as involvement ... it is established that ...; The article is devoted to the current problem ...; This problem is little studied and requires further research; The article summarizes the new material on the topic under study, introduces it into scientific circulation; The author proposed ...; The work has an interdisciplinary character, written at the junction ...; The main content of the study is an analysis ...; Such a view will be of interest to specialists in the field ...; The article is about ...; The article is devoted to detailed analysis ...; Considerable attention is paid ...; In the end it is revealed ...; The article reveals the meaning of the concept ...; The author traces the formation ...; Generalized practical experience ...; The article deals with the characteristic features ...; The article considers the key stages ...; The article reveals the processes ...; The article summarizes some of the study results ...; The author gives a generalized description ...; This direction is supplemented by consideration ...; The argument is based on the fact that ...; The article analyzes the concepts ...; As a key proof ... used ...; The article provides an analysis of the views of researchers ...; The question of ... remains debatable; This article attempts to reveal the main causes ...; The article looks at ...; The author strives to trace the process ...; The article presents the analysis of scientific research ...
- keywords in Ukrainian (Russian) and English;
- the text of the article.
- References. References are given at the end of the article in alphabetical order in the original language, according to Harvard Referencing style. Foreign publications are given at the beginning of the list.

Examples:

- Пап, С., 2003. Історія Закарпаття, том III, Івано-Франківськ: *Нова Зоря*, 648 с.

- Голобородько, Я., 2011. Подвижник «української ідеї»: до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова, *Вісник Національної академії наук України*, № 10, с. 49–61.
- *Песнь о Нибелунгах*, 1972. Пер. и прим. Ю. Б. Корнеева, Санкт-Петербург: Наука, 344 с.
- *Український Прапор*, 1920, 15 серпня, с. 2.
- Угорська Русь, 1913, *Діло*, 11 грудня, с. 2.
- Волков, Л., 1913. Русские в Венгрии, *Московскія вѣдомости*, 20 августа (2 сентября), с. 1–2.
- Виховання як цілеспрямована діяльність педагога. [Online]. Доступно: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/peagogika-ta-psikhologiya/1407-vikhovannu> (дата звернення: 23.05. 2018).
- Соловейчик, В. Янош Кадар: трагедия коммуниста. [Online]. Доступно: <https://www.sensusnovus.ru/analytics/2012/05/23/13583.html> (дата звернення: 25.04. 2019)
- Державний архів Закарпатської області, ф. 151, оп. 3, спр. 111, арк. 11.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 3, спр. 111, на 11 арк.

– **References.** References are transliterated in Latin letters (References). If the scientific work is written in a language using the Cyrillic alphabet, its bibliographic description must be transliterated in Latin letters. The title of the paper in Latin letters is followed by its translation into English in brackets. After each reference, in the parentheses the source language should be indicated, for example: (in Ukrainian) or (in Russian). Transliteration needs to be made according to the source language: for the Ukrainian language, the official transliteration, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine as of January 27, 2010, No. 55, should be applied; for the Russian language – use transliteration in accordance with the requirements of the order of the Federal Migration Service of Russia of February 3, 2010, No. 26. There are online services for transliteration: for sources in Ukrainian – "Standard Ukrainian transliteration in the passport standard" (<http://translit.kh.ua/?passport>); for sources in Russian – "TRANSLIT.CC" (<http://translit.cc>) Foreign literature and sources stay unchanged.

8. The references to the sources in the text are presented in the following way: [Антонович, 1900, с. 15], Internet source: [Виховання]; [Соловейчик]. The archival sources in the text are fully described: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Additional requirements to the text of the article:

- one space between the words;
- do not separate the mark of degree from the previous digit, minute, second, percent (25°; 5'; 30"; 77%);
- for quotes use inverted commas: («»);
- dates are written with a dash with spaces: (1861, 1945 – 1947, (1945 – 1947), XV – XVIII centuries); a slash is used (1997/98 academic year; 2012/13 budget year);
- time and numerical intervals are written through a dash without spaces (July–August 1–2; July–August; 36–44);
- put an inseparable space in numerical data containing more than five digits after each three digits (13 255; 457 357; 46 532,5 kg.).

10. The manuscript of the article, the authors of which have no scientific degree, are accompanied by an external review of the candidate or doctor of sciences on the specialism of publication (scientific supervisor) or extract from the minutes of the department meeting recommending the article for publication. A review or extract from the minutes is submitted scanned by e-mail.

11. The authors of the materials are responsible for the content, accuracy of the submitted facts, quotations, numbers and last names. The editorial office reserves the right to minor edits and shortenings, as well as proofreading the article (preserving the main conclusions and style of the author). The editorial board may not share the authors' ideological beliefs.

12. The scanned material is not accepted. Photographs for illustrations should be sent as individual files in one of the graphic file formats (for example, * jpg).

13. The article pages are not numbered.

14. Information about the author (authors): contact phone, Nova Poshta office number.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Історія
Виходить двічі на рік

Випуск 2 (43)

Верстка та макетування – Тополянський С.І.

Статті подані в авторській редакції

У-33 **Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія** / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор та ін.). Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. Вип. 2 (43). 260 с.

УДК 001:94 (100) + 94 (477)
У 33

Формат 60 x 84/8. Умов. друк. арк. 30,22. Зам. № 64. Наклад 100 прим.
Видавництво УжНУ «Говерла», м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.
e-mail: goverla-print@uzhnu.edu.ua.

*Свідоцтво про внесення до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
- Серія 3т № 32*